IDENTITETI – KULTURE – JEZICI

Godišnjak Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru

Jezik, ideologija i sjećanje u suvremenom kontekstu

sv. 2.

Nakladnik/Publisher

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru

Za nakladnika/For publisher

Zoran Tomić

Sunakladnici/Co-publishers

Synopsis, d.o.o., Zagreb – Sarajevo
Zaklada Konrad Adenauer, Predstavništvo za BiH

Za sunakladnike/For co-publishers

Ivan Pandžić
Karsten Dümmel

Uredničko vijeće/Editorial board

Miljenko Brekalo
Karsten Dümmel
Gordana Iličić
Miro Jakovljević
Katica Krešić
Ivica Musić
Ivica Šarac, glavni urednik
Ugo Vlaisavljević

Znanstveno vijeće/Advisory board

Mladen Ančić
Aleksandar Bogdanić
Damir Boras
Božo Goluža
Vesna Kazazić
Stipe Kutleša
Mile Lasić
Ivo Lučić
Tonći Matulić
Đorđe Obradović
Miroljub Radojković
Božo Skoko
Iko Skoko
Ante Uglešić
Zoran Tomić
Ružica Zeljko-Zubac

Tajnici/Secretaries

Dražen Barbarić
Mate Penava

Lektura i korektura tekstova na hrvatskom jeziku/Croatian proofreading

Zdenka Leženić

Prijevod i lektura tekstova na engleskom jeziku/English proofreading

Ivana Grbavac
Lidija Mustapić
Jelena Ostojić

Naslovnica /Cover

Marin Musa

Tisak/Print

SUTON grafička industrija

Adresa uredništva/ Editorial adress

Matice hrvatske b. b., 88000 Mostar
Telefon/Phone: +387/036/355-400
Faks/Fax: +387/036/355-401
E-mail: znanstvenakonferencija@sve-mo.ba

Naklada /Circulation

500

Referiran u/Indexed in:
Central and Eastern European Online Library (www.ceeol.com)

ISSN 2303-7423

Mostar	2016.	sv. 2.	str. 336

Filozofski fakultet
SVEUČILIŠTE U MOSTARU

IDENTITETI – KULTURE – JEZICI

Godišnjak Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru

Jezik, ideologija i sjećanje u suvremenom kontekstu

sv. 2.

Mostar, 2016.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 3 24.5.2016. 10:00:33

Sadržaj

Proslov 7

Znanost i ideologija

Stipe Kutleša
ZNANOST, SCIJENTIZAM I IDEOLOGIJA 11

Miro Jakovljević
LIČNOST I DRUŠTVO: OD INDIVIDUALNE PSIHOPATOLOGIJE DO PSIHOPATOLOGIJE POLITIČKIH KULTURA 21

Politika i ideologija

Zoran Tomić
TEHNIKE POLITIČKOGA POPULIZMA 47

Marko Mustapić ♦ Ivan Hrstić
POPULIZAM U HRVATSKOJ IZMEĐU IDEOLOGIJE I POLITIČKOGA STILA – TEMELJNE ODREDNICE PREDIZBORNE RETORIKE PREDSJEDNIČKOGA KANDIDATA IVANA VILIBORA SINČIĆA 63

Damirka Mihaljević
IDEOLOŠKI SUKOBI U BOSNI I HERCEGOVINI 83

Mile Lasić
PLEDOAJE ZA DEVIKTIMIZACIJU I SINTETIČKO PAMĆENJE 101

Tatjana Tomaić
NACIONALNI IDENTITET KROZ KOLEKTIVNO SJEĆANJE I JEZIK 113

Milan Vego
UNITARISTIČKE MANIPULACIJE NAČELOM FEDERALIZMA U BIH 131

Gordana Iličić ♦ Mario Bušić
NAČINI PREVLADAVANJA KULTURNIH, JEZIČNIH I RELIGIJSKIH PODJELA U POLITIČKOM SUSTAVU ŠVICARSKE 153

Jezik i ideologija

Jela Sabljić Vujica
KNJIŽEVNOST KAO IDEOLOGIJA SJEĆANJA – POSTMODERNA KAO IDEOLOGIJA ZABORAVA 167

Šimun Novaković
AUSTROUGARSKA JEZIČNA POLITIKA NA PRIMJERU NORME *BOSANSKO-HERCEGOVAČKIH NOVINA* U PRVOJ GODINI NJIHOVA IZLAŽENJA 179

Ivica Petrović
HANDKEOVA (NE)PRAVDA ZA BOSNU I HERCEGOVINU 191

Identiteti - kulture - jezici test.indd 5 24.5.2016. 10:00:33

Ljiljana Rajković
APSTRAKTAN LIKOVNI JEZIK NADE PIVAC 199

Miscellanea

Aleksandar Bogdanić ♦ Bojana Karanović ♦ Jelena Ćurguz
MEDIJSKA KONSTRUKCIJA MENTALITETA ŽRTVE U SVJETLU TEORIJE KULTIVACIJE 221

Damir Kukić ♦ Ivana Sivrić
MEDIJSKA PISMENOST – RAZVIJANJE KRITIČKOGA DISKURSA 241

Žarko Dugandžić
RATNI MORTALITET U HERCEGOVAČKO-NERETVANSKOJ ŽUPANIJI OD 1991. DO 1995. (IZRAVNI DEMOGRAFSKI GUBITCI) 261

Marija Putica
STORYTELLING U ULOZI NOSITELJA IDEOLOGIJE PROMJENE 281

Silvana Marić
UTJECAJ IDEOLOGIJE U SFRJ NA KREIRANJE JAVNOG PROSTORA 299

Zlata Živaković-Kerže ♦ Miljenko Brekalo ♦ Anamarija Lukić
ETNIČKI IDENTITET OSIJEKA U POVIJESNOM TIJEKU (KRETANJE NARODA, KULTURA I JEZIKA) 319

Upute za suradnju i oblikovanje priloga 333

Identiteti - kulture - jezici test.indd 6 24.5.2016. 10:00:33

Proslov

Godišnjak *Identiteti – kulture – jezici* izlazi drugu godinu kao finalni proizvod redovite godišnje znanstvene konferencije u organizaciji Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Mostaru. U ovom broju predstavljamo radove s prošlogodišnje konferencije koja je u suorganizaciji Instituta društvenih znanosti „Ivo Pilar" (Podružnica Osijek) i Zaklade Konrad Adenauer (Predstavništvo za BiH) održana 5. lipnja 2015. na temu „Jezik, ideologija i sjećanje u suvremenom kontekstu".

Budući da živimo u vremenima čvrste isprepletenosti jezika, ideologije i sjećanja, čiji je dinamičan suodnos neizostavan dio konstrukcije društvene zbilje, cilj nam je bio ponuditi prostor i mogućnost zainteresiranim autorima i autoricama da iz različitih znanstvenih pozicija obrađuju predloženi temat. Pozivu organizatora i ovaj se put odazvao respektabilan broj autora i autorica. Neki sudionici konferencije zbog opravdanih razloga nisu stigli na vrijeme dostaviti svoje gotove radove, pa je u u ovaj broj ušlo je ukupno 19 autorskih priloga i svi su prošli recenzentski postupak. Hvala svima koji su na bilo koji način sudjelovali u nastanku ovoga broja godišnjaka, a napose najzaslužnijima – samim autorima i autoricama radova. Zahvale idu i svim recenzentima tekstova (od Zagreba, Zadra, Splita, Osijeka, Banje Luke, Sarajeva pa do Mostara), prevoditeljicama sažetaka te lektorici svih tekstova.

Ivica Šarac

Identiteti - kulture - jezici test.indd 7 24.5.2016. 10:00:33

Znanost i ideologija

Stipe Kutleša

Institut za filozofiju u Zagrebu
stipekutlesa1@gmail.com
UDK 001:299.93
Pregledni članak

ZNANOST, SCIJENTIZAM I IDEOLOGIJA

Sažetak

Znanost bi trebalo razlikovati od scijentizma koji ističe znanost kao jedini način spoznaje koji vodi do istine. Ta se tvrdnja temelji na metafizičkom uvjerenju. Pokazuje se koje su glavne odlike znanosti, njezini nedostatci te se interpretira znanost u scijentizmu. Scijentizam smatra da je racionalnost svojstvena znanosti koju želi proširiti na sva područja ljudske racionalnosti. Prema scijentističkom tumačenju, vjera i religija su iracionalne i štetne, a metafizika je besmislena. Scijentizam sam upada u logička protuslovlja, ali ne odustaje od svojih tvrdnji. S obzirom na to da se scijentizam ne može opravdati znanstveno, a i logički je nekonzistentan, može ga se smatrati nekom vrstom ideologije.

Ključne riječi: znanost, scijentizam, ideologija, znanstvena metoda, vjera

SCIENCE, SCIENTISM AND IDEOLOGY

Abstract

Science should be distinguished from scientism, which emphasizes science as the only way to grasp the truth. This claim is based on a metaphysical belief. This article describes the main characteristics and shortcomings of science and interprets the meaning of science within the framework of scientism. According to scientism, rationality inherent to science should extend to all areas of human rationality. Scientism considers beliefs and religion irrational and harmful, while metaphysics is seen as pointless. Scientism gets caught up in logical contradictions, but does not relinquish its claims. Since scientism cannot be scientifically justified and is logically inconsistent, it can be considered a type of ideology.

Key words: science, scientism, ideology, scientific method, religion

1. Obilježja i ograničenja znanosti

S obzirom na to da većina znanstvenika, a još više običan puk, najčešće percipira znanost kao posve različitu od ideologije, moglo bi se pomisliti da znanost ni na koji način ne može upućivati na bilo kakvu ideologiju. Zdrav razum možda je sklon

Identiteti - kulture - jezici test.indd 11 24.5.2016. 10:00:33

prihvatiti da su znanost i ideologija posve suprotni i suprotstavljeni pristupi svijetu. Jedna je stvar znanost, a druga interpretacija znanosti koja može dovesti do ideologije. Pojam ideologije je višeslojan pojam i ovdje će se rabiti dijelom u spoznajnom smislu, a dijelom i u političkom smislu kao procjenjivanje protivničkih mišljenja kao neistinitih i pogrješnih (ideologijskih), a svoga vlastitoga stajališta kao istinitog i neideologijskog da bi se time postigla neka vrsta monopola nad istinom. U tom bi se smislu ideologija mogla označiti kao iskrivljena svijest o stvarnosti. Znanost bi se smatrala pravom i istinitom svijesti o toj istoj stvarnosti pa prema tome ne bi se mogla karakterizirati kao ideologijska djelatnost.

Otkuda proizlaze takve tvrdnje? Koji bi bio kriterij za njih? Otkuda znamo da znanost govori o istini o svijetu? Govori li znanosti uopće o istini? Drugim riječima, što je to znanost? Ovdje se pod nazivom znanosti misli prije svega na prirodne znanosti. No to ne iscrpljuje pojam znanosti. Valja istaknuti da ni pojam same znanosti nije jednoznačno određen. Ako se slijedi ustaljena definicija prirodnih znanosti kao onih koje proučavaju prirodu i otkrivaju prirodne zakone koristeći se eksperimentima i matematikom i koje su na temelju toga sposobne predviđati buduće događaje, onda sigurno ta definicija predstavlja redukcionistički pristup. Postoje, naime, i druge vrste znanosti, primjerice humanističke i društvene znanosti, a prema današnjoj pragmatičkoj podjeli i neke druge, koje se od prirodnih prilično razlikuju tako da je teško govoriti o istom pojmu znanosti. Ovo razlikovanje, nesporazum, pa čak i rivalstvo i neprijateljstvo među njima označeno je sintagmom „dvije kulture". Nesporazum među njima toliko je velik da se često još i danas govori o „dvjema kulturama": o prirodoslovnoj i o humanističkoj.[1]

U ovom se radu govori o prirodnim znanostima i njihovim utjecajima na tehniku, tehnologiju, kulturu, društvo. Danas u puku prevladava mišljenje da je smisao znanosti dati istinitu sliku o svijetu u kojem živimo. Popularno je mišljenje koje zastupaju i scijentisti da je krajnji cilj znanosti ostvariti napredak života ljudi. Znanstveno se znanje primjenjuje tako što se proizvode tehničke naprave koje olakšavaju čovjekov život u svim područjima. Stoga se tehniku i znanost često poistovjećuje ili ih se barem shvaća vrlo blizu jedna drugoj. Da nema znanosti i njezinih postignuća, sigurno ne bi bilo, barem ne u tolikoj mjeri, ni tehničkih izuma. Povezanost znanosti i tehnike osobito je značajna u posljednjih nekoliko stoljeća. Tehnika i tehnologija povezane s napretkom znanosti doprinose životnom standardu čovječanstva. Da bi znanost svoje spoznaje mogla praktično primijeniti, ona mora ne samo svijet spoznati nego njime vladati i upravljati. U tome i jest bitno određenje novovjekovne

[1] Vidi Charles Percy Snow, *The Two Cultures*, London, 2001.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 12 24.5.2016. 10:00:33

znanosti nakon Francisa Bacona i Galilea Galileja.[2] Nju se smatra najpouzdanijim, a prema scijentističkim stajalištima i jedinim načinom spoznaje.

Prirodoznanstvena je djelatnost istraživanje materijalnoga svijeta i njegovih zakonitosti i temelji se na iskustvu o tom svijetu i činjenicama toga iskustva. Stoga empiristički smjerovi u filozofiji smatraju da je znanost najpouzdaniji način spoznaje jer se temelji na osjetilnim činjenicama do kojih se dolazi opažanjima, mjerenjima, eksperimentiranjem. Prirodna znanost opisuje ponovljive događaje koji se pravilno ponavljaju prema nekom pretpostavljenom redu koji postoji u prirodi. Znanstvenici su nakon Galileja bili skloni vjerovati da se priroda može opisati kvantitativno, tj. uz pomoć brojivih i mjerljivih veličina. Galilejev iskaz da je priroda napisana jezikom matematike postao je misao vodilja u opisivanju prirodnih zbivanja. Stoga je znanost o prirodi (fizika) matematička ili matematizirana fizika. S obzirom na strogost i pouzdanost matematičkog načina izvođenja te na matematički opis prirode, slijedilo je da takav opis omogućuje objektivno znanje o svijetu.

Popularno je mišljenje da znanost uz pomoć razuma izvodi zaključke, a na temelju mnoštva iskustvenih podataka i to načinom ili metodom koju se naziva induktivnim načinom zaključivanja. Polazi se od što većeg broja pojedinačnih činjenica i na temelju njih zaključuje se na opće tvrdnje. Do znanstvenih se teorija dolazi sustavnom uporabom tzv. znanstvene metode koja postaje neka vrsta „recepta" ili upute koju treba striktno slijediti kako bi se istraživanjem došlo do sigurne istine. Znanost je stoga ne samo empirijska nego i racionalna djelatnost.

Vjeruje se da su zakoni koji vladaju u prirodi stalni. Ta se zakonitost iskazuje u načelu uzročnosti (kauzalnosti) događanja. Zakoni proizišli iz načela kauzalnosti kauzalni su prirodni zakoni. Oni se mogu izraziti matematičkim formulama koje omogućuju određivanje prošlih i budućih stanja svemira. Tako zasnovana znanost koja može predvidjeti ponašanje prirodnih procesa ima obilježja determinističke znanosti. Tipičan je primjer klasična mehanika. Najpoznatiju formulaciju načela znanstvenoga determinizma dao je Pierre Simon Laplace u svome djelu *Essai philosophique sur les probabilités* (1814.) pa se zato i formulacija znanstvenoga determinizma naziva Laplaceov duh, Laplaceova svjetska formula i sl. Ideju determinizma dao je R. J. Bošković više od pola stoljeća prije Laplacea.[3]

Sve što je podložno kauzalnim i kvantitativnim zakonima smatralo se objektivnim, a ono što je objektivno, ujedno je i znanstveno. Prema tome, znanost je „zajamčila" da načelno ne postoje nikakve zaprjeke ljudskoj spoznaji. Pozitivistički znanstvenici i filozofi bili su uvjereni da će empirijsko-induktivni način spoznaje i deterministički karakter znanosti dovesti do boljeg objašnjenja svijeta, a moguće i do otkrivanja ap-

[2] Usp. Stipe Kutleša, „Francis Bacon", Erna Banić-Pajnić (ur.), *Hrestomatija filozofije: Filozofija renesanse*, sv. 3., Zagreb, 1996., str. 359. – 390.
[3] Vidi Ruđer Josip Bošković, *Teorija prirodne filozofije*, Zagreb, 1974., str. 176. – 177.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 13 24.5.2016. 10:00:34

solutne istine. Druge vrste spoznaja osim znanstvene bit će ne samo suvišne nego i nemoguće. No, jesu li stvari u znanosti baš takve?

Već su neki filozofi, ali i znanstvenici, ukazivali na problematičnost induktivne spoznaje – ona nije sigurna, nego samo vjerojatna. Nakon Humeove (18. st.) kritike indukcije, Karl Popper je u svojoj kritici načela verifikacije logičkih pozitivista predložio načelo falsifikacije jer je uvidio da induktivno dokazivanje istinitosti znanstvene teorije nije valjano zbog nemogućnosti induktivne metode u obuhvaćanju svih slučajeva u empiriji. Drugi prigovor logičkim pozitivistima uputili su William Whewell i Paul Feyerabend koji su dovodili u pitanje pojednostavljeno uvjerenje da spoznaja u znanosti polazi od činjenica i završava u njihovu uopćavanju u znanstvenoj teoriji. Oni su mislili da stvar mora biti obrnuta, a to znači da se može reći da polazište u znanstvenoj spoznaji nisu činjenice, nego teorije i da ne ovise teorije o činjenicama, nego činjenice o teorijama.[4] Može li se uopće govoriti o „golim" činjenicama koje bi bile izvan nekog teorijskog konteksta? One, doduše, mogu biti izvan teorijskoga konteksta, ali onda ništa ne govore o svijetu. Da „gole" objektivne činjenice ne postoje uvijek, čak ni na razini obične svakodnevne percepcije, pokazuje tzv. Gestalt-psihologija. Ili točnije rečeno, one postoje, ali se različito tumače. Činjenice su zapravo slijepe bez teorija koje ih tumače ili objašnjavaju. Znanost, dakle, utemeljena samo na empirijsko-induktivnom načinu spoznaje ne može biti egzaktna.

Za razliku od pozitivističkih znanstvenika i pozitivističkih filozofa najveći znanstvenici 20. stoljeća isticali su upitnost induktivističkog zasnivanja znanosti. Einsteinu su, primjerice, najvažnije spoznaje o prirodi stečene na sasvim suprotan način od induktivnog. Spoznaja prirode za njega je ostvarenje najjednostavnijih matematičkih ideja. On smatra da čisto mišljenje može obuhvatiti stvarnost. Zadatak je fizike da traži opće zakone „iz kojih se čistom dedukcijom dobiva slika svijeta."[5] Matematika je najbolji primjer deduktivno-aksiomatskog načina spoznaje. Kada se pođe od pretpostavljenih i neupitnih istinitih premisa (ili aksioma), onda je konkluzija nužno istinita uz pretpostavku valjana logičkoga zaključivanja. Tvrdnje realnih znanosti samo su privremene istine ili stalno otvorene hipoteze koje će biti dopunjene ili posve zamijenjene novim znanstvenim istinama ili otvorenim hipotezama.

Drugi prigovor znanosti mogao bi biti upitnost znanstvenog determinizma na kojem je znanost gradila svoju nadmoć i optimizam. Mehanicistička i deterministička klasična znanost bila je ideološki temelj prosvjetiteljskom, marksističkom i svakom drugom materijalističkom svjetonazoru. Znanstveni je determinizam postao glavnom paradigmom ili načelom u izgradnji znanstvene slike svijeta. Znanost 20.

[4] Usp. John Loose, *A historical introduction to the philosophy of science*, 4. izdanje, New York, 2001., str. 108. – 115.

[5] Albert Einstein, *Moj pogled na svijet*, Zagreb, 1992., str. 131.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 14 24.5.2016. 10:00:34

stoljeća pokazala je da je deterministička slika svijeta pogrješna i u mikrosvijetu i makrosvijetu, ali se i dalje smatra istinitom u mezosvijetu, dakle pretpostavlja se i dalje istinitom u određenom segmentu, no nije univerzalno valjana. U mikrosvijetu je pogrješna zbog Heisenbergovih relacija neodređenosti, a u makrosvijetu zbog teorije determinističkoga kaosa. No, ta teorija determinističkoga kaosa ne poriče kauzalnost, nego samo tvrdi složenost kauzalnih odnosa i u nekim slučajevima ne daje pun deterministički opis sustava. Ni u jednom ni u drugom slučaju nije moguće predvidjeti i proračunati sva buduća stanja sustava. Znanost je, prema tome, načelno ograničena u svojoj spoznaji.

Ta se činjenica očitovala i davno prije u povijesti znanosti što je ukazivalo na to da postoje neka bitna unutarnja ograničenja znanosti. Možemo s pravom dvojiti je li neka znanstvena teorija istinita (iako se sve manje govori o istinitosti, a više o vjerojatnosti ili o aproksimaciji istine) te kako to znamo i kako to dokazujemo. Za istinitost neke znanstvene teorije pretpostavlja se da bi ona morala biti suglasna sa stvarnošću. To je, naime, zahtjev korespondentne teorije istine što nije jedini kriterij za istinitost teorije. Može li se uvijek to i provjeriti? Primjeri iz povijesti znanosti potvrđuju da to nije uvijek moguće. Ne postoje li i danas znanstvene teorije koje se ne mogu verificirati, falsificirati i provjeriti? Ne samo da postoje nego je najveći broj suvremenih teorija, posebno kozmoloških, takav da se nikako ne mogu iskustveno provjeriti. Nama je vjerojatno najpoznatiji bio spor u vezi s geocentrizmom i heliocentrizmom, a postojali su i drugi slučajevi.[6]

2. Scijentistička interpretacija znanosti

Bez obzira na sve objektivne probleme s kojima se znanost susreće, neki znanstvenici i filozofi teško prihvaćaju „nedostatke" znanosti. Umjesto kritičkoga uvida u probleme oni na znanost gledaju kao na vrstu ljudske djelatnosti koja jedina nudi rješenje svih problema. Oni ne priznaju nijednu drugu „kulturu" osim scijentističko-tehničke kulture. Oni su znanstvenu metodu podigli na razinu neupitna zahtjeva. To je, može se reći, dogmatski pristup, vrsta dogme. Pod dogmom se ovdje misli na nekritičko vjerovanje u ono što se ne može ni dokazati ni opovrći. Svi iskazi i spoznaje koje se ne bi temeljile na prirodnoj znanosti i/ili koje se ne bi dobile prirodoznanstvenim metodama, smatrale bi se besmislenima. Objekti (predmeti) na koje bi se takvi iskazi odnosili bili bi u stvarnosti nepostojeće fikcije. Primjeri takvih „fikcija" za scijentiste su iskazi umjetnosti, religije, metafizike i dr. Scijentizam reducira pojam zbilje samo na ono što je empirijski potvrdivo. Tako je uveo još jednu

[6] Usp. J. Loose, *n. dj.*, str. 35. – 39., 143. – 148., 252. – 262.; Ronald L. Numbers (ur.), *Galileo goes to gail and other myths about science and religion*, Cambridge MA – London, 2009.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 15 24.5.2016. 10:00:34

dogmu u raspravu o znanosti: redukcionizam. Ovdje je riječ i o epistemološkom redukcionizmu, a još više o ontološkom.

Ne samo da se sve ljudsko znanje reducira na prirodne znanosti te se, primjerice, humanističkim i društvenim znanostima čak ne priznaje status znanosti, nego se svode na određene grane znanosti koje se onda smatra temeljem za sve ostale znanosti. Tako npr. fizikalizam sve što postoji svodi na fiziku i zakone fizike koji mogu, navodno, opisati i objasniti sve što se događa u živu i neživu svijetu. Ako se sve sastoji od atoma, onda je fizika ta znanost koja može sve objasniti. Slične pristupe zastupaju biologisti i psihologisti. Postoji i redukcionizam koji se naziva ekonomizam koji sve želi svesti na ekonomske kategorije. U temeljima svakoga objasnidbenoga redukcionizma leži krajnje pojednostavljivanje i svođenje cjeline bitka samo na neke dijelove ili regije bitka.

Sve što postoji, za scijentiste, može se i mora moći prikazati u obliku brojivih, mjerljivih i izračunljivih količina (kolikoća, kvantiteta) koje su objektivne. Ono što je objektivno, ujedno je i znanstveno i obrnuto, ono što je znanstveno, to je i objektivno. Nema više mjesta ni humanističkim znanostima, ni umjetnosti, ni vjeri ni religiji, ni moralu, tj. ničemu onomu što se ne može egzaktno izmjeriti i izračunati. Um i duševni život scijentisti smatraju samo epifenomenima. I naše svakidašnje iskustvo doživljavamo ne samo kvantitativno nego pretežito kvalitativno. Može li se to iskustvo posvema obuhvatiti znanošću? Što je sa smislom koji tražimo i u velikoj smo mjeri uvjereni da on postoji? Može li se i smisao izmjeriti i izračunati? Moramo li se u ime znanosti odreći svoje subjektivne slike svijeta i svjetonazora, vjere i religije? Može li se sve to uskladiti s tzv. znanstvenom slikom svijeta u scijentističkoj interpretaciji?[7] Naime, znanstvena slika svijeta i scijentizam nisu jedno te isto.

Bez obzira na to što sama filozofija znanosti dovodi u pitanje neke temeljne postavke scijentista kao što su empirizam, induktivizam, pozitivizam, objektivizam, pragmatizam, determinizam, progresizam i sl., scijentisti teško odustaju od svojih dogmi. Nasuprot upitnosti indukcije u znanosti, stavu o činjenicama, uvođenju elemenata subjektivnosti u mikrosvijet, praktičnu korist i moguću opasnost znanosti u svijetu još se uvijek argumentira stereotipnim načinima. Glavni argumenti scijentista su, uz navedene, da se sva racionalnost, koja je jedno od važnih obilježja znanosti, pridrži samo i isključivo za znanost, kao da drugih oblika racionalnosti i nema. Jedna od glavnih scijentističkih teza jest da izvan i mimo znanosti nema racionalnosti te da bi se ti pojmovi mogli rabiti kao sinonimi. Dakle, vjera je iracionalna i neznanstvena kategorija.

Pritom scijentisti zanemaruju da načelne pretpostavke za znanstvena istraživanja ne leže u znanosti nego u metafizici. U znanstvenom se istraživanju mora poći od

[7] Usp. Stipe Kutleša, „Znanost kao nova religija“, *Vijenac*, Zagreb, god. XXXIII., 2015., br. 544., str. 3.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 16 24.5.2016. 10:00:34

uvjerenja (vjerovanja) da postoji svijet koji se ponaša po uvijek istim zakonima i da je taj svijet nama ljudima spoznatljiv. A istinitost tih tvrdnji ne može se dokazati znanstvenim metodama, nego su one pretpostavke u koje znanstvenici vjeruju. One ne slijede iz same znanosti, iz nje ih se ne može izvesti, nego su to izvanznanstvene tvrdnje. Te pretpostavke znanosti ne ispituje sama znanost, nego filozofija. Paradigma racionalnosti bolje se pokazuje u filozofiji nego u znanosti.

Najvažnije scijentističke teme pitanja su vjere, religije, Boga.[8] Scijentisti nastoje „poznanstveniti" sve pa i navedena pitanja, tj. njih isključivo tumačiti iz znanosti i njezine metode. Oni smatraju da znanost nema granica. Ona se može i treba proširiti i na ona područja koja prije nisu spadala u znanost. Time znanost postaje vrhovni sudac o svemu. Prihvatljivo je samo ono što je „znanstveno". Ono o čemu je „znanstveni" sud negativan, besmisleno je, kao što su, primjerice, religija, pitanje Boga i metafizika.

Može li se ipak sve „poznanstveniti"? Teško da bi netko, osim scijentista, mislio da se na kretanje atoma može svesti ljudska misao i mišljenje, vjera i vjerovanje, želje, značenja, smisao, sloboda, odluke, moral, religija, umjetnost i sl. Ako je to tako, postavlja se pitanje kako onda scijentizam opravdava svoje „znanstvene" tvrdnje o vjeri i religiji kao što su npr. da je vjera iracionalna, da su religijska vjerovanja isprazna priželjkivanja i indoktrinacije, da je religija zlo jer su mnogi religiozni ljudi učinili mnogo zlodjela i sl.[9] Kako znanost zna da je vjera iracionalna i da je isprazno priželjkivanje? Koji „znanstveni" dokaz nudi za tu tvrdnju? Bi li scijentisti na sličan način mogli opravdati tvrdnju da je ateizam zlo jer su mnogi ateisti učinili mnoga zlodjela? Ako da, zašto kod scijentista ne postoji i takva tvrdnja? A ako ne, kako se to slaže s iskustvom na koje se scijentisti pozivaju?10 Sa scijentističkim se stavovima ne slažu mnogi znanstvenici.11 To, međutim, ne opovrgava nužno scijentističke stavove. Njih opovrgava logička nedosljednost.

Scijentizam, naime, ima problema na još elementarnijoj razini. Nemogućnost „znanstvenog" objašnjenja ljudskih misli, djelovanja, odluka, slobode… svođenjem na fizikalizam kretanja čestica vodi do potrebe da se od scijentizma odustane. No,

[8] Vidi John Polkinghore, *Belief in God in an age of science*, New Haven – London, 1998.; Franz Stulhofer, *Prirodoznanstvenici i pitanje Boga*, Zagreb, 1995.

[9] Usp. Michael Poole, *'Novi' ateizam*, Zagreb 2014, str. 11., 19., 25.; Neven Sesardić, „Potkopava li znanost vjeru", *Encyclopedia moderna*, Zagreb, god. XXXVII., 1998., br. 49., str. 162. – 174.; John Lennox, *Je li znanost pokopala Boga?: Kritička analiza suvremenih obrazaca mišljenja o odnosu vjere i znanosti*, Split, 2013., str. 9. – 22.

[10] Usp. Keith Ward, *Zašto gotovo sigurno ima Boga*, Zagreb, 2010.; Alister McGrath – Joanna Collicut McGrath, *Dawkinsova iluzija?*, Zagreb, 2012.; M. Poole, *n. dj.*

[11] Usp. A. Einstein, *n. dj.*, str. 10., 15., 25. – 35.; Stipe Kutleša, „Doprinos kršćanstva znanosti", *Obnovljeni život*, Zagreb, god. LV., 2000., br. 4, str. 505. – 511.; Werner Heisenberg, *Fizika i filozofija*, Zagreb, 1997., str. 62.; Max Jammer, *Einstein and religion*, Princeton, 1999., str. 121.; Frederick E. Trinklein, *The god of science*, Michigan, 1971., str. 114. – 115.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 17 24.5.2016. 10:00:34

scijentisti ne odustaju od scijentizma i nude rješenje u obliku tzv. eliminativnog materijalizma, stajališta koje eliminira koncept uma i sve ljudsko svodi na ono što možemo opisati jezikom znanosti. Time mentalna stvarnost za znanost prestaje biti predmetom istraživanja. Objašnjenje morala, vjere, religije nemoguće je putem znanosti. Izlaz iz problema jednostavno je u negiranju takvih kategorija. Ako scijentizam i objašnjava neke od tih kategorija kao što je moral, onda ga objašnjava evolucionistički. No moral kao autonomna vrijednost za scijentiste zapravo ne postoji, kao što ne postoje ni druge vrijednosti. Opravdanje za tu tezu je u tome jer je znanost, navodno, vrijednosno neutralna. Međutim, pojavljuje se jedan prigovor scijentistima. Kako bi onda znanost „znanstveno" uopće mogla opravdavati ili odbacivati religiju, moral, vrijednosti? Što znanost ima s tim kategorijama?

Znanost, naime, govori o tome „kako" svijet funkcionira, kako se zbivaju prirodni procesi i kako se dolazi do znanja o svijetu, a ne o tome „zašto" stvari jesu takve kakve jesu. Zašto je svijet upravo takav kakav jest i zašto su prirodni zakoni upravo takvi, a ne drukčiji? Na to pitanje znanost ne odgovara niti može odgovoriti. Na pitanje „zašto" odgovaraju filozofija, teologija, religija, a ne znanost. To su pitanja smisla i svrhe. Zato znanost nema ništa s pitanjem ima li Boga ili ga nema. Ipak neki relevantni autori smatraju da znanstvena objašnjenja imaju veze s pitanjem „zašto" (Carl Gustav Hempel) i da se o Bogu može govoriti polazeći od znanosti (Francis Collins) te da znanost može prije dovesti do teizma nego do ateizma (John Lennox).

3. Scijentizam kao ideologija

Ako je sporno i nesigurno da se ljudska priroda može potpuno opisati u terminima prirodne znanosti kao što je upitno da se moral može objasniti iz evolucijske biologije te ako su vrijednosti, vjera, religija ili pak sloboda nešto što izlazi iz okvira znanstvenoga objašnjenja, onda se svako ustrajavanje na scijentizmu može okvalificirati kao ideološki pristup. To posebno dolazi do izražaja u problematiziranju teme o Bogu sa „znanstvenog" stajališta, tj. u pokušajima „znanstvenog" dokaza za ili protiv postojanja Boga. Ako znanost nema veze s Bogom, onda se dalje pita zašto je to današnjim scijentistima i „novim ateistima" glavna tema i zašto se toliko trude dokazati da Boga nema. Kada oni govore o Bogu, onda oni ne govore kao znanstvenici, iako se sakrivaju iza svoga znanstvenoga autoriteta, nego govore kao ideolozi. Ako pak govore kao znanstvenici, onda oni svoje epistemološke pretpostavke da postoji samo tvar u kretanju temelje na metafizičkom uvjerenju, a glavno im je polazište da je metafizika besmislena. U toj je mjeri scijentizam ideologija, ili čak vrsta vjere, i ta je vjera fundamentalistička. Scijentizam je, dakle, znanstveni i dogmatski fundamentalizam.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 18 24.5.2016. 10:00:34

Scijentistička se ideologija očituje na mnoštvu primjera od kojih valja istaknuti tzv. „znanstvena“ istraživanja i „dokaze“ prema kojima su, primjerice, ateisti inteligentniji od religioznih ljudi. Stoga je, prema novim ateistima, manje vjerojatno da će inteligentniji ljudi postati religiozni. Korištenje ovakvih ideoloških argumenata kritizirali su i neki znanstvenici ateisti kao tendenciozne i znanstveno neutemeljene. Scijentisti zlorabe autoritet znanosti za diskreditaciju drukčijih uvjerenja. Takve rasprave s pravom znanošću zapravo nemaju nikakve veze - one su čista ideologija.

Ideološka sfera scijentizma očituje se u još jednom upitnom stajalištu. Znanstvene se istine često smatraju konačnim, objektivnim, sigurnim, apsolutnim. To je polazno stajalište scijentista, ali često i običnoga puka. Znanost je jedina koja nastoji otkriti istinu i to čini zahvaljujući svojoj metodi. Uspješnost znanstvene metode ne jamči da se stvarnost može svesti samo na ono što je dostupno znanstvenoj metodi, a ni na to da je znanstvena metoda siguran put do istine. Nije metoda nad stvarnošću, nego je stvarnost nad metodom. Stvarnost sugerira metode, a ne obrnuto. Na vjeri u metodu počiva scijentistička ideja o znanosti kao jamcu napretka. Ona nije znanstveno dokaziva pa bi se moglo kazati da prije spada u sferu vjerovanja nego znanstvenoga dokaza.

Dogmatičnost i ideologičnost scijentizma očituju se i u njegovu filozofijskom nedostatku, točnije, u logičkoj nedosljednosti. Ona se sastoji u scijentističkoj tvrdnji da se sve tvrdnje moraju moći znanstveno provjeriti, a to uključuje empirijsku provjeru. To onda, naravno, vrijedi i za tvrdnju da je *scijentizam istinit*. No to se ne može dokazati ni logički ni empirijski. Ne može se „znanstveno“ ni potvrditi ni poreći da je znanost najbolji (čak jedini) racionalni način istraživanja pojava u svijetu. Tako scijentizam, logički gledano, pobija sam sebe. Ako on na sve drugo primjenjuje ono što nije spreman primijeniti na samoga sebe, onda je on ideologija kojoj je cilj diskreditiranje suparničkih mišljenja kao neistinitih nasuprot svojima kao apsolutno istinitima.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 19 24.5.2016. 10:00:34

Miro Jakovljević

Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
jakovljevic.miro@yahoo.com
UDK 159.923:316.347
616.89
Pregledni članak

LIČNOST I DRUŠTVO: OD INDIVIDUALNE PSIHOPATOLOGIJE DO PSIHOPATOLOGIJE POLITIČKIH KULTURA

Ako svijet valja dovesti u red, moja se nacija mora prva promijeniti.
Ako se moja nacija mora promijeniti, moj se rodni grad mora prvi obnoviti.
Ako se moj rodni grad mora obnoviti, moja se obitelj prva mora dovesti u red.
Ako se moja obitelj mora dovesti u red, ja se moram ponajprije promijeniti.
(nepoznati kineski vojskovođa)

Sažetak

Obično se govori o psihopatologiji pojedinca i induciranu ludilu manjih skupina, a kolektivna se psihopatologija uglavnom isključuje iz fokusa teorije i prakse. Narcističnost, paranoidnost, maničnost, depresivnost i nihilizam nisu samo sastavnice individualne psihopatologije, nego mogu biti i psihopolitički kulturni fenomeni koji su povezani s igrama moći. Danas se govori o narcisoidnoj, maničnoj, paranoičnoj, depresivnoj, nihilističkoj i humanističkoj psihokulturi. Kultura (lat. *colere* – uzgajati, njegovati) integrirani je sustav stavova, vjerovanja i obrazaca ponašanja koji su karakteristični za članove društva, a koji nisu rezultat biološkoga nasljeđa, nego društveni proizvod koji se stvara, prenosi i održava kroz komunikaciju i učenje. Ona je i društveni i psihološki produkt jer je čovjek po svojoj prirodi političko biće, *zoon politikon*, kako kaže Aristotel, društveno biće koje sebe istinski može ostvariti samo u političkoj zajednici. Prema nekim mišljenjima kultura je kolektivno programiranje uma po čemu se razlikuju pripadnici jedne zajednice od drugih. Politička kultura definira se kao skup stavova, vjerovanja i obrazaca ponašanja koji određuju političke procese i vrijednosti i reguliraju ponašanje u političkom sustavu, dok je psihokultura povezana s kultivacijom duše, o čemu je govorio još u antička vremena Ciceron (*cultura animi*) te razvijanjem i usavršavanjem plemenitih osobina, ali i s oblikovanjem kolektivnoga mentaliteta. Drugim riječima, psihološka kultura povezana je s pitanjem kako se gradi zdrava ličnost i mentalno zdravlje, odnosno s pitanjem kako odgajati zdrave i zrele pojedince koji će sudjelovati u izgradnji društva blagostanja. Kao što svako društvo ima vladajuću ideologiju koja usmjerava društvene i političke procese, tako i svaki pojedinac ima svoju vlastitu ideologiju, odnosno sustav vrijednosti i životne orijentire koji ga usmjeravaju u životu, oblikuju ponašanje koje se s vremenom pretvara u navike, a navike u karakter.

Ključne riječi: psihopatologija, politička kultura, pojedinac, društvo

Identiteti - kulture - jezici test.indd 21 24.5.2016. 10:00:34

PERSONALITY AND SOCIETY: FROM AN INDIVIDUAL PSYCHOPATHOLOGY TO A PSYCHOPATHOLOGY OF POLITICAL CULTURES

Abstract

Psychopathology of an individual and the induced insanity of smaller groups occupy the usual discourse, while collective psychopathology is mostly excluded from focus of theory and practice. Narcissism, paranoia, mania, depression and nihilism are not only components of individual psychopathology, but can also be psycho political and cultural phenomena connected to power games. Today we talk about a narcissistic, manic, paranoid, depressive nihilistic and humanist psycho culture. Culture is both a social and a psychological product because humans are by their nature political beings, "zoon politikon", as Aristotle would say, a social being which can truly fulfil itself only in a political community. Political culture is defined as a set of attitudes, beliefs and patterns of behaviour which determine political processes, value judgements and regulate behaviour in a political system, while psychological culture is connected with cultivation of soul (cultura animi as Cicero would say). In other words, psychological culture is linked with the way of building a healthy personality and mental health, i.e. with raising healthy individuals which will form a healthy, good and happy community. As every society has its ruling ideology which directs social and political processes, so every individual has his/her own ideology, i.e. a system of values and life guidelines which direct him/her in his/her life, determine his/her behaviour. This behaviour with time transforms into habits and habits transform into character.

Key words: psychopathology, political culture, individual, society

Uvod

Iz psihološke perspektive može se govoriti o individualnim i kolektivnim mentalnim modelima. Mentalni model koji uključuje način kako doživljavamo i vidimo sebe, druge i svijet bitno određuje naše ponašanje kako u privatnom tako i u političkom životu; mentalni model uključuje sklop vjerovanja o tome kako svijet funkcionira (životne istine) i vrijednosti koje zrcale ideološka, moralna i etička načela. Životne su istine utemeljene na dokazima, a vrijednosti su stvar osobne, skupne ili kolektivne prosudbe.

Politička kultura sadrži u sebi i političke ideale i operativne norme nekog poretka, a uključuje i psihološku i subjektivnu dimenziju politike koja preslikava kolektivnu povijest političkoga sustava i životnu povijest članova nekog sustava i tako se ukorijenjuje u javnim događajima i osobnim iskustvima. Četiri su temeljne dimenzije političke kulture: 1. nacionalni, odnosno kulturni identitet; 2. identifikacija sa sugrađanima, odnosno sunarodnjacima; 3. odnos prema državnom postupa-

Identiteti - kulture - jezici test.indd 22 24.5.2016. 10:00:34

nju, odnosno prema rezultatima vladanja; 4. način vladanja ili proces političkoga odlučivanja.[1] Prema Huntingtonu, brojni su izvori individualnog i kolektivnog identiteta: 1. askriptivni (dob, spol, rasa, etnicitet definiran kao prošireno srodstvo); 2. kulturni (etnicitet definiran kao način života, jezik, nacionalnost, vjera, civilizacija); 3. teritorijalni (susjedstvo, grad, država, kontinent, hemisfera, itd.); 4. politički (interesna skupina, frakcija, klika, pokret, stranka, ideologija, država); 5. ekonomski (posao, profesija, klasa, poslodavac, radnički sindikat); 6. socijalni (status, prijatelji, pripadnost društvenim skupinama, klubovima, fanovima).[2] Identitet je ono što mislimo da jesmo, ali i ono što želimo biti, a oblikuje se pod različitim oblicima i stupnjevima utjecaja, prisile i slobode izbora. Nacionalni identitet u nekim je zemljama, primjerice u RH, poremećen multikulturalizmom koji zahtijeva sublimaciju nacionalnog i rastućom denacionalizacijom elita, odnosno subnacionalnim, dvojnonacionalnim, transnacionalnim i kozmopolitskim identitetima.

Različite političke kulture povezane su s različitim političkim filozofijama i ideologijama (liberalizam, konzervatizam, socijalizam, nacionalizam, anarhizam, fašizam, feminizam, ekologizam, religiozni fundamentalizam i multikulturalizam). Ideologija je više ili manje koherentan sustav ideja koje oblikuju političko djelovanje usmjereno na očuvanje, modificiranje ili promjenu postojećeg sustava moći. Stoga svaka ideologija uključuje tri dimenzije: procjenu ili kritiku postojećeg stanja društva, viziju budućeg društva i teoriju političke promjene. Sve se ideologije okvirno mogu podijeliti na lijeve ideologije, koje proklamiraju načela slobode, jednakosti, bratstva i progresa (tvrda ljevica: komunizam i anarhizam; meka ljevica: socijalizam i moderni liberalizam), na desne ideologije, koje promoviraju načela autoriteta, reda, hijerarhije i dužnosti (tvrda desnica: fašizam; meka: konzervatizam), i ideologije centra (klasični liberalizam). Naime, važna dimenzija našega života jest da živimo ne samo u materijalnom svijetu nego i u svijetu različitih ideja i ideoloških sustava. Ideje, filozofske, političke, umjetničke, znanstvene, religiozne…, preslikavaju, ali i oblikuju naš svijet i život. One nisu samo produkt našega mozga, nego ga i neuroplastično oblikuju. Isto tako oblikuju i identitet pojedinca, skupine ili zajednice. Ideje nisu samo preslika naše slike realnosti, već i pokretači našega ponašanja; one oblikuju naš život i naše odnose. Političke ideje nisu samo preslika interesa političkih skupina i osobnih ambicija, one inspiriraju i usmjeravaju političko djelovanje i tako oblikuju ne samo društveni nego i materijalni svijet.[3] Političke ideologije neka su vrsta socijalnoga cementa koji povezuje određene društvene skupine ili klase, ali i cijelo društvo kroz povezujuće vrijednosti i vjerovanja pa tako imaju važnu ulogu i u oblikovanju političkoga i kulturnoga identiteta.

[1] Vidi Damirka Mihaljević, *Politička kultura u Bosni i Hercegovini*, Mostar, 2014.
[2] Vidi Samuel Huntington, *Who are We? America's Great Debate*, London, 2004.
[3] Usp. Andrew Heywood, *Politics*, London, 2007.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 23 24.5.2016. 10:00:34

Vrlo je izazovno pitanje koliko su pojedine ideologije moralne, a koliko etične. Prema Sartoriusu, moralno je ono što je poželjno i prihvatljivo u određenoj zajednici, a etično se odnosi na univerzalne, općeljudske vrijednosti koje važe za sve ljude, za cijeli ljudski rod.[4] Civilizirana društva prihvaćaju nadmoć etičkih načela nad moralnim pravilima čime se povećava socijalni kapital koji je važna sastavnica zdrava društva.[5] Promoviranje moralnoga ponašanja usmjereno je na poticanje onoga što je dobro i eliminaciju onoga što nije dobro za određenu zajednicu. Ono što je dobro može se značajno razlikovati od zajednice do zajednice, a problem nastaje kada nije etično i kada promovira zlo za druge. U takvim slučajevima može se govoriti o psihopatologiji ideja i ideologija. Politika je sinonim za moć i za upravljanje, a u praksi se najčešće očituje kao djelatnost kojom se ponašanje drugih usmjerava u skladu s vlastitim ciljevima i interesima. Etičnost neke politike mjeri se stupnjem poklapanja ciljeva i rezultata politike s općim interesima društva i civilizacije. Psihopolitika je disciplina koja se bavi istraživanjem i djelovanjem na psihološke aspekte političkoga ponašanja kao što je, primjerice, učinak na društvo različitih tipova političkoga vodstva (demokratskog, fašističkog, socijalističkog…), ali koja se bavi i proučavanjem i uporabom psihološke taktike ili strategije političara.

Službena psihijatrija ograničena je na psihopatologiju pojedinaca i inducirano ludilo manjih skupina, a kolektivnu psihopatologiju isključuje iz fokusa svoje teorije i prakse. Čini se da postoji neko zrnce istine u tvrdnji Friedricha Nietzschea da je ludilo kod pojedinaca rijetkost, ali kada je riječ o skupinama, strankama, narodima ili vremenima, ludilo je pravilo. Za psihijatriju je vrlo intrigantno pitanje kako se jedan kultiviran narod, kako kaže Dietrich Schwanitz, može sam izručiti na milost i nemilost bandi demonskih budala koja je planirala porobiti cio svijet[6], te jesu li revolucije morale proždirati milijune svoje djece gradeći socijalistička, odnosno komunistička carstva lažne slobode, demokracije i humanizma. Također, intrigantno je i pitanje kakvo je moralno okruženje učinilo holokaust mogućim.[7] S tim u svezi navodi se i Hitlerova izjava da je vladaru korisno samo kada ljudi ne mogu razmišljati.[8] Politička psihijatrija novoga tipa mogla bi značajno pridonijeti oblikovanju dobra i zdrava društva, prije svega pomažući u prevenciji moralnih poremećaja i poremećaja psihopolitičkih kultura.

[4] Vidi Norman Sartorius, „Ethics and societes of the world", Ahmed Okasha – Julio Arboleda-Florez – Norman Sartorius (ur.), *Ethics, Culture and Society*, Washington DC, 2000., str. 3. – 14.
[5] Usp. *isto*.
[6] Dietrich Schwanitz, *Bildung: alles was man wissen muss*, Frankfurt AM, 1999.
[7] Usp. Arne Johan Vetlesen, *Šta je etika?*, Sarajevo, 2014.
[8] Vidi *isto.*

Identiteti - kulture - jezici test.indd 24 24.5.2016. 10:00:34

1. Teorijske spoznaje o političkim psihokulturama

Koncept političkih psihokultura temelji se na sustavnoj psihodinamici[9] i njezinoj primjeni na društvene, političke i organizacijske fenomene. Sustavna psihodinamika istražuje način na koji emocionalne potrebe pojedinaca, skupina, zajednica i društava oblikuju kulture, strukture i procese unutar društvenoga sustava i, *vice versa*, način na koji te kulture, strukture i procesi utječu na emocionalne potrebe.[10] Politička psihokultura idejno je i moralno okruženje koje određuje naše poimanje što je politički korektno, što je prihvatljivo ili neprihvatljivo u zajednici, što je poželjno i vrijedno divljenja, a što je odbojno te kakva treba biti distribucija i uporaba moći. Ona nam određuje standarde našega političkoga ponašanja i oblikuje naše emocionalne reakcije i kogniciju, ali i naš identitet kao pojedinca, skupine i zajednice. Naime, političke psihokulture postoje prvenstveno kako bi ljudi postigli zajedno ono što ne mogu sami postići pri čemu se oblikuju različiti skupni i kolektivni identiteti. Politički, društveni i ekonomski identiteti mogu biti uži ili širi, a izražavaju se kroz koncept socijalne kategorizacije „mi i oni/drugi". Drugi mogu biti definirani ili doživljeni s više ili manje povjerenja i poštovanja kao prijatelji, suparnici ili neprijatelji. Četiri su temeljne dimenzije političke psihokulture: 1. psihopolitička definicija sebe i drugih („OK Corral"); 2. odnos prema moći, pravdi, istini, ljubavi i životu; 3. pripadnost određenoj ideologiji i stav, odnos prema drugim ideologijama; 4. stupanj demokratičnosti i humanizma. Danas razlikujemo kulturu života, odnosno kulturu dobra od kulture smrti i zla. Humanističko-altruistička psihokultura u svojoj je biti kultura života, odnosno kultura dobra. U nezdrave kulture i kulture zla ubrajaju se narcistična, manična, paranoična, depresivna i nihilistička psihokultura.

1.1. Osjećaj superiornosti i narcistička politička psihokultura

Narcisoidnost je ozbiljan moralni poremećaj koji pogađa ne samo narcisoidne pojedince nego u sve većoj mjeri i društvo u kojem živimo. Narcisoidnost je toliko raširena pojava da možemo govoriti o dominirajućoj narcisoidnoj psihološkoj i političkoj kulturi vladajućih elita. Drugim riječima, narcisoidnost nije samo individualna patologija, već i važan suvremeni društveni i kulturni fenomen pri čemu treba razlikovati zdrav narcizam od patološke narcisoidnosti. Narcisoidna psihokultura uključuje kogniciju superiornosti (bazično uvjerenje da smo bolji i bitniji od drugih) samozadovoljstvo, nedostatak empatije i egzaltirani afektivitet (drugi su tu da nam

[9] Usp. Laurence J. Gould – Mark Stein – Lionel F. Stapley, *The Systems Psychodynamics of Organizations: Integrating the Group Relations Approach, Psychoanalytic and Open Systems Perspectives*, London, 2001.

[10] Usp. Mark Stein, „A Culture of Mania: A Psychoanalytic View of the Incubation of the 2008 Credit Crisis", *Organization*, god. XVIII., 2011., br. 2., str. 173. – 186.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 25 24.5.2016. 10:00:34

se dive i da nam odobravaju), egoističku motivaciju (drugi služe da bi zadovoljili naše potrebe) te moral dvostrukih standarda, egocentrično i autokratsko ponašanje usmjereno na iskorištavanje i podređivanje drugih. Sve se više govori o epidemiji narcizma, da je među nama sve više malih i velikih narcisa. Po mišljenju mnogih živimo u dobu umišljenosti, narcizma, hedonizma i relativizma u kojem su novac, uspjeh, slava i glamur ključne riječi, a u kulturi je fokus premješten na samodivljenje i samodopadnost.[11] Navodno je od 1980. među studentima u SAD-u porast zastupljenosti narcističkih crta ličnosti takav da ga se uspoređuje s porastom pretilosti. Tako je 2006. jedan od četiriju studenata ispunjavao kriterije za narcistički poremećaj ličnosti.[12] Prema jednom istraživanju američki su studenti u prosjeku procijenili da je samo 32 % njihovih kolega bolje od njih dok su japanski studenti u prosjeku procijenili 50,2 % svojih kolega kao bolje od sebe.[13] Mnoge javne osobe, poslovni ljudi, političari i lideri šepure se i razmeću svojom veličinom u našem javnom životu, a mase kao da jedva čekaju priliku da ih i same oponašaju u ispraznom glamuru projicirajući u njima vlastitu potrebu za svemoćnosti.

Epidemija narcizma objašnjava se poticanjem potrošačkoga mentaliteta, materijalističkom filozofijom, idolatrijom, promjenama u odgoju djece, utjecajem medija, lakom dostupnošću kredita i kartica. Oduvijek je bilo sujetnih, pohlepnih i manipulativnih osoba koje smatraju da su bolje, važnije i superiornije od drugih i da su drugi na ovome svijetu isključivo u funkciji zadovoljenja njihovih potreba i interesa. Zaokupljenost sobom i isključivo svojim potrebama i interesima, radikalni egoistički hedonizam, individualizam, besramnost, samouvjerenost do nadmenosti i bahatosti, nemilosrdna kompetitivnost, zavist, neodmjerenost preko svih granica decentnosti, postaju sve masovnije pojave u našem društvenom životu. Osjećaj srama kao da je posve iščeznuo, doživljava se kao znak slabosti koju si narcis ne može dopustiti u svojoj nepogrješivosti. Nedostatak poštovanja drugoga preslika je sloma institucije autoriteta i tradicionalnih općeljudskih vrijednosti. Narcisi očekuju poštovanje, divljenje i odobravanje drugih, a sami to ne daju. Uvjereni da mogu sve i da im je sve dopušteno, dovoljno je da stvore željenu, obično iskrivljenu sliku u javnosti koja im daje pravo na to. Proizvedena slika i lažni imidž jedan su od stupova moći koju omogućuje kontrola medija. Stvarnost je masovnim medijima toliko izobličena da mnogi ne znaju komu se više može vjerovati. Igre moći postale su dominantne društvene igre u našem narcisoidnom političkom i javnom lunaparku. Ljudi postaju sve otuđeniji, ne samo jedni od drugih, već i od sebe samih. Zbog svega toga čini se

[11] Usp. Jean M. Twenge – Keith Campbell, *The Narcissism Epidemic: Living in the Age of Entitlement*, New York, 2009.
[12] Usp. *isto.*
[13] Usp. Michael Marmot, „Achieving Health Equity: From Root Causes to Fair Outcomes“, *Lancet*, god. 370., 2007., br. 9593., str. 1153. – 1163.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 26 24.5.2016. 10:00:34

kao da sve više postajemo zbunjeni u prosudbi što je ispravno, što nije, a mnogima je sve teže funkcionirati u današnjem narcisoidnom društvu. Zbog svega navedenoga potrebno je stalno ukazivati na prave, trajne i uzvišene općeljudske vrijednosti i razjašnjavati neke pojmove iz oblasti moralnosti, moralne psihologije i etike.

1.2. Žrtve vlastita uspjeha i moći: sindrom oholosti i bahatosti

Sindrom bahatosti i oholosti (Hubrisov sindrom, babilonski sindrom) očituje se na različite načine. Temeljno značenje je da moćna osoba, nabrekla od neobuzdane gordosti i samopouzdanja, tretira druge s drskošću i prijezirom.[14] Još je u antičkoj Grčkoj prepoznata shema sindroma oholosti kod heroja koji bi dobili priznanje za neki svoj čin. Ponesen neočekivanim uspjehom on mijenja i svoje ponašanje pa obične smrtnike počinje promatrati s prijezirom i omalovažavanjem. Njegovo se samopouzdanje toliko razvije da počinje umišljati kako može učiniti sve što poželi. Pretjerano samopouzdanje i osjećaj svemoći dovode do iskrivljena tumačenja svijeta i poduzimanja pogrješnih radnji. Na kraju na scenu stiže Nemezis, boginja osvete, koja uređuje osvetničku pravdu jer heroj prkosi stvarnosti koju su bogovi odredili zamišljajući sebe superiornijim s moćima nalik božanskima. Bogovi realnosti zahtijevaju poniznost.[15] Prema papi Grguru Velikom oholost se smatra kraljicom grijeha, korijenom svakoga zla i početkom svakoga grijeha, a predstavlja lažno veličanje samoga sebe i postavljanje sebe za središte.[16] Razlikuje se od zdrava samopoštovanja i od istinskoga ponosa što smo stvoreni „na sliku i priliku Boga". S ohološću je povezana taština ili neispravno procjenjivanje samoga sebe i svojih postignuća, što se može očitovati u nečijem upinjanju da dokaže svoju uzvišenost ili da zadobije odobravanje drugih.[17] Oholost nas zasljepljuje i onemogućuje da vidimo istinu koja nam može pomoći da budemo bolji, sretniji i uspješniji. Gotovo je redovito povezana s osjećajem vlastite superiornosti i kompleksom više vrijednosti.

Zanimljiv je razgovor pape Franje i rabina Abrahama Skorka o oholosti, moći i sili. Prema talmudskom tumačenju Nimrod, vladar Babilonije, nametnuo je izgradnju kule do neba kako bi ostavio trag i kako bi se, s dozom oholosti, približio Bogu pri čemu mu je manje smetalo kada bi za vrijeme gradnje pao netko od radnika nego gubitak opeke.[18] Drugim riječima, svrha izgradnje kule nije bilo blagostanje ljudi i dobrobit čovječanstva, nego vlastiti uspjeh. Da bismo se mogli približiti Bogu, nužna je predanost bližnjemu.[19] Kada se pojedinac uzdigne tako visoko, pitanje je

[14] Usp. David Owen, *Bolesni na vlasti: Bolesti kod ljudi u vrhu vlasti u posljednjih 100 godina*, Beograd, 2009.
[15] Usp. *isto.*
[16] Usp. Michael Glazier – Monika H. Hellwig, *The Modern Catholic Encyclopedia*, Collegeville, 2005.
[17] Usp. *isto.*
[18] Usp. Jorge Mario Bergoglio – Abraham Skorka, *O nebu i o zemlji*, Zagreb, 2013.
[19] Usp. *isto*.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 27 24.5.2016. 10:00:34

može li se razumno ponašati jer gubi kontakt s realnošću. Kada se čovjek uzoholi, stvara čudovište koje mu se može oteti iz ruku. Griješi svatko tko misli da moć znači nametati vlastitu volju[20], jer to je sila koja izaziva protusilu i koristi nasilje. Moć je ono što je usmjereno na dobrobit drugoga i zato privlači ljude kao sila.

David Owen zalagao se za uvođenje Hubrisova poremećaja ličnosti (tablica 1.) u DSM-5 i ICD-11, a koji zapravo predstavlja narcistički poremećaj kada je neka uspješna osoba intoksicirana pretjeranom moći s tragičnim posljedicama i za sebe i za društvo.[21]

Tablica 1.: Hubrisov sindrom ili poremećaj ličnosti[22]

Ponašanje koje se viđa kod poremećaja ličnosti	
1.	vide svijet kao mjesto svoje glorifikacije kroz uporabu moći i sile
2.	poduzimaju akcije primarno da bi učvrstile osobni imidž i poboljšale sliku o sebi
3.	poklanjaju pretjeranu pozornost svojemu izgledu i nastupu
4.	imaju mesijanske ideje i ciljeve o kojima govore egzaltirano
5.	poistovjećuju sebe s nacijom, državom ili organizacijom u tolikoj mjeri kao da su im perspektive i interesi gotovo identični
6.	rabe kraljevsko „mi“ u konverzaciji ili o sebi govore u trećem licu
7.	pokazuju ekscesivno samopouzdanje i pretjeranu vjeru u sebe i svoja postignuća koja graniče s osjećajem svemoći
8.	manifestno preziru i omalovažavaju druge
9.	navode da imaju odgovornost samo prema višoj sili, sudu, povijesti ili Bogu
10.	iskazuju nepokolebljivo uvjerenje da će biti opravdani, odnosno da imaju odgovornost samo pred višom silom, poviješću ili Bogom
11.	gube kontakt s realnošću, često povezan s progresivnom izolacijom
12.	skloni su nemiru i impulzivnim reakcijama
13.	navode osobnu sveobuhvatnu viziju i moralnu ispravnost kao opravdanje za otklanjanje razloga razmatranja izvedivosti, cijene ili ishoda; tvrdoglavo odbijaju promijeniti prvotnu odluku
14.	nesposobne su izvesti plan do kraja zbog nekritičnosti koja proizlazi iz oholosti.

Da bi se postavila dijagnoza Hubrisova sindroma, potrebno je ispuniti najmanje tri od 14 navedenih kriterija, pri čemu su kriterij pod točkama 5, 6, 10, 12 i 13 specifični pa je nužno da jedan kriterij bude specifičan. Prema Owenu oholost je svojstvena šefovima država, ali i liderima u drugim oblastima.[23] Prema nekima oholo je ponašanje proizvod okoline u kojoj šef države funkcionira, a prema drugima oholost dolazi iz same osobe i s vremenom pod određenim okolnostima postaje sve jače izražena. Vlast je kao zaluđujuća opojna droga i svaki političar nema čvrst i moralan karakter, kombinaciju zdrava razuma, humora, decentnosti, skepticizma, pa

[20] Usp. *isto*.
[21] Vidi D. Owen, *n. dj*.
[22] Usp. David Owen – Jonathan Davidson, „Hubris Syndrome: An Acquired Personality Disorder? A Study of US Presidents and UK Prime Ministers Over the Last 100 Years“, *Brain*, br. XXXII., 2009., str. 1396. – 1406.; D. Owen, *n. dj*.
[23] Usp. *isto.*

Identiteti - kulture - jezici test.indd 28 24.5.2016. 10:00:34

čak i cinizma, da joj se može suprotstaviti.[24] Vlast bi trebala biti privilegija da se služi općem dobru i s tim ciljem utječe na tijek događaja. Obuzdavanje ohola ponašanja političara tijesno je povezano s oblikovanjem humanističke demokratske političke psihokulture.

1.3. Kolektivna demoralizacija i depresivna politička psihokultura

Deprimiranost je individualni ili kolektivni moralni slom koji karakterizira gubitak smisla, nade, samopouzdanja, odlučnosti i zadovoljstva svojom situacijom. Može biti znak osobne ili kolektivne krize, individualne psihopatološke pojave i znak depresivne bolesti, ali i kolektivni psihopolitički fenomen označen kao deprimantna ili deprimirajuća politička kultura. Depresija je bolest našega vremena i čini se da je u stalnom porastu. Prema nekim tumačenjima to je dijelom povezano s kolektivnom demoralizacijom i činjenicom da se mnogi ljudi nalaze u sukobu sa sociokulturnom situacijom s kojom se ne mogu nositi.[25] Riječ depresija ima korijen u latinskoj riječi *deprimere* što znači pritiskati, gnječiti, a deprimirana osoba je ona koju nešto pritišće i tišti i koja je potištena, utučena i obeshrabrena. Depresija je medicinski pojam koji označava određeno bolesno stanje, a deprimiranost i obeshrabrenost dio su ljudskoga života. Deprimirane i demoralizirane osobe često su preplavljene brigama, negativnim i nesretnim mislima. Imaju pesimističan stav glede budućnosti, nezadovoljne su sadašnjošću, sumnjaju da će se okolnosti preokrenuti nabolje, uvijek iščekuju najgore. Nisu svjesne svojega pesimizma i za sebe vjeruju da su samo tvrdi realisti. Kada su deprimiranost i obeshrabrenost izražene u političkome životu neke zajednice, govorimo o depresivnoj, deprimantnoj ili deprimirajućoj političkoj kulturi koja može biti i reakcija na narcisističku ili paranoidnu političku kulturu vladajuće elite.

Deprimirana politička kultura uključuje bazično iracionalne misli (uvjereni smo da nismo u redu, da smo slabi i nesposobni, da su drugi bolji, sposobniji i jači od nas, pesimistični smo i razmišljamo fatalistički, samopodcjenjivi smo), negativan afektivitet (često loše raspoloženje, razočaranost, osjećaj bespomoćnosti i beznadnosti, obeshrabrenost), i amotivaciju (gubitak interesa, nedostatak inspiracije, anergiju, gubitak ideala, povlačenje) i neprimjereno ponašanje (uloga žrtve, pasivnost, pasivno-agresivno ponašanje, autodestruktivno ponašanje). U biti pasivno-agresivnog ponašanja nalazi se potisnut bijes koji kada se akumulira može dovesti do pobune i agresivne eksplozije nasilja. Osobe s anksioznim poremećajem ličnosti, kao i osobe s ovisnim poremećajem ličnosti, sklone su depresivnoj političkoj kulturi.

[24] Usp. *isto.*
[25] Usp. Daniel Hell, *Što je tačno? Depresija: Najvažniji odgovori*, Beograd, 2012.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 29 24.5.2016. 10:00:35

1.4. Omnipotencija, spektakl i lažna sreća: manična politička psihokultura

Svako vrijeme ima svoje tipične psihičke devijacije i probleme. U doba kada je živio i radio Sigmund Freud, histerični simptomi bili su znatno češći nego danas. U naše je vrijeme u porastu bipolarni poremećaj, prije poznat kao manično-depresivna psihoza. Prema nekim podatcima učestalost bipolarnoga poremećaja, koji se očituje maničnim i depresivnim epizodama, u SAD-u je porasla s 1 % na 5 %. Neke fenomene subjektivno nije lako razlikovati, npr. osjećaj sigurnosti u sebe, samosvjesnost, životnu radost i užitak samodokazivanja od trijumfalizma i agresivna postavljanja u odnosu na druge i na račun dugih. Čini se da dvije trećine ljudi s bipolarnim poremećajem nisu značajno ometene u svojem poslu, a njihovi su životi i dalje produktivni i ispunjeni. Današnje vrijeme je vrijeme brzih promjena, velikih uspona i padova, kako u poslovnom tako i u privatnom životu, vrijeme spektakla, hedonizma, raznovrsnih performansi hiperaktivnosti i mnogostrukih uloga, euforija i tragedija vezanih uz ratove, terorizam, klimatske promjene, što sve katkada podsjeća na kolektivnu maniju i bipolarni životni scenarij. Stoga je teško razlikovati bipolarni poremećaj od normalnoga životnoga stila i postaviti jasnu granicu između normalnog i patološkog pa neki autori govore o maničnoj kulturi.[26] Značajke manične psihokulture su manične obrane, ubrzanje životnoga ritma, težnja za hedonizmom, hiperaktivnost i hiperprodukcija, spektakularnost.

Prema Peltzu, *manične obrane* psihički su odgovor na nedostatak političkoga sustava koji bi jamčio zadovoljenje temeljnih potreba. Manične obrane, poricanje, bijeg u hiperaktivnost i omnipotenciju osiguravaju „stanja bez krivnje" i bijeg od praznine, odgovornosti i istine.[27] Mogu biti povezane sa slomom koncepta društva blagostanja i gubitkom vizije o socijalno pravednoj budućnosti, a koja bi se temeljila na „dovoljno dobrom" socijalnom zadovoljavanju osnovnih potreba ljudi. Biti maničan pomaže u prevladavanju iznevjerenih očekivanja, krivnje, stidljivosti, nesigurnosti, straha i depresivnosti. U teškim, ili čak nemilosrdnim društvenim uvjetima, za mnoge ljude manija postaje jedini mogući izlaz. Krivnja se često razumijeva i kao afekt povezan sa shvaćanjem da je netko izdao vlastite vrijednosti. Specifično, krivnja se obično povezuje sa shvaćanjem da je netko prouzrokovao štetu nekomu do koga mu je stalo. Mogućnost podnošenja depresivne krivnje potječe od postojećeg osjećaja odgovornosti za stvarnu ili zamišljenu štetu izazvanu destruktivnim porivima koji postoji negdje duboko u ljudima.

[26] Usp. M. Stein, *n. dj.*
[27] Vidi Rachael Peltz, „The Manic Society", *Psychoanalitic Dialogues: A Journal of Relational Perspectives*, god. XV., 2005., br. 3., str. 347. – 366.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 30 24.5.2016. 10:00:35

Pretjerano kupovanje predstavlja također socijalno prihvatljiv maničan pokušaj prevladavanja egzistencijalne tjeskobe i praznine koja boli. Mnogi ljudi obilaze trgovačke centre ne toliko zbog potrebe za stvarima koje kupuju koliko zbog nesvjesna traženja kompenzacije, izgubljena zadovoljstva ili užitka. Česti odlasci u kupovinu (*shopping*) svojevrstan su oblik nesvjesne autokatarzične psihoterapije koja s vremenom stvara još veće probleme.

Prema Steinu manična kultura, koja je dovela do kreditne krize i ekonomskog kolapsa 2008., rezultat je trijumfalnih osjećaja na Zapadu nakon kolapsa komunizma.[28] Maničnu kulturu karakteriziraju poricanje, omnipotencija, trijumfalizam i hiperaktivnost uz važnu ulogu ekscesivna Hubrisova sindroma[29] i pohlepe.[30] Poricanje je psihološki mehanizam obrane kojim netko negira svoju vulnerabilnost i probleme s kojima se može susresti ili se već susreće. Poricanje obično znači ignoriranje ili previd upozoravajućih znakova ili signala opasnosti. U maničnoj se kulturi znakovi opasnosti ne prihvaćaju na zdrav način i ne uzimaju ozbiljno. Omnipotencija je osjećaj svemoći tako da se kriza i problem doživljavaju kao provokacija i izazov uvjerenju u svoju superiornost i svemoć. Lideri i pripadnici manične kulture obično nisu svjesni prave motivacije koja je u biti njihovih postupaka kao ni dinamike koja utječe na njihovo ponašanje. Omnipotencija je tijesno povezana s trijumfalizmom koji se očituje težnjom za superiornošću nad drugima i potrebu za pobjeđivanjem drugih pojedinaca, institucija i kultura te trijumfalnim proslavama i naglašavanjem svojih uspjeha i demonstriranjem svoje moći i superiornosti. Hiperaktivnost je u funkciji obrane od osjećaja vlastite vulnerabilnosti i pomisli da bi se moglo dogoditi nešto loše.

Manična politička kultura uključuje nerealnu, grandiozno-pozitivnu kogniciju (bazično uvjerenje: mi smo super, mi smo bolji, pošteniji, zaslužniji, sposobniji i jači od drugih, optimističko i megalomansko mišljenje, podcjenjivanje opasnosti, skokovite asocijacije, samoprecjenjivanje), povišenu afektivnost (hipertimija, nerealni optimizam), motivaciju (moćan sam, sve mogu, iritabilnost, hiperergija) i neprimjereno skokovito ponašanje (uloga spasitelja ili progonitelja, hiperaktivnost, sklonost agresivnu ili iracionalnu ponašanju, rizično ponašanje).

[28] Vidi M. Stein, *n. dj*.

[29] Usp. Arvind K. Jain, „Regulation and the Subprime Turmoil", *Critical Perspectives on International Business*, god. V., 2009., br. 1. – 2., str. 98. – 106.

[30] Usp. Gillian Tett, *Fool's Gold: How Unstrained Greed Corrupted a Dream, Shattered Global Markets and Unleashed a Catastrophe*, London, 2009.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 31 24.5.2016. 10:00:35

1.5. Egomanija između narcizma i manije: adaptivna i nužna bolest za političare

Često se postavlja pitanje može li netko biti uspješan političar ako nije narcističan, egocentričan ili egomaničan. Kao odgovor može korisno poslužiti misao Oscara Wildea da crvena ruža nije sebična zato što želi biti crvena ruža, nego da bi bila jako sebična kada bi željela da svi drugi cvjetovi budu crveni i da budu ruže. Egomanija je termin koji se često koristi, ali bez jasne definicije u stručnoj literaturi. Slični su pojmovi *egocentrizam* (krajnji individualizam kada netko sebe smatra središtem svijeta, sve prosuđuje sa stanovišta osobnoga interesa i misli da svi drugi na njegov, ili njezin, način vide stvari, misle i osjećaju), *egoizam* (sebičnost i pretpostavljanje vlastitih interesa općim interesima), *egolatrija* (kult samoga sebe i obožavanje svoje ličnosti), *egotizam* (grublja i bezobzirnija varijanta egoizma, ekscesivna taština i umišljenost, pretjerana preokupacija vlastitom veličinom i važnošću), *egotropija* (okrenutost prema sebi, narcizam i egocentrizam) i *egopatija* (pretjeran osjećaj vlastite veličine i važnosti uz potrebu agresivna omalovažavanja drugih).[31] U rječniku Encarta *egomanija* je definirana kao opasna opsesivna zaokupljemost sobom.[32] Termin egomanija više koriste laici i mediji nego stručna literatura. Tako, primjerice, Donalda Trumpa njegovi kritičari i protivnici nazivaju egomanijakom. Prema nekim tumačenjima egomanija je sinonim za narcistički poremećaj ličnosti dok neki drugi autori prave razliku između tih dvaju pojmova. U literaturi se govori o trima tipovima narcizma. Prvi je grandiozni ili maligni narcizam koji karakterizira bijes, manipulativnost, žeđ za moći, pretjeran osjećaj vlastite važnosti. Drugi je fragilni narcizam koji odlikuje grandioznost kao obrambeni mehanizam od bazičnog osjećaja neprimjerenosti, tjeskobe i usamljenosti, a treći je egzibicionistički ili visokofunkcionirajući narcizam osoba koje su sebi važne, artikulirane, energične i dezinhibirane. Egomanija bi mogla biti visokofunkcionirajući narcizam, neki oblik hipertimije ili hipomanije, odnosno fenomen između normalnog narcizma, jakog ili velikog ega i manije. Hipertimija je tip temperamenta, a čini se da su mnogi političari hipertimični: lideri, ljudi od akcije, poduzetni, energični, optimistični, odlučni. Međutim, kad su u svojoj želji za moći i uspjehom pretjerano narcistični, egocentrični i egoistični govorimo o egomaniji s tim da u egomaniji mogu postojati različiti stupnjevi patologije. Za primjere teške patologije ličnosti mogu poslužiti sljedeće izjave žena diktatora: „Nemoguć si! Ti si krvnik, eto što si! Mučiš svoju ženu, vlastitog sina, cijeli ruski narod." (Nadja Staljin) „Ako je jednako dobar vođa kao što je otac, jadna Kuba", rekla je Marta Diaz-Balart.

[31] Vidi Raymond Corsini, *The Dictionary of Psychology*, London, 2002.
[32] Usp. *Encarta Concise Dictionary: Student Edition*, London, 2001.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 32 24.5.2016. 10:00:35

1.6. Osjećaj ugroženosti i paranoidna politička psihokultura

Paranoidnost je iznimno važna i kao individualno psihopatološka pojava i znak psihičke bolesti i kao kolektivni psihopolitički fenomen poznat kao paranoična politička kultura. Paranoidnost i agresivnost gotovo redovito idu zajedno kako na individualnoj tako i na kolektivnoj razini. Paranoična politička kultura redovito je povezana sa sukobima, ratom i progonom drukčijih. Rat u bivšoj Jugoslaviji može se opisati kao rat između paranoične i narcistične političke kulture.[33]

U knjizi *Paranoja: strah dvadeset prvog stoljeća* Daniel Freeman i Jason Freeman tvrde da 15 do 20 % nepsihotičnih osoba često produciraju paranoidne ideje te da daljnjih 3 – 5 % ljudi ima ozbiljnu paranoju. Nepsihotične paranoidne ideje mogu biti različitog intenziteta, a opisuju se kao abortivna paranoja, blaga paranoja, paranoja niskog stupnja, paranoidni stav ili povremeni paranoidni trenutci. Mogu upućivati na tzv. normalnu paranoidnost, prolazne paranoidne reakcije i paranoidni poremećaj ličnosti.[34]

Paranoidne ličnosti često u anamnezi imaju obiteljske teškoće i zloporabu u djetinjstvu. Prema transakcijsko-analitičkom modelu ovakve osobe u skriptnoj matrici ličnosti imaju zabrane (*ne budi blizak* i *ne vjeruj nikomu*), a preferirana je igra „došao/la si mi na zicer, đubre". Njihovo ponašanje odlikuje ekstremna sumnjičavost i pretjerana sklonost prepoznavanju neprijateljskih stavova okoline, ljubomora, stalna provjera lojalnosti prijatelja, rođaka i suradnika, paranoidno tumačenje inače bezazlenih zbivanja, emocionalna hladnoća i rigidnost te jak osjećaj vlastite važnosti i veličine. Važno je istaknuti da je riječ o precijenjenim, a ne sumahnitim idejama. Ovakve osobe nisu tolerantne, često su srdite i hostilne, teško mogu oprostiti i velika su zlopamtila. Čini se kao da su stalno u nekom iščekivanju da bi se netko prema njima mogao loše ponijeti ili ih iskoristiti. Od muhe su skloni napraviti slona. Izbjegavaju emocionalno povezivanje s drugim osobama u kojima izazivaju nelagodu i strah. Nisu se spremni povjeravati drugim ljudima, stalno nekomu nešto prigovaraju ili nekoga okrivljuju, pa čak i za vlastite pogrješke. Nerijetko su ljubomorni i često neopravdano dovode u pitanje vjernost i odanost supružnika ili partnera. Iz bezazlenih događaja iščitavaju skrivene poruke, npr. da je susjed namjerno nabavio psa da bi provocirao. Usprkos izraženu osjećaju vlastite važnosti, paranoidne se osobe lako posrame i osjete uvrijeđenost i poniženost. Uvjereni su u svoju velike sposobnosti i nadarenost unatoč nepostizanju zapaženih rezultata jer vjeruju da su ih drugi u tome zapriječili. Česta je zaokupljenost neutemeljenim konspirativnim objašnjenjima događaja u svoj bližoj okolini i svijetu (sklonost teorijama zavjere).

[33] Usp. Miro Jakovljević, „Psychiatric Perspective of the War against Croatia", *Croatian Medical Journal*, god. XXXIII., 1992., str. 10. – 17.
[34] Vidi Daniel Freeman – Jason Freeman, *Paranoia: The 21st Century Fear*, Oxford, 2008.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 33 24.5.2016. 10:00:35

Netko će se možda upitati zar to nije normalan odgovor na stvarno ili potencijalno opasan svijet u kojem živimo. Oprez je majka mudrosti življenja. Oprez da, ali pretjerana sumnja ne jer narušava kvalitetu življenja i interpersonalnih odnosa.

Suvremeno doba, način života i kompetitivna kultura pogoduju paranoidnu reagiranju i paranoidnu doživljaju svijeta. Paranoidnost nije samo individualna patologija, već i važan suvremeni društveni, politički i kulturni fenomen pri čemu treba razlikovati zdrav oprez od patološke paranoidnosti. Nemalen broj javnih osoba, posebice u političkome životu, poziva na sumnjičavost prema drugima i drugačijima, oko kojih se okupljaju istomišljenici oblikujući podjelu na *mi dobri* i *oni loši*. Vrlo opasan moralni poremećaj društva predstavlja paranoična politička kultura koja je utemeljena na mehanizmima projekcije i konceptu neprijatelja i žrtvenoga jarca. Ova kultura uključuje bazično iracionalne misli (uvjerenje da smo mi u redu, a drugi nisu, da je svijet opasno mjesto), negativni afektivitet (sumnjičavo raspoloženje, čest osjećaj opasnosti i ugroženosti, nezadovoljstvo, ljutnja, bijes, sklonost mržnji), agresivnu motivaciju (napad zbog moguće ugroženosti, potrebu za osvetom) i neprimjereno ponašanje (pretjeran oprez, uloga spasitelja koji je zapravo progonitelj ili žrtve koja se brani, izazivanje sukoba). Život je borba, svijet je ratište, povijest pišu pobjednici, čovjek je čovjeku vuk... U svemu se vidi urota tako da cvjetaju teorije zavjere, ne smije se nikomu vjerovati, svi grabe sve što stignu. U takvu ozračju općeg nepovjerenja i sumnje svatko pokušava dokazati svoju lojalnost denuncirajući druge prije nego netko denuncira njega. Cilj opravdava sredstvo tako da se čine masovni zločini. U biti ove psihopatološke političke kulture je vjerovanje da prije nego oni srede nas, bolje je da mi sredimo njih. Odnosno, netko uvijek mora biti na gubitku i moramo sve učiniti da to ne budemo mi.

1.7.Auto- i heterodestrukcija i nihilistička politička psihokultura

Nihilistička politička psihokultura je, da parafraziramo riječi Arnea Johana Vetlesena, pravi put ka kolektivnom samoubojstvu kada govori o vezi uništavanja zemaljske kugle i etike. Prema Friedrichu Nietzscheu, nihilizam znači da i najveće vrijednosti gube svoju vrijednost i označava prazninu i krizu u koju su bačeni ljudi.[35]

Nihilistička politička kultura u svojoj je biti kultura smrti, a uključuje negativnu destruktivnu kogniciju (bazično uvjerenje da možda mi nismo u redu, a oni su još gori od nas, sada više ništa nije dobro, ali mi ćemo to promijeniti pod svaku cijenu), negativni afektivitet (razočaranost, ljutnja, bijes, mržnja), negativnu motivaciju (ekstremizam, osveta i kažnjavanje neprijatelja, pokazat ćemo mi njima pa makar nas to ubilo) i neprimjereno ponašanje (uloga žrtve koja se agresivno brani, hetero- i

[35] Usp. A. J. Vetlesen, *n. dj.*

Identiteti - kulture - jezici test.indd 34 24.5.2016. 10:00:35

autodestruktivno ponašanje, terorizam). Ponašanje se često odvija prema modelu da je bolje da nas nema kad je stanje ovakvo kakvo jest, ali ne će biti ni njih, pokazat ćemo mi njima. Prisutno je vjerovanje o svojem herojskom žrtvovanju i vjerovanje u nagradu u drugom, ljepšem životu nakon smrti. Nihilistička politička kultura gotovo je redovito udružena s terorističkim aktivnostima. Posebne tehnike zaluđivanja i ispiranja mozga koriste se u novačenju terorista samoubojica.

1.8. Međusobno poštovanje, povjerenje, solidarnost i zajedništvo: altruistička humanistička politička psihokultura

Samo po sebi nameće se pitanje ima li nade za čovječanstvo, što je poželjna normalna politička psihokultura. Je li rat zaista prirodan zakon? Je li svjetski mir utopija? Jesu li borba i ubijanje osnovni zakoni prirode? Je li čovjek biće koje se ne može definitivno odlučiti između dobra i zla? Mora li svaki pokušaj eliminacije rata završiti kao neuspješna lamentacija jer ljudi u sebi nose potrebu za mržnjom i destrukcijom? U literaturi se na ova pitanja mogu naći vrlo proturječni odgovori. Prema Freudu ljudi u svojoj biti imaju samo dva tipa instinkta: instinkte preživljavanja i međusobna povezivanja i instinkte uništavanja i ubijanja koji su jednako važni i međusobno isprepleteni tako da je besmisleno očekivati da je moguće eliminirati ratoborne sklonosti. Prema Gerhardu Staguhnu rat nije univerzalni izraz prirode premda ga nalazimo u ljudskoj prirodi, a nije ni sastavni dio Božjega ustroja svijeta, kako je to tvrdio pruski militarist Helmuth von Moltke.[36] Čini se da bi rješenje moglo biti u svijetloj strani ljudske naravi, u povezanosti (*attachment*), empatiji, altruizmu i kooperativnosti koji čine njezin humanistički kod[37], odnosno u humanističkom modu ljudskoga mozga. Ljude na sukobe i rat navode oni koji od toga imaju koristi pa bi stoga trebalo razvijati imunost na ratne huškače.[38] Za osvetu se tvrdi da je u biti ljudske naravi, ali se i ona može prevladati opraštanjem. Civilizacija je pokušaj da se obuzda nasilna i osvetoljubiva strana ljudske naravi, a to je i zadaća velikih religija. Promoviranjem altruističko-humanističke kooperativne političke kulture može se pridonijeti izgradnji civilizacije ljubavi i mira. Još je poznati kineski filozof i general Sun Tzu u svojoj poznatoj knjizi *Umijeće ratovanja* istaknuo da kao što je najbolje liječenje ono koje sprječava da do bolesti uopće dođe, tako je i najveće umijeće ratovanja ono koje sprječava da do rata dođe: pobijediti protivnika bez borbe. Uspjeh u ratu kao i u politici, ali i u bilo kojoj drugoj djelatnosti ovisi o znanju o tome što treba učiniti, na kojem mjestu i u koje vrijeme, ali i što ne treba učiniti. Djelo *Umijeće ratovanja* više je od pukog uvida u kineski način obavljanja stvari, uključujući i biznis. To je drevna

[36] Usp. Gerhard Staguhn, *Knjiga o ratu: zašto ljudi ne mogu živjeti u miru*, Zagreb, 2007.
[37] Usp. Aaron T. Beck, *Prisoners of Hate – The Cognitive Basis of Anger, Hostility and Violence*, New York, 2000.
[38] Usp. G. Staguhn, *n. dj.*

Identiteti - kulture - jezici test.indd 35 24.5.2016. 10:00:35

knjiga poslovične mudrosti, knjiga života.[39] Za dobro vodstvo potrebno je imati pet vrlina: inteligenciju, ljudskost, povjerenje, hrabrost i strogoću. Pouzdaš li se samo u svoju inteligenciju, to će te odvesti u goropadnost. Pustiš li da tobom isključivo vlada ljudskost, to će te odvesti u slabost. Ako ti je najvažnije povjerenje, to će te odvesti u ludost. Pouzdaš li se samo u snagu svoje hrabrosti, to će te odvesti u nasilje. Vodiš li svoje trupe pretjeranom strogoćom, to će te odvesti u okrutnost. Ako posjeduješ svih pet vrlina i svaku znaš upotrijebiti s njezinom namjenom, tada možeš biti vojni vođa. Kako slikovito kaže Staguhn, čovjek kao da lebdi iznad ponora između suprotnosti: rata i mira, mržnje i ljubavi, moći i nemoći.[40] Čini se da čovjek lebdi između ekspanzivnog narcizma, agresivne paranoidnosti, deprimiranosti, destruktivnog nihilizma i altruističnog humanizma oblikujući različite psihopolitičke kulture koje potom oblikuju njegovu sudbinu.

Za Becka se potencijal za promjenu i nadilaženje nasilja i hostilnosti nalazi u prevladavanju altruističko-humanističke orijentacije nad narcističko-ekspanzivnom.[41] Altruističko-humanističku orijentaciju karakteriziraju sljedeća vjerovanja i stavovi: svi su ljudi jednaki i vrijedni, stranci su potencijalni prijatelji, nijedna skupina nije iznad drugih, svaki je život svet, ako pomažem strancima, to me čini boljom osobom, usmjerenom prema miroljubivosti. Narcističko-ekspanzivna orijentacija uključuje sljedeća vjerovanja: naša skupina (nacionalna, politička) superiorna je, odabrana, elitna, stranci su potencijalni neprijatelji, naša su prava i zahtjevi iznad prava i zahtjeva drugih, život drugih je potrošna roba, samo ako pomažem svojima, onda sam bolja osoba, isključivo usmjerena na vlastite interese, a čini se da ljudski rod još nije shvatio da rat nije naročito uspješno sredstvo za dostizanje svojih interesa.[42]

Altruističko-humanistička kooperativna psihopolitička kultura uključuje pozitivnu kogniciju (bazično uvjerenje: mi smo u redu, drugi su u redu, zajedno smo sposobniji i jači, svijet je lijepo mjesto, samo ga zajedno možemo sačuvati, život je veličanstven), pozitivni afektivitet (empatija, ljubav, opraštanje), altruističku motivaciju (dobro je činiti dobro, nagrada za dobro je u samu dobru djelu, mi smo bolji i vrjedniji ako pomažemo i dajemo drugima) i kooperativno ponašanje (svi smo na neki način povezani, „win-win" strategija ponašanja, izbjegavanje psiholoških uloga žrtve, spasitelja i progonitelja). Psihopolitika u pravom smislu te riječi trebala bi biti usmjerena na promoviranje altruističko-humanističke psihopolitičke kulture kroz raznovrsne promocije humanističkih vrijednosti postkonvencionalne moralnosti. Praktična aplikacija moguća je kroz humanistički trening u vidu kreativnih radionica koje mogu biti psihološke (usmjerene na razvijanje pozitivnih emocija, altruističnih

[39] Usp. John Minford, „Uvod", Sun Tzu, *Umijeće ratovanja*, Zgreb, 2007.
[40] Usp. G. Staguhn, *n. dj.*
[41] Vidi A. T. Beck, *n. dj.*
[42] Usp. G. Staguhn, *n. dj.*.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 36 24.5.2016. 10:00:35

stavova i promoviranje ljubavi - psihodrama, parlaonice, skupna susretanja), edukativne (učenje o sebi i drugima, forum, igre znanja i kvizovi), komunikacijske (društvene igre na stvaranju skupina, podskupina i parova i njihovo povezivanje u veće cjeline, zabavne igre), umjetničke (dramske: agon, alea, mimikri, igre zanosa, likovne, glazbene), simulacijske igre i sučeljavanja mišljenja.

2. Političke psihokulture i igre moći

Pojam politike tijesno je povezan s težnjom za moći koja je po Maxu Weberu glavni motiv bavljenja politikom. No, temeljno je pitanje kako se ta moć koristi i čemu ona služi, je li politička moć sredstvo za ostvarenje idealističkih ili egoističkih ciljeva te koliko je sama sebi cilj za narcističko uživanje i iživljavanje.

Potreba za moći jedna je od temeljnih čovjekovih potreba, odrednica i sastavnica njegova bitka. Uključuje sigurnost, važnost, priznanje, umijeće i kompetentnost, a može se očitovati na različite načine, primjerice kao potreba za pozicijom, vodstvom, vladanjem, dominacijom, itd. Seks je u značajnoj mjeri povezan s moći. Kroz cijelu povijest poznati su primjeri moćnih muškaraca i žena koji su imali spolne odnose s partnerima koji su na taj način s njima htjeli podijeliti nešto njihove moći ili sudjelovati u njihovoj moći. Moć je pravi afrodizijak (Henry Kissinger). Moćni su muškarci jako privlačni mnogim ženama. Natjecanje za sve veću moć prisutno je i kod djece i kod odraslih, i kod žena i kod muškaraca. Moć sama po sebi nije ni dobra ni loša, ovisi o tome kako se koristi, za dobro ili za zlo. Potreba za moći može se zadovoljavati kooperativno ili kompetitivno. Kompetitivnost se temelji na „ili - ili“ sustavu vjerovanja, odnosno međusobno isključujućim alternativama: netko mora biti uskraćen… ili ću ja zadovoljiti svoju potrebu ili ćeš ti svoju. Težnja ili potreba za moći često oblikuje ponašanje ljudi koje se očituje kroz tzv. igre moći koje se nadalje očituju dominantnim i submisivnim ponašanjem igrača s više ili manje agresivnosti, pasivnosti ili pasivne agresivnosti. Igre moći povezane su s nestašicom, nepravdom, neodgovornošću, nedostatkom relevantnih informacija i patološkom ili nezdravom kompeticijom. U igrama moći mogu se prepoznati tri mita: 1. svi imamo jednaku moć; 2. svatko je nemoćan bez obzira na to koliko se trudio; 3. svatko je moćan onoliko koliko želi biti moćan. Poznata igre moći su „vukovi i ovce“, „došao si mi na zicer, đubre“, „žandar i lopov“. Ljudi vukovi svjesni su hladnokrvni igrači moći i manipulatori koji precizno znaju što rade kako bi dobili ono što žele na račun drugih. Razlikujemo agresivne vukove i vukove u janjećoj koži. Ljudi ovce osobe su koje nikada ne postanu svjesne tuđih manipulacija. Neke osobe naknadno shvaćaju da su bile izmanipulirane, da su bile žrtve manipulacije, druge su pak povremeno svjesne manipulacija i tada su obično zatečene i defanzivno se brane. Asertivne os-

Identiteti - kulture - jezici test.indd 37 24.5.2016. 10:00:35

obe svjesne su tuđih igara moći i ne daju se izmanipulirati, a same ne manipuliraju drugima na njihovu štetu. DA daje osjećaj snage, energije, vitalnosti i osobne moći.

Prema Michaelu Marmotu naš položaj u društvenoj hijerarhiji tijesno je povezan s izgledima da se razbolimo kao i s dužinom našega života, a razlike između vrha i dna socijalne ljestvice sve su veće.[43] Kontrola koju imamo nad svojim životom i mogućnost uključivanja i sudjelovanja u socijalnim aktivnostima iznimno su važni za zdravlje, osjećaj blagostanja i dugovječnost. Brojna istraživanja govore da što je niži društveni položaj, viši je rizik od gotovo svih bolesti, od srčanih bolesti, moždanoga udara, plućnih bolesti, bolesti probavnoga sustava, bolesti bubrega, tuberkuloze, bolesti povezanih s HIV-om, samoubojstva te drugih smrti uzrokovanih nasiljem i nesrećama.[44]

Za narcisoidnu i paranoidnu političku psihokulturu karakteristične su igre moći u kojima jedna strana uvijek mora biti gubitnik. Ozračje u kojem cvjetaju takve igre moći odlikuje se nestašicom resursa i dobara, nepravdom, neodgovornošću, nedostatkom relevantnih informacija i patološkom ili nezdravom kompeticijom. Tri su mita o moći koja pridonose ovakvu ozračju: 1. svi imamo jednaku moć; 2. svatko je u biti nemoćan bez obzira na to koliko se trudio; 3. svatko je moćan onoliko koliko želi biti moćan. Bitno je kako udružujemo svoje moći i kako udruženu moć koristimo, za opću ili parcijalnu (skupnu) dobrobit, radi postizanja odnosa pobjednik - poražen (dobitnik – gubitnik) ili pobjednik – pobjednik (dobitnik – dobitnik) ishodom. U kompetitivnim igrama moći česta je igra „vukovi i ovce". U radu se daje pregled gore navedenih psihopolitičkih kultura.

Agresivnost je često povezana s dubokim uvjerenjem da se problem ili konflikt može istinski riješiti jedino snagom i nasiljem, odnosno vrijednostima, idejama i idealima koje neka osoba slijedi ili ne slijedi u životu. Iz kognitivne perspektive čovjekov život je ono što od njega učine njegove misli. Bolest i nesreću ljudi često proizvode negativnim mislima. Agresivno i destruktivno ponašanje može biti povezano s različitim oblicima negativnih misli kao što su: moram napadati da ne bih bio/la žrtva ili napadnut/a, napad je najbolja obrana, napadni da ne budeš napadnut, pravila važe za druge, ali ne i za mene, imam pravo kršiti pravila, ja sam iznad pravila, ako ne naganjam druge, ne ću dobiti to što želim, uzmi to, ti to zaslužuješ, drugi će me napasti ako ja ne napadnem prvi, drugi su tu da mi se dive ili da mi služe, drugi nemaju pravo uskratiti mi ono što zaslužujem, ne smijem biti frustriran/a, moram dobiti sve što mislim da želim, ja sam bolji/a od drugih pa zato zaslužujem poseban status, ja sam nadmoćan/na i drugi bi to trebali priznati, ako drugi ne vide moju nadmoć, treba ih kazniti, pod svaku cijenu treba pokazati svoju nadmoć, uvijek mora

[43] Vidi Michael Marmot, *Sindrom statusa: kako društveni položaj utječe na naše zdravlje i dugovječnost*, Zagreb, 2007.
[44] Usp. *isto.*

Identiteti - kulture - jezici test.indd 38 24.5.2016. 10:00:35

biti po mome, ne smije mi nitko uskratiti ugodu ili položaj, nitko ne smije imati više od mene, drugi bi trebali raditi stvari na moj način.

Agresivnost i paranoidnost često idu zajedno dovodeći do tragičnih posljedica kao u individualnom tako i u političkom životu.

3. Je li na pomolu kozmopolitsko građansko društvo – balkanizacija Europe ili europeizacija Balkana?

> Zašto balkanske zemlje ne mogu da uđu u krug prosvećenog sveta, čak ni preko svojih najboljih i najdarovitijih predstavnika… Ali čini mi se da je jedan od razloga odsustvo poštovanja čovjeka, njegovog punog dostojanstva i pune unutarnje slobode i to bezuslovnog i doslednog poštovanja… O tome bi trebalo govoriti i na tome raditi. (Ivo Andrić)

> Mi smo prijatelji, a ne neprijatelji. Ne smemo da budemo neprijatelji. Možda strasti jesu uzavrele, ali to ne sme da pokida spone našeg prijateljstva. Mistične niti sećanja, koje se protežu od svakog bojišta i patrotskog groba do svakog živog srca i ognjišta, preko cele ove široke zemlje, samo će ojačati pesmu Unije, kada ih ponovo dotakne, kao što zasigurno i hoće, neki bolji anđeli naše prirode. (Abraham Lincoln, prvi inauguracijski govor, 4. III. 1861).[45]

Dok su Sjever i Jug stajali na rubu krvave ratne provalije, jedan od najvećih govornika među američkim predsjednicima Abracham Lincoln prizivao je neke bolje anđele naše prirode da odmaknu narod od ratnoga ponora. S obzirom na činjenicu da je naša povijest i sadašnjost bitno određena ratovima, samo po sebi nameće se pitanje što je s idejom da naša priroda ima i boljih anđela, da je čovjek u biti dobar i da teži uzvišenim vrlinama i univerzalnim istinama. Drugim riječima, postavlja se pitanje je li moguća humanističko-altruistička kooperativna politička kultura ili je i ona utopija, samo jedna lijepa priča baš kao i civilizacija ljubavi. U našem kontekstu, između ostaloga, nameće se pitanje što će prevladati, europeizacija Balkana ili balkanizacija Europe. Termin balkanizacija ima različita, uglavnom negativna, značenja u različitim rječnicima. Balkanizacija suprotno skandivizaciji najčešće znači da svaki raspad neke političke zajednice dovodi do nereda i nasilja pri čemu balkanizirati znači dovesti neku zemlju u kaotično stanje koje se smatra tipičnim za balkanske zemlje. Na temelju Lacanovih postavki o konstruiranju identiteta prema nekim mišljenjima Balkan predstavlja zrcalnu, obrnutu sliku Europe kao nešto negativno, sablažnjivo i nepoželjno.[46] Mračna slika divljeg, nasilnog, opasnog i barbarskog Balkana potrebna je uljudnoj, miroljubivoj i civiliziranoj Europi kao suprotnost, negativna krajnost prema kojoj gradi svoj pozitivan identitet. Balkan se definira kao predvorje istočnjačkog pakla, kao mjesto gdje počinje iracionalna vladavina kaosa, nasil-

[45] Navedeno prema Martin Seligman, *Istinska sreća: psihologija za radoznale*, Beograd, 2012.
[46] Usp. Katarina Luketić, *Balkan: od geografije do fantazije*, Zagreb, 2013.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 39 24.5.2016. 10:00:35

ja, sukoba, korupcije i razvrata. Zanimljiva su psihoanalitička tumačenja Balkana kao „mračne podsvijesti Europe", onog potisnutog, neosviještenog, neiskazivog što je stalna prijetnja vidljivome i onome kako se Europa nastoji svjesno reprezentirati.[47] Manje je poznata romantična predodžba o Balkanu kao egzotičnu prostoru gdje je rođen koncept povezanosti junaštva i „čojstva": junaštvo je obraniti sebe od drugoga, a „čojstvo" obraniti druge od sebe. Balkan kao mjesto susreta i sukoba različitih kultura i civilizacija pravo je mjesto za oblikovanje humanističko-altruističke psihopolitičke kulture.

U naše postmoderno doba etičkoga relativizma, stvaranja globalnoga kozmopolitskoga društva upravljana pravom uz rastući sukob između kozmopolitizma i fundamentalizma[48] prevladava mišljenje da su vrline isključivo stvar društvenih konvencija i da su specifične za mjesto i vrijeme u kojem se promatraju.[49] Tako su danas u zapadnim državama samopoštovanje, lijep izgled, samouvjerenost, neovisnost, jedinstvenost, bogatstvo i kompetitivnost poželjna svojstva i osobine koje Konfuciju, Budi, Aristotelu i Tomi Akvinskome ne bi uopće predstavljale neke vrline. Zanimljivo je da različite duhovne tradicije kroz povijest od tri tisuće godina uvažavaju sljedećih šest vrlina koje su psiholozi razradili u 24 snage, navedene u zagradi:

- pamet i znanje (radoznalost, ljubav prema učenju, prosuđivanje, ingenioznost, socijalna inteligencija
- hrabrost (smjelost, ustrajnost, poštenje)
- ljubav i čovječnost (dobrota, ljubav)
- pravednost (građanska savjesnost, korektnost, liderstvo)
- umjerenost (samokontrola, razboritost, smjernost)
- duhovnost i transcendenciju (razumijevanje ljepote, zahvalnost, optimizam, duhovnost, praštanje, duhovitost, strastvenost).[50]

Tamo gdje se navedenih šest vrlina istinski prakticira humanistička se psihokultura spontano oblikuje. Ako je moguće prijateljstvo, onda je moguća i humanističko-altruistička kooperativna politička kultura. Promocija općeg blagostanja i dobrobiti, humanističkih vrijednosti kreativnoga zajedništva, duševnoga zdravlja i prijateljstva kao medicine života duhovni je okvir humanističko-altruističke političke kulture. Kako kaže Dahrendorf,[51] mi smo ljudi ti koji povijesti daju smisao; mi smo i oni koji životne prilike povećavaju ili uništavaju… Stoga, mi možemo postaviti ciljeve

[47] Usp. K. Luketić, *n. dj.*
[48] Usp. Ralf Dahrendorf, *U potrazi za novim poretkom: predavanja o politici slobode u 21. stoljeću*, Zagreb, 2005.
[49] Usp. M. Seligman, *n. dj.*
[50] Usp. *isto*
[51] Vidi R. Dahrendorf, *n. dj.*

Identiteti - kulture - jezici test.indd 40 24.5.2016. 10:00:35

kojima se vlastitim trudom možemo približiti. Jedan takav cilj Kant naziva općim građanskim društvom upravljanim pravom. U njemu je „divlja sloboda" prirodnoga stanja „a'la Hobbes", dakle rat svakoga protiv svih „kroz pravedan građanski sustav ukroćena", postavši na taj način „najveća sloboda" koja se samo u društvu može ostvariti ili je barem u društvu moguća. Globalizacija nas, barem potencijalno, za korak približava tom cilju. Naše djelovanje treba biti vođeno željom za unaprjeđenjem svjetskoga građanskoga društva. Ako mi ozbiljno želimo slobodu u kojoj se jedino mogu razviti naše mogućnosti, Kant kaže u potpunosti i svrhovito se „razviti", onda u svome djelovanju moramo stalno imati na umu cilj na pravu zasnovano sveopće građansko društvo za sve ljude. Kozmopolitsko građansko društvo podrazumijeva „manje nasilnosti moćnih i više poslušnosti s obzirom na zakone, manje svađe i više dobročinstva te više onoga što danas zovemo trust, pouzdanost da će se održati riječ, što će se na kraju proširiti i na narode u međusobnim odnosima jednih prema drugima", i dovesti do poboljšanja, odnosno više životnih prilika za više ljudi.[52] Prema Dahrendorfu, životne prilike definirane kao opcije, kao funkcije prava s jedne strane i ponuda alternative, s druge strane, imaju smisla samo kada su umetnute u koordinate solidarnosti, pripadnosti i povezanosti. Kao i Kant, Dahrendorf vjeruje da snaga moralnog, 'sudjelovanje u dobrom' angažira afekt, štoviše, entuzijazam ljudi i stoga može djelovati kao sredstvo povezivanja u usporedbi s hladnoćom prava.[53] Krilatica „kozmopoliti svih zemalja – ujedinite se" i kozmopolitsko građansko društvo utemeljeno na ljudskim pravima tijesno su povezani s izgradnjom humanističke altruističke političke psihokulture i promocijom socijalnog i duhovnog kapitala.

Unatoč mnogim dvojbama oko koncepta socijalnog i duhovnog kapitala, sve službene politike trebale bi promovirati socijalni i duhovni kapital kao „nešto pozitivno" i kao „ javno dobro". S obzirom na to da je socijalni kapital nejednako distribuiran, treba poduzimati aktivne mjere u sklopu građanskoga društva da se socijalni kapital stalno održava i povećava i da se smanje razlike između pojedinih segmenata društva. To se odnosi na sve vrste socijalnog kapitala, kako na premošćujući tako i na horizontalni uvezujući i vertikalni. Između ostaloga, to znači da treba obiteljsku politiku poboljšavati, promovirati povjerenje, prijateljstvo i zajedništvo, osigurati kvalitetnu socijalnu integraciju i edukaciju mladih u razvijanju personalnih i socijalnih vještina, pozitivnih emocija, stavova i vrijednosti, poticati povezivanje susjeda, raznih udruga i organizacija kroz zajedničke aktivnosti i projekte, promovirati solidarnost na svim razinama u društvu, promovirati načelo reciprociteta i kreativnoga zajedništva itd. Osjećaj dobrobiti preslikava balans sa životnim izazovima koji se

[52] Usp. *isto*.
[53] Usp. *isto*.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 41 24.5.2016. 10:00:35

mnogo lakše uspostavlja u suportivnom i kooperativnom društvu i zajednici koja njeguje zajedništvo i prijateljstvo kao medicinu života i poželjan oblik socijalnoga ponašanja. Prijateljstvo može imati brojne i različite oblike, može biti među pojedincima, skupinama, narodima, državama. Danas se obično smatra da prijateljstvo pripada sferi privatnoga života, a da je u javnome životu nepoželjna i subverzivna pojava.[54] Naravno, postavlja se pitanje je li u komercijalnom i kompetitivnom potrošačkom društvu, u kojemu se sve prodaje i gdje vlada nesmiljena borba za profit i moć, uopće moguće pravo prijateljstvo. Gotovo svakodnevno gledamo naše političare kako se izdaju jedni drugima za velike prijatelje, a potom postaju smrtni neprijatelji. Na žalost, za mnoge je prijateljstvo postala isprazna riječ kojoj se izgubilo autentično značenje. Nekada se često govorilo o bratstvu među svim ljudima i prijateljstvu među narodima i državama, a danas se sve češće čuje kako u politici i međunarodnim odnosima ne postoji prijateljstvo, nego samo politički interesi.

Umjesto zaključka: Što uraditi?

Očito je da živimo u narcistično-maničnoj psihokulturi spektakla, hedonizma i konzumerizma, koja se prožima s paranoičnom i nihilističkom kulturom terorizma i ratova pa se samo po sebi postavlja pitanje što uraditi. Umjesto odgovora evo citata iz knjige *Zdravo društvo* E. Froma:

> Nama nisu potrebni novi ideali niti novi duhovni ciljevi. Veliki učitelji ljudskog roda su postavljali norme za zdrav život. Oni su sigurno govorili različitim jezicima, naglašavali različite aspekte i imali različita shvaćanja o izvjesnim pitanjima. Ali, općenito, ove su razlike bile male; činjenica je da su se velike religije i etički sustavi borili često jedni protiv drugih i da su više naglašavali svoje uzajamne razlike nego sličnosti ovisila je o onima koji su gradili crkve, hijerarhije, političke organizacije na osnovu istine koju su postavili ljudi od duha. Pošto je ljudski rod učinio odlučan korak okrećući se od ukorijenjenosti u prirodi i životinjskoj egzistenciji ka nalaženju novog doma u savjesti i bratskoj solidarnosti, pošto je prvo shvatio ideju o jedinstvu ljudskog roda i svoju sudbinu da se potpuno rodi – ideje i ideali su bili isti. U svakom velikom kulturnom centru, i u većini bez uzajamnog utjecaja, otkriven je isti sadržaj, propovijedali su se isti ideali. Nama, danas nije potrebno novo znanje o tome kako da živimo normalno, jer možemo lako doći do svih ovih ideja, jer smo izravni nasljednici velikog humanističkog učenja, već nam je nužno shvatiti ozbiljno ono što vjerujemo, što propovijedamo i što učimo. Revolucija naših srca ne zahtijeva novu mudrost – već novu ozbiljnost i odanost.[55]

[54] Usp. Ray Pahl, „Friendship, Trust and Mutuality“, John Haworth – Graham Hart (ur.): *Well-Being: Individual, Community and Social Perspectives*, New York, 2012., str. 29. – 44.
[55] Erich Fromm, *Zdravo društvo*, Zagreb, 1989., str. 257.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 42 24.5.2016. 10:00:35

Politika i ideologija

Zoran Tomić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru
zoran.tomic@sve-mo.ba
UDK 32.019.5
329.1/.6
Pregledni članak

TEHNIKE POLITIČKOGA POPULIZMA

Sažetak

Politički populizam sve više postaje tema značajnih i kontroverznih rasprava u području politike i komunikacije. Jedni ga vide kao strategiju upravljanja komunikacijskim odnosima dok neki autori na politički populizam gledaju kao političku strategiju desničara za širenje nacionalističkih ideja, straha i prijetnji. Imajući u vidu različite pristupe i poglede na fenomen političkoga populizma, autor se u radu dominantno bavi ulogom medija u promoviranju populističkih ideja i poruka. Također se politički populizam promatra i istražuje u kontekstu tehnika političkoga marketinga. Istraživački aspekt rada odnosit će se na analizu poznatih populističkih aktera u Europi i svijetu kako bi se utvrdili *mainstream* komunikacijski instrumenti političkoga populizma.

Ključne riječi: populizam, politika, mediji, tehnike, komunikacije, stranke

TECHNIQUES OF POLITICAL POPULISM

Abstract

Political populism is increasingly becoming the topic of important and controversial debates in the area of politics and communication. Some see it as a strategy of governing communication relations, while other authors consider it as a political strategy of the Right wing politicians for spreading nationalistic ideas, fear and threats. Keeping in mind different approaches and perspectives on the concept of political populism, the author will prevailingly deal with the role of media in promoting populist ideas and messages. Politic populism is also seen and investigated in the context of techniques of political marketing. The research aspect of the paper will analyze known populists in Europe and world in order to determine key mainstream communication instruments of political populism.

Key words: populism, politics, media, techniques, communication, parties

Identiteti - kulture - jezici test.indd 47 24.5.2016. 10:00:36

Uvod

Populizam kao komunikacijski stil i ideologija u politici, čini se, zadnjih godina postaje sve važnijim. Sve se više govori o krizi demokracije i usponu populizma. Istraživanje koje su proveli stručnjaci *Economist Intelligence Unita* (EIU), odjela za istraživanja časopisa *The Economist*, pokazuje kako su u Europi u porastu populističke stranke, a dosad glavni akteri na političkoj sceni prisiljeni su ulaziti u prije nezamislive kombinacije. Europska „kriza demokracije" je rascjep između elita i glasača, tvrde u EIU. U izvješću stoji: „... u srcu Europe je zjapeća rupa na mjestu gdje bi trebale biti velike ideje."[1]

Od sredine 80-ih godina 20. st. populizam je zastupljen na političkoj sceni nekih zapadnjačkih demokracija, primjerice: Jörg Haider i austrijska Stranka za slobodu, Jean-Marie Le Pen i Front National u Francuskoj, Silvio Berlusconi i talijanska Forza Italia, Josef Blocher i Narodna stranka u Švicarskoj, Geert Wilders i Stranka za slobodu u Nizozemskoj te najnovije Frauke Petry, čelnica Alternative za Njemačku (AfD). Njihov uspjeh neki znanstvenici vide kao tipičan simptom fundamentalne političke transformacije ili političke krize, ili presliku razočarenja temeljnim „zastarjelim" političkim strankama. Međutim, populizam nije samo simptom krize, nego je također strategija upravljanja komunikacijskim odnosima.[2]

Nasuprot tomu, populizam se može promatrati kao tehniku političkoga marketinga. U tom se kontekstu postavlja jedno od ključnih pitanja je li populizam anomalija, očuvanje marginalnih stranki i organizacija koje nemaju realističnu mogućnost preuzimanja moći osim kada je riječ o posebnim okolnostima. U većini slučajeva samo se stranke u potpunosti oslanjaju na populističke ideje. U posljednje vrijeme imigracija je postala problem diljem cijele zapadne Europe. Stranke koje su uključile antiimigracijske smjernice u svoj program imaju puno bolji uspjeh u izborima nego one koje problem imigracije ne svrstavaju u agendu ili nude liberalni stav. Problem s populizmom i dalje je predmet debate jer ti apeli ciljaju podsvjesne emocije, a ne logiku i objektivnost.[3] Stoga, iako je uspješan u nekim kontekstima, populizam se u akademskom smislu često smatra debatom koja degradira i zaglupljuje, način komuniciranja koji nije kompatibilan s modernom demokracijom unatoč činjenici da je još uvijek dio stranačke političke komunikacije. Istina je da ima i teoretičara koji smatraju da se „populizam ne bi trebao brzopleto i *a priori* označiti kao prijetnja

[1] Nikolina Stignjedec, „Ovo su države kojima prijeti nestabilnost", *net.hr*, 21. I. 2015., http://net.hr/danas/svijet/kriza-demokracije-u-europi-ovo-su-drzave-kojima-prijeti-nestabilnost/?rss=2, (18. V. 2015.).
[2] Usp. Darren G. Lilleker, *Key Concepts in Political Communication*, London, 2006., str. 161.
[3] Usp. *isto*.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 48 24.5.2016. 10:00:36

demokraciji"[4]. S obzirom na različite pristupe i poglede na doktrinu ili fenomen, nameće se pitanje što je populizam i kako se definira.

1. Definiranje populizma

Populizam je prilično kompleksna pojava, fenomen koji se pojavljuje u brojnim oblicima i u vrlo različitim kontekstima. Populizam je fenomen koji „izmiče" jasnu definiranju.[5] Najutjecajnija suvremena definicija populizma potječe od nizozemskog politologa Casa Muddea prema kojoj je populizam „ideologija koja dijeli društvo na dvije antagonističke skupine, običan narod i korumpiranu elitu, i koja tvrdi da bi politika trebala biti izraz volje naroda"[6]. Drugu utjecajnu definiciju populizma nude Albertazzi i McDonnell koji populizam vide kao „ideologiju koja suprotstavlja jedinstven i moralan narod elitama i opasnim drugima koji zajedničkim snagama suvremenom narodu oduzimaju (ili pokušavaju oduzeti) njegova prava i vrijednost"[7].

Populizam dolazi od latinske riječi *populus*, što znači narod, i označava način politike koji prikazuje istaknutu bliskost narodu, tj. „prikazivanje života naroda, ono što se narodu sviđa"[8]. U našem javnom prostoru riječ *populizam* uglavnom se koristi u političkim komentarima koje možemo čuti u medijima te uslijed međusobnog optuživanja političara. Pritom se najčešće ne pruža objašnjenje što taj termin zapravo znači ili ga se koristi kao kritiku političkih aktera za podilaženje „narodu" često i ispraznim obećanjima. Ovo je interpretacija koja konotira samo dio značenja pojma.

Populizam je politička doktrina koja označava interese naroda (kao strahove i nadanja), pogotovo suprotstavljajući te interese s interesima elite.[9] Posljednjih godina znanstvenici su dali definicije populizma koje omogućuju populističku identifikaciju i usporedbu. Pojedini znanstvenici definiraju populizam kao ideologiju koja stavlja čestite i homogene, istorodne ljude u konflikt s elitama i opasnim „drugima" koji su zajedno prikazani kao oni koji lišavaju (ili pokušavaju lišiti) suveren narod njihovih prava, vrijednosti, blagostanja, identiteta i glasa.

Dugi znanstvenici fokusirali su se na populizam *per se*, a nisu ga tretirali kao dodatak drugim ideologijama za razliku od rasprava populizma desničara, koji su bili skloni promatrati populizam u okvirima posebnih društvenih baza, gospodarskih

[4] Berto Šalaj, „Suvremeni populizam", *Anali Hrvatskog politološkog društva*, Zagreb, god. IX., 2012., br. 1., str. 41.
[5] Usp. Augustin Derado, „Populizam i kriza demokracije", *Amalgam*, Zagreb, god. VI. – VII.., 2014., br. 6. – 7., str. 20.
[6] Berto Šalaj, „Što je populizam?", *Političke analize*, Zagreb, god. III., 2012., br. 11., str. 55.
[7] Berto Šalaj, „Jesu li Hrvatski laburisti populisti i je li populizam nužno zlo?", *Političke analize*, Zagreb, god. IV., 2013., br. 13., str. 18.
[8] Karino Hromin Sturm, *Politička biblija*, Zagreb, 2010., str. 1049.
[9] Usp. A. Derado, *n. dj.*, str. 20.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 49 24.5.2016. 10:00:36

programa, pitanja ili glasačkoga tijela. Populizam je iznimno heterogen fenomen, ali ipak većina teoretičara slaže se da je srž populizma vidljiva u nastojanju populističkih aktera za podjelom društva na dvije homogenizirane skupine: *mi – narod* i *oni – politička elita* i *ostali*, *neželjeni drugi* inzistirajući pritom da politika treba biti izravan izraz volje naroda.[10]

S obzirom na to da je populizam bio kategoriziran kao manje vrijedan za razliku od konzervativaca i socijalista, populisti su rijetko zvali sebe populistima i obično su odbijali taj pojam kad bi god bio upućen njima. Iako se termin *populist* često koristi negativno u medijima i političkim debatama, iznimke postoje, značajno u SAD-u. U ovom slučaju, najvjerojatnije je tako zbog uspomena i tradicije prijašnjih demokratskih pokreta (npr. pokreti farmera, *New Deal* reformistički pokreti, pokreti za građanska prava) koje su pristaše, ali i oni koji to nisu, podjednako zvali populističkim.

Gledano s aspekta političkoga populizma G. Winder i J. Tenscher definiraju populizam kao „stil političke komunikacije koji strateški unaprjeđuju politički akteri da bi mobilizirali potencijalne glasače i uspostavili stabilne odnose sa specifičnim ciljanim skupinama“[11].

Kao što se vidi, populizam se veže i za političare, političke stranke i pokrete „koji se pozivaju na narod“[12]. Prema A. Milardoviću riječ je o vrlo složenu fenomenu koji obuhvaća gotovo sve vrste stranaka pa ne čudi da politički populizam ima nekoliko podtipova: populističke diktature, populističke demokracije, reakcijski populizam i populizam političara.[13]

2. Politički populizam

U političkoj znanosti vodi se zanimljiva rasprava o tome je li populizam politička ideologija ili samo politički stil koji koriste različite društvene i političke skupine, ističe B. Šalaj.[14] Premda rasprava nipošto nije završena, prevladava stav prema kojem se populizam može promatrati kao svojevrsna slabo utemeljena ideologija (*thin-centred*) koja ima jezgru, ali su joj potrebne dodatne vrijednosti i sadržaji kako bi se osmislio politički svijet o kojem govori.

[10] Usp. A. Derado, *n. dj.*, str. 21.
[11] Georg Winder - Jens Tenscher, „Populism as Political Marketing Technique“, Jennifer Lees-Marshment (ur.), *Routledge Handbook of Political Marketing*, London – New York, 2014., str. 231.
[12] Anđelko Milardović, *Populizam i globalizacija*, Zagreb, 2004., str. 26.
[13] Usp. *isto*, str. 16. – 17.
[14] Usp. B. Šalaj, *Jesu li...*, str. 18.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 50 24.5.2016. 10:00:36

S druge strane, N. Zakošek piše da je populizam kao integralni model politike više od političkoga stila ili instrumenta političkoga diskursa. Riječ je o novu obliku političke mobilizacije glasača koji rabi nove ideološke elemente.[15]

Unutar političkoga populizma Margaret Canovan razlikuje četiri podvrste.[16] Prvu podvrstu političkoga populizma M. Canovan naziva *populističkom demokracijom*, a zasniva se na zagovaranju sudjelovanja građana u politici putem instituta izravne demokracije. *Političarskim populizmom* naziva pokušaje pojedinih političara da kroz deideologizirano pozivanje na narod zadobiju što širu političku potporu i osvoje vlast. Treća je podvrsta *reakcionarni populizam* koji okuplja mase na temelju nesnošljivosti prema određenim manjinskim skupinama. Četvrta su podvrsta *populističke diktature*, a ogledni je njihov primjer Perónova vladavina u Argentini.[17]

3. Podjela populizma

Za dublje razumijevanje toga fenomena vrlo je važno razdvojiti pojam. Pojedini teoretičari „izoliraju" dvije glavne grane svjetskoga modernoga populizma: *agrarni*[18] i *politički*.[19] Zatim, moderni populizam dijele na *radikalni* (želi sačuvati određene vrijednosti, institucije i prakse, način života nacije...) i *progresivni* (želi mijenjati određene vrijednosti, institucije, prakse...). Postoje i druge podjele populizma. U radu se osvrćemo na najvažnije podjele.

3.1. Radikalni populizam i mainstream populizam

Jedna od podjela je na a) populizam u užem smislu ili *radikalni populizam* i na b) populizam u širem smislu ili *mainstream populizam*.

Mainstream populizam možemo definirati kao politički stil ili način političke komunikacije *mainstream* političkih aktera, stil koji sadrži neke elemente svojstvene radikalnom populizmu, ali akteri koji ga koriste zadržavaju pluralističku viziju političkoga sustava. Dakle, kod *mainstream* populista izostaje eksplicitna podjela društva na *mi* (*narod*) protiv *njih* (*politička elita* i *ostali*, *neželjeni drugi*) i oni se u pravilu ne obrušavaju na ključne institucije liberalne demokracije.[20]

[15] Usp. Nenad Zakošek, „Zauzdani populizam: fenomen Milana Bandića", *Političke analize*, Zagreb, god. I., 2010., br. 1., str. 7.
[16] Usp. B. Šalaj, *Što je..*, str. 56.
[17] Usp. *isto*.
[18] Agrarni populizam ima tri podvrste: populizam farmera, zemljoradnički populizam, populizam intelektualaca. Usp. B. Šalaj, *Što je..*, str. 56.
[19] Usp. *isto.*
[20] A. Derado, *n. dj.*, str. 21. – 22.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 51 24.5.2016. 10:00:36

Ipak, *mainstream* populisti svojim populističkim stilom mogu značajno utjecati na političke procese (demokraciju) kao što je to slučaj kod Silvija Berlusconija u Italiji ili Viktora Orbana u Mađarskoj. Takvi akteri skloni su pojednostaviti politički svijet kao da on nije, između ostaloga, i svijet kompromisa, nego isključivo crno-bijeli svijet u kojem se volja naroda može provoditi jednostavno i bez neželjenih učinaka.[21]

3.2. Lijevi i desni populizam

Izraz populizam u suvremenu je politiku i politologiju ušao kao oznaka za lijevi pokret. Naime, pridjev populistički počinje se koristiti krajem 19. stoljeća u SAD-u za opis načela i djelovanja Narodne stranke (*People's Party*) koja se zauzimala za veća prava seljaka i radnika i kritizirala politički sustav koji pogoduje interesima povezanih i korumpiranih političkih i poslovnih elita iz Washingtona i New Yorka.[22] Lijevi populizam možemo promatrati kao ideologiju koja suprotstavlja „dobar narod" korumpiranim elitama kojima odriče svaki legitimitet dok svoj legitimitet pokušava postići ističući posebnu vezu s „narodom". Lijevi (radikalni) populisti u pravilu odbacuju cijelu političku elitu. Dobar primjer je Latinska Amerika.

Populistička logika *desnoga populizama* u svojoj se biti temelji na isključivanju političke elite i nekog dijela populacije u korist pozivanja na „narod". Desni (radikalni) populisti u kategoriju „oni koje isključujemo", to jest „neprijatelji naroda" osim političkih elita „svrstavaju" i imigrante ili nacionalne manjine. Kategorija „oni", za desne populiste, uz političku elitu, uobičajeno sadržava neke nacionalne manjine ili „imigrante" uopće, skupine koje na neki način „muče" narod, ekonomski i/ili kulturno te stoje na putu njegovu uživanju (*jouissance*).[23] Međutim, u posljednjim desetljećima, dok postoje predvodnici populističkih pokreta koji se svrstavaju u lijevu ili desnu stranu političkog spektra, postoje i mnogi populisti koji odbijaju takve klasifikacije.

3.3. Marketinški populizam

Populizam kao komunikacijska strategija može se povezati s konceptima političkoga marketinga i orijentacijom prema marketingu. Orijentacija prema marketingu govori o tome kako se tehnike (poput istraživanja marketinga i dizajniranja proizvoda) i koncepti (kao što je želja za zadovoljavanjem glasačevih zahtjeva) mogu iskoristiti da bi se došlo do specifičnih ciljeva kao što su pobjeda na izborima, ali nedostaju detaljne ideje za učinkovitu komunikacijsku strategiju, bez kojih su svi politički

[21] Usp. *isto*, str. 22.
[22] Usp. B. Šalaj, *Što je..*, str. 56.
[23] Usp. B. Šalaj, *Suvremeni...*, str. 28.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 52 24.5.2016. 10:00:36

ciljevi, kao i sva nastojanja da se uspostave i stabiliziraju vanjski odnosi, osuđeni na propast.[24]

Političke stranke koje su orijentirane prema proizvodu nastoje postaviti politiku i očekuju od drugih da pruže potporu organizaciji na temelju uvjerenja da je politika „ispravna". Političke stranke koje su orijentirane prema prodaji također započinju s dobro uspostavljenim političkim proizvodima, tj. nizom realističnih politika, ali dodatno koriste „inteligenciju tržišta da bi dizajnirali svoju komunikacijsku strategiju s ciljem nagovaranja glasača da daju podršku njihovoj stranci"[25]. Nasuprot prethodnom, stranke koje su usmjerene prema tržištu najprije se okreću prema potrebama potrošača, ponašanju, i zahtjevima prije dizajniranja proizvoda koji se isporučuje u skladu sa specifičnim uvjetima tržišta. Očito je da takva orijentacija prema tržištu zahtijeva ne samo najvišu razinu sofisticiranosti i profesionalizma unutar političkih stranaka nego i maksimum ideološke fleksibilnosti radi učinkovita oblikovanja političkih proizvoda i obećanja.[26]

Nadalje, populističke su stranke sposobne svojim se komunikacijskim strategijama prilagoditi potrebama i osjećajima potrošača. Njihova organizacijska struktura, normalno orijentirana hijerarhijski i prema lideru, olakšava primjenu političkih tržišnih tehnika. Kao posljedica toga, smatramo da populizam najbolje odgovara političkim strankama koje su orijentirane prema tržištu, a manje odgovara orijentaciji prema prodaji. Stranke koje su orijentiranje prema proizvodu ne će se okrenuti populizmu kao komunikacijskoj strategiji. Na koji su način povezani populizam i orijentiranost prema tržištu postaje očito kada se osvrnemo na devet stadija procesa političkoga marketinga koje navodi Lees-Marshmentov model. Svodimo te strategije na tri osnovne faze: *tržišna inteligencija*, *dizajniranje proizvoda i razvoj komunikacijske strategije*, *dan izbora i vrijeme nakon izbora*.[27]

4. Ideološka i komunikacijska dimenzija populizma

Ideološki populizam jedni smatraju političkom ideologijom čiji se korijeni nalaze u kohezijskom društvenom konceptu demokratskoga društva. Drugi nastoje kvalificirati populizam kao „malo centriranu ideologiju"[28] kojoj nedostaje razrađena vizija društva i koja „samo daje precizno značenje i prioritet određenim ključnim

[24] Usp. G. Winder - J. Tenscher, *n. dj.*, str. 231.
[25] *Isto*.
[26] Pretpostavljamo da populističke stranke posjeduju takvu ideološku fleksibilnost budući da im često nedostaje jasan rez, dugo uspostavljen profil i pozicija unutar izbornoga tržišta. Usp. *isto*, str. 232.
[27] G. Winder - J. Tenscher, *n. dj.*, str. 231. – 232.
[28] *Isto*, str. 230.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 53 24.5.2016. 10:00:36

konceptima političkog diskursa"[29]. Istraživanja ističu i komunikacijsku dimenziju populizma: populizam je okarakteriziran kao *komunikacijski instrument ili politički stil*.[30]

Populizam je i stil političke komunikacije koji strateški unaprjeđuju politički akteri da bi mobilizirali potencijalne glasače i uspostavili stabilne odnose sa specifičnim ciljanim skupinama.[31] Populizam se smatra političkim stilom identifikacije političara s narodom uz istodobno isticanje svojih interesa nasuprot visoko privilegiranih elita koje su nedodirljive kada je riječ o potrebama građana.[32]

5. Populizam kao tehnika političke komunikacije i političkoga marketinga

Populizam je znatno korištena komunikacijska strategija u politici koja posljednjih godina postaje sve važnijom. Od sredine 80-ih godina 20. st. populizam je zastupljen na političkoj sceni nekih zapadnih demokracija, primjerice: Jörg Haider (Stranka za slobodu) u Austriji; Jean-Marie Le Pen (Front National) u Francuskoj; Silvio Berlusconi (Forza Italia) u Italiji; Josef Blocher (Narodna stranka) u Švicarskoj; Geert Wilders (Stranka za slobodu) u Nizozemskoj, Frauke Petry (Alternativa za Njemačku - AfD) i dr.[33]

5.1. Tehnika uključivanje – isključivanje

Populizam ima dvije ključne dimenzije: uključivanje i isključivanje. *Uključivanje* se odnosi na činjenicu da populistički komunikatori tvrde da govore *za narod*, što znači da „predstavljaju cijeli demokratski vrh". Kada su političari uključeni, oni uokviruju svoje političke poruke na način koji istodobno prenosi poruku širem nizu potencijalnih „klijenata" i „glumi" zalaganje za njihove potrebe i brige. *Isključivanje*[34] se koristi

[29] *Isto*, str. 231.
[30] *Isto*.
[31] Usp. Jan Jagers – Stefaan Walgrave, *Populism as Political Communication Style: An Empirical Study of Political Parties' Discourse in Belgium*, Antwerpen, 2004., str. 3. – 6.
[32] Usp. G. Winder – J. Tenscher, *n. dj.*, str. 231.
[33] Kao primjer desnih populističkih stranaka uzimaju se nekad FPÖ (Freiheitliche Partei Österreichs), danas BZÖ u Austriji, SVP (Schweizerische Volkspartei) u Švicarskoj, FN (Front national) u Francuskoj, belgijska Vlaams Belang, (nekada Vlaams Blok), talijanska Lega Nord i Alleanza Nazionale, u Mađarskoj Magyar Igazság és Élet Pártja, u Danskoj Dansk Folkeparti, u Nizozemskoj Lijst Pim Fortuyn, u Portugalu Partido Popular, u Velikoj Britaniji engleska Britanska nacionalna partija (BNP), u Norveškoj Fremskrittspartiet, u SAD-u (Populist Party ili tzv. People's Party), itd. Vidi Hamdo Camo, „Populizam", *camo.ch*, 14. II. 2009., http://www.camo.ch/populizam.htm, (18. V. 2015.).
[34] *Isto*.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 54 24.5.2016. 10:00:36

da bi se naglasilo uključivanje – ako su neki ljudi „unutra“, onda drugi moraju biti „vani“.[35]

5.2. Karizmatičnost (populistički akteri)

Akteri populističke komunikacije i politike često su karizmatične osobe, koje imaju u sebi ono „nešto“, „X-factor“. Populistički politički akter najčešće je karizmatik koji ima posebne govorne vještine i utjecajne osobne kvalitete. Takvi su S. Berlusconi, J. Haider, H. Chavez, E. Morales, V. Orban i dr. Tehnika karizmatičnosti apelira i na autoritet.

5.3. Imidž

Populisti pokušavaju izgraditi svoj imidž izvan političke arene s retorikom koja se bazira na tvrdnjama kako oni nisu političari ili barem ne političari kao „oni“ ostali. Posebno je zanimljiva uloga populističkoga vođe u djelovanju populističkih stranaka i pokreta pa tako većina autora smatra jakog vođu jednim od ključnih elemenata koncepta. Populistički vođe skloni su graditi svoj imidž kao neku vrstu kvazimesijanskog spasitelja naroda i isticati izravne vezu s narodom, pripadnost narodu, a ne političkoj eliti, čak i u slučajevima kada su članom te elite niz godina ili cijelu (političku) karijeru.[36]

5.4. Retorika (retorički okvir)

Jezik koji se koristi često je pun emocija, ima neke tradicionalne izraze, metafore, teme i slike kojima se uvjerava velik broj ljudi da stanu na njegovu stranu i da tako sagledaju određene probleme. Da bi „uključili“ i „isključili“ pupulisti koriste cijeli repertoar pojmova: *narod*, *za narod*, *moj narod*, *napaćeni narod*, *ukradena demokracija*, *elite*, *lijevo krilo*, *desno krilo*, *neprirodni*, *izdajnici*, *lopovi*, *demagozi*, *obični ljudi*, *premoć naroda*, *jednakost*, *neprijatelji naroda*, *sluge* i dr.[37] Korištenje populističke retorike uključuje i pojmove

[35] Tako su oni ti koje promatraju oni koji su u skupini „unutar“. Populistički diskurs nastoji uvesti, spojiti i uokviriti takve prijetnje. Respektivni politički lideri izazivaju postojeći red i tako označuju „elite“ kao glavne suparnike naroda.

[36] Amerikanac Ross Perot, poduzetnik i samostvoreni milijarder iz Teksasa, kao uspješan poslovni čovjek mogao se predstaviti kao snažan lider koji je nedvojbeno sposoban za ekonomske i financijske poslove i time sposoban za balansiranje nacionalnoga proračuna. Problem i imidž kandidata bili su savršeno integrirani u jednu poruku.

[37] Nacisti su iskazivali čežnje glasača srednje klase, a istodobno zagovarali snažnu i odlučnu antimarksističku mobilizaciju… Protiv „neprirodnih“ razornih, razdvajajućih stranaka i svadljivo organiziranih interesnih skupina, nacionalsocijalisti (nacisti) prikazivali su sebe kao *commonwealth*, kao političku zajednicu jedne, navodno, izdane i zanemarene njemačke javnosti… rušeći pritom klasne društvene barijere i kaste te slaveći, bar retorički, populistički ideal ljudske zajednice.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 55 24.5.2016. 10:00:36

kao što su *moćni lobiji odvjetnika*, *liberalne elite*, ili *hollywoodske elite*. Kao što se vidi, jedan od indikatora populizma je korištenje jednostavnog, kolokvijalnog rječnika i dijalekta. Tako se kandidat još više približava narodu.[38]

5.5. Mi i oni

Ključne karakteristike populističke političke retorike je binarno središte *mi* i *oni*. Jednostavnije rečeno, *mi* su oni koji pripadaju, koji su poznati, poznati ljudi, mjesta i kulture, oni koji dijele vrijednosti s nama, a *oni*, ostali (*the Other*), oni koji ne pripadaju, ne dijele ista mišljenja, vrijednosti, uvjerenja. *Mi* mogu varirati u broju i drugim faktorima, mogu biti narod, lokalna zajednica, određeno godište, oni koji vjeruju ili cijene nešto. No, što god da to jest, čvrsto je vezano za pripadanje i podjelu identiteta.[39] Tko god da je *mi*, populistički stav, pretpostavlja izravnu *ja/mi* recipročnost identiteta unatoč unutarnjoj razlici s bilo kojom skupinom.[40]

5.6. Ostali, opasni, drugi

Ostali mogu varirati. Međutim, *ostali* su definirani kao različiti, drukčiji, oni koji ne pripadaju. Simboličke su granice napravljene oko skupine, koja postoji kako bi se njih moglo razlikovati od *ostalih*. Stoga se populizam definira kao suprotnost nekomu ili većini *ostalih* te oni tako dijele identitet s javnošću, s publikom, imaju osjećaj pripadnosti zamišljenu društvu.[41] Dakle, *opasni drugi* društvene su skupine koje ugrožavaju jedinstvo i homogenost običnoga naroda jer promiču posebne interese. One su prijetnja naporima da se moć i vlast vrate običnom narodu, a koja može biti izražena u ekonomskim ili političkim kategorijama ili u nekoj njihovoj kombinaciji.[42]

5.7.Strah i prijetnje

Populisti igraju na strah i uvjerenja članova zajednice te iskorištavaju nepovjerenje. Politički populisti pojačavaju strah u zajednici, između *nas* i *ostalih*.[43] *Ostali* su prikazani kao stvarna ili potencijalna prijetnja društvu, načinu života, izdržavanju, moralnosti… ili, u najboljem slučaju, uzrok briga. *Prijetnja* postaje bitan okvir za interpretiranje akcija *ostalih*. Njihovim akcijama *mi* dobivamo još više dokaza o nji-

[38] Usp. Marija Matić, „Ima li populizma u hrvatskoj politici? Analiza političkog djelovanja Milana Bandića i Željka Keruma“, *Polemos*, Zagreb, god. XVII., 2014., br. 33. – 34., str. 172.
[39] Usp. James Stanyer, *Modern Political Communication*, Cambrige, 2007., str. 123.
[40] Više u djelu Michaela Pickeringa, *Stereotyping: The Politics of Representation*, Basinstoke, 2001.
[41] Usp. J. Stanyer, *n. dj.*, str. 123.
[42] Usp. B. Šalaj, *Jesu li...*, str. 18.
[43] Usp. J. Stanyer, *n. dj.*, str. 123. – 124.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 56 24.5.2016. 10:00:36

hovim namjerama. Naposljetku je strah od *ostalih*, stvaran ili zamišljen, ono na što populist i računa.

5.8. Glasnogovornici „malih“ ljudi

Populisti „igraju“ na emocije naroda. Primjerice, J. Haider označavao se kao glasnogovornik maloga čovjeka[44], a H. Chavez tvrdio je da zastupa glas naroda i neprestance se predstavljao kao instrument („ponizni vojnik“) koji će se boriti za prava naroda (narod naziva *el pueblo*) u Venezueli i ostalim zemljama Latinske Amerike.[45]

5.9. Apel na emocije

Populisti koriste emotivne apele i emocionalno zasićene riječi.[46] Pozivaju se na osjećaje i manipuliraju osjećajima. Poruke su često emotivno nabijene i pored poziva na obespravljenost maloga čovjeka pozivaju se i na domovinu, njezinu ugroženost, pravdu, zastavu i sl. Koristeći emociju, često se pozivaju i na vjeru.[47]

5.10. Mobilizacija „protiv“

Jedna od tehnika populista je poziv na mobilizaciju. Oni dižu narod protiv elita, vladajućih, banaka, korporacija i sl. Mobilizacija se koristi najčešće u vrijeme izbora, tj. tijekom kampanje. Često je popraćena medijskim oglašavanjem.

5.11. Govor tijela, odnosno odijevanje

U želji da se približe „svomu“ narodu, populisti razvijaju svoje oblike komunikacije. „Prije svakog nastupa uz rub ceste preoblačio bi se u odgovarajuće odijelo: kaputić narodne nošnje za seoske gostionice, traperice za disko klub, odijelo i kravatu za liberalni sastanak.“ „Postoji neznatan broj pušača lule, koji se bave politikom. Pušenje lule je važan element izgradnje političkog imidža…“ „Ovisno o tome kamo je došao, on je uvijek bio ono što su ljudi željeli čuti i vidjeti“. „Mi nećemo nikada biti tamo gdje je novac! Već ćemo biti tamo gdje je narod.“[48]

[44] Usp. Christa Zöchling, *Haider: svijetlo i sjene jedne karijere*, Osijek – Zagreb – Split, 2000., str. 83.
[45] Usp. G. Winder - J. Tenscher, *n. dj.*, str. 237.
[46] Usp. Mladen Zvonarević, *Socijalna psihologija*, Zagreb, 1989., str. 601.
[47] Usp. N. Zakošek, *n. dj.*, str. 9.
[48] C. Zöchling, *n. dj.*, str. 73.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 57 24.5.2016. 10:00:36

5.12. Ti

Kada su na ulici i među narodom, među glasačima, političari populisti žele komunicirati s građanima na „ti". Na taj način žele reći da su samo jedan od njih, da dijele njihove probleme. „Ti" je gotovo uvijek popraćeno rukovanjem. Biti u narodu i biti na „ti" je najbolji put stjecanja i održavanja narodne popularnosti.

5.13. Kontrola medija

Medijska prezentacija i mobilizacija glasača preko medija bitan su čimbenik u djelovanju populističkih vođa. Kod uspješnih *mainstream* populista iznimno je značajno intenzivno korištenje medija za promociju svođenjem politike na senzacionalizam i marketinške tehnike, u nekoj vrsti tzv. tabloidne politike. Mediji imaju bitnu političku ulogu u političkom komunikativnom sustavu. Putem lijevih i desnih medija stvaraju se okviri, obrasci, stereotipi. Napadaju se lijeve i desne teme: kriminal, porezi, manjine, državno, nacionalno… Pozicioniraju se razne radijske emisije, poput *talk* radioemisija, kao što su *glas naroda* ili *kanal zamjeranja*. Radio bira svoje goste, često uključuju publiku u eter oblikujući pritom medijsku agendu. Za razliku od *talk* radijskih emisija, tisak nije nešto novo u svijetu političke komunikacije. Nacionalne novine ideološki su nastrojene. Kao i domaćini *talk showa*, novine žele povratne informacije. Čitateljima je dana mogućnost da sudjeluju u telefonskim anketama, da komuniciraju e-poštom ili pišu o problemima o kojima se raspravlja omogućavajući time izražavanje mišljenja. Poslije se objavljuju rezultati koji potvrđuju novinsku oštrinu. Mediji konvergiraju tako da povezuju sadržaje i šire ih raznim kanalima.

5.14. Humor

Humor ima glavnu ulogu u stvaranju stereotipa; različiti likovi postaju glavnim predmetom šale, što potvrđuje predrasude slušatelja.[49]

6. Politički populizam u praksi

Brojni su primjeri političkoga populizma u praksi. Gotovo da nema zemlje u svijetu da na političkoj sceni nema najmanje jedna osoba koja se dominantno služi tehnikama političkoga populizma. Jedan od najistaknutijih populista koji zaokuplja pozornost svjetskih medija je Donald Trump, kandidat republikanske stranke za predsjednika SAD-a. No u ovom se radu ne bavimo političkim populizmom

[49] *Isto*, str. 129. – 130.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 58 24.5.2016. 10:00:36

američke prednominacijske političke scene. Kao studije slučaja navest ćemo jedan europski i jedan latinskoamerički primjer: Jörga Haidera i Huga Chaveza.

6.1. Studija slučaja 1.: Austrija – fenomen Haider[50]

U europskom kontekstu populizam je relativno nov fenomen koji se pojavio krajem 20. stoljeća kao posljedica rastućeg broja glasača koji više nisu osjećali da ih predstavljaju utemeljene političke stranke. Većina europskih neopopulističkih stranaka zauzima desničarske i nacionalističke pozicije. Navedeno se također odnosi na austrijsku Stranku za slobodu (FPO), jednu od najuspješnijih i najdugotrajnijih populističkih stranaka u Europi. Osnovana 1956. *Stranka za slobodu* inicijalno se postavila kao stranka usmjerena protiv dviju stranaka (uhvati sve stranke - *catch-all parties*): *Socijalnih demokrata* (SPO) i konzervativne austrijske *Stranke za narod* (OVP). Do 80-ih godina 20. st. utjecaj FPO-a na austrijsku je politiku bio marginalnim. Navedeno se značajno promijenilo kada je Jörg Haider 1986. preuzeo vodstvo u stranci FPO.[51] Odmah je započeo proces reizgradnje i centralizacije organizacijske strukture stranke. Tanke i hijerarhijske strukture, vođene Haiderom osobno i nekolicinom njegovih odanih suradnika, lako su uvele suvremene tehnike političkoga marketinga. Korak po korak, Haider je transformirao FPO od prethodno stranke orijentirane prema proizvodu na stranku orijentiranu prema tržištu. Kada je riječ o problemima pozicija, Haiderov je FPO vjerovao u mješavinu diskursa „protu-establišment" i „protu-EU" u kombinaciji s nacionalno-ksenofobičnim gledištima. Haider, mlad, karizmatičan i političar vješt u retorici, postavio je novi ton u političkom diskursu Austrije. Bio je uspješan u prezentiranju sebe kao zagovornika naroda ističući najvažnije socijalno-ekonomske i političke probleme. Strategija kontinuiteta, ali neprepoznata populistička komunikacija, uključujući simplifikacije i osobne napade, konačno je dovela do najboljih rezultata koje je populistička, radikalna, desničarska stranka u Zapadnoj Europi mogla ikada postići: to je bilo 1999. kada je FPO dobio 26,9 % na nacionalnim izborima zauzevši drugo mjesto (nakon SPO-a) nakon čega je ušao u koalicijsku vladu s OVP-om. Taj je događaj izazvao nacionalne i međunarodne prosvjede. U svojoj ulozi u vladi, koja se prolongirala 2002., FPO je morao promijeniti neke svoje izvorne populističke ambicije dajući ustupke vladajućem partneru izgubivši tako značajnu potporu u državnim i europskim izborima. Konačno, Haider i njegovi suradnici razišli su se s FPO-om i 2005. osnovali novu stranku - *Udruženje za budućnost Austrije* (BZO). Dok je novi lider FPO-a Hainz-Christian Strache oponašao Haiderov način vladanja i populističku strategiju orijentiranu prema tržištu, Haider je dobio posljednju i važnu pobjedu na

[50] Usp. G. Winder - J. Tenscher, *n. dj.*, str. 238. – 239.
[51] Usp. C. Zöchling, *n. dj.*, str. 86.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 59 24.5.2016. 10:00:36

izborima 2008.: FPO je dobio 17,5 % na izborima, a BZO – u biti pokret orijentiran prema lideru i prema prodaji u to vrijeme – dobio je 10,7 % glasova. Međutim, samo dva tjedna poslije Haider je poginuo u prometnoj nesreći. Sasvim očekivano, to je označilo početak brzog nestanka BZO-a iz političkoga krajobraza, što je kulminiralo unutarnjim konfliktom između vladajućih članova 2010. godine. Austrijsko političko okruženje pokazalo se plodnim tlom za pojavu i dugoročan uspjeh populističkih stranaka. Njezina politička kultura još je uvijek mješavina subjektivnih i građanskih orijentacija sa snažnim ksenofobičnim tendencijama uključujući proširenu averziju prema EU. Navedene tendencije postale su jasno izražene 90-ih godina zbog paralelnog procesa modernizacije i europeizacije (povećanje broja nezaposlenih, imigranata, itd.). Oslanjajući se na suvremenu tržišnu inteligenciju, dugoročnu strategiju i nekolicinu marketinških stručnjaka, FPO se pretvorio u stranku orijentiranu prema tržištu i uspješan je u popunjavanju praznine koju su SPO i OVP ostavili. Prema tome, Haider i Strache, dvojica snažnih, karizmatičnih i elokventnih lidera, postavili su populistički diskurs na političku pozornicu u Austriji. Taj je proces potpomogao sustav medija u kojem tabloid *Kronen Zeitung* ima jedinstvenu ulogu. Danas se čini vjerojatnim da će FPO zadržati poziciju kao treća snažna sila i da njezine tehnike populističkoga političkoga marketinga mogu poslužiti kao uzor ostalim populističkim strankama u Europi.

6.2. Studija slučaja 2.: Venezuela – populizam kao predsjednički fenomen[52]

U kontekstu Latinske Amerike populizam se pojavio 30-ih i 40-ih godina 20. st. kada su prvi populistički lideri, posebice Getulio Vargas (Brazil), Jose Maria Velasco Ibarra (Ecuador) i Juan Peron[53] (Argentina), zakoračili na političku scenu kao odgovor (reakcija) na duboku socijalnu i ekonomsku krizu i političke zastoje. Njihov rani uspjeh, djelimice uz potporu vojnih pobuna, nije bio posljedicom još neformirane demokratske strukture i nedostatkom demokratskih tradicija. Od tada populizam je ostao integralnim dijelom i sveprisutnim fenomenom politike Latinske Amerike.[54]

Jedan od najznačajnijih primjera je pojava novog „protustranačkog pokreta" koji se javio s Hugom Chavezom. Iako se način na koji je Chavez stekao političku moć 1999. (vojni udar) ne može povezati ni s jednim oblikom tržišnih tehnika, napori koje je ulagao kako bi očuvao i institucionalizirao svoju političku moć od tada udovoljavaju kriterijima. Nedvojbeno, Hugo Chavez približio se onomu što se može opisati kao kratak sadržaj populističkoga karizmatičnoga lidera. Od prvoga dana svoje vladavine

[52] Usp. G. Winder – J. Tenscher, *n. dj.*, str. 237. – 238.
[53] Usp. Paul Taggart, *Populism*, New Delhi, 2002., str. 60. – 65.
[54] Usp. *isto*, str. 60.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 60 24.5.2016. 10:00:36

u svojoj je retorici kombinirao elemente „protuelitnog diskursa“ (protiv ekonomske elite u Venezueli) i protusustavni diskurs“ (uglavnom protiv kapitalizma i imperijalizma SAD-a). Nadalje, neprestance se predstavljao kao instrument („ponizni vojnik“) koji će se boriti za prava naroda (narod naziva *el pueblo*) u Venezueli i ostalim zemljama Latinske Amerike. Tvrdeći da predstavlja glas naroda, Chavez je nekoliko puta tražio potporu glasača u referendumima čiji je cilj bilo organizacija institucija u venecuelskom političkom sustavu uključujući i anuliranje ograničenog mandata predsjednika i jačanje prava vlade. Iako sve od navedenih ustavnih promjena nisu dobile dovoljnu potporu, u konačnici je Chavez bio uspješan u jačanju svoje osobne pozicije kao predsjednika. U skladu s navedenim rasle su i nacionalne i međunarodne kritike o demokratskom napretku u Venezueli.

Chavezova popularnost i tri pobjede na izborima najvećim su dijelom zasnovane na njegovoj sposobnosti da dobije potporu i mobilizira glasače u nekoj vrsti „permanentne kampanje“. U takvoj kampanji politički je proizvod, tj. politika, obećanja i transformacija ustava, usko povezan sa samim liderom. U biti Chavez i nekolicina njegovih savjetnika dizajnirali su proizvod i razvili strategiju kampanje koja je dobila potporu naroda. U smislu političkoga marketinga, Chavezov se pristup polako mijenjao od orijentacije prema proizvodu do orijentacije prema prodaji. Postoje tri glavna čimbenika koja su omogućila takav uspjeh:

1. Politička kultura u Venezueli, kao i u mnogim zemljama Latinske Amerike, uglavnom je subjektivno orijentirana i još nije ujedinjena. Ljudi u Venezueli tradicionalno žele snažnu državu, traže snažne lidere, uglavnom su fokusirani na politički iznos (*output*) i rijetko su stranački usmjereni. Kao posljedica toga je pozornica širom otvorena karizmatičnim populističkim liderima.
2. Chavez je uspješno proširio kontrolu nad većim dijelom važnih medija u Venezueli. Prema tome, zajamčena je velika, stalna i većinom pozitivna medijska pokrivenost.
3. Chavezov politički utjecaj bio je uvjeravajući zbog ogromnih ulaganja u socijalne programe koji su financirani zaradom naftnih kompanija u vlasništvu države.

Ukratko, Chavezov se populizam može smatrati iznimno uspješnim. Predsjednički sustav Venezuele, kontrola medija, mirna opozicija i politička kultura zemlje pojednostavili su marketinški pristup snažnog lidera koji je orijentiran prema proizvodu i prodaji. U takvoj demokratskoj tranziciji i nestabilnu kontekstu jasno se izdvojena tržišna orijentacija čini nepotrebnom i neprikladnom.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 61 24.5.2016. 10:00:36

Umjesto zaključaka – savjet praktičarima

Iako je široko zastupljen, populizam još uvijek nije opće primjenjiva marketinška tehnika. Može se reći da je to općenito fenomen koji se ponovo pojavljuje i nije trajan. Postoje mnogi čimbenici iz okoline koji se trebaju podudariti i na mikro i na makrorazini. Ipak, pretpostavljamo da se mogućnosti za populiste povećavaju, čak i kod učvršćenih liberalnih demokracija. Postoje tri glavna čimbenika koja bi mogla potaknuti porast populizma:

a) ljudi se udaljavaju od „zastarjelih" političkih stranaka i umjesto toga otvaraju se kratkoročnim utjecajima i uvjerljivim proizvodima;
b) temeljne promjene počele su u medijskom okruženju i u budućnosti će populisti, vješti u retorici, moći doprijeti do potrošača izravno i interaktivno putem hibrida masovnih i novih medija;
c) marketinške strategije postaju više prihvaćene u politici i politički akteri počinju tražiti pristupe koji su se pokazali uspješnima.[55]

Populizam se nanovo pokazao učinkovitim načinom slanja poruke i privlačenja značajnog broja glasača. Međutim, u većini slučajeva populizam je kratkoročan fenomen jer populisti nisu uspjeli izgraditi stabilne odnose s ljudima koji im pružaju potporu. Pretpostavljamo da su takvi neuspjesi preslika nedostatka informacija o potencijalnim podupirateljima i njihovim potrebama, neprikladan način na koji su se kohezivne i uvjerljive političke alternative razvile i implementirale te, vjerojatno najvažnije, potreban je kontinuiran napor u orijentaciji prema tržištu, samoodržavanju i evaluaciji. Prema tome, kada želimo savjetovati političare kako koristiti populizam kao tehniku političkoga marketinga, predlažemo za početak profesionalnu analizu tržišta. Kao sljedeći korak kvalitativno bi istraživanje (tj. žarišne skupine - *focus groups*) moglo pomoći u stvaranju odgovarajućeg „proizvoda" i razvoju najprikladnije komunikacijske mješavine.. Posebna bi se pozornost trebala pružiti političkim liderima osobno – jednostavno trebate čvrstog i jasnog političara s karizmom i izvrsnim medijskim vještinama. Konačno, populistički su akteri sposobni graditi dugoročne veze ako ne smanje svoje aktivnosti na dan izbora. Potpomognuti tržištem i istraživanjem mišljenja, kontinuiran proces ponovne prilagodbe proizvoda mora se strukturalno zajamčiti.

[55] G. Winder – J. Tenscher, *n. dj.*, str. 239. – 240.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 62 24.5.2016. 10:00:36

Marko Mustapić ♦ Ivan Hrstić

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu
Marko.Mustapic@pilar.hr – Ivan.Hrstic@pilar.hr
UDK 329.4:316.4.052(497.5)
32(497.5):808.51 Sinčić, I. V.
Izvorni znanstveni članak

POPULIZAM U HRVATSKOJ IZMEĐU IDEOLOGIJE I POLITIČKOGA STILA – TEMELJNE ODREDNICE PREDIZBORNE RETORIKE PREDSJEDNIČKOGA KANDIDATA IVANA VILIBORA SINČIĆA

Sažetak

Uporaba pojma *populizam* posljednjih je godina svakodnevna pojava u hrvatskoj javnosti i to primarno s negativnim konotacijama. No, domaća znanstvena istraživanja na ovu temu još su uvijek u začetku, za razliku od zemalja s dugom demokratskom tradicijom. Unatoč tomu, njegove općeprihvaćene definicije još uvijek nema. Posljedica je to prvenstveno razlika u istraživačkim pristupima pojmu pa se populizam promatra i kao oblik političkoga stila i kao ideologija. Cilj je ovoga rada u tom teorijskom kontekstu utvrditi temeljne odrednice političke retorike predsjedničkoga kandidata Ivana Vilibora Sinčića, kojeg se u medijima tijekom predizborne kampanje 2014./15. često etiketiralo populistom. Stoga smo proveli analizu sadržaja svih priloga koji se odnose na predsjedničkoga kandidata Sinčića, objavljenih u novinama *Jutarnji list* i *Večernji list* tijekom predizborne kampanje te tri dana nakon izbora (9. - 31. XII. 2014.), kao i analizu njegove retorike u televizijskim sučeljavanjima predsjedničkih kandidata održanih u tom razdoblju na trima televizijama s nacionalnom koncesijom.

Ključne riječi: populizam, ideologija, politički stil, mediji, izborna kampanja, Ivan Vilibor Sinčić

POPULISM IN CROATIA BETWEEN IDEOLOGY AND POLITICAL STYLE – THE MAIN FEATURES OF THE PRESIDENTIAL CANDIDATE IVAN VILIBOR SINČIĆ'S PRE-ELECTION RHETORIC

Abstract

In the last few years, the term populism has been frequently used in the Croatian public life, primarily with negative connotations. Unlike the countries with long democratic traditions, domestic research projects related to this topic are still in its infancy. Due to differences in research approaches, there is no universally accepted definition of this term. Consequently,

Identiteti - kulture - jezici test.indd 63 24.5.2016. 10:00:36

populism is simultaneously considered a form of political style and ideology. Within this theoretical framework, this paper aims to determine the main features of the political rhetoric used by the presidential candidate Ivan Vilibor Sinčić, whom media often labelled as "populist" during the 2014/15 pre-election campaign. We analysed all the articles related to the presidential candidate Sinčić published by Jutarnji list and Večernji list newspapers during the pre-election campaign and three days after the elections (December 9th – December 12th 2014) as well as the rhetoric he used in the presidential election debates broadcast by three national TV stations during the period mentioned.

Key words: populism, ideology, political style, media, election campaign, Ivan Vilibor Sinčić

Uvod

Uporaba pojma *populizam* i njegovih izvedenica posljednjih je godina svakodnevno prisutna u hrvatskoj javnosti i to primarno s negativnim konotacijama. Usprkos tomu znanstvena istraživanja koja se bave ovom tematikom još su u začetcima. Za razliku od Hrvatske, u razvijenijim liberalnim demokracijama populizam se već desetljećima znanstveno istražuje. Dio autora smatra ga oblikom *demokratskog antiliberalizma* koji počiva na populističkoj viziji demokracije i monolitnog koncepta *naroda* implicirajući da je *volja naroda* ključna za sve političke procese u društvu.[1] Stoga populisti snažno nastupaju protiv svakog posredništva između naroda i donositelja odluka, odnosno političke elite i političkih stranaka kao takvih.[2] Dakle, populizam prema njima ima snažan antiinstitucionalni stav i ideološku podlogu. S druge strane, dio istraživača ističe da je populizam pogrješno odbacivati kao puku patološku pojavu jer je istodobno dio *mainstream* politike te se u kontekstu suvremenoga društva može govoriti o populističkom *duhu vremena*.[3] Dakle, populizam se istodobno može proučavati i kao oblik političkoga stila i kao ideologija, a razlike između tih istraživačkih pristupa snažno su izražene. Stoga ni općeprihvaćena definicija populizma još uvijek ne postoji, ali je konsenzus postignut oko važnosti uloge medija u njegovu oblikovanju. Na tom smo tragu proveli i svoje istraživanje. Naime, cilj je ovoga rada utvrditi temeljne odrednice političke retorike predsjedničkoga kandidata Ivana Vilibora Sinčića, kojega su pojedini medijski i politički akteri tijekom predsjedničke predizborne kampanje u Hrvatskoj 2014. etiketirali populistom. U odabiru metodologije istraživanja odlučili smo se za studiju slučaja, u okviru koje smo proveli kvantitativnu analizu sadržaja

[1] Usp. Takis S. Pappas, „Why Greece Failed", *Journal of Democracy*, Washington, god. XXIV., 2013., br. 2., str. 31. – 45.; Takis S. Pappas, „Populist Democracies: Post-Authoritarian Greece and Post-Communist Hungary", *Government and Opposition*, Cambridge, god. XLIX., 2014. br. 1., str. 1. – 23.

[2] Usp. Gianfranco Pasquino, „Populism and Democracy", Daniele Albertazzi – Duncan Mcdonnell (ur.), *Twenty-First Century Populism: The Spectre of Western European Democracy*, New York, 2008., str. 15. – 29.

[3] Usp. Cas Mudde, „The Populist Zeitgeist", *Government and Opposition*, Cambridge, god. XXXIX., 2004., br. 4., str. 541. – 563.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 64 24.5.2016. 10:00:36

svih priloga koji se odnose na predsjedničkoga kandidata Sinčića, objavljenih u dnevnim novinama *Jutarnji list* i *Večernji list* u razdoblju od službenoga početka kampanje 9. prosinca do 31. prosinca 2014., odnosno tri dana nakon održavanja prvoga kruga predsjedničkih izbora. Pored toga analizirali smo Sinčićevu retoriku u tim prilozima, kao i tijekom svih triju nastupa u emisijama sučeljavanja predsjedničkih kandidata na televizijama s nacionalnom koncesijom (RTL, Nova TV i HTV – 21., 22. i 26. prosinca 2014.). Naša je hipoteza da su u njegovim medijskim istupima u znatnoj mjeri bile prisutne ideološke odrednice populizma te se njegov nastup u predizbornoj kampanji može promatrati unutar teorijskoga koncepta populizma kao „slabo utemeljene" ideologije. No, prije analize rezultata istraživanja te njihove interpretacije nužno je prvo sažeto prikazati teorijski koncept populizma s naglaskom na hrvatski kontekst.

1. Teorijsko-konceptualni okvir rada

1.1. Teorijsko određenje populizma

Populizam je politički fenomen koji je već desetljećima prisutan u zapadnim demokracijama pa je sukladno tomu već dugo i znanstveno proučavan. No, njegova nekonzistentnost i brojnost oblika u kojima se pojavljuje rezultirali su velikim razlikama u teorijskim i istraživačkim pristupima. Štoviše, neki autori napominju da se sam pojam toliko široko koristi, najčešće u derogativnu značenju, da je to pogubno za njegovu analitičku vrijednost.[4] Usprkos tomu, važno je nastaviti inzistirati na njegovu proučavanju. Pri tome su se iskristalizirala dva najutjecajnija pristupa pojmu prema kojima se populizam promatra ili kao ideologija[5] ili kao oblik političkoga stila.[6]

Autori koji interpretiraju populizam kao ideologiju predstavljaju ga kao političke pokrete koji promiču ideju jedinstvena naroda suprotstavljena političkim strankama, drugim etničkim skupinama te vladajućoj i privilegiranoj političkoj, odnosno

[4] Usp. Benjamin Moffit – Simon Tormey, „Rethinking Populism: Politics, Mediatisation and Political Style", *Political Studies*, London, god. LXII., 2014., str. 381. - 397.

[5] Usp. Margaret Canovan, „Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy", *Political Studies,* London, god. XLVII., 1999., br. 1., str. 12. – 16.; C. Mudde, *n. dj.*; Lars Rensmann, „Populismus und Ideologie", Franck Decker (ur.), *Populismus: Gefahr für die Demokratie oder nützliches Korrektiv?*, Wiesbaden, 2006., str. 59. – 80.

[6] Usp. Pierre-André Taguieff, „Political Science Confronts Populism: From a Conceptual Mirage to a Real Problem", *Telos*, god. XXVIII., 1995., br. 103., str. 9. – 43.; Ernesto Laclau, *On Populist Reason*, London, 2005.; Jan Jagers – Stefaan Walgrave, „Populism as Political Communication Style: An Empirical Study of Political Parties Discourse in Belgium", *European Journal of Political Research*, Colchester, god. XLVI., 2007., br. 3., str. 319. – 345.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 65 24.5.2016. 10:00:37

ekonomskoj eliti. Cas Mudde tako definira populizam kao ideologiju koja društvo dijeli na dvije homogene i suprotstavljene skupine („pošten narod" protiv „korumpirane elite"), pri čemu bi politika trebala biti izraz opće volje naroda.[7] Paul Taggart, pak, iznosi teorijsku definiciju populizma kao političkoga koncepta u smislu ideologije koji počiva na šest ključnih osobina: 1. neprijateljsko raspoloženje naspram predstavničke politike, „establišmenta"', elite i njihovih vrijednosti; 2. poistovjećivanje s narodom kao subjektom, odnosno njegovom idealiziranom koncepcijom zajednice kojoj populisti služe; 3. manjak vrijednosti pa se one ne ističu, već se ističu vrijednosti elite koje napadaju; 4. „kameleonska narav", odnosno sposobnost prilagodbe društvenom kontekstu; 5. populizam nije politika stabilnih i uređenih društvenih okolnosti, nego reakcija na promjenu, krize i izazove; 6. nepolitička narav populističkih pokreta i uloga karizmatičnih vođa.[8] Naime, u širenju populističkih pokreta izrazito važnu ulogu imaju *izvanredni* pojedinci, koji vode *sasvim obične* ljude. Stoga populističke vođe ne pripadaju etabliranim strankama i političkoj eliti, već su to svojevrsni „autsajderi" koji utjelovljuju zahtjeve *naroda* te se u javnosti ponašaju kao njegovi glasnogovornici.[9]

Ključna manjkavost poimanja populizma kao ideologije je u tome što u usporedbi s klasičnim ideologijama predstavlja skučen politički koncept.[10] Nužno ga je razlikovati od etabliranih ideologija kao što su, primjerice, konzervativizam ili liberalizam. Dakle, populizam se može smatrati ideologijom tek u njezinu minimalističkome obliku. Usponu i širenju populizma posljednjih desetljeća nedvojbeno je pogodovala transformacija dominantnih medijskih formi i oblika, posebice njihova komercijalizacija. Pored toga, izrazito je važnu ulogu imao opći modernizacijski proces, jer postindustrijska društva nude široke prostore za ideološki neprofilirane stranke. Uz to je kraj hladnoga rata promijenio odnose unutar samih liberalnih demokracija, ponajprije stoga što je demokracija izgubila „drevnog neprijatelja" pa se one više uspoređuju s teorijskim ideal-tipovima demokracije nego s totalitarnim društvenim sustavima, dok je globalizacija ukazala na limitiranosti nacionalnih elita u rješavanju društvenih problema.[11]

Kritičari poimanja populizma kao ideologije brojni su, a među glavnim kritikama ističe se *ideološka skučenost populizma* pa je stoga teorijski koncept za njegovu em-

[7] Usp. C. Mudde, *n. dj.*, str. 543.
[8] Usp. Paul Taggart, „Populism and Representative Politics in Contemporary Europe", *Journal of Political Ideologies*, London, god. IX., 2004., br. 3., str. 269. – 288.
[9] Usp. Hanspeter Kriesi – Takis S. Pappas, „Populism in Europe During Crisis: An Introduction", *European University Institute*, 2014., http://www.eui.eu/Projects/POLCON/Documents/kriesiandpappas2014.pdf, (30. XI. 2015.).
[10] Usp. C. Mudde, *n. dj.*
[11] Usp. *isto*, str. 555. - 556.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 66 24.5.2016. 10:00:37

pirijsku i analitičku uporabu prilično slab i ograničen.[12] S druge strane, usmjerenje na populizam kao politički stil koji treba pridobiti naklonost glasačkoga tijela ne obuhvaća u svom istraživačkom fokusu samo populističke pokrete, već i etablirane političke stranke, odnosno njihove prvake, koji se u određenoj mjeri koriste elementima populizma. Stoga u retorici populista po stilu nije prisutan agresivan stav prema sustavu predstavničke demokracije jer su oni sami važan dio demokratskoga sustava i političke elite. Djeluju kroz etablirane stranke koje imaju više ili manje definiran sustav vrijednosti i ideološke pozicije. One se u biti i formiraju kao interesne skupine sa zajedničkim ciljevima te u tom smislu ne nastoje obuhvatiti cjelokupan narod. Populistički elementi njihove retorike prepoznaju se pak u patetičnim isticanjima i pozivanju na „narod", maloga čovjeka, na potrebu za „narodnim jedinstvom", a u načelu ih karakterizira uporaba kolokvijalnoga jezika u nastupima, neformalno odijevanje i sl. Dakle, možemo zaključiti da populizam kao politički stil, za razliku od populizma kao ideologije, koji karakteriziraju tri elementa – pozivanje na narod, nastup protiv identificirane elite te upozoravanje na opasnost od skupina „opasnih drugih" unutar naroda – u pravilu polazi od prve odrednice – od pozivanja na narod.[13]

Pojedini autori promatraju populizam kao političku strategiju kojoj je cilj uspostava vlasti jednoga čovjeka, utemeljene na izravnoj, neposrednoj i neinstitucionaliziranoj potpori velikoga broja uglavnom neorganiziranih sljedbenika. U tom smislu mogu se razlikovati dva tipa populizma: *klasični* (od 30-ih do 60-ih godina 20. st.) i *neopopulizam* (od 80-ih godina). Ključnu ulogu u njihovu razlikovanju ima sve veći i difuzniji broj komunikacijskih kanala za političku komunikaciju s građanima u suvremenu društvu. Stoga neopopulisti lako mobiliziraju velik broj sljedbenika, ne trebaju pretjerano veliku organizacijsku jezgru aktivista i vješto koriste legitimitet vođe, koji stječu rezultatima istraživanja javnoga mnijenja o preferencijama stranaka i političara. Istodobno, neopopulizam ima manji mobilizacijski kapacitet u odnosu na klasični populizam u smislu sposobnosti da u određenoj mjeri formira stabilan društveni pokret. Neopopulizam je zato kompatibilniji s liberalno-demokratskim sustavima, a njegov je antidemokratski potencijal znatno manji od onog prisutnog u njegovim klasičnim oblicima.[14]

Kao što je već rečeno, populizam se kao ideologija u suvremenom europskom političkom kontekstu javlja u raznim oblicima. U pokušaju njihova usustavljivanja Mair napominje da je ideja naroda kao nacije vezana uz populističke aktere koji

[12] Usp. Ben Stanley, „The Thin Ideology of Populism", *Journal of Political Ideologies*, London, god. XIII., 2008., br. 1., str. 99. – 100.
[13] Usp. J. Jagers – S. Walgrave, *n. dj.*, str. 322. – 323.
[14] Usp. Kurt Weyland, „Clarifying a Contested Concept: Populism in the Study of Latin American Politics", *Comparative Politics*, New York, god. XXXIV., 2001., br. 1., str. 15. – 16.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 67 24.5.2016. 10:00:37

inkliniraju desnici, dok je ideja naroda kao (zasebne) klase vezana uz populističke aktere koji inkliniraju ljevici.[15] U suvremenoj zapadnoj i sjevernoj Europi populizam je najvidljiviji na ekstremnoj desnici, a temelji se na protuimigrantskim idejama, neprijateljstvu prema poreznim politikama, etničkom regionalizmu i slično. Nove desne populističke stranke na ovom prostoru već više od dva desetljeća šire nacionalističku reakciju na ekonomske (neoliberalne reforme: delokalizacija, liberalizacija financijskoga tržišta i privatizacija), kulturalne (imigracija) i političke (europska integracija, internacionalizacija politike) procese „denacionalizacije".[16] One artikuliraju nov strukturalni konflikt koji se svodi na suprotstavljanje „gubitnika" i „dobitnika globalizacije". No, populizam je posljednjih godina sve raširenji i u središnjoj i u istočnoj Europi, ponajprije u Grčkoj, Bugarskoj, Rumunjskoj, Litvi, Mađarskoj, Slovačkoj itd.[17] Kao posljedica utjecaja ekonomske krize i razočaranja zbog velikih očekivanja građana od pridruživanja Europskoj uniji, u zemljama srednje i istočne Europe populistički akteri postaju sve utjecajniji čimbenik na političkoj sceni. To se smatra usponom *centrističkoga populizma* koji mobilizira glasače razočarane etabliranim strankama, a koji po svom ideološkom utemeljenju mogu biti i s lijevog i desnog političkog spektra, ovisno o specifičnostima pojedinog društvenog konteksta.[18] Ta ideološka šarolikost snažno razlikuje populističke aktere u središnjoj i istočnoj Europi od onih u zapadnoj i sjevernoj Europi gdje u pravilu dominiraju protuuseljeničke populističke stranke i aktivističke organizacije. Stoga se zaključno u ovom dijelu predstavljanja teorijskoga koncepta populizma u europskom kontekstu može ponoviti Taggartov zaključak prema kojem fragmentarna narav europske populističke mobilizacije i privrženost različitim vrijednostima znači da će populizam u svojim pojavnim oblicima biti spektakularan, ali epizodan i difuzan u svom održavanju. Jedan je razlog njegova ograničena potencijala činjenica da se različito manifestira uslijed svojih kolektivnih i individualnih ideoloških raznovrsnosti. Drugi je razlog njegova ograničena potencijala u njegovu statusu. Marginalnost različitih

[15] Usp. Peter Mair, "The Limited Impact of Europe on National Party Systems", *West European Politics*, London, god. XXIII., 2000., br. 4., str. 27. – 51.

[16] Primjerice: *Schweizerische Volkspartei* u Švicarskoj, prije *Freiheitliche Partei Österreichs*, a sada *BZÖ* u Austriji, *Patriotische Europäer gegen die Islamisierung des Abendlandes* (*PEGIDA*) ili *Alternative für Deutschland* (*AfD*) u Njemačkoj, *Lega Nord* u Italiji, *Dansk Folkeparti* u Danskoj, *True Finns* u Finskoj, *Lijst Pim Fortuyn* u Nizozemskoj, *Front National* u Francuskoj, *The British National Party* u Velikoj Britaniji itd. Usp. Hanspeter Kriesi i dr., „Globalization and the Transformation of the National Political Space: Six European Countries Compared", *European Journal of Political Research*, Colchester, god. XLV., 2006., br. 6., str. 921. – 957.; Hanspeter Kriesi i dr., *West European Politics in the Age of Globalization*, Cambridge, 2008.; Hanspeter Kriesi i dr., *Political Conflict in Western Europe*, Cambridge, 2012.

[17] Primjerice: *Smer* u Slovačkoj, Национално движение за стабилност и възход (НДСВ)) u Bugarskoj, Jobbik u Mađarskoj, *The Golden Dawn* i SYRIZA u Grčkoj, *Darbo* u Litvi, *Jaunais Laiks* u Latviji, *Erakond Res Publica* u Estoniji itd.

[18] Usp. Peter Učeň, „Parties, Populism, and Anti-Establishment Politics in East Central Europe", *SAIS Review of International Affairs*, Washington, god. XXVII., 2007., br. 1., str. 49. – 62.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 68 24.5.2016. 10:00:37

tipova populizma u Europi znači da nijedan od njih ne može tvrditi da govori u ime većine, a kamoli svih. Konačno, treći razlog njegova ograničena potencijala krije se u naravi nove Europe koja se temelji na projektu europske integracije.[19] U cijelom navedenom kontekstu valja razmatrati i recentnu pojavu populističkih aktera u Hrvatskoj

1.2. Mediji, politička komunikacija i istraživanje populizma u Hrvatskoj

Uspjeh političkih aktera u izbornom procesu presudno ovisi o pridobivanju glasačke naklonosti, prije svega komunikacijom s glasačima putem medija. Razvidno je, dakle, da je uloga medija od iznimne važnosti za demokratski proces. Komuniciranje stranačkih vođa s javnošću doprinosi personalizaciji moći pa stoga izborni uspjeh stranke presudno ovisi o komunikacijskim sposobnostima stranačkih čelnika. To je od posebne važnosti za populističke pokrete i stranke jer su u pravilu uloge karizmatičnih vođa unutar njihove strukture dodatno naglašene[20] pa je stoga nužno prvo nešto reći o ulozi medija u suvremenim demokratskim političkim sustavima. Naime, demokratsko društvo zahtijeva informirano građanstvo, kao i nastojanja građana da se informiraju o bitnim temama te angažiraju u javnim raspravama o važnim političkim pitanjima i društvenim problemima. Mediji bi u tom slučaju trebali biti *supstituti agora*, dakle *javni prostor*. No, odnos suvremene zbilje i medija prilično je daleko od klasičnog teorijskog ideal-tipa. Veći broj znanstvenika koji su se bavili analizom odnosa medija i publika ističe da publika bira medije koji odgovaraju njihovu stavu i ukusu, odnosno da su obilježja i sadržaj medija određeni obilježjima i očekivanjima publike.[21] Nasuprot tom stajalištu Chomsky medije smatra temeljnim mehanizmom indoktrinacije kojim društvene elite manipuliraju „zbunjenim stadom pasivnih promatrača"[22]. Herman i Chomsky ističu da „interesi moćnika utječu na parametre i sudionike rasprava od javnog interesa u medijima; politika i korporacije mogu monopolizirati pristup nečemu što je definirano kao vijest; veliki oglašivači mogu diktirati sadržaj medija; vlasnici medija mogu utjecati na ono što će se – ili što se neće – pojavljivati kao informacija koja nije u interesu moćnika."[23] U takvu suvremenu medijskome okružju osobito je složeno djelovanje političkih aktera i njihova

[19] Usp. P. Taggart, *n. dj.*, str. 285. – 286.
[20] Usp. M. Canovan, *n. dj.*, str. 6.
[21] Usp. Jay G. Blumler – Elihu Katz (ur.), *The Uses of Mass Communications: Current Perspectives on Gratifications Research*, Beverly Hills, 1974.; Karl Erik Rosengren – Philip Palmgreen – Lawrence A. Wenner (ur.), *Media Gratifications Research: Current Perspectives*, Beverly Hills, 1985.; Stanley J. Baran – Dennis K. Davis, *Mass Communication Theory*, Belmont, 1995.
[22] Noam Chomsky, *Mediji, propaganda i sistem*, Zagreb, 2003.
[23] Usp. Edward S. Herman – Noam Chomsky, *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media*, New York, 1988.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 69 24.5.2016. 10:00:37

komunikacija s glasačima (publikom). U skladu s navedenim posljednja su se dva desetljeća afirmirale teorije o političkoj komunikaciji u suvremenim demokracijama.

Među njima svakako je važno spomenuti teoriju *pakiranja politike*, prema kojoj je međusobnom prilagodbom politike i medija došlo do *holivudizacije* u informiranju.[24] Tijekom toga procesa sadržaj političke poruke uzmiče pred formom njezine prezentacije. *Pakiranjem politike* nastoji se političke poruke prilagoditi logici medija, ali i glasačkomu tijelu ionako izloženu različitim marketinškim pakiranjima. U „postideologijskom" i „poststranačkom dobu" publiku više zanimaju stil, osobnost i prepoznatljivost političara nego sadržaj njihovih političkih poruka pa su političari, prije svega, postali „likovi" s prepoznatljivim stilom.[25] Stil političara postaje središnjom odrednicom za razumijevanje njihova obraćanja građanima, a taj bi trebao biti „cool" glasačima koje žele privući pa se pritom nastoje ponašati kao zvijezde.[26] Ova teza dodatno je radikalizirana onom o *estradizaciji* političke komunikacije s glasačima u suvremenim demokracijama, a koja političare uspoređuje s glumcima u sapunicama ili telenovelama, gdje oni upravo poput karaktera u tim popularnim televizijskim serijama inzistiraju na skandalima, sukobima i diskreditiranju političkih suparnika. Takvo predstavljanje političara olakšava većini građana razumijevanje njihove političke retorike.[27]

Kada je riječ o medijima, važno je napomenuti da se oni specificiraju i grupiraju na različite načine i prema različitim kriterijima, kao sustav koji se neprestano mijenja. To uključuje i tehnološke promjene u kojima različiti činitelji imaju različito važne uloge.[28] Njihova temeljna podjela vrši se s obzirom na način prenošenja informacija: tisak, radio, televizija i internet. Pri tome je za suvremene medije od iznimna značenja istaknuti pojavu stvaranja medijskih konvergencija. Stalno povećanje broja svih vrsta medija u Hrvatskoj, osobito pospješeno razvojem interneta, s jedne strane, te nastojanja medija da steknu ili zadrže naklonost publike, s druge strane, uzrokuje stalno konkurentsko natjecanje. U tom natjecanju za pridobivanje naklonosti publike medijske su kuće prisiljene pratiti očekivanja i interese ciljane publike te iz ukupne zbilje selekcionirati one događaje i činjenice za koje smatraju da će ju privući. U takvoj medijskoj utakmici, s obzirom na spomenute trendove i *tabloidizaciju*,[29] potrebno je posebno istaknuti nezahvalan položaj novinara informativno-političkih

[24] John Street, *Masovni mediji, politika i demokracija*, Zagreb, 2003.
[25] Usp. John Corner – Dick Pels, „Introduction: The Re-Styling of Politics", John Corner – Dick Pels (ur.), *Media and the Restyling of Politics: Consumerism, Celebrity and Cynicism*, London, 2003., str. 1. – 18.
[26] Usp. John Street, „Mediated Persona and Political Culture", J. Corner – D. Pels (ur.), *n. dj.*, str. 85. – 98.
[27] Usp. Lisbet Van Zoonen, „After Dallas and Dynasty We Have Democracy: Articulating Soap, Politics and Gender", J. Corner – D. Pels (ur.), *n. dj.*, str. 99. – 116.
[28] Usp. Asa Briggs – Peter Burke, *Socijalna povijest medija: od Gutenberga do interneta*, Zagreb, 2011.
[29] Usp. Gordana Vilović, „Istraživačko novinarstvo, tabloidizacija i etika", *Društvena istraživanja*, Zagreb, god. XII., 2003., br. 6., str. 957. – 974.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 70 24.5.2016. 10:00:37

redakcija. Recentna istraživanja (slika 1.) ukazuju na činjenicu da televizija ne samo da je najpraćeniji medij u Hrvatskoj nego je ujedno i glavni izvor informacija hrvatskim građanima o društvenim i političkim aktualnostima. No, isto je tako važno napomenuti da je unatoč tehnološkom razvoju i svim promjenama u medijskoj industriji važnost dnevnoga tiska za informiranje građana o političkim procesima i dalje iznimno velika. Novine koje su usmjerene na dnevne informacije, relevantna društvena zbivanja te znatnim dijelom na političke teme i aktere zadržale su masovnost kao jedno od svojih osnovnih obilježja, uz visok stupanj selektivnosti koji se omogućuje čitatelju.

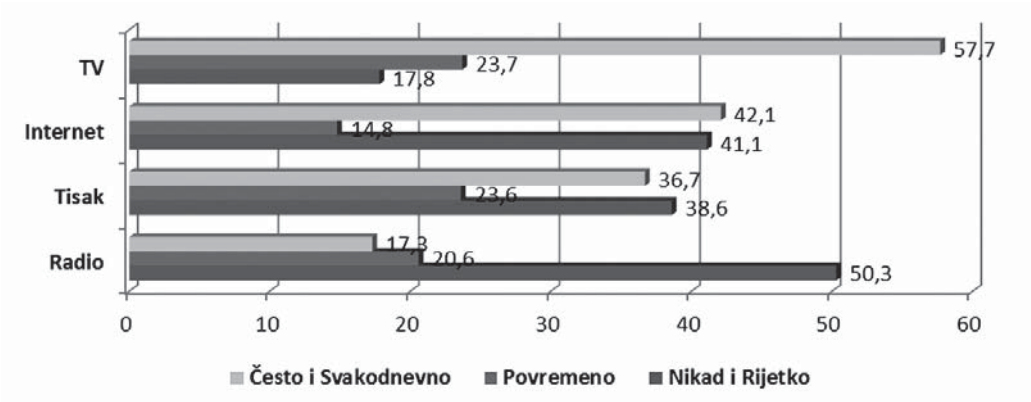

Graf 1.: Učestalost korištenja medija (u %) radi informiranja o društvenim i političkim aktualnostima (Pilarov barometar hrvatskoga društva 2014., Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, http://barometar.pilar.hr)

U navedenu kontekstu modernizacije političke komunikacije valja razmatrati i pojavnost populističke retorike u Hrvatskoj. Na žalost, broj preglednih i empirijskih radova koji se bave prisutnošću populizma u Hrvatskoj prilično je skroman pa ih je do 2015. objavljeno tek petnaestak u znanstvenim časopisima i zbornicima radova te jedna knjiga.[30] To je velikim dijelom posljedica totalitarnoga naslijeđa 20. stoljeća u Hrvatskoj jer do uvođenja demokratskoga sustava ova tema nije bila znanstveno obrađivana. Jedinu hrvatsku monografiju o populizmu objavio je politolog Anđelko Milardović, koji je analizirao odnos populizma i procesa globalizacije. Referirajući se na Margaret Canovan, razvio je tipologiju povijesnoga razvoja u Hrvatskoj. Naime, prema njemu populizam se u Hrvatskoj pojavio početkom 20. st. kao agrarni pokret braće Radić, a potom ga prepoznaje i u „desno populističkoj" (fašističkoj) diktaturi

[30] Vidi Marko Mustapić – Ivan Hrstić, „Croatia: The Rise of Populism on the Path from Communism to European Integration", Toril Aalberg i dr., *Populist Political Communication in Europe*, 2016.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 71 24.5.2016. 10:00:37

Ante Pavelića (1941. – 1945.), kao i u „lijevo populističkoj" (komunističkoj) diktaturi (1945. - 1990.). Konačno, ovaj autor smatra i da je prvo desetljeće suvremene Republike Hrvatske (1990. – 1999.) obilježio autoritarni populizam Franje Tuđmana. Dakle, prema njemu, populizam je u Hrvatskoj dominirao kroz cijelo 20. stoljeće. Pored toga, očito promatrajući populizam kao *politički stil*, smatra da su gotovo sve političke stranke i pokreti nastali u Hrvatskoj nakon uspostave demokratskoga sustava više ili manje populističke. Navedeno smatra posljedicom zakašnjele modernizacije i uspostave nacionalne države, manjkavošću demokratskih institucija te retradicionalizacijom društva.[31] Za razliku od njega, većina ostalih hrvatskih autora smatra da populizam ne predstavlja samo stil, nego i političku ideologiju.[32]

Među empirijskim radovima hrvatskih autora, objavljenih u znanstvenim časopisima i zbornicima o populizmu u Hrvatskoj, s obzirom na metodologiju istraživanja prevladavaju studije slučaja.[33] U skladu s tim smatramo da je broj takvih radova skroman. Među njima se po opsegu i temeljitosti ističe rad Marijane Grbeše i Berte Šalaja. Oni su na temelju analize 192 intervjua odabranih političara u hrvatskom tisku u četverogodišnjem razdoblju (2009. – 2013.) zaključili da se populistima na hrvatskoj političkoj sceni, među odabranim političarima za potrebe tog rada, mogu smatrati Milan Bandić, Ivan Grubišić, Željko Kerum i Dragutin Lesar. Svima im je u analiziranim intervjuima bilo zajedničko učestalo pozivanje na narod, no za razliku od Keruma i Grubišića, Lesar i Bandić nisu imali naglašen antielitistički stav.[34] S druge strane, istraživanja o odnosu medija i populizma u Hrvatskoj gotovo da i ne postoje. Većina postojećih empirijskih istraživanja koja se bave predstavljanjem političkih aktera u medijima temelje se na metodi analize sadržaja i usredotočena su na političku komunikaciju te izborne kampanje.[35] Isto tako, sustavno istraživanje obilježja glasača populističkih stranaka te utjecaja populističke retorike na stavove i emocije u Hrvatskoj praktički je tek u svojim začetcima. Autori koji su se bavili

[31] Vidi Anđelko Milardović, *Populizam i globalizacija*, Zagreb, 2004.

[32] Usp. Tihomir Cipek, „Političke ideologije", Srđan Puhalo (ur.), *Ideološki profil glasača i apstinenata u Bosni i Hercegovini*, Banja Luka, 2008.; Nenad Zakošek, „Zauzdani populizam: fenomen Milana Bandića", *Političke analize*, Zagreb, god. I., 2010., br. 1., str. 6. – 10.; Berto Šalaj, „Suvremeni populizam", *Anali Hrvatskog politološkog društva*, Zagreb, god. IX., 2012., br. 1., str. 21. – 49.

[33] Usp. N. Zakošek, *n. dj.*; Mirjana Kasapović, „Odlazak velikog populista i reforma Ustava", *Političke analize*, Zagreb, god. I., 2010., br. 1., str. 15. – 17.; Marijana Grbeša – Berto Šalaj, "Faces of populism", *International Political Science Association*, 2014., http://paperroom.ipsa.org/papers/paper_31529.pdf, (30. IV. 2015.).

[34] Usp. M. Grbeša – B. Šalaj, *n. dj.*

[35] Usp. Dražen Lalić, „Obilježja pakiranja politike u izbornoj kampanji HDZ-a i SDP-a 2003. godine", *Politička misao*, Zagreb, god. XLVI., 2004., br. 1., str. 55. – 73.; Ivan Balabanić – Marko Mustapić, „Medijska retorika u predizbornom razdoblju 2007. Analiza dnevnoga tiska", *Društvena istraživanja*, Zagreb, god. XVII., 2008., br. 4. – 5., str. 647. – 669.; Marijana Grbeša, „Privatisation of Politics in Croatia: Analysis of the 2003. and 2007. Parliamentary Elections", *Medijska istraživanja*, Zagreb, god. XVI., 2010., br. 2., str. 57. – 79.; Ivan Balabanić – Marko Mustapić – Stanko Rihtar, ‘Amerikanizacija kampanje’ u hrvatskom dnevnom tisku: izbori 2007.", *Društvena istraživanja*, Zagreb, god. XX., 2011., br. 2., str. 359. – 378.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 72 24.5.2016. 10:00:37

ovim temama uglavnom smatraju da su donji i niži srednji društveni slojevi društva podložniji utjecaju populističke retorike. Pri tome se uglavnom slažu u tome da moderna društvena kretanja koja prate opći proces globalizacije stvaraju brojne populističke izazove jer se velik dio građana osjeća „gubitnicima" tranzicije hrvatskoga društva iz totalitarizma u demokraciju, odnosno iz planskoga gospodarstva u kapitalizam, jer slabo prolaze u novoj preraspodjeli moći i bogatstva.[36]

2. Metodologija istraživanja

Nastup Ivana Vilibora Sinčića na predsjedničkim izborima 2014./15., prema našem mišljenju, pogodan je slučaj za provjeravanje prisutnosti populizma na hrvatskoj političkoj sceni. Analiza njegove retorike u predizbornoj kampanji, kao glavni cilj rada, predstavlja i doprinos spoznavanju trenutnih obilježja populizma u Hrvatskoj. Stoga smo analizirali njegovo predstavljanje u dnevnom tisku te televizijskim sučeljavanjima predsjedničkih kandidata. Navedeno smo obavili na temelju Taggartova teorijskoga koncepta populizma kao ideologije određene sa šest ključnih osobina, odnosno trima elementima populističke retorike prema Jagersu i Walgraveu, koje smo već elaborirali u teorijskome dijelu rada.

Najprikladnijom za naš predmet istraživanja smatrali smo metodu studije slučaja, uz napomenu da navedena metoda ima svoja ograničenja i probleme vezane za generalizaciju dobivenih rezultata. Naime, studije slučaja poopćive su s obzirom na teorijske pretpostavke, a ne na populacije ili univerzume.[37] U skladu s navedenim, proveli smo kvantitativnu analizu sadržaja svih priloga koji se odnose na predsjedničkoga kandidata Sinčića, objavljenih u dnevnim novinama *Jutarnji list* i *Večernji list* u razdoblju od 9. prosinca 2014. (službeni početak predizborne kampanje) do 31. prosinca 2014. godine, te analizu njegove retorike u prilozima koji su prenijeli njegove stavove. Dakle, u analizu su uključena i tri dana nakon održavanja prvoga kruga predsjedničkih izbora na kojima je Sinčić ostvario treći rezultat s prikupljenih 16,42 % glasova, jer je kao posve novo lice u hrvatskoj politici izbornim rezultatom privukao pozornost javnosti i neposredno nakon izbora dobio relativno veliku, naročito u usporedbi s predizbornim razdobljem, medijsku pozornost. Pri tome je važno napomenuti kako smo se u kvantitativnoj analizi, s obzirom na temeljni cilj rada (utvrđivanje temeljnih odrednica političke retorike Ivana Vilibora Sinčića i eventualno prepoznavanje elemenata populizma) te ograničenost veličinom rada, usredotočili isključivo na ovog predsjedničkog kandidata, pa nalaze o njegovoj zastupljenosti u analiziranim medijima nismo dovodili u odnos sa zastupljenošću

[36] Usp. A. Milardović, *n. dj.*, str. 20; T. Cipek, *n. dj.*, str. 35.
[37] Usp. Robert K. Yin, *Studija slučaja: dizajn i metode*, Zagreb, 2007.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 73 24.5.2016. 10:00:37

njegovih protukandidata. Kvantitativnom analizom namjera nam je prvenstveno pokazati važnost uloge medija u širenju populističkih stavova te proces formiranja karizmatičnoga vođe, što je u slučaju populizma iznimno važno.

Među dnevnim listovima koji izlaze u Hrvatskoj odabrali smo *Jutarnji list* i *Večernji list*, dva najutjecajnija lista koji u značajnijem opsegu prate važne političke teme na nacionalnoj i međunarodnoj razini.[38] Jedinicu analize definirali smo kao jedan unutarnjopolitički prilog koji se odnosi na Ivana Vilibora Sinčića, objavljen u *Jutarnjem listu* i *Večernjem listu*. Pritom smo pod prilogom podrazumijevali samostalnu sadržajnu cjelinu površine koja je obuhvaćala osnovni tekst, naslov, podnaslove i eventualne slikovne dodatke. U istraživanu je razdoblju u oba dnevna lista ukupno objavljeno 67 priloga. Dakle, analizirani prilozi predstavljaju ukupnu populaciju priloga koji se odnose na Sinčića. Analitička matrica sadržavala je 11 klasifikacijskih kategorija, sukladno ciljevima istraživanja: novine, datum, stranica; (ne)isticanje priloga na naslovnici; površina priloga; nalazi li se najava priloga na naslovnici tiskovine; pretežna tematika priloga; „dubina" obrade tematike; kritički (vrijednosni) odnos novinara prema Sinčiću i/ili *Živom zidu*; glavni elementi političke retorike Ivana Vilibora Sinčića; glavni izvor informacija ili poruke u prilogu; vrsta priloga; slikovni materijal. Analizu sadržaja proveli su autori ovoga rada. Pored toga, fokusirali smo se i na analizu retorike očitovane u Sinčićevim izjavama u objavljenim novinskim prilozima te analizu Sinčićeve retorike tijekom nastupa u trima televizijskima sučeljavanjima predsjedničkih kandidata (Ivo Josipović, Kolinda Grabar-Kitarović i Milan Kujundžić) na RTL-u 21. prosinca, NOVA TV-u 22. prosinca i HTV-u 26. prosinca 2015. U primjeni analize retorike za donošenje zaključaka ključno je utvrđivanje postojanja ili nepostojanja određenih osobina analizirana sadržaja s obzirom na cilj istraživanja.[39] U navedenim televizijskim emisijama Sinčić je imao mogućnost znatno ekstenzivnije elaborirati vlastite političke stavove u odnosu na analizirane novinske priloge pa nam njihova analiza omogućuje dodatne uvide u prisutnost ideoloških odrednica populizma prema Taggartovom te Jagers i Walgraveovim konceptima.

[38] Prema istraživanju agencije *Ipsos Puls* o čitanosti tiskanih medija u 2014., *Jutarnji list* bilježi rastući trend. *Večernji list* pao je sa 8,6 % po broju u siječnju na 7,4 % u srpnju, dok *Jutarnji list* u istom razdoblju drži prosječnu čitanost od 8,2 %. Ako pak govorimo o dosegu novina, u srpnju je *Jutarnji list* bilježio 20,3 %, a *Večernji list* 18,2 % dosega, koji pokazuje rezultate čitanosti tijekom dužeg vremenskog razdoblja barem jednog broja određenog izdanja. Usp. „Rezultati istraživanja IPSOS PULS-a", *Jutarnji list*, 28. VIII. 2014., http://www.jutarnji.hr/najnoviji-rezultati-pokazali-jutarnji-list-najcitanija-tiskovina-za-sedam-kuna-u-hrvatskoj/1215997/, (30. XI. 2015.).

[39] Usp. Vesna Lamza-Posavec, *Metode društvenih istraživanja: skripta za studente politologije*, Zagreb, 2006.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 74 24.5.2016. 10:00:37

3. Rezultati istraživanja: od autsajdera do nove političke zvijezde

Izbori za predsjednika Republike Hrvatske održani u prosincu 2014. (prvi krug) i siječnju 2015. (drugi krug) šesti su po redu od stjecanja nezavisnosti 1992. godine. Mandat predsjednika Republike traje pet godina, a ista osoba može biti izabrana najviše u dva mandata. S obzirom na promjene Ustava Republike Hrvatske od 2000. godine, predsjedničke su ovlasti bitno reducirane. Od tada je politička moć u upravljanju zemljom iz ruku predsjednika prešla u ruke predsjednika Vlade. Hrvatska je, kao i druge postsocijalističke zemlje, posljednjih 20-ak godina u političkoj i ekonomskoj tranziciji, s tim da je posebnost hrvatske tranzicije u tome što se ona u svojim ključnim trenutcima odvijala u ratnim okolnostima. Građani Hrvatske svjedočili su tranziciji kao neravnopravnoj utrci za pozicijama moći i akumuliranim društvenim resursima budući da je tijekom 90-ih godina u Hrvatskoj došlo do uspostave sustava *ortačkoga kapitalizma*, odnosno specifičnoga sklopa ekonomske politike i privatizacije gospodarstva, kao jednog od glavnih uzročnika slabosti suvremenoga hrvatskoga gospodarstva.[40] Razvoj i uspostava ovakvoga tipa nacionalnoga kapitalizma, kao i politički i socijalni procesi kojima je on bio praćen, nije mogao proći bez ozbiljnih socio-tektonskih podrhtavanja i kolateralnih žrtava toga procesa koje se kolokvijalno naziva *gubitnicima tranzicije*. Gubitnike tranzicije, pored društvenim promjenama prikovanih stanovnika za donji dio stratifikacijske piramide, čine i stanovnici čije su aspiracije i postignuto u tranziciji u izrazitoj diskrepanciji pa oni zajedno čine nezadovoljnu većinu u društvu i pospješuju nepovjerenje prema političkoj eliti, čiji se legitimitet dovodi u pitanje. Navedene je procese pratila uspostava bipolarizacije hrvatske političke scene, jer su politički procesi determinirani ponašanjem dviju najvećih političkih stranaka: HDZ-om i SDP-om. Brojne korupcijske afere trajno su narušile ugled politike kao profesije koja skrbi za opće dobro pa ne čudi stoga što brojna anketna istraživanja u Hrvatskoj kontinuirano ukazuju na sve veće nepovjerenje građana u ključne političke institucije. Najveće nepovjerenje građani iskazuju upravo prema političkim strankama.[41] Tome u prilog svakako su išli i iznimno nepovoljni ekonomski trendovi u Hrvatskoj, očitovani u šest godina dugoj recesiji (2009. – 2015.) te jedna od najviših stopa nezaposlenosti unutar zemalja EU-a. Stoga upravo u navedenu kontekstu valja promatrati pojavu i izborni uspjeh mladoga političkoga aktivista Ivana Vilibora Sinčića (rođen 1990.).

[40] Usp. Vojmir Franičević, „Politička i moralna ekonomija u prvom desetljeću tranzicije u Hrvatskoj", *Politička misao*, Zagreb., god. XXXIX., 2002., br. 1., str. 5.

[41] Usp. Stjepan Baloban – Ivan Rimac, „Povjerenje u institucije u Hrvatskoj", *Bogoslovna smotra*, Zagreb, god. LXVIII, 1998., br. 4., str. 663. – 672.; Duško Sekulić – Željka Šporer, „Gubimo li povjerenje u institucije?" Josip Kregar – Duško Sekulić – Željka Šporer (ur.), *Korupcija i povjerenje*, Zagreb, 2010., str. 71. – 110.; „Pilarov barometar hrvatskog društva 2014.", *Institut društvenih znanosti Ivo Pilar*, http://barometar.pilar.hr, (30. XI. 2015.).

Identiteti - kulture - jezici test.indd 75 24.5.2016. 10:00:37

Sinčić je supredsjednik udruge *Živi zid* koja je upisana u Registar udruga RH u kolovozu 2014. godine. Kao politički aktivist i jedan od organizatora prosvjeda te blokada deložacija u medijima se pojavljuje od konca 2011. Udruga *Živi zid* osnovana je prvenstveno radi sprječavanja deložacija dužnika koji su zbog neotplaćivanja dugova bili nasilno tjerani iz svojih kuća ili stanova, a mreža suradnika udruge imala je ključnu ulogu u prikupljanju potpisa za predsjedničku kandidaturu Ivana Vilibora Sinčića. On je potom u prvome krugu predsjedničkih izbora u Hrvatskoj, održanu 28. prosinca 2014., osvojio treće mjesto s dobivenih 293.562 glasa (16,42 % važećih glasova). Time je doslovno preko noći postao nova politička zvijezda budući da *Živi zid* kao politička organizacija u mjesecu pred izbore (studeni 2014.) nije još uvijek bio ni na popisu stranaka čija je popularnost ispitivana u sklopu redovita mjesečnoga istraživanja javnoga mnijenja *Crodemoskop*.[42] Dakle, u samu predizbornu kampanju Sinčić je ušao kao netko tko je široj javnosti slabo poznat – kao autsajder.

Na temelju redovitih ispitivanja javnoga mnijenja brojni su medijski analitičari radili predviđanja izbornih rezultata. Pritom su prognozirali da je glavni kandidat za pobjedu na izborima tadašnji predsjednik Republike Hrvatske Ivo Josipović.[43] Za Ivana Vilibora Sinčića proglašeno je iznimnim i neočekivanim uspjehom već prikupljanje 10.000 potpisa za predsjedničku kandidaturu. Upravo je prilikom predaje tih potpisa Sinčić naglasio neke ključne odrednice svoje retorike koje je poslije koristio u kampanji:

> Mladi prepoznaju našu borbu za domove ljudi, zalaganje za obnovu zemlje i odbacivanje korumpirane političke i bankarske oligarhije koja u 25 godina nije napravila gotovo ništa za ovu zemlju. Stariji nas slabo poznaju jer nas ne puštaju u medije, ali znaju da potrošena lica koja se uvijek iznova natječu u političkoj areni mogu donijeti samo još izgubljenih godina. Njima je najvažniji onaj dio programa koji govori o lustraciji te poništenju pretvorbe i privatizacije, jer se još mnogi nadaju da će dobiti povrat otetih dionica i štednji.[44]

Dakle, jasno je imenovao skupinu osoba koju smatra krivom za sve probleme koje „narod" doživljava, a u čiju je obranu stao. Time se stavio u kontekst populističkih aktera diljem Europe, odnosno potvrdio opravdanost analize njegove retorike u kontekstu teorijskoga promatranja populizma kao ideološkoga koncepta, u čemu je os-

[42] Usp. Rozita Vuković, „Poredak u vrhu i dalje isti, ORAH-u pala popularnost", *Jutarnji list*, 6. XII. 2014., str. 5.

[43] Sinčić je kao predsjednički kandidat tek uključen u ispitivanja javnoga mnijenja pa je osam dana prije održavanja izbora *Jutarnji list* na naslovnici objavio rezultate ankete prema kojoj je Sinčić imao 9,2 %, Josipović 46,5 %, Grabar-Kitarović 34,9 % te Kujundžić 7,2 % potpore glasača. Na temelju toga komentator rezultate navedene ankete interpretira: „Najnovije istraživanje pokazuje da Sinčić otima aktualnom predsjedniku i više glasova negoli Kujundžić HDZ-ovoj favoritkinji, ali time ipak nije uspio ugroziti uvjerljivo vodstvo Ive Josipovića." Usp. Mladen Pleše, „Tko može pridobiti Sinčićeve glasače", *Jutarnji list*, 20. XII. 2014., str. 7.

[44] Zlatko Šimić, „Narod zna da će mladi morati zamijeniti korumpirane političare", *Jutarnji list*, 6. XII. 2014., str. 22.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 76 24.5.2016. 10:00:37

tao dosljedan do kraja analizirana razdoblja. Dva dana poslije, 8. prosinca, službeno je okončan postupak prikupljanja potpisa potpore predsjedničkim kandidatima na temelju čega je Državno izborno povjerenstvo objavilo da su četiri kandidata postali predsjednički kandidati: Ivo Josipović, Kolinda Grabar-Kitarović, Milan Kujundžić i Ivan Vilibor Sinčić.

Prvi službeni dan kampanje, 9. prosinca, obilježila je naslovnica *Jutarnjeg lista* na kojoj su dominirale fotografije kandidata i naslov „Koga od njih izabrati: ljevičara, konzervativku, anarhista ili desničara"[45]. Iz rasporeda slika i pridjeva kojima se ideološki etiketiralo kandidate jasno je da se anarhizam kao ideja ukidanja države i odbacivanje svake vlasti vezao uz kandidata Sinčića. U takvoj medijskoj atmosferi dva vodeća dnevna lista počela su pratiti izbornu utrku i kampanju predsjedničkih kandidata, pa tako i izvješćivati te komentirati Ivana Vilibora Sinčića.

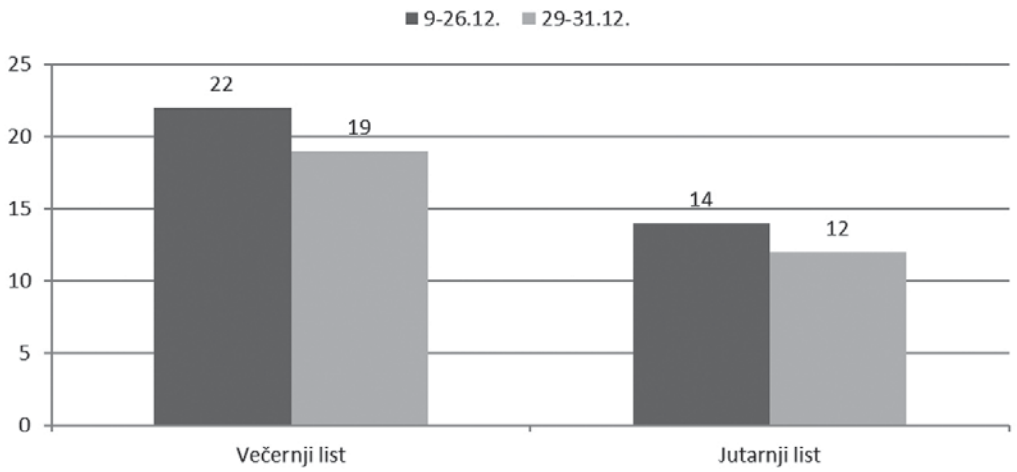

Graf 2.: Broj priloga o kandidatu Ivanu Viliboru Sinčiću objavljenih u analiziranim dnevnim novinama

Tijekom čitave predizborne kampanje Sinčić se na naslovnicama *Jutarnjeg lista* našao svega dva puta. U oba je navrata slikovno i sadržajno prikazan u društvu s ostalim predsjedničkim kandidatima. Samostalno se, i slikovno i sadržajno, na naslovnici pojavio samo jednom, dva dana nakon izbora.[46] U *Večernjem* se *listu* tijekom kampanje na naslovnici našao jednom samostalno i dva puta u društvu protukandidata, a zatim još jednom u društvu protukandidata dan nakon održavanja izbora te

[45] Vidi *Jutarnji list*, 9. XII. 2014.
[46] Vidi *Jutarnji list*, 30. XII. 2014.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 77 24.5.2016. 10:00:37

samostalno dva dana nakon izbora.[47] Kada se analiziraju objavljeni prilozi o Sinčiću u oba dnevna lista, dolazi se do zaključaka da je tijekom kampanje *Jutarnji list* objavio 14 priloga, od čega je čak sedam bilo vrijednosno negativno intonirano. Pritom su se svega tri priloga, ukupne površine od 21/16 stranice, tematski samostalno bavila kandidatom Sinčićem. U okviru negativno intoniranih priloga korišteni su epiteti poput: „potpuni autsajder", „anarhist", „neznalica", „naivac", „lažljivac", „dio paraobavještajnog podzemlja" itd. Istodobno, usprkos malom broju priloga i prilikama da iznese svoja politička stajališta, Sinčić je inzistirao na izjavama kojima se pozivao na „potlačeni narod" i suprotstavljanje „korumpiranoj" političkoj i bankarskoj eliti, učvršćujući time svoj nastup u stilu populista u ideološkom smislu, u čijoj je retorici prisutan i element pozivanja na narod i antielitistički stav te upozoravanje na opasnost od „opasnih" skupina unutar naroda. Primjerice: „Tragedija je da polovica mladih koji završe škole i fakultete ne mogu živjeti u Hrvatskoj, traže izlaz iz poniženja i žele otići. Nad mladim ljudima radi se genocid."[48]

S druge strane, *Večernji* je *list* tijekom kampanje objavio 22 priloga o Sinčiću, od čega je sedam bilo vrijednosno negativno intonirano. Pritom se svega šest priloga, ukupne površine od 64/16 stranice, tematski bavilo isključivo njime. Dakle, u *Večernjem* je *listu* objavljeno dvostruko više samostalnih priloga o Sinčiću nego u *Jutarnjem listu*, a ti su prilozi ujedno imali trostruko više površine (četiri novinske stranice). U prilozima koji su negativno vrijednosno intonirani dominirala je etiketa autsajdera. Tako je komentator *Večernjeg lista* Robert Bubalo istaknuo da je Sinčić već uspio nadmašivši neke etablirane političare koji nisu uspjeli sakupiti ni potpise za kandidaturu. Ujedno se zapitao na koje glasove osim „prosvjednih" može računati te ponudio odgovor: „Vjerojatno će otkinuti poneki glas Josipoviću. No možda mu kod određene publike pomogne i to što stylingom pomalo podsjeća na popularnog velečasnog Zlatka Sudca."[49] Slično tomu, Gojko Drljača analizirao je Sinčićevu uspješnu kampanju:

> Gledajući kako se izvjesni Vilibor Sinčić pretvara u treću političku snagu aktualnih izbora, pitam se tko to sve u Lijepoj Našoj može postati 'ozbiljnim političarom'. I to ne zbog toga što mi Vilibor više nalikuje na neko od bića iz Međuzemlja, zemlje koju je u svojoj mašti stvorio Tolkien jer je trebao bizarno mjesto radnje za slavne Hobite i Gospodara prstenova. Ni zbog toga što mi se možda učinilo da naš Vilibor ne baš slučajno pokušava sličiti na karizmatika Zlatka Sudca, možda čak i Isusa… Problem je u tome što nakon duljeg slušanja našeg dragog Vilibora i saznanja da je on treći (!) u predizbornim anketama možete zaista pomisliti da se

[47] Vidi *Večernji list*, 13. XII. 2014.; *Večernji list*, 20. XII. 2014.; *Večernji list*, 24. – 26. XII. 2014.; *Večernji list*, 29. XII. 2014.; *Večernji list*, 30. XII. 2014.

[48] „HZZ prikriva pravi broj nezaposlenih", *Jutarnji list*, 17. XII. 2014., str. 3.

[49] Robert Bubalo, „Može li Sinčiću pomoći to što stilom podsjeća na vlč. Zlatka Sudca", *Večernji list*, 9. XII. 2014., str. 2.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 78 24.5.2016. 10:00:37

veliki političar, briljantni cinik i pijanac Winston Churchill možda nije šalio kad je rekao da je najbolji argument protiv demokracije petominutni razgovor s prosječnim biračem.[50]

No, sve to nije omelo Sinčića da se, kao i u *Jutarnjem listu*, u prilozima koji su mu nudili tu mogućnost poziva na „narod" i jasno nastupa protiv vodećih političkih stranaka te bankarskoga sektora. Na taj se način Sinčić ideološki predstavio držeći podjelu na „ljevicu" i „desnicu" anakronom: „Mi kao stranka odbacujemo takve podjele. Jedina podjela koju mi priznajemo je podjela na banke i narod, dakle podjela na vjerovnike i dužnike."[51]

Nakon prvog izbornog kruga nije bilo pobjednika. Ivo Josipović osvojio je 38,46 %, a Kolinda Grabar-Kitarović 37,22 % glasova. No, prvi se put veći dio medijskih reflektora usmjerio na Sinčića i to zahvaljujući neočekivanu uspjehu i osvajanju trećega mjesta ispred Milana Kujundžića, koji je osvojio 6,3 % glasova. U sljedeća tri dana obuhvaćena analizom razvidan je potpuno drukčiji Sinčićev tretman u analiziranim novinama od onog koji je bio prisutan za vrijeme predizborne kampanje. *Jutarnji list* objavio je u tom razdoblju gotovo istovjetan broj priloga kao u svih 18 dana kampanje – čak 12, od čega su četiri bila negativno intonirana, primarno kroz komentare o „otimanju Josipovićevih glasova". Primjerice, komentatorica Jelena Lovrić o Sinčiću piše kao o „Robinu Hoodu s fejsa": „Čini se da je mladi Sinčić plasiran iz HDZ-ove policijsko-obavještajne frakcije kao svojevrsni instant politički projekt. Kukavičje jaje iz Vasinog izbornog inkubatora uspjelo je prema anketama nadmoćnom šefu države oteti značajan postotak glasova."[52] Gotovo polovica tih priloga - pet (površine 17/6 stranice) - odnosila se isključivo na Sinčića. *Večernji* je *list* pak u tri dana nakon izbora objavio čak 19 priloga, od čega je samo jedan bio negativno intoniran. Pritom se šest priloga s površinom od 23/6 stranice odnosilo samo na Sinčića.

Dakle, Ivan Vilibor Sinčić tijekom cijele predizborne kampanje u dnevnim novinama nije dobio većeg prostora za iznošenje svojih stavova, a nije imao naklonost ni komentatora ni analitičara. Tu medijsku priliku dobio je pak na televizijskim sučeljavanjima. Ona su mu omogućila slanje političkih poruka općoj populaciji u vremenu s najvećom gledanošću (engl. *prime time*).[53] U televizijskim sučeljavanjima

[50] Gojko Drljača, „Vilibor je treća politička snaga? Imamo problem!", *Večernji list*, 22. XII. 2014., str. 2.

[51] Dražen Ćurić, „Student kojemu je uzor Gandhi želi s Pantovčaka u rat s bankarima", *Večernji list*, 10. XII. 2014., str. 10.

[52] Jelena Lovrić, „Moćna stranačka mašinerija HDZ-a Josipoviću je otela titulu favorita", *Jutarnji list*, 29. XII. 2014., str. 3.

[53] Na temelju redovitih ispitivanja gledanosti televizijskih sadržaja koja u Hrvatskoj na reprezentativnu uzorku građana provodi agencija AGB Nielsen, news portal index.hr je 30. prosinca 2014. objavio da je sučeljavanje kandidata na RTL-u (21. prosinca) pratilo 650.000 gledatelja, na Novoj TV (22. prosinca) 840.000, a na HTV-u (26. prosinca) 550.000. Usp. R. I., „Kolindu i Josipovića opet ćemo morati gledati u tri sučeljavanja", *Index*, 30. XII. 2014., http://www.index.hr/vijesti/clanak/kolindu-i-josipovica-opet-cemo-morati-gledati-u-tri-suceljavanja/792512.aspx, (30. XI. 2015.).

Identiteti - kulture - jezici test.indd 79 24.5.2016. 10:00:37

u svojim je nastupima mogao privući glasače u emisijama uživo, bez posrednika i filtra svojstvenih dnevnom tisku. Ono što je bilo tipično u svim trima sučeljavanjima i po čemu se u bitnom razlikovao od protukandidata bilo je Sinčićevo opetovano pozivanje na *potlačeni narod* i *malog čovjeka* te borbu protiv *oligarhije*, u skladu s otprije navedenim odrednicama populizma kao oblika ideologije:

> Nemam nikakvih poveznica s korumpiranom oligarhijom koja uništava našu zemlju. Mlad sam, slobodan, nisam ničiji privjesak, imam viziju i sposobne mlade ljude koji znaju što treba učiniti da se zemlja izvuče iz krize. To je prije svega borba protiv tajkuna i bankara te ponovno definiranje vanjske politike. Znam što boli maloga čovjeka… U ovoj zemlji premijeri i ministri su najamnici, oni provode pravu volju pravih vladara ove zemlje, a to su tajkuni i bankari koji to čine od 90-ih, pa čak i od prije.[54]

Slično je ponavljao i na sučeljavanjima održanima na NOVA TV-u (22. prosinca 2014.) i HTV-u (26. prosinca 2014.). Na nastupima je isticao i da se od drugih kandidata razlikuje po tome što „govori o tome što narod boli" te da će građanima vratiti opljačkano u pretvorbi i privatizaciji, a državi monetarni suverenitet. Uz to je iskazao i spremnost za uskraćivanje imenovanja mandatara za sastavljanje vlade na temelju izbornih rezultata u slučaju pobjede na predsjedničkim izborima. Time je na neki način potvrdio bliskost s idejom preuzimanja većih ovlasti u slučaju pobjede na izborima (o čemu je bilo spomena u analizi teorijskog koncepta populizma) iako je odbacio tumačenje tog čina kao oblika diktature. Na novinarov upit je li za diktaturu ili demokraciju, Sinčić je odgovorio: „Ja sam definitivno za demokraciju." Na upit što bi uradio da mora dati mandat Karamarkovoj vladi, odgovorio je: „Ne bih nikada mogao dati mandat stranci kojoj se sudi za korupciju."[55] Sva tri protukandidata prozvao je zbog njihove političke prošlosti, odnosno sadašnjosti u HDZ-u i SDP-u, imenujući ih demagozima koji imaju „odgovornost za uništenje zemlje". Pored toga izjavio je da u Hrvatskoj postoji društvena skupina kojoj policija i pravosuđe „ne mogu ništa" i da mu svakodnevno dolaze stotine ljudi s dokumentima o korupciji: „To je horor, ljudi gube vjeru u institucije. Postoji grupa ljudi kojima se ništa ne može […] kao predsjednik ću prozivati javno dok se sve te osobe ne riješe!"[56] Drugom je prilikom pak u odgovoru na pitanje po čemu se njegov izborni program razlikuje od ostalih naznačio: „Moj program je vratiti novac s računa u inozemstvu, potrebna je monetarna reforma, riješiti slučaj franka, bankarski lopovi ne harače po našoj zemlji."[57]

Sinčić je u svojim nastupima jasno iznosio stav kako je upravo on jedina politička snaga sposobna unijeti promjene u društvo naspram „potrošenih starih oligarha

[54] Sučeljavanje predsjedničkih kandidata, *RTL*, 21. XII. 2014.
[55] *Isto.*
[56] Sučeljavanje predsjedničkih kandidata, *Nova TV*, 22. XII. 2014.
[57] Sučeljavanje predsjedničkih kandidata, *HTV*, 26. XII. 2014.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 80 24.5.2016. 10:00:37

koji su nas ovdje i doveli" nastojeći se nametnuti kao karizmatični vođa kojemu je na umu isključivo dobrobit „naroda". Posljedice ekonomske krize i korupcije usporedio je još jednom s genocidom: „Posjetio sam sisačku željezaru, gdje ljudi nemaju niti struje, a u kući imaju samo vodu. To je genocid koji se događa nad našim narodom."[58] Njegova je politička retorika jasno sintetizirana u završnoj riječi na prvom sučeljavanju:

> Dragi birači, izađite na izbore. Ideja Živog zida i mene kao kandidata, slobodnog čovjeka, a ne kao nekih ovdje koji su na privezak, koji nisu slobodni, vrijedi milijun glasova, vrijedi za slobodu naših ljudi. Oni su pokušali reći kao da se sa mnom u nečemu slažu, kao da smo isti, međutim, to nije tako. Ja govorim o onome što vas zanima, što vas boli i tišti. To su prije svega ekonomska pitanja. Ja neću dozvoliti bandi da nam krade po zemlji. Provest ćemo monetarnu reformu, ukinuti valutnu klauzulu [...] Vaša rata kredita više neće biti 50 posto plaće, nego 5 posto plaće. Moći ćete napokon odahnuti. Ono o čemu ja govorim su pravi neprijatelji Hrvatske, to su bankari, to su tajkuni koji nas 25 godina drže u mraku.[59]

Zaključne napomene

Cilj je ovoga rada bio utvrditi temeljne odrednice političke retorike predsjedničkoga kandidata Ivana Vilibora Sinčića tijekom izborne kampanje te ih analizirati u kontekstu teorijskoga koncepta populizma kao ideologije. Stoga smo prvo proveli kvantitativnu analizu sadržaja najutjecajnijih dnevnih novina u Hrvatskoj, *Jutarnjeg lista* i *Večernjeg lista*, s obzirom na važnost uloge medija u širenju populističkih stavova. Analiza je pokazala da je tijekom analizirana razdoblja (9. – 31. prosinca 2014.) broj objavljenih priloga o Sinčiću bio relativno malen. U objema tiskovinama objavljeno je ukupno 67 priloga, od čega se manje od trećine (20) odnosilo isključivo na Sinčića. No, nakon prvog izbornog kruga, u sljedeća tri dana (29. – 31. prosinca 2014.) oboje su novine objavile čak 31 prilog o Sinčiću, od čega ih se 11 samostalno odnosilo na njega. Dakle, izborni uspjeh rezultirao je značajnim skokom u Sinčićevoj prisutnosti u medijima, što doprinosi formiranju javne slike o njemu kao karizmatičnom vođi. Prilozi o Sinčiću u analiziranim tiskovinama u najvećem su broju mali površinom, no unatoč tomu u njima se mogu prepoznati temeljni elementi populizma shvaćena u smislu ideologije, u skladu s Taggartovim, odnosno Jagers i Walgraveovim teorijskim postavkama, a koje možemo svesti na sljedeća tri elementa: pozivanje na narod, antielitistički stav i upozoravanje na opasnost od „opasnih drugih", koje je Sinčić identificirao u vodećim strankama – SDP-u i HDZ-u. To se potvrdilo i na televizijskim sučeljavanjima, koja su mu pružila komunikacijski kanal za posve jasno slanje i šire elaboriranje političkih poruka.

[58] Sučeljavanje predsjedničkih kandidata, *RTL*, 21. XII. 2014.
[59] *Isto*.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 81 24.5.2016. 10:00:37

Sumirajući rezultate analize Sinčićeve retorike u trima televizijskim sučeljavanjima predsjedničkih kandidata, očigledno je da se on smatra borcem protiv *oligarhije* u ime *potlačenog naroda* i *malog čovjeka*. Njegova je retorika počivala na nastupu protiv političkog sustava u Hrvatskoj, medija i bankarskoga sektora, koje je okrivio za sve probleme s kojima se hrvatski građani susreću u svakodnevnom životu. U skladu s tim i njegove su izjave o zastupanju *interesa naroda*, jer on *jedini govori o tome što narod boli* dajući istodobno građanima obećanja o povratu *opljačkanog u pretvorbi i privatizaciji*. Svoje protukandidate prozivao je zbog političke prošlosti i sadašnjosti u najvećim hrvatskim političkim strankama koje su dio *korumpirane političke elite* odgovorne za *uništenje zemlje*. Pri tome je nastupao kao kandidat koji ne pripada političkoj eliti i koji utjelovljava zahtjeve naroda uspješno ih prilagođavajući društvenom kontekstu u kojem se održavala kampanja, a to je primarno višegodišnja gospodarska kriza. Ukratko, nastojao se predstaviti i nametnuti kao karizmatični vođa koji jedini vidi izlaz iz krize, dok je njegovom retorikom dominirala podjela na dvije homogene i suprotstavljene skupine: na *pošten narod* i *korumpiranu elitu*. Takav nastup osigurao mu je treće mjesto na predsjedničkim izborima, a na parlamentarnim izborima održanima 8. studenoga 2015. postao je i jedini saborski zastupnik *Živog zida* osvojivši 5,79 % važećih glasova u 7. izbornoj jedinici. Dakle, svoje političko djelovanje nastavit će kao zastupnik u Hrvatskom saboru, odnosno kao dio sustava, iako je na političku scenu stupio kao jedan od utemeljitelja nevladine organizacije koja je prvotno bila usmjerena na sprječavanja policijskih deložacija građana koji nisu sposobni otplaćivati bankovne kredite. Drugim riječima, kao borac protiv sustava, što je analiza predstavljena u ovom radu i potvrdila jer je identificirala jasno i kontinuirano postojanje odrednica Taggartova koncepta populizma kao ideologije u njegovim javnim istupima.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 82 24.5.2016. 10:00:37

Damirka Mihaljević

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru
damirka_mihaljevic@net.hr
UDK 329.1/.6(497.6)
316.334.3
Prethodno priopćenje

IDEOLOŠKI SUKOBI U BOSNI I HERCEGOVINI

Sažetak

Od početaka liberalizacije političkoga života u BiH evidentne su jake ideološke polarizacije koje nisu razriješene ni u ratnom sukobu. Nekonsolidiranost bosanskohercegovačke države i kašnjenje u transformacijskim procesima uzrokovano je upravo ideološkim sukobima. Jaka ideološka polarizacija onemogućava integrativno političko djelovanje i karakteristika je nedjelotvornih demokracija. BiH se mijenja vrlo sporo, a ideološki se sukobi usložnjavaju. Nametnuto ustavno uređenje nije prepoznato kao pravedno i primjereno i kao takvo nepremostiva je preprjeka stvaranju potpore političkom sustavu bez koje je BiH neodrživa. Tako ostaje nepromijenjena vanjska zona Europe. Što bi trebalo mijenjati? Prije svega pristup EU i uključivanju BiH u integracijske procese. Zamah toj perspektivi može proisteći samo iz Europe ubrzavanjem pregovora. Međutim, Europa s izbjegličkim migracijama i schengenskim režimom pokazuje jasne znakove krize temeljnih vrijednosti. Budemo li svjedočili daljnjem slabljenju europskih institucija, uslijedit će promjena međunarodnoga poretka i napora da se BiH integrira kao država.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, ideologije, nacionalizam, EU, demokracija

IDEOLOGICAL CLASHES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract

Ever since political life in Bosnia and Herzegovina became more liberal, ideological polarization has been high. Even the war did not manage to resolve this issue. Ideological clashes caused Bosnia and Herzegovina to lack consolidation and transformation processes to lag behind. High ideological polarization prevents integrative political action and is a feature of inefficient democracies. Bosnia and Herzegovina is changing very slowly while ideological clashes are becoming more complex. The imposed constitutional organization of the country has not been recognized as just or adequate. As such, it is an insurmountable obstacle to the political system support, without which Bosnia and Herzegovina cannot exist. This way, the European outer zone remains unchanged. What should be changed? Firstly, Bosnia and

Identiteti - kulture - jezici test.indd 83 24.5.2016. 10:00:37

Herzegovina should begin the process of integration and become a member of the EU. Only Europe can provide incentive to this perspective by accelerating negotiations. However, clear signs of the crisis of values are beginning to show in Europe due to the migrant crisis and Schengen regime. If European institutions continue to weaken, it will affect the international order and efforts to make Bosnia and Herzegovina an integrated country.

Key words: Bosnia and Herzegovina, ideologies, nationalism, EU, democracy

Uvod

Bosna i Hercegovina je od uvođenja višestranačkoga sustava devedesetih poprište žestokih ideoloških sukobljavanja. Ratni sukob započeo je velikosrpskom agresijom kojoj je prethodio raskol u prvoj vladi, nakon parlamentarnih izbora, izazvan nepomirljivim ideološkim konfrontacijama. Konsenzus o uređenju države nakon raspada socijalističke federacije nije bilo moguće postići. Iako paradoksalno, liberalizacijom javnoga života ipak se dogodila disperzija ideološkoga sukoba, a potom i rat kojim se sukob nastojao razriješiti. Pri tome se neminovno postavlja pitanje kako je moguć ideološki sukob takve žestine ako uzmemo u obzir činjenicu da je BiH bila dio jednostranačkoga sustava, a uvođenje višestranačja i liberaliziranje javnoga života u tako kratku razdoblju ne mogu proizvesti animozitete takva kapaciteta. Je li zato odgovorna isključivo nacionalna ideologija s obzirom na to da su se procesi demokratizacije i liberalizacije javnoga života odvijali u znaku nacionalne homogenizacije Hrvata, Muslimana[1] i Srba oko nacionalnih stranaka HDZ-a, SDA i SDS-a ili postoje i drugi razlozi koji upućuju na politogenezu BiH? A. Mujkić smatra da se takav etnički pluralizam u svom najradikalnijem obliku pokazao vrlo destruktivnim za političku zajednicu BiH.[2] U javnosti su, pak, nacionalne stranke percipirane kao snage demokratskoga preobražaja i socijalnoga napretka i u tom kontekstu imale su potporu zapadnoeuropskih država.[3] Propast komunističkih poredaka dovela je do krize identiteta i djelotvornost lijevih snaga. S političkom slabošću i padom potpore glasača bila je suočena ljevica i u Zapadnoj Europi. Nesigurna vremena brzih društvenih promjena pogoduju nacionalnoj ideologiji. U takvim okolnostima nacionalna identifikacija i povratak tradicionalnim vrijednostima prilično brzo ispunjavaju vrijednosni vakuum nastao urušavanjem staroga sustava. Emotivna snaga koja pobuđuje snažnu volju za kolektivnim djelovanjem može biti zastrašujuće razorna i najčešće je razlog negativna određenja nacionalizma. Iako se može pretpostaviti da

[1] Na saboru u Sarajevu 27. IX. 1993. usvojena je *Deklaracija o narodnom imenu* kojom Muslimani u BiH dobivaju ime Bošnjaci.

[2] Usp. Asim Mujkić – John Hulsey, „Explaining the Succes of Nationalist Parties in Bosnia and Herzegovina", *Politička misao*, Zagreb, god. XLVII., 2010., br. 2., str. 143.

[3] Usp. Mirko Pejanović, „Osnovne karakteristike razvoja političkog pluralizma u BiH 1989. – 2003., *Pregled – časopis za društvena pitanja*, Sarajevo, broj 1. – 2., 2005., str. 52.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 84 24.5.2016. 10:00:37

bez nacionalizma vjerojatno ne bi ni bilo rata, time nismo, kako kaže Kurelić, objasnili puno. Prije svega jer su strategije nacionalnih pokreta na prostoru bivše Jugoslavije bile vrlo različite. Primjerice, slovenski nacionalizam bio je usmjeren na nacionalno oslobođenje dok je srpski bio imperijalistički.[4] U razaranju komunističkih poredaka nacionalizmi su nedvojbeno odigrali značajnu ulogu. Kraj 20. stoljeća, uostalom, bio je u znaku sloma komunizma i uspona nacionalizma.[5] Radikalniji oblici javljali su se u većini mladih demokracija poput, primjerice, antisemitizma u Mađarskoj, ali su jedino na prostoru nekadašnje Jugoslavije eskalirali u ratu.[6] *Casus belli* prvo u Hrvatskoj, a potom i u BiH bila je velikosrpska krajnje radikalna nacionalna ideologija. Međutim, u BiH je situacija zbog višenacionalnoga sastava stanovništva bila znatno kompleksnija.[7] Temeljni ciljevi nacionalnih stranaka HDZ-a, SDS-a i SDA bili su međusobno suprotstavljeni i u kontekstu preustroja Jugoslavije, a potom i uređenja BiH.[8] O pitanju neovisne budućnosti BiH bošnjačka i hrvatska politika bile su uvjetno usuglašene zbog nužnosti održavanja referenduma. Prema Badinterovoj komisiji to je bio jedan od uvjeta za priznavanje novonastalih država na prostoru nekadašnje Jugoslavije. Vladajuće bošnjačke političke elite zamišljale su BiH kao unitarnu građansku državu, a hrvatske kao federaciju ili konfederaciju nacionalnih jedinica.[9] Kako je održavanje referenduma bio uvjet za priznanje BiH, sadržajne

[4] Usp. Zoran Kurelić, „Arendt vs. Kedourie“, *Politička misao*, Zagreb, god. XXXV., 1998., br. 1., str. 149.

[5] Vidi Zvonko Posavec, „Slom socijalizma i uspon nacionalizma“, *Politička misao*, Zagreb, god. XXXII., 1995., br.1., str. 142., 150.

[6] Iako su nacionalizmi općenito postali važni u trenutku propasti socijalizma u svim bivšim socijalističkim državama, propast Jugoslavije nije bila zbog toga unaprijed određena. Nacionalizmi nisu razorili Jugoslaviju, već su osnažili tijekom propasti zajedničke države. Činjenica je da je sukob federalizma i unitarizma iz aspekta funkcioniranja države i zadovoljenja nacionalnih težnji i interesa vjerojatno bio najveći problem Jugoslavije.

[7] Prema popisu stanovništva iz 1991. u BiH je živjelo 4,354.911 stanovnika. Od toga 1,902.869 Bošnjaka (43,7 %),1,364.363 Srba (31,3 %), 752.068 Hrvata (17,3 %) dok su 7,7 % stanovnika činili pripadnici drugih nacija i ostali. Bošnjaci su bili većina u 45 općina (u 13 relativna, u 31 apsolutna), Srbi u 34 općine (5 relativna, 29 apsolutna većina), a Hrvati su bili većina u 20 općina (6 relativna i 14 apsolutna). Vidi Davor Rodin, „Hrvatska i Hrvati u BiH“, *Adrias*, Split, br. 17., 2011., str. 223.

[8] Stavovi HDZ-a i SDS-a o Jugoslaviji bili su nepomirljivi i u predizbornom razdoblju, a osobito nakon preuzimanja vlasti. Prva je podupirala opciju formuliranu u Hrvatskoj i Sloveniji, druga je podupirala koncepciju Srbije i Crne Gore. Za SDA, kako navodi S. Mrduljaš, zbivanja u Jugoslaviji došla su preuranjeno i nije vidjela jasne prilike za realizaciju svojih ciljeva. Zbog toga je politika SDA bila dugo usmjerena na održavanje Jugoslavije. Dokle god je to bilo moguće, SDA nije bila spremna vezati se za jedan od dvaju ustrojbenih blokova. Vidi Saša Mrduljaš, „Doprinos vladajućih stranaka izbijanju rata u Bosni i Hercegovini“, *Suvremene teme*, god. IV., 2011., br.1., str. 52.

[9] U Proglasu 356 najuglednijih bošnjačkih intelektualaca, izdanu u organizaciji SDA 10. lipnja 1991,. stajalo je u točkama 4 i 5 sljedeće: ,,Opredjeljujemo se za BiH kao građansku republiku, u kojoj ce biti poštivani sloboda i prava čovjeka i građanina, te nacionalna prava naroda i manjina, u kojoj ce vladati ekonomska i politička demokracija. To je trajno opredjeljenje muslimanskog naroda.”; ,,Muslimani su spremni dio svog nacionalnog suvereniteta prenijeti na građanski suverenitet Bosne i Hercegovine. Pozivamo bosansko-hercegovačke Srbe i Hrvate da na isti način dio svog nacionalnog suvereniteta prenesu na građanski suverenitet Bosne i Hercegovine. Suverenitet BiH jeste zalog nacionalnog suvereniteta svakog od nas.” O navedenom političkom određenju bosansko-hercegovačkoga HDZ-a koji je podupirao neovisnu BiH, ali uređenu kao složenu državu, govori prijedlog referendumskog pitanja o državnoj neovisnosti BiH formuliran na sjednici središnjeg odbora

Identiteti - kulture - jezici test.indd 85 24.5.2016. 10:00:38

razlike samo su privremeno pale u drugi plan. Srpska strana nije prihvaćala BiH kao samostalnu i neovisnu državu izvan jugoslavenske zajednice. Odbijala je referendum i paralelno započela proces političkoga organiziranja srpskih autonomnih oblasti u BiH. U stvari to je bio početak državnoga organiziranja Srba unutar BiH.[10] Odnos hrvatskoga i bošnjačkoga političkoga vodstva oko političkoga uređenja države komplicirao se do razmjera koji su isključivali svako integrativno političko djelovanje i u konačnici, na žalost, završili u građanskome ratu.[11] Sve razlike koje postoje među bosanskohercegovačkim stanovništvom pretvorile su se u suprotnosti koje su međusobno djelovale isključujuće. Koliko god bile instrumentalizirane tutorstvom političkih elita koje vode mase, isključivo samointeresno djelovanje, a potom i žestina ratnoga sukoba, upućuju na iznimnu složenost odnosa u bosanskohercegovačkom društvu[12] koji se ne mogu objasniti tek površnim pragmatičnim pristupom bez povijesne pozadine.

Burna povijest i sukobljavanje civilizacija, vjera i različitih sustava vrijednosti, kao i vrlo izraženi interesi velikih sila prema zbivanjima u BiH, učinili su prošlost BiH vrlo važnom u određivanju njezine sadašnjosti i budućnosti. Takva prošlost i danas opterećuje integraciju BiH i izgradnju zajedničkoga sustava vrijednosti bez kojeg nema konsolidirane države. M. Kasapović u nagrađivanoj knjizi *Bosna i Hercegovina*

te stranke u Livnu 9. veljače 1992., poznato kao *Livanjsko pitanje*: „Jeste li za suverenu i nezavisnu Bosnu i Hercegovinu, državnu zajednicu konstitutivnih i suverenih naroda hrvatskog, muslimanskog i srpskog u njihovim nacionalnim područjima (kantonima)?" Vidi Saša Mrduljaš, „Uzroci međunarodne neučinkovitosti u BiH (1992. – 2014.), *Suvremene teme*, god. VII., 2014., br. 1., str. 97.

[10] Usp. Mirjana Kasapović, *Bosna i Hercegovina: podijeljeno društvo i nestabilna država*, Zagreb, 2005., str. 118.

[11] Srbijanska agresija koja je prijetila fizičkoj, a osobito političkoj samobitnosti Hrvata i Bošnjaka presudno je utjecala ne samo na amortizaciju konfliktnog značenja SDA i HDZ BiH o uređenju države već i na gotovo instinktivno približavanje dvaju naroda i na udruživanje obrambenih potencijala. U interesu suzbijanja srbijanske oružane agresije Hrvati su dali osjetan doprinos naoružavanju Bošnjaka. Sukladno tomu, kako je Hrvatska vojska bila jedina inozemna sila spremna da se oružano uključi u protusrpski obrambeni napor, Bošnjaci su tu spremnost pozdravili, dali joj poticaj te na taj način pred međunarodnom zajednicom legitimirali nazočnost HV-a u BiH. Tako je Alija Izetbegović polovicom lipnja izjavljivao kako „postoji prisustvo izvjesnih hrvatskih snaga u Hercegovini oko Stolca, ali one gone zajedničkog agresora" (*Slobodna Dalmacija*, 17. VI. 1992., str. 5.). Ujedno, po vlastitoj izjavi, sam je Izetbegović početkom listopada 1992. tražio od hrvatskoga predsjednika da pošalje HV u bosansku Posavinu kako bi ojačao obrambene pozicije tamošnjega HVO-a. Prikazan bošnjački odnos prema nazočnosti HV-a u BiH bio je jednim od bitnih razloga što Hrvatska, za razliku od Savezne Republike Jugoslavije, nije sankcionirana i izolirana zbog nazočnosti svojih trupa u BiH. Istodobno, u interesu konsolidacije protusrpskih obrambenih napora, Bošnjaci su prihvatili utemeljenje hrvatske vojne komponente u BiH – Hrvatsko vijeće obrane (HVO) – te njegovo uklapanje u Oružane snage BiH. Time je izbjegnuto da HVO bude smatran, za razliku od Vojske Republike Srpske, paravojnom formacijom unutar BiH. Vidi Saša Mrduljaš, „Politička dimenzija hrvatsko-muslimanskih/bošnjačkih odnosa", *Društvena istraživanja*, god. XVII., 2008., br. 4. – 5., str. 852.

[12] U procesu transformacije mase izlaze iz podređenosti političkih elita, ako uopće izađu, samo između agonije nedemokratskog sustava i institucionaliziranja demokracije. Potom bi trebala uslijediti šira demobilizacija koju konsolidiranjem demokracije zamjenjuje aktivna politička participacija. Ako se to dogodi, dolazi do produbljivanja demokracije intenzivnom participacijom građana. Vidi Wolfgang Merkel, *Transformacija političkih sustava: teorije i analize*, Zagreb, 2009., str. 85.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 86 24.5.2016. 10:00:38

- *podijeljeno društvo i nestabilna država*[13] smatra da je uzrok nestabilnosti države paradigmatsko pluralno ili podijeljeno bosanskohercegovačko društvo. Nema nijednog velikog događaja u povijesti BiH koji tri glavne vjerske i etničke skupine doživljaju jednako. „Politička povijest zemlje bila je u znaku suprotstavljanja, ali i sukobljavanja triju glavnih vjerskih i etničkih blokova, tabora ili segmenata muslimansko-bošnjačkog, pravoslavno-srpskog ili katoličko hrvatskog."[14] Za vrijeme osmanlijske vladavine, vladavine Austro-Ugarske i u Kraljevini Jugoslaviji kontinuirano su stvarane razlike uvjetovane vjerskim razlikama u stanovništvu BiH. Nemogućnost ili nesposobnost ostvarivanja unutarnje političke i duhovne kompaktnosti odvest će Bosnu na povijesnu stranputicu odstupanja u odnosu na Europu.[15] Takav razvoj nastojao se promijeniti stvaranjem avnojske Jugoslavije u kojoj se pokušalo izgraditi novo zajedništvo prevladavanjem povijesnih razlika i podjela kroz socijalističke vrijednosti poput bratstva i jedinstva. Kao podobno nacionalno određenje osobito se poticalo jugoslavenstvo, ali ta koncepcija nije bila posebno uspješna u BiH. Broj Jugoslavena među bosanskohercegovačkim stanovništvom bio je u tadašnjem jugoslavenskom prosjeku od 5,5 %, dok je broj mješovitih brakova na državnoj razini rastao s 9 na 13 %, a u BiH sa 7 na 12 %.[16] Nova perspektiva za BiH, premda puna nepoznanica, pojavila se raspadom socijalističke federacije. Prema Badinterovoj komisiji jedan od uvjeta priznavanja republika nastalih raspadom Jugoslavije bio je provođenje referenduma o neovisnosti. U BiH referendum je održan 29. veljače i 1. ožujka 1992. godine. Rezultati referenduma, prema kojem je za neovisnu BiH glasovalo 99,4 % glasača, uglavnom Hrvata i Bošnjaka, govore o tome da je država nastala na pristanku većine. Međutim, kako upozorava Kasapović, riječ je o duboko podijeljenu društvu i da bi država mogla funkcionirati, odnosno da bi uopće opstala, potreban je formalan pristanak većine iz svih triju naroda u BiH.[17] Dan nakon međunarodnoga priznanja BiH, 6. travnja 1992., srpske vojne snage započele su agresiju na BiH. Taj se datum smatra i službenim početkom rata iako većina Hrvata smatra da je rat počeo 30. rujna, odnosno 1. listopada 1991., kada je JNA uništila sedam sela u Hercegovini u kojima su živjeli Hrvati. Rat je donio strahovita ljudska i materijalna razaranja, dotad neviđena u Europi. Uplitanjem međunarodne zajednice u sukob dolazi do internacionalizacije problema i zaustavljanja rata. Odlučnom američkom inicijativom dolazi prvo do Washingtonskoga sporazuma, a potom i do Daytonskog mirovnog sporazuma kojim je konačno zaustavljen rat.

[13] Autorica je za tu knjigu 2006. dobila državnu nagradu.
[14] M. Kasapović, *Bosna i Hercegovina...*, str. 77., 200.
[15] Usp. Srećko Džaja, *Konfesionalnost i nacionalnost BiH*, Sarajevo, 1992., str. 185.
[16] Usp. M. Kasapović, *Bosna i Hercegovina...*, str. 111.
[17] *Isto*, str. 163.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 87 24.5.2016. 10:00:38

Novim poretkom uspostavljenim Daytonskim mirovnim sporazumom postignuto je rješenje do kojeg se nije došlo unutarnjim snagama, već je nametnuto i iz te se činjenice reproducira stalna ideološka suprotnost. Nekonsolidiranost države i kašnjenje u izlasku iz tranzicijskoga razdoblja uzrokovano je upravo ideološkim, odnosno vrijednosnim sukobima. *Mogu li ideološki, nacionalni, sukobi u BiH biti prevladani?*

1. Političke snage u BiH

U političkim prostorom BiH od liberalizacija političkoga života dominiraju nacionalne snage, izuzev 2000. godinu kada je međunarodna zajednica grubim mijenjanjem izbornih pravila nastojala to promijeniti. Lijeve su stranke još uvijek nedovoljno profilirane i gotovo potpuno marginalne u artikuliranju političkih ciljeva. Socijaldemokratska stranka (SDP) nije izvršila jasnu ideološku profilaciju. Iako je, kako navodi N. Ćurak, teško očekivati novi zaokret u desno, stranku u sadašnjoj fazi opozicijskoga mira uz kadrovsku svakako očekuje i statutarna transformacija i ideološka profilacija.

> To profiliranje mora ići u smjeru socijalne pravednosti, autentične zaštite vrijednosti istinske socijaldemokracije, što prije svega uključuje dubinsku odanost 'plavim i bijelim okovratnicima', ljudima koji žive od svoga rada i koji su svakodnevno izloženi nevjerovatnim hirovima i nepravdama anarhičnog kapital odnosa čiji se kreatori ponose gotovo apsolutnom deregulacijom, a koja je u konačnici dovela do nestajanja fabrika kao na traci i umora radništva koje, nokautirano, traži svoju avangardu.[18]

Demokratska fronta također je lijeva nova opcija koja nudi multietnički koncept BiH. Iako je iznenađenje proteklih izbora, tek treba vidjeti je li riječ o stvarnoj promjeni daytonske paradigme ili o političkom avanturizmu kratka daha.[19] U BiH se još uvijek nije dogodila ni ideološka promjena u izvršnoj vlasti što je po teoriji transformacije nužan uvjet u konsolidiranju demokracije.[20] Drukčija ideološka orijentacija u izvršnoj vlasti važan je dokaz konsolidacije mladoga demokratskoga sustava. Ta promjena vlade znači drukčiju stranačko-političku konsolidaciju između vlade i opozicije, a analitičari poput Huntingtona daju joj veliko simbolično značenje. „Time se pokazuje, prvo, da dvije najvažnije vodeće političke skupine u nekoj zemlji prihvaćaju gubitak vlasti nakon poraza u demokratskim izborima. To, drugo, do-

[18] Nerzuk Ćurak, „Kriza ljevice u dejtonskoj močvari", Emina Abrahamsdotter – Besima Borić (ur.), *Razgovor o ljevici: identitet, kriza i izazovi u Bosni i Hercegovini danas*, Sarajevo, 2015., str. 12.

[19] Usp. *isto*, str. 11.

[20] U teoriji transformacije Rumunjska se često navodi kao primjer države u kojoj su se reformirani komunisti najduže održali na vlasti. Nakon sedam godina u studenome 1996. reformirani komunisti Iona Iliescua tijesno su izgubili vlast od građansko-konzervativnoga opozicijskoga saveza oko Demokratske konvencije. Vidi W. Merkel, *Transformacija…*, str. 335.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 88 24.5.2016. 10:00:38

kumentira da mase žele zamijeniti vladu, a ne demokratski režim."[21] U BiH je još uvijek teško očekivati takav zaokret političkih pravaca, a zato postoje i dva glavna razloga. Prvi upućuje na postojeće nametnuto ustavno rješenje koje nije rezultat dogovora unutarnjih snaga. Daytonski je sporazum sklopljen dok sukob još nije bio riješen: „Sukob je u osnovi ostao neriješen – i na bojnom polju i za pregovaračkim stolom."[22] Drugi se razlog odnosi na položaj hrvatskoga naroda u BiH koji je naknadnim izmjenama ustava izgubio ravnopravnost. Taj je proces započeo promjenom pravila za izbor u Domu naroda Federacije BiH koju je proveo OESS pod vodstvom Roberta Barryja „po kojoj se načelnost pretvarala u neravnopravnost."[23] Time je omogućeno da svaki zastupnik u županijskoj skupštini može glasovati za listu dok je prije svaki konstitutivni narod glasovao samo za svoje predstavnike. S obzirom na to da su Bošnjaci znatno brojniji od Hrvata u FBiH, njihov je utjecaj na izbor hrvatskih predstavnika postao odlučujući.[24]

Slabljenje političke pozicije najmalobrojnijeg naroda bilo je očito i u izboru člana Predsjedništva 2006. i 2010. godine kada je hrvatskoga člana birao drugi brojniji narod. Takvu ustavnu strukturu većina pripadnika najmalobrojnijega naroda u BiH prepoznala je kao nepravednu i neprimjerenu. To nije temelj na kojem se mogu razvijati institucije i odnosi u zajedničkoj državi. Zbog toga bez temeljite reforme, koja uključuje ustavnu reformu, Bosna i Hercegovina nema budućnosti. Ne može se konsolidirati kao država ako ne omogućuje ostvarivanje individualnih i kolektivnih prava za sva tri naroda. Samo se tako može razvijati privrženost političkoj zajednici i jasno odgovoriti na pitanje lojalnosti, kao temelju svake politike, ako se znade tko komu pripada, kojoj političkoj zajednici.[25] Kašnjenje BiH u demokratskim procesima u odnosu na druge zemlje jugoistoka Europe, izuzev Kosova, ima i dublje povijesno opterećenje. U svim velikim povijesnim procesima koji su oblikovali zapadnu civilizaciju, poput prosvjetiteljstva i industrijske revolucije, BiH je bila najudaljenija vanjska zona i uglavnom ostajala nepromijenjena. Vrijeme dinamičnoga razvoja modernoga svijeta provela je pod stranim upravama ili nekim drugim vidom

[21] Wolfgang Merkel., „Teorije transformacije: demokratska konsolidacija postautoritarnih sustava", *Politička misao*, Zagreb, god. XXXVIII., 1999., br. 3., str. 128.

[22] Mirjana Kasapović, „Bosna i Hercegovina 1992. – 1995.: građanski rat, izvanjska agresija ili oboje?", *Politička misao*, Zagreb, god. LII., 2015., br. 2., str. 45.

[23] M. Kasapović, *Bosna i Hercegovina...*, str. 189.

[24] Hrvati kao najmalobrojniji narod ne mogu koristiti entitetsko glasovanje, koje Bošnjacima nije potrebno jer imaju većinu u Zastupničkom domu, a srpski ga zastupnici stalno koriste. Hrvati ni u Vladi FBiH i ne mogu spriječiti preglasavanje jer se odluke donose većinom glasova. U RS-u, iako Ustav jamči zastupljenost Hrvata, princip konstitutivnosti naroda krši se tako što u institucije nisu imenovani legitimni predstavnici hrvatskoga naroda. Vidi Damir Banović – Saša Gavrić, „Ustavna reforma u BiH", *Politička misao*, Zagreb, god. XLVII., 2010., br. 2., str. 170.

[25] O mogućnostima izgradnje političkoga identiteta u BiH i politogenezi vidi Damirka Mihaljević, „Demokratizacija BiH: problem izgradnje političkog identiteta", *Identiteti – kulture – jezici*, Mostar, sv. 1., 2015., str. 223. – 238.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 89 24.5.2016. 10:00:38

tuđe dominacije. Dvadeseto stoljeće BiH je dočekala kao jedini kolonijalni posjed u Europi. Na kraju istoga stoljeća, u vrtlogu višestrukih promjena, BiH opet se je našla politički i gospodarski nezrela i podložna svim utjecajima koji su dolazili sa strane. Može li BiH ipak uhvatiti korak s vremenom? To bi značilo ili smanjivanje razdora i provođenje nekog koherentnog programa ili dezintegraciju države? U daytonskoj državi bez punog suvereniteta, čiji opstanak jamči međunarodna zajednica i jedna i druga mogućnost, i integracija i dezintegracija, ovise o odnosu snaga u tom prostoru. To znači da daljnje slabljenje ili jačanje integracijskih procesa u međunarodnom poretku ima ključno značenje za perspektivu BiH. Analiziranje plauzibilnosti obiju opcija neminovno uključuje oštro sučeljene stavove o značenju nacionalnoga identiteta u okviru globalizacijskih i integracijskih procesa. Prema postmodernistima i kozmopolitima moguća je izgradnja građanske demokratske države odvojene od nacionalnih sadržaja. Svoje uporište dobrim dijelom nalaze u globalizaciji koja dovodi do radikalnih promjena u shvaćanju mnogih ključnih područja poput gospodarstva i politike. Zbog toga tvrde da je država postala smetnja ostvarivanju emancipatorskog karaktera građanstva i globalne pravednosti za sve. S druge strane, zagovornici nacije smatraju da se bez nacionalnog identiteta ne može održati nijedna politička zajednica. Kao odgovor na integracijske procese produbljuje se otpor koji vodi jačanju nacionalizma.

2. Postmodernisti i nacionalna država

Kao tendencija ili način razumijevanja postmoderna ne nadilazi modernu već je radikalizira pod utjecajem globalnih dubinskih promjena u političkom i kulturnom životu. Prefiks *post-* ne upućuje na misaona gibanja koja prevladavaju modernu. Otac filozofske postmoderne Jean-Francois Lyotard smatra da nije riječ o novoj epohi, nego o dijelu moderne.[26] Po njemu, postmoderna je refleksivan misaon stav prema moderni, svjestan svih aporija koje moderna nosi sa sobom. Na svijetu nikada prije nije živjelo više od sedam milijardi ljudi, nije bilo ni razorne moći atomske bombe, a ni novih tehnologija koje su suzile svijet, približile kulture i dovele do globalizacije lokalnih događaja. Globalizacija je anulirala udaljenost i raspršila neslućenu moć financijskoga kapitala i transnacionalnih korporacija. Internacionalizacija gospodarstva suzila je moć nacionalnoga institucionalnoga poretka. Nacionalna gospodarstva postala su ovisna o trendovima u svjetskom gospodarstvu i o odlukama središta financijske moći. Nacionalni je identitet tako izgubio moć koju je imao ostvarivanjem samostalne države. U tom kontekstu lideri se, Habermasovim rječnikom kazano, po-

[26] Usp. Jean Francois Lyotard, *Šta je postmoderna*, Beograd, 1995., str. 21.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 90 24.5.2016. 10:00:38

javljuju kao menadžeri „koji će već nekako preustrojiti uzdrmalo poduzeće.“[27] Dubinske promjene izazvane integrirajućim i globalizacijskim procesima dovele su do krize kolektivnog nacionalnog identiteta tradicionalno integrirajućeg čimbenika koji je proizišao upravo iz moderne. Ishodište postmodernističkoga poimanja nacije je u djelu *Nacija: zamišljena zajednica* Benedicta Andersona. Tezom da je nacija zajednica zamišljena u glavama njezinih pripadnika, Anderson se suprotstavio dotadašnjim primordijalnim i objektivističkim teorijama koje su je definirale prema „objektivnim" obilježjima poput jezika, podrijetla, zajedničke povijesti i teritorija.[28] Iz te teze reproduciralo se poimanje postmodernista po kojem je nacionalni identitet isključujući jer djeluje homogenizirajuće unutar jedne nacije nasuprot građanstva koje može osigurati univerzalne kategorije poput jednakosti neovisne o kulturno različitim pojedincima. S postmodernog stajališta nacionalni se identitet svakako mijenja prema inovativnim potencijalima ljudskih skupina koje se homogeniziraju oko inovacija koje su ih obilježile u odnosu prema drugim skupinama.[29] Roger Scruton, najutjecajniji konzervativni filozof današnjice, smatra da je takav pokušaj EU-a, kojim se nastojalo nacionalni identitet zamijeniti europskim, potpuno neuspješan pa čak i smiješan. „EU je nastojala delegitimirati nacionalnu državu kako bi bila irelevanta za Francuze, Britance, Poljake ili Talijane ukidanjem nacionalnih običaja i vjerovanja kao izraza patriotske odanosti?“[30] Je li postmodernistički diskurs o nacionalnom identitetu primjenjiv u BiH? Prema D. Rodinu upravo je BiH pretvorena u eksperiment u kojem se testiraju načela antifašizma, antikomunizma, antiterorizma, ljudskih prava i multikulturalizma, a koja su važna EU. „Tešku zadaću izgradnje nadnacionalne države s demokratskom legitimacijom stavili su Amerikanci ne samo pred narode BiH, nego i pred svoje saveznike. No, što se traži za Bosnu, faktički se očekuje i od EU-a, inače će se i ona raspasti na tako nepolitičkim efemernostima."[31] U globalizacijske procese devedesetih godina BiH je ušla politički i gospodarski nerazvijena. Liberalizacija političkoga života istodobno je u svoj žestini iskazala i postojanje ne samo različitih nego i suprotstavljenih vrijednosti između triju naroda. Velik razdor onemogućio je stvaranje stabilne vlade, a kulturološke razlike pretvorile su se u suprotnosti. Slijedom toga ideološka se polarizacija, na žalost, razrješavala u surovosti rata. Sukob je završen bez autentičnoga dogovora unutarnjih snaga, a konsenzus o bitnim pitanjima

[27] Jürgen Habermas, *Eseji o Europi*, Zagreb, 2008., str. 54.
[28] Usp. Zrinka Božić Blanuša, „Nacija bez subjek(a)ta“, *Filozofska istraživanja*, god. XXX., 2010., br. 1. – 2., str. 312.
[29] Usp. Davor Rodin, *Politološki paradoksi? Prinos glosaru postmodernog politološkog pojmovlja*, Zagreb, 2008., str. 236. – 237.
[30] Roger Scruton, „Is Europe Still Defensible From Invasion“, *Forbes online*, 4. V. 2014., http://www.forbes.com/sites/rogerscruton/2014/05/04/is-europe-defensible/#60c572e21eea.
[31] Davor Rodin, „Daytonski sporazum: deklaracija političke volje Zapada“, *Politička misao*, Zagreb, god. XXXIII., 1996., br. 4., str. 154.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 91 24.5.2016. 10:00:38

i koherentan program još uvijek nisu postignuti. Novo ustavno uređenje nametnuto Daytonskim sporazumom većina iz svih triju ustavotvornih naroda nije prepoznala kao pošteno i primjereno rješenje. Tako nisu stvoreni ni temelji razvoju legitimacije, političkoga identiteta i povjerenja kao trima osnovnim oblicima potpore političkom sustavu. Riječ je o trima temeljnim oblicima vjerovanja u jedinice političkoga sustava bez kojih se politička zajednica ne može konsolidirati, a ni održati. Ured visokog predstavnika nametanjem rješenja omogućava integrativno političko djelovanje. Rat i tranzicija stvorili su i izraženu socijalnu podjelu između iznimno bogatih i izrazito siromašnih. Suprotnostima na socijalnoj razini vješto se manipulira isticanjem nacionalnih suprotnosti. Izraženo siromaštvo bosanskohercegovačkog stanovništva ne otežava samo internaliziranje demokratskih vrijednosti, nego je i pogodno tlo za jačanje radikalnih snaga. U tom su smislu globalne prijetnje ISIL-a i jačanje fundamentalizma u BiH ozbiljan problem. „Dok god veliki dio javnosti smatra da je fizički opstanak neizvjestan, procvat demokracije nije vjerojatan. Ali uvjeti u kojima vlada očaj predstavljaju plodno tlo za ekstremističke ideologije, kao što su Hitlerova i Bin Ladenova.“[32] S druge strane, ekonomski razvoj generira promjenu stavova praktično u bilo kojem društvu.[33] Perspektivu s kojom se razumijeva svijet većina pronalazi u nacionalnim ideologijama uz ideološke implantate globalizacije kojima nije moguće uzmaći. Dominaciju nacionalnih opcija omogućava nametnuto ustavno rješenje iz kojeg se reproducirala i neravnopravnost triju konstitutivnih naroda. Takav poredak i siromaštvo koje podupire loš socijalno-kulturni temelj demokracije glavne su poluge takva ideološkoga obzora.

3. Nacionalizam i nacionalna država

U političkom univerzumu nacionalizam je najmanje rafinirana ideologija. Ne određuje se prema važnim društvenim i socijalnim fenomenima poput, primjerice, socijalne pravde ili organizacije društva. Iz tih razloga mnogi autori nacionalizam smatraju nepotpunom ideologijom. Međutim, unatoč manjkavostima riječ je o iznimno moćnoj ideologiji sposobnoj širokim skupinama osigurati identifikaciju. Ta se sposobnost nacionalizma prvi put pokazala u 19. stoljeću kada je upravo nacionalna ideologija dovela do rušenja carstava i tlačiteljskih političkih struktura. U tom smislu nacionalizam je po definiciji moderne dio novoga doba modernosti.[34] Upravo je moderna kao epoha i misaono gibanje i stvorila modernu povijest utemeljenu na

[32] Ronald Inglehart – Christian Welzel, *Modernizacija kulturna promjena i demokracija: slijed ljudskog razvitka*, Zagreb, 2007., str. 286.

[33] Usp. Ronald Inglehart – Pippa Norris, „The True Clash od Civilization“, *Foreing Policy*, br. 135., 2003., str. 68.

[34] Usp. Anthony D. Smith, *Nacionalizam i modernizam: kritički pregled suvremenih teorija nacije i nacionalizma*, Zagreb, 2003., str. 21.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 92 24.5.2016. 10:00:38

naciji i nacionalnim državama. Kroz dugo razdoblje trajanja od kraja 18. do 20. stoljeća „moderna postupno ostvaruje ideju napretka i oblikuje građansko/civilno društvo (*societas civilis*) unutar kojeg se formira nova zajednica: *nacija* (i kao *nacionalna zajednica* i kao *socijetalna zajednica*. U radikalnom zločinačkom obliku nacionalizam se pojavio u Njemačkoj u nacionalsocijalizmu. Pojavom fašizma nacionalizam dolazi na rub srama kao uski i tribalistički i potencijalno totalitarni koncept ideja i vrijednosti. U znanstvenom diskursu ključna knjiga koja je oblikovala krajnje negativan stav prema nacionalizmu je *Nationalism* Ellija Kedurija (1960.). Njegov je zaključak da je nacionalizam antiindividualistički, despotski, nasilan i rasistički.[35] Takav je pristup dominirao do devedesetih kada dolazi do sloma socijalizma i uzdizanja nacionalizma.[36] Raspadom socijalističkih poredaka nacionalizam je, primjerice, Hrvatima i Slovencima bio jedina snaga kojom su mogli krenuti prema demokratskim promjenama. Slovenski liberali, oni koji su željeli stvoriti slobodno tržište i riješiti se Jugoslavije, bili su najodlučniji nacionalisti. Individualizam i nacionalizam nisu se uzajamno potrli.[37] Nacionalizam je potvrdio da nema nužno i isključivo negativnu i retrogradnu ulogu. Promijenio je ishodište politike u 19. stoljeću i omogućio da volja naroda, a ne vladara postanu temelj moderne politike. Dva stoljeća poslije nakon urušavanja totalitarnih sustava nacionalni pokreti vodili su osamostaljivanju naroda i država. Intenzivne integracije potaknute globalizacijom nisu dovele do nestanka nacionalizma već njegove prilagodbe intencijama europskih integracija. Unatoč najavama postmodernista i kozmopolita, nacionalizam nije iščeznuo već je samo promijenio oblik u kojem se javlja. To su danas četiri tipa nacionalizma: tradicionalni, subdržavni, transsuvereni i protekcionistički nacionalizam.[38] Time se potvrđuje trajnost i fleksibilnost političkih ideja i vrijednosti koje dijele politički univerzum. Međutim,vrijednosna praznina nacionalizma razlog je zbog kojeg je često parazitski jer se prožima s liberalizmom, socijalizmom ili konzervativizmom. Jezgru nacionalne ideologije čini nacionalna identifikacija, a ona ima jako emotivno, a ne racionalno značenje. Emotivni aspekt lako se mobilizira i to je ono što nacionalnu ideologiju čini moćnom, ali i opasnom. Na toj je funkciji nacionalizma utemeljen nacizam. Nacionalizam moraju pratiti kontinuirane izgradnje pravnih i socijalnih elemenata jer nastaje opasnost skliznuća u autoritarne i totalitarne oblike.[39]

[35] Ellie Kedourie bio je Židov rođen u Iraku. Iskustvo progona koje je doživio sa svojom obitelji jako je utjecalo na njegovo istraživanje o nacionalizmu.

[36] Paschalis M. Kitromilides, „Ellie Kedourie's Contribution to the Study of Nationalisam", *Middle Eastern Studies*, god. IV., 2005., br. 5., str. 661.

[37] Usp. Z. Kurelić, *n. dj.*, str. 149.

[38] Usp. Vladimir Vujčić, *Kultura i politika*, Zagreb, 2009., str. 142. – 143.

[39] Usp. Zvonko Posavec, „Slom socijalizam i uspon nacionalizma", *Politička misao*, Zagreb, god. XXXII., 1995., br. 1., str. 150.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 93 24.5.2016. 10:00:38

4. Nacionalizam u BiH

Demokratski procesi u višenacionalnoj BiH odvijali su se u znaku nacionalne homogenizacije. Posljedica toga je da se bosanskohercegovačko višestranačje temelji isključivo na etničkoj razini. Vrijednosti koje su pola stoljeća bile skrivene u društvenom podzemlju postaju javne i zbog čega se pojavila prava eksplozija nacionalizama. Samo one stranke koje su se služile nacionalnim elementima imale su političku priliku. Na prvim parlamentarnim izborima u BiH održanima u studenome 1990. nacionalne su stranke osvojile apsolutnu vlast.[40] Većini stanovništva ponudile su odgovore na pitanja o tome što se događa, zašto se i kako ponašati i djelovati. Takva funkcija ideologija izražena je osobito u prijelomnim i zbrkanim događanjima. Ideologije nailaze na pogodno tlo u prijelomnim, nesigurnim stanjima u kojima, kako pojašnjava S. Ravlić, mogu pružiti uvjerljivo objašnjenje, „može se saznati što se uistinu zbiva, zašto se zbiva, i kako se u tom zbivanju ponašati, u kojem smjeru djelovati."[41]

Na početku liberalizacije političkoga života nacionalizam se u BiH pojavio u dvama oblicima. Jedan je težio demokratskim promjenama, a drugi je bio reakcionaran i agresivan. Hrvatski i bošnjački nacionalizam devedesetih imali su emancipatorski karakter jer su težili liberalizaciji i neovisnoj državi. Nacionalizmi su, strogo govoreći, bili antitotalitarni i stvorili su demokratske institucije u svim republikama bivše Jugoslavije, čak i u Srbiji.[42] Devedesetih je nacionalizam uglavnom imao emancipatorski karakter. Takav pozitivan ontološki karakter izgubio se ubrzo „jer su zemlje i narodi koju su ušli u jugoslavensku federaciju na izvjestan način preskočili jedno razdoblje povijesnog razvoja – građansko društvo, slom kvazi socijalističkog poretka neminovno ih je vratilo na ona polazišta s kojih su razvijene zemlje Zapada krenule početkom 19. stoljeća."[43] Industrijalizacija i urbanizacija točke su od kojih je krenuo razvoj Zapada. Procesi koji su dalje vodili konsolidaciji demokracije odvijali su se evolucijski.

Ekspanzionistička nastojanja Srbije devedesetih imala su ključni utjecaj na radikalizaciju srpskoga nacionalizma u BiH. Bio je krajnje isključujući i odbijao je svaku

[40] Bošnjačka stranka SDA osvojila je oko 31 % glasova, SDS oko 26 %, a HDZ 16 % glasova. Tri glavne nacionalne stranke SDA, SDS i HDZ dobile su oko 74 % glasova i zaposjele 76 % mjesta u Vijeću građana. U izborima za Vijeće 109 općina tri su nacionalne stranke dobile zajedno više od 70 % glasova i 95 % mandata. U Predsjedništvo BiH izabrano je sedam članova: dva Muslimana – Alija Izetbegovići i Fikret Abdić, dva Hrvata – Stjepan Kljuić i Franjo Boras, dva Srbina – Biljana Plavšić i Nikola Koljević te jedan Jugoslaven – Ejub Ganić. Na izboru za bošnjačkoga člana Predsjedništva Fikret Abdić osvojio je 33,25 %, a Alija Izetbegović 27,96 % glasova.

[41] Slaven Ravlić, *Suvremene političke ideologije*, Zagreb, 2003., str. 23.

[42] Usp. Z. Kurelić, *n. dj.*, str. 149.

[43] Ivan Šiber, „Politička kultura i tranzicija", *Politička misao*, Zagreb, god. XXIX., 1992., br. 3., str. 96.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 94 24.5.2016. 10:00:38

mogućnost postojanja BiH izvan srpskog nacionalističkog programa.[44] U ekstremnijem obliku nacionalizam se pojavio i u jednom dijelu hrvatskog i bošnjačkog etničkog segmenta. Velikohrvatski nacionalizam zagovarao je Hrvatsku do Drine. Ekstremni nacionalizam u obliku islamskog fundamentalizma pojavio se među Bošnjacima. *Islamska deklaracija* Alije Izetbegovića, osnivača SDA i prvog predsjedatelja Predsjedništva BiH, pripada redu radikalnih programskih dokumenata suvremenoga islamizma. Takvi dokumenti, kako navodi Tanasković, počeli su se sedamdesetih godina prošloga stoljeća učestalije pojavljivati u raznim dijelovima islamskoga svijeta, a u krilu manjinskih muslimanskih zajednica na zapadu. Tanasković ukazuje i na poseban podnaslov u *Islamskoj deklaraciji* Alije Izetbegovića: „Jedan program islamizacije Muslimana i muslimanskih naroda.“[45] Ideološki sukob u BiH opterećen povijesnom pozadinom usložnjavao se pojavom ekstremnih oblika nacionalizma. Pri tome je važno pitanje u kojoj je mjeri nepostojanje građanskoga društva utjecalo na radikalizaciju ideološke polarizacije. BiH je bila dio socijalističkoga poretka unutar kojeg se izgrađivala kolektivizacija, a ne individualizacija. Socijalistički poredci naslijedili su i učvrstili parohijalni oblik političke kulture. U tom obliku političke kulture orijentacije nisu odvojene od religioznih i socijalnih jer nema ni diferenciranih političkih uloga. Taj element parohijalne političke kulture olakšao je totalitarnom sustavu prodor i kontrolu društva i osobnoga života. Za socijalistički vrijednosni sustav važno je da zajednica kao cjelina određuje i kontrolira ponašanje pojedinca. Takva naslijeđena struktura odredila je javni život nakon liberalizacije. Vrijednosne orijentacije ukorijenjene u svijest ljudi mijenjaju se kroz dug proces koji zahtijeva vrijeme, što je otprilike prosječan životni vijek u Europi. Ratna zbivanja imaju ishodište u nerazvijenoj podaničko-parohijalnoj političkoj kulturi s izraženim crtama autoritarnosti. Taj mješovit oblik političke kulture poželjan je u totalitarnom sustavu jer omogućava držanje stanovništva u podređenu položaju. U najradikalnijem obliku manifestirala se kroz primjenu sile u pokušaju nametanja vrijednosti velikosrpske ideologije, a u blažem obliku nepoštivanju vrijednosti poput tolerancije različita mišljenja i demokratskoga dijaloga. Neosporno je da su etnokulturne različitosti snažan izvor konflikata i danas, ali je potencijalna dramatičnost ipak određena povijesnom pozadinom, gospodarskim i demokratskim razvojem.

[44] Glavna osoba u srbijanskoj reakciji na jugoslavenski federalizam bio je Slobodan Milošević. Nakon što je smijenio relativno umjerene elemente u Savezu komunista Srbije, u rujnu 1987. preuzeo je vodstvo nad srpskom partijskom organizacijom. Započeo je prvo s provedbom nerealnog srpskog nacionalističkog programa o podjarmljivanju Albanaca na Kosovu. Miloševićeva prava inovacija bila je pretvaranje SKS-a u središnju stranku srpskoga nacionalizma. Probudio je stare srpske nacionalističke mitove i snove o uspostavi tzv. Velike Srbije koja će obuhvatiti veći dio Jugoslavije. Partijsku državu u Srbiji stavio je u službu srpske nacionalne homogenizacije. Vidi Ivo Banac, *Raspad Jugoslavije: eseji o nacionalizmu i nacionalni sukobima*, Zagreb, 2001. str. 121.

[45] Darko Tanasković, *Neoosmanizam: povratak Turske na Balkan*, Beograd, 2011., str. 11.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 95 24.5.2016. 10:00:38

Kymlicka, međutim, navodi da ekonomski prosperitet, osobna tolerancija iako imaju velika dostignuća i autonomnu vrijednost, nisu sami po sebi ili zajedno odgovori na izazove etnokulturne različitosti. „Etnokulturne različitosti ostat će snažan izvor konflikata, a mogu se i pojačati, usprkos tome što su se spomenute vrijednosti etablirale. To je najvažnija lekcija koju zapad mora naučiti."[46] S europskim integracijama nacionalizam nije nestao, već se samo prilagođavao intencijama europskih integracija. Zato je, kao što navodi Vujčić, važnije prepoznati oblike nacionalizma u EU i u drugim zemljama koje joj se žele priključiti nego ga ignorirati ili smatrati isključivo retrogradnim fenomenom. U EU se nacionalizam najčešće pojavljuje u subdržavnom i protekcionističkom obliku. Prvi se, primjerice, javlja u Belgiji i za razliku od secesionističkih pokreta nema aspiracija prema vlastitoj državi. Te skupine teže održavanju političke reprezentacije i institucije koje omogućuju održavanje zajednice.[47] Drugi tip, protekcionistički, pojavljuje se najviše u starim članicama koje štite svoj prostor od migranata.

5. Što ima Europa, a nema BiH?

Nacionalizam kao nositelj demokratskih promjena i rušenja tlačiteljskih režima javlja se u Europi u 19. stoljeću. Pod utjecajem industrijskoga napretka liberalizacija političkoga života i demokratizacija društva odvijali su se postupno i nisu rezultat naglih promjena. Paralelno se događala stratifikacija društva na javnu, tržišnu i građansku, civilnu, sferu, a fabriciran je srednji sloj koji je omogućio konsolidiranje europskih demokracija. Građansko društvo kao spona između stanovnika i javnih politika izraslo je na individualizaciji na kojoj je utemeljena zapadna civilizacija. Prema obrascima ponašanja i sustavima mišljenja sva su razvijena zapadna društva prije svega individualistička, odnosno liberalna neovisno o tome što ih još dodatno karakterizira. Kao širok izraz nevladinih i neinteresnih organizacija građansko društvo ostvaruje utjecaj na državu u smjeru regulacije utjecaja na društveni život. Pojavljuje se u vidu različitih asocijacija u koje se građani udružuju dragovoljno i slobodno. Razvijeno građansko društvo sastavni je dio svih konsolidiranih demokracija. Ono jača individualističke identitete za razliku od zajednice koja jača kolektivističke identitete.[48] To je i temeljna razlika između socijalizma i kapitalizma, a posljedično i misaonoga sklopa ljudi unutar jednog i drugog poretka. Socijalizam je, dakle, favorizirao kolektivitet, a osuđivao individualizaciju. Svaki pokušaj pojedinačne inici-

[46] Will Kymlicka, *Etnički odnosi i zapadna politička teorija*, 2000. Citirano prema: Vladimir Vujčić, „Nacionalizam, građanstvo i strategije integracija EU", *Anali Hrvatskog politološkog društva*, Zagreb, god. IV., 2008., br. 1., str. 112.
[47] V. Vujčić, *Kultura...*, str. 143. – 144.
[48] Usp. R. Inglehart – C. Welzel, *n. dj.*, str. 141.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 96 24.5.2016. 10:00:38

jative tretirao se kao bijeg iz kolektiva i osuđivao na razini pravnih normi i javnoga mnijenja. S druge strane, individualizacija stavlja naglasak na autonomiju, na samoostvarenje i identitet pojedinca. Liberalno kapitalistički poredak utemeljen je na privatnom vlasništvu, slobodnom tržištu, ljudskim pravima i interesu. Nema vječnih prijatelja i neprijatelja jer su stalni samo interesi. Način mišljenja i rasuđivanja oblikovan u socijalističkom sustavu nije mogao biti brzo zamijenjen uspostavljanjem novih društvenih odnosa. Unatoč svjesnoj želji i većinskoj određenosti prema demokraciji nagao zaokret od socijalističkih vrijednosti prema liberalno-demokratskim u praksi je stvarao niz poteškoća. Transformacija se nije odvijala jednako u svim europskim postkomunističkim državama. Srednjoistočna se Europa zbog svojih kulturoloških i povijesnih pretpostavki, za razliku od jugoistočnoga dijela, puno brže i jednostavnije vraćala na prekinutu putanju europskoga razvoja.[49] Nadalje, pod utjecajem gospodarskoga napretka i blagostanja koje je sa sobom donio, u razvijenom se dijelu Europe dogodila promjena vrijednosnih orijentacija koje su se preslikale i na kulturnu i na političku zajednicu. U prvom slučaju na slabljenje tradicionalnih i jačanje sekularnih vrijednosti, a pred političku je zajednicu stavio zahtjeve za sve većom samoaktualizacijom pojedinaca. Teorijsko tumačenje postupnih promjena u vrijednosnom sustavu u fazi prijelaza industrijskoga u postindustrijsko društvo u razvijenim zemljama izložio je R. Inglehart u knjizi *Silent Revolution* (1977.). Tiha revolucija objašnjava postupnu promjenu vrijednosti u kojoj se materijalističke zamjenjuju postmaterijalističkim. Pojavu novih postmaterijalističkih vrijednosti omogućio je stupanj egzistencijalne sigurnosti koji je postigla većina pripadnika političke zajednice. U takvim uvjetima stvaraju se nove vrijednosti koje zastupaju autonomnost pojedinca, individualan izbor, potrebu za samoizražavanjem i kvalitetu života. Promjenu vrijednosti, prema Inglehartu, omogućilo je ekonomsko blagostanje u kojim

[49] Češka, Slovačka, Mađarska i Poljska pripadaju zapadnoj civilizaciji više nego jugoistočni dio Europe. Oblikovala su ih velika povijesna razdoblja: renesansa, reformacija, prosvjetiteljstvo, francuska i industrijska revolucija uz dominantan utjecaj kršćanstva. Ta je prednost povijesnoga nasljeđa srednjoistočne Europe došla do izražaja 1989. kada se urušio sovjetski blok, a bivše države narodne demokracije bile suočene s golemim izazovima transformacije. Taj veliki preobražaj, za razliku od jugoistočne Europe, nije bilo povezan s nasiljem. Povijest balkanskoga područja, s druge strane, obilježena je sukobom triju civilizacija zapadnoeuropske, rusko-pravoslavne i islamske, a potom i triju velikih monoteističkih religija: rimokatoličke, pravoslavne i islamske kao i triju različitih kultura i sustava vrijednosti. Velik raskol između zapadne i istočne Crkve 1054. uspostavio je ne samo podjelu između rimokatoličkih i pravoslavnih vjernika već i geografsku podjelu među denominacijama upravo na području balkanskoga područja. Prodorom Osmanlijskog Carstva u 15. stoljeću i islamizacijom ukorijenjena je i islamska vjera i orijentalna kultura. Ako civilizacijskim i kulturnim podjelama dodamo i interese velikih sila koje su poticale sukobe i neprijateljstva, možemo zaključiti da je povijest potpuno drukčije obilježila ovaj dio svijeta. Ta je razlika najvidljivija u posebnom autoritarnom obliku političke kulture koja se upravo oblikovala pod utjecajem surovih uvjeta borbe ljudi za goli život i tehnika dominacije prenesenih iz oblika strane dominacije. Upravo je takav oblik političke kulture odredio i način raspada jugoslavenske federacije. O srednjoistočnoj Europi vidi Piotr S. Wandycz, *Cijena slobode: povijest Srednjoistočne Europe od srednjeg vijeka do danas*, Zagreb, 2004., str. 3. O jugoistočnoj Europi vidi Damirka Mihaljević, *Politička kultura u Bosni i Hercegovini*, Mostar, 2014., str. 68. – 71.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 97 24.5.2016. 10:00:38

su odrastali ispitanici uključeni u empirijsko istraživanje. Osim prirodnih katastrofa nijedna druga pojava ne utječe na svakodnevni život ljudi tako mnogo i ne donosi promjene koje se tako neposredno osjećaju kao što je društveno-ekonomski razvitak.[50] Do sada su se vrijednosti mijenjale od materijalnih prema postmaterijalnim i naposljetku su se pojavile u vidu ekspresivnih vrijednosti. Taj slijed ljudskoga razvitka koji se ogleda u promjenama vrijednosnih orijentacija ono je što BiH čini najviše udaljenom od razvijenoga dijela Europe. Na njezinu prostoru uvjerljivo dominiraju materijalističke orijentacije i slijedom toga bez izloženosti većine stanovništva boljim egzistencijalnim uvjetima BiH ostat će tek formalna demokracija. Kao važan kriterij razlikovanja formalne od stvarne demokracije naglašava se i integritet političkih elita. Ako se ne osvrću na prava i potrebe stanovništva i rade u svoju korist, ta je politička zajednica daleko od stvarne demokracije u kojoj su upravo preferencije građana istinski prijemljive.[51] Razlika između jedne i druge demokracije vidljiva je i na području ideološkoga sukobljavanja. U posljednjih nekoliko godina u Europi se osjeća tendencija radikalizacije desnih snaga. Međutim, kako navodi M. Cass, jednako kao što je povijesna krajnja desnica afirmirala ideološke i organizacijske trendove 30-ih godina 20. st., protudemokratske stavove i masovnu mobilizaciju, suvremene su stranke plod današnjega doba u kojem demokracija uživa hegemonijski status.[52] I na koncu, BiH nije država s punim suverenitetom i njezin opstanak jamče velike sile i njihovi unutarnji odnosi. Unutarnje snage, dakle, objektivno nemaju autonomnu moć samostalnog rješenja bez uplitanja međunarodne zajednice.

Umjesto zaključka: Kako dalje?

BiH se mijenja vrlo sporo, a ideološki se sukobi usložnjavaju. Bez međunarodne zajednice nije moguć korak naprijed premda je njezin odnos prema BiH stihijski. Potencijal u razrješenju političke situacije međunarodni akteri nisu dovoljno iskoristili. Reforme koje su vodile u slabljenje ustavne pozicije hrvatskoga naroda, najblaže rečeno, usporavale su konsolidiranje države. Takva strategija nije put kojim se može izgrađivati politički identitet kao izraz zajedničkoga sustava vrijednosti bez kojeg BiH ne može ići naprijed. Taj kapacitet, kao što i Kasapović navodi na kraju već navedene knjige, mora biti utemeljen na potpunu poštivanju zasebnih identiteta. Predaja zahtjeva za članstvo u EU sredinom veljače ove godine, iako tek formalan čin, ipak pokazuje kako BiH može imati europsku budućnost. To je, naravno, tek početak duga puta u europsku obitelj koji upravo zbog nefunkcionalnosti BiH može

[50] Usp. R. Inglehart – C. Welzel, *n. dj.*, str. 38.
[51] Usp. *isto*, str. 288.
[52] Usp. Cas Mudde, „Krajnja desnica na europskim izborima: nešto novoga mnogo staroga", *Političke analize*, god. V., 2014., br. 18., str. 16.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 98 24.5.2016. 10:00:38

biti kompliciran i o pitanjima koja su za druge države bila jednostavna, kao što je, primjerice, struktura stanovništva. Naime, popis iz listopada 2013. još nije objavljen. Zbog toga bi politika EU-a, uzimajući u obzir sve ono što je bosanskohercegovačka politička stvarnost, trebala ubrzati pregovore. S obzirom na globalni problem terorizma i pogodno tlo koje za jačanje ekstremnih ideologija pruža BiH, priključenje Europi jedini je moguć odgovor na vanjskopolitičke implikacije. Izvanjski pritisak na promjene u smjeru stvaranja djelotvorne demokracije nije učinkovit jer uspostavljanje prave demokracije nije moguće u uvjetima u kojima vlada siromaštvo i egzistencijalna nesigurnost. Ulazak u EU, ipak, može ubrzati gospodarske i socijalne reforme kao preduvjet demokratizaciji države. U takvim okolnostima moguće je očekivati ublažavanje ideološke fragmentacije. Međutim, Europa s izbjegličkim migracijama i schengenskim režimom pokazuje jasne znakove krize temeljnih vrijednosti, a dvojbe o njezinoj neizvjesnosti postale su sve izraženije. Budemo li svjedočili daljnjem slabljenju europskih institucija, a slijedom toga i raspadu, osobito nakon provedbe referenduma o ostanku ili izlasku Velike Britanije iz EU-a najavljena za 23. lipnja 2016., to će značiti promjenu međunarodnoga poretka i napora da se BiH integrira kao država.[53] Takav kontekst međunarodnoga okruženja ojačat će dezintegracijske snage u BiH, a pritom je ključno pitanje je li takvo rješenje moguće mirnim putem. Proces bi se reflektirao sigurno i na Veliku Britaniju škotskim referendumom, a u Belgiji pitanjem Flandrije. Situacija bi se osobito komplicirala i u Španjolskoj u kojoj bi primjer Katalonije, kao predvodnice dezintegracijskih procesa, slijedile Baskija, Valencija, Aragonija, a vjerojatno i druge autonomne zajednice. Kada uzmemo u obzir činjenicu da su Velika Britanija i Španjolska dvije od šest najjačih i najmnogoljudnijih europskih država koje čine njenu jezgru i oštro se suprotstavljaju dezintegraciji na svojim prostorima čini se ipak izglednijim da će EU unatoč slabostima ostati politički i sigurnosni projekt. Dezintegracijski procesi, međutim, uvijek imaju domino efekt i iz tog razloga nisu izvjesni ako se ne budu događali u Europi. Integracija države vezana je za ustavnu reformu. Robert Putnam je na primjeru regionalizacije Italije u knjizi *Kako demokraciju učiniti djelotvornom* (2003.) pokazao kako novi institucionalni dizajn može dovesti do ideološke depolarizacije i pragmatičnoga pristupa javnim poslovima. Taj put najviše ovisi o političkim elitama i međunarodnoj zajednici.

[53] Zakazivanju referenduma prethodilo je preispitivanje odnosa između Velike Britanije i EU-a. Britanski premijer David Cameron postigao je s EU-om dogovor o četirima bitnima uvjetima koje je postavio EU: pravo na smanjenje socijalnih davanja migrantima, zaštitne mjere za države koje nisu članice eurozone protiv veće integracije, izuzimanje iz napora za zbližavanje Unije i mjere za jačanje konkurentske pozicije EU-a. Iako kritičari spočitavaju Cameronu da traži članstvo po izboru, poseban status Velike Britanije u odnosu na EU utemeljila je Margaret Thatcher. Silasku s političke scene bivše britanske premijerke presudio je upravo odnos prema europskim integracijama. Zagovaranje državnosti kao najčvršćeg temelja međunarodne stabilnosti u vrijeme kada je prevladavala politika integracija imalo je svoju cijenu. To je vrijeme (1985. – 1992.) najdinamičnijeg razvoja EU-a, njezinih institucija i zajedničkoga tržišta. U tom kontekstu odnos tačerizma prema europskim integracijama prepoznat je kao retrogradna politika.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 99 24.5.2016. 10:00:38

Mile Lasić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru
mile_lasic@yahoo.com
UDK 323.1
Pregledni članak

PLEDOAJE ZA DEVIKTIMIZACIJU I SINTETIČKO PAMĆENJE

Sažetak

U kulturama u kojima se svjesno njeguje zaborav u skupnim pamćenjima, neminovno se završava u (samo)viktimizacijama i viktimo-transagresijskim narativima i politikama. Na temelju „kulture selektivnog sjećanja" (Ivica Šarac) ne završava se, pak, samo u „građanskim ratovima sjećanja" (Todor Kuljić), nego i u oružanim sukobima. Bilo individualno bilo skupno, pamćenje je veoma složen psihološko-sociološki proces kojemu potpunost nije cilj u najvećoj mjeri. Dapače, pamćenje uvijek počiva na manje ili više „rigidnu izboru". Otud i jest „kultura zaborava" drugi pol „kulture sjećanja". Vrijedi, ipak, pravilo da što je politička kultura više izraz pretpolitičkih stanja ili tranzicijskih trauma to mitovi imaju značajniju funkciju pa „mentalne slike postaju ikone", priče postaju mitovi koji odvajaju historijsko iskustvo od konkretnih uvjeta njegova nastanka i preoblikuju ga u izvanvremenske pripovijesti (Aleida Assmann, *Der lange Schatten der Vergangenheit*). Zbog toga i jesu svi nacionalizmi u BiH (i u okruženju) tako malo zainteresirani za tzv. sintetička pamćenja, za kozmopolitizaciju identiteta i ambijenata putem transnacionalnih pulsacija i umreženja. Pa ipak, krajnje je vrijeme prestati s unitarnim tlapnjama o BiH ili s lažima da je BiH prijmom u UN postala i „političkom zajednicom", dakako i sa secesionističkim snovima o „državi u državi" te prionuti projektu stvaranja uljuđene političke zajednice u BiH uz uvažavanje sviju identiteta, uključujući položaj ko-nacija. Pretpostavka za političku zajednicu u BiH je, također, deviktimizacija kako bi se pristupilo kozmopolitizaciji i identiteta i ambijenata. Dakako, taj se projekt temelji i na konsenznoj političkoj kulturi. U toj je mjeri ovo i izravan pledoaje za „kompozitnu integralnost" (Ivan Lovrenović) u BiH. U svijetu, za koji se tek treba izboriti, definitivno bi postala neprihvatljivima i sva kulturološka i političko-pravna nasilja, bilo secesionističkih bilo centralističkih provenijencija. U tim se koordinatama kreće, dakle, ovaj pledoaje za deviktimizaciju i sintetičko pamćenje.

Ključne riječi: viktimo transagresijski narativi i politike, prokletstvo selektivnog pamćenja, pledoaje za deviktimizaciju i sintetičko pamćenje

Identiteti - kulture - jezici test.indd 101 24.5.2016. 10:00:38

A PLEAD FOR DEVICTIMISATION AND SYNTHETIC MEMORY

Abstract

Cultures that consciously cherish oblivion of collective memory neccesarily end up in (self) victimisation and victimo transgresional narratives and politics. Following a „culture of selective recollection" one does not only end in „civil memory wars", but in armed conflicts as well. Be it individual or collective, memory is a very complex psycho-sociological procces not having in mind utter completeness. It is, on the contrary, always founded on a more or less „rigid choice". Therefore „the culture of oblivion" is a counterpart of „culture of recollection". None the less, the following rule applies: the more the political culture is an expression of prepolitical states or transitional traumas, the more important function do myths have. „Mental images become icons", stories become myths that separate hystorical experience from concrete conditions of its emergence and transform it into timeless tales. Because of this reason, all nationalisms in BiH (and in surrounding countries) are so little interested in so called synthetic memory, for the cosmpolitization of identity and ambients through transnational pulsations and networking. and networking. Yet, it is time to stop with unitarian idle tales about BiH or with lies that BiH has, entering UN, become a „political community". It is also time for the secessionist dreams about a „state inside a state" to end and start working on a project of a civilised political community in BiH, respecting all identities, inclusive attitudes as co-nations. One other presupposition for a political community in BiH is devictimisation, so the procceses of cosmopolitization of identities and ambients can begin. This project is, of course, founded on the political culture of consensus. In that manner this is a direct plead for „composite integrality" in BiH. In a world we still need to fight for, every cultural, political or jurisdictional violence would of course be unacceptable, whether they came from a secessionistic or a unitaristic side. In these coordinates is this plead for devictimisation and synthetic memory set.

Key words: victimo-transagressional narratives and politics, the curse of selective recollection, a plead for devictimisation and synthetic memory

Ne mora se biti neomarksist da bi se uvidjelo kako sve države ovoga svijeta rade na tzv. nacionalnom pamćenju putem vlastitih sustava moći (vojska, policija, obrazovanje, kultura, mediji…), a ni postmodernist da bi se pojmilo kako su propitivanja i dekonstrukcija načina njihova rada *sine qua non* bilo kojeg ozbiljnog bavljenja fenomenom selektivnoga sjećanja. Bilo individualno bilo skupno (kolektivno, korporativno), pamćenje je složen psihološko-sociološki proces kojemu potpunost nije cilj u najvećoj mjeri, nego uvijek počiva na manje ili više „rigidnu izboru". Doduše, individualno je pamćenje priča za sebe jer je uvjetovano i psihološkim strukturama pojedinca, ali ovdje se o tome i ne propituje, nego je riječ o onome što je u pravilu rezultat manje ili više rigidna izbora što uvesti u institucionalnu memoriju, a što čim

Identiteti - kulture - jezici test.indd 102 24.5.2016. 10:00:38

prije potisnuti u zaborav. Otuda i jest „kultura sjećanja" kontrapunkt institucionaliziranu, pa i implicitnu radu na zaboravu, čiji je krajnji rezultat „kultura zaborava".

Na temelju razumijevanja metodološki važne sintagme Aleide Assmann „rad na nacionalnom pamćenju"[1] u ovomu se radu pozornost usmjerava na organizirana filtriranja i selekcioniranja mnoštva činjenica i njihovo sintetiziranje u udžbenicima povijesti, dakle, na uobičajene metode i postupke u svakom obrazovnom sustavu, koji se mogu označiti viktimizacijom i svjesnim odustajanjem od viktimologije, to jest od dostojanstvena odavanja počasti žrtvama te tako i definitivno i od deviktimizacije i narativa i politika.

Problemi se ne rješavaju, nego se umnažaju ili odgađaju u nedogled ako se u pojedinim kulturama „rad na nacionalnom pamćenju" temelji na ciljano odnjegovanu selektivnu pamćenju koje unaprijed podrazumijeva zaborav ružnih dijelova vlastite povijesti ignorirajući time potrebu za tzv. sintetičkim pamćenjem. Iako nije predmetom posebnog propitivanja u ovome radu, nije nevažno naglasiti i hipotezu da se na ovaj način odustaje od stvaranja i temeljne pretpostavke za političku zajednicu, jednonacionalnog ili višenacionalnog karaktera, kao u BiH, jer u društvima u kojima se odustalo od deviktimizacije, odustalo se i od kozmpolitizacije, i od identiteta i ambijenata, i od konsenzne političke kulture. Iskustva onih kultura i zemalja koje još nisu ozdravile, izravno potvrđuju da „selektivna sjećanja" vode izravno u (samo)-viktimizacije, a potom i u viktimo-transagresije, što je predvorje i za revizije povijesti umjesto kritičkoga nadvladavanja prošlosti.[2]

I u knjizi Todora Kuljića *Kultura sećanja* znalački se veli:

> Srećni ljudi imaju loše pamćenje i bogato sećanje. Drugim rečima, kritični su prema grupnim i ideološkim slikama prošlosti i kadri da izgrade samostalni odnos prema istoriji. Bez pamćenja svakako ne bismo mogli zamisliti vreme. Međutim, pamćenje svesno i nesvesno iskrivljava ono što se ne može vratiti. U sećanju prošlost nije mrtva, već upotrebljiv i aktivan sadržaj. Upravo u tome leže i mogućnosti manipulacije. Kritička kultura sećanja nastoji da pokaže uzroke i obrasce raznovrsnih potreba prošlosti… Drugim rečima, kako se i zašto zaboravlja ono što je za vladajuće grupe nekorisno, ali i ono što je za grupu nefunkcionalno, a za pojedinca nelagodno? Rečju, treba demistifikovati selektivno pamćenje i organizovani zaborav.[3]

„Reorganizirani zaborav", nazovimo ga tako, metodološki je jednako važna kovanica kao i „kultura selektivnog sjećanja", sintagma koja se našla već u naslovu važne knjige Ivice Šarca, koji se odgovorno i znanstveno pozabavio trima valovima zločina u Hercegovini u prvih šest mjeseci postojanja NDH.[4] Na temelju kritički propitanih sadržaja u knjizi se mogu očekivati i daljnja ozbiljna istraživanja tzv. tam-

[1] Vidi Aleida Assmann, *Rad na nacionalnom pamćenju*, Beograd, 2002.
[2] Vidi Mile Lasić, *Kultura sjećanja*, Sarajevo, 2011.
[3] Todor Kuljić, *Kultura sećanja*, Beograd, 2006., str. 302.
[4] Vidi Ivica Šarac, *Kultura selektivnoga sjećanja: Hrvati Hercegovine i Nezavisna Država Hrvatska*, Mostar, 2012.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 103 24.5.2016. 10:00:38

nih mrlja u vlastitoj nacionalnoj povijesti i kulturi, ili u povijesti regije jugoistoka Europe, kako bi se posvuda umjesto viktimoloških pristupa i narativa u „radu na nacionalnom pamćenju" pristupilo uvođenju ozbiljnijih znanstveno-istraživačkih pristupa i sadržaja u obrazovnim sustavima.[5]

Na žalost, kao da se od ovakvih i sličnih ambicija odustalo na prostorima bivše Jugoslavije upravo u danima dok se u civiliziranu svijetu s velikim pijetetom obilježavala 70. obljetnica pobjede nad fašizmom, odnosno kraj Drugoga svjetskoga rata. Dovoljno je usporediti govore političkih i vjerskih prvaka iz ove i od prije 20 godina i uvidjeti ogroman korak unazad.[6] Inače, uvriježena je praksa da se ova obljetnica u zapadnom svijetu obilježava 8. svibnja jer je Hitlerov general Wilhelm Keitel potpisao bezuvjetnu kapitulaciju neposredno prije ponoći 8. svibnja 1945. Ali, u tom je trenutku po moskovskom vremenu bio već 9. svibanj pa se u dijelovima svijeta, u kojemu vrijeme teče po moskovskim mjerilima, i dalje obilježava ovaj datum na isti način kao i svih proteklih 70 godina. Inače, kraj II. svjetskoga rata uslijedio je tek nakon nuklearnog razaranja Hiroshime i Nagasakija i bezuvjetne kapitulacije Japana 2. rujna 1945. U bivšoj SFRJ rat je službeno trajao do 15. svibnja 1945. pa se taj datum obilježavao kao „Dan pobjede" do disolucije SFRJ, odnosno do njezina krvava hropca u ratovima o kojima ne postoji ni približno isto mišljenje u pojedinim zemljama sljednicama bivše SFRJ. I u vezi s disolucijom SFRJ vode se nepomirljivi „građanski ratovi sjećanja", kao i o „Danu pobjede" iz svibnja 1945. godine.

Ovo je vrijeme svojevrstan otvoren laboratorij za istraživače „rada na nacionalnom pamćenju" što je, u neku ruku, iznimno izazovno iako povezano s rizicima jednodimenzionalnih pristupa u kojima nužno strada istina kompleksnije naravi. Nastupilo je vrijeme u kojem je moguće o svemu govoriti i bez uvažavanja povijesnih okolnosti i činjenica što je i dovelo do „građanskih ratova sjećanja"[7], koji nisu povoljan ambijent za utvrđivanje objektivnih činjenica. Dapače, u vremenima kada se konačno isplakuju i javno neisplakane suze, malo je onih koji se trude oko tzv. sintetičkih pamćenja koja su pretpostavka kritičkoj kulturi sjećanja i kritičkom nadvladavanju prošlosti. Oni koji se, unatoč tomu, trude oko dekonstrukcija viktimoloških narativa

[5] Vidi Mile Lasić, *Prokletstvo kulture selektivnog sjećanja*, Sarajevo, 2015.

[6] Hrvatski portal *Autograf.hr* je 31. svibnja 2015. objavio pismo (posredstvom IKA-e), koje su u Zagrebu, 1. svibnja 1995. godine potpisali: Franjo kard. Kuharić, nadbiskup zagrebački, predsjednik HBK Srećko Badurina, biskup šibenski, potpredsjednik HBK Anton Tamarut, nadbiskup riječko-senjski, Ante Jurić, nadbiskup splitsko-makarski, Marijan Oblak, nadbiskup zadarski, Ćiril Kos, biskup đakovačko-srijemski, Slavomir Miklovš, vladika križevački, Antun Bogetić, biskup porečki i pulski, Slobodan Štambuk, biskup hvarski Josip Bozanić, biskup krčki, Želimir Puljić, biskup dubrovački, Ivan Prenđa, nadbiskup koadjutor zadarski, Đuro Kokša, pomoćni biskup zagrebački, Marin Srakić, pomoćni biskup đakovačko-srijemski, Juraj Jezerinac, pomoćni biskup zagrebački, Marko Culej, pomoćni biskup zagrebački, Marin Barišić, pomoćni biskup splitsko-makarski. Iako pisano u ratnim uvjetima, ono je nadmoćno svim aktualnim priopćenjima HBK ili pojedinačnim izjavama ljudi s ovoga popisa 20 godina poslije.

[7] Vidi T. Kuljić, *n. dj.*

Identiteti - kulture - jezici test.indd 104 24.5.2016. 10:00:38

i politika kako bi „rad na nacionalnom pamćenju" bio smislen, i nisu drugo nego Don Quijotei!

I u još jednoj važnoj knjizi Aleide Assmann *Duge sjenke prošlosti*[8] upozorava se na to da cilj pamćenja, bilo ono individualno ili skupno, kolektivno, nije postizanje potpunosti u najvećoj mjeri - ono je uvijek selektivno i počiva na manje ili više „rigidnu izboru". Zaborav je konstitutivan dio i individualnoga i kolektivnoga pamćenja, veli Aleida Assmann, profesorica na Sveučilištu Konstanz (Egipćanka rodom), koja se zajedno sa svojim suprugom, profesorom egiptologije Janom Assmannom (punim imenom Johann Christoph Assmann) ubraja u red respektabilnih istražitelja mehanizama „kulture zaborava".

Slijedeći metodološke naputke Aleide i Jana Assmanna, smije se ustvrditi da što je kultura više izraz pretpolitičkih stanja ili tranzicijskih trauma, to mitovi imaju značajniju funkciju pa se u tom kontekstu mogu i razumjeti, ali ne i opravdavati politike koje vješto manipuliraju osobama i događajima iz povijesti, primjerice podizanjem spomenika. Mentalne slike postaju ikone, ustvrdila je profesorica Assmann, pa priče postaju mitovi koji odvajaju historijsko iskustvo od konkretnih uvjeta njegova nastanka i preoblikuju ga u izvanvremenske pripovijesti koje se prenose s generacije na generaciju sve dok za takvim čim dominantni narativi i politike imaju potrebe.

Posebno se čini važnim njezino upozorenje da ljudska psiha ima vrhunsku sposobnost izmišljanja kada treba oformiti i razviti strategije obrane od krivice. U eseju *Pet strategija potiskivanja* profesorica Assmann ustvrdila je kako je opravdavanje primaran oblik odbacivanja krivice. Manifestacijski su mu oblici različiti, ali je ambicija podjednaka. Tko želi rasterećenje ili oslobađanje od krivnje, veli izrijekom dr. Assmann, nerijetko bira prijekor, odnosno prelazi u napad jer je, navodno, napad najbolja obrana. Njezinoj se prosudbi može samo dometnuti da se na ovaj način odgađa suočavanje s prošlošću i proces ozdravljenja u kulturi i zemlji kojoj se pripada. Po svim raspoloživim kritičkim uvidima i u BiH i u regiji jugoistoka Europe upravo su u tijeku kontrolirani procesi implicitnog i eksplicitnog opravdavanja vlastite krivnje zbog čega se i govori o vlastitim žrtvama i krivnjama drugih!

U ovoj se knjizi Aleide Assmann u poglavlju „Europa kao zajednica sjećanja" upozorava da je nacija kao referenca kolektivnog identiteta na mnogim mjestima došla u krizu „pri čemu je tendencija ka cijepanju nadolje trenutno snažnija od tendencije ka ujedinjavanju nagore". Ergo, separatistički je trend u svijetu markantniji od integracijskoga. Pri tome ugledna autorica upozorava na procese u SAD-u, gdje su „nacionalni mitovi i vizije izgubile boju i snagu uvjerljivosti, i tako upraznili mjesto za etničke identifikacije."[9]

[8] Vidi Aleida Assmann, *Duga senka prošlosti*, Beograd, 2011.

[9] Mile Lasić, „O traumi osobnih i skupnih identiteta", u: *Pravda, mir, stvorenje na EU-areopagu*, Zbornik radova, Split, 2014., str. 139. – 161.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 105 24.5.2016. 10:00:38

U krajnjoj konzekvenci riječ je o tome da tzv. *melting pot* koncepcija nacije (ili u prijevodu lonac za taljenje) uzmiče pred koncepcijom tzv. „zdjele salate" u kojoj je „sačuvana mnogostrukost podrijetla i različitost iskustva", veli dr. Assmann. K tomu, integracijska je snaga budućnosti opala, a prošlost je, zahvaljujući „povratku potisnutih, prešućenih i nepriznatih povijesti o patnji, postala u međuvremenu važnija za obrazovanje identiteta", što se može preuzeti i kao metodološki naputak za razumijevanje onoga što se zbiva na jugoistoku Europe u „radu na nacionalnom pamćenju".[10]

***

Postoji, dakako, i velika zemlja koja je u 20. stoljeću duboko potonula u barbarizam pa čak imala i tu nesreću da doživi i obje vrste diktatura i totalitarizama (tobože desne i tobože lijeve), kako bi potom ozdravila i postala, čak, prvakom kritičke kulture sjećanja i tim putem kritičkoga nadvladavanja prošlosti. U tom se smislu i ne smije ignorirati da je 31. siječnja 2015. u Berlinu umro šesti poslijeratni njemački predsjednik Richard von Weizsäcker (1920. – 2015.), koji se u cijelome svijetu pamti po ocjeni u Bundestagu točno 40 godina poslije kraja Drugog svjetskog rata, da je dan bezuvjetne kapitulacije Hitlerove Njemačke bio ujedno i dan oslobođenja Nijemaca od nacizma.

Richard von Weizsäcker je 8. svibnja 1985. godine doslovce rekao: „Osmi svibanj je bio dan oslobođenja. On nas je sve oslobodio od neljudskog sustava nacionalsocijalističke nasilne vladavine."[11] O „oslobođenju od nacizma" govorili su i prije Weizsäckera umjetnici poput Heinricha Bölla i Güntera Grassa, političari poput Willyja Brandta (SPD) i Helmuta Kohla (CDU), pa ipak je tek njegov govor doživljen kao oslobađajuća istina koja je dirnula u dušu Nijemaca, a svijet pokrenula da drugim očima gleda na poslijeratnu Njemačku. A to što je upravo Weizsäckerova poruka tako snažno odjeknula među Nijemcima povezano je s tim da ju je izgovorio bivši kapetan Wehrmachta i konzervativni njemački predsjednik plemićkoga podrijetla čiji je otac u vrijeme njemačkog ministra vanjskih poslova Joachima von Ribbentropa promaknut čak u državnoga tajnika (1938. – 1943.) da bi od 1943. pa sve do kraja rata bio i diplomat pri Svetoj Stolici. Zbog svega je toga i bio osuđen na sedam godina zatvora u Nürnbergu. K tomu, tako krupnu istinu izgovorio je plemić, rođen u jednom dvorcu u Stuttgartu, gradonačelnik Berlina (1980. – 1983.), a povrh svega sin visokoga službenika u Hitlerovu aparatu, što je sve davalo Weizsäckerovoj ocjeni dodatnu težinu. Svi su u Njemačkoj znali da je bio, kao i brat mu, od prvoga dana

[10] *Isto.*

[11] Mile Lasić, „Pomogao im je otvoriti oči", *Autograf.hr*, 25. II. 2015., http://www.autograf.hr/pomogao-im-je-otvoriti-oci/; Mile Lasić, *Uzaludni proeuropski pledoaje*, Opuzen – Sarajevo – Zagreb, 2016., str. 11. – 14.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 106 24.5.2016. 10:00:38

vojnik Wehrmachta u ratu u Poljskoj te da je već 2. rujna 1939., drugoga dana Drugoga svjetskog rata, držao u naručju mrtvo tijelo svoga brata.

Šesti njemački predsjednik Richard von Weizsäcker, zvan od milja i „Srebrni Uvojak", bio je doista općeuvažavani svenjemački predsjednik u dvama mandatima (1984. – 1989. – 1994.), dakle i u danima mirnog ponovnog ujedinjenja Njemačke 3. listopada 1990. godine. Posrnuvši duboko „u smeđu močvaru", SR Njemačka je – poslije „oslobođenja od nacizma" – jednostavno imala sreće s predsjednicima i kancelarima pa se oporavljala brže nego što se smjelo nadati. Govoreći rječnikom Ericha Fromma, oporavljala se toliko uspješno da je od „bolesnog društva" postalo „zdravo društvo". Dakako, nije slučajno što je SR Njemačka nedavno doživjela da ju potomak preživjelih u holokaustu, glavni urednik *Židovskih novina* dr. Rafael Seligmann predloži za Nobelovu nagradu za mir.[12]

„Mladi nisu odgovorni za to što se tada događalo", precizirao je 8. svibnja 1945. tadašnji šesti njemački predsjednik, „ali jesu odgovorni za to što se iz toga napravi u povijesti". Iz ovoga govora još snažnije odjekuju opomene: „Tko pred prošlošću zatvara oči, biva slijep za sadašnjost" i „ne smijemo 8. svibanj 1945. odvojiti od 30. siječnja 1933."[13] Dakako, riječ je o datumima koji govore o kraju i početku Hitlerove strahovlade.

Na temelju ovih Weizsäckerovih opomena nitko od Hrvata ne bi smio govoriti o Bleiburgu a da se prije toga nije s pijetetom prisjetio i sviju žrtava stradalih u sustavu logora smrti Jasenovac. I još nešto, ne smiju se odgađati dekonstrukcije vlastitoga nacizma jer je to najprezriviji sustav u ljudskoj povijesti. Svejedno je, barem u ovom kontekstu, na kojoj su strani u ratovima 20. stoljeća sudjelovali nečiji djedovi i očevi, stričevi i ujaci.

Naravno, nužno je dekonstruirati i ideologijske matrice lijevoga totalitarizma, jer je i on „neprijatelj otvorenog društva", te svim njegovim žrtvama odati posljednji spomen! Na žalost, uslijed svega što im se događalo u 20. stoljeću i Hrvatima, i drugim narodima bivše Jugoslavije, tek predstoji mukotrpan proces samooslobađanja od iluzija fašizma i nacizma, kao i tobožnjega komunizma, u konačnici od viktimizacija i viktimo-transagresija, od prokletstva kulture selektivnoga sjećanja.

***

Zapravo, sva su se postjugoslavenska društva zaputila drugim, a ne njemačkim putem kritičkoga nadvladavanja prošlosti. To je vidljivo i u pristupima niza važnih institucija znanosti i kulture, kao i vjerskih zajednica, koje i ne kriju da uopće nemaju

[12] Rafael Seligmann, „Nobelova nagrada za Njemačku", u: Mile Lasić, *Uvod u znanost o politici*, Mostar, 2015., str. 295. – 297.
[13] M. Lasić, „Pomogao im je...".

Identiteti - kulture - jezici test.indd 107 24.5.2016. 10:00:38

ambiciju kritičkoga nadvladavanja prošlosti, pa ni budućnosti radi. Otuda su sve institucije koje u tome sudjeluju ili idejni tvorci ili izvršitelji revizije povijesti koja se odnosi upravo na Drugi svjetski rat.

U revizionističkim pokušajima posve se ciljno odustaje i od plemenite biti kulture kritičkoga nadvladavanja prošlosti po kojoj svaka žrtva, svaki ubijeni ili nastradali u bezumnim ratovima kroz povijest zaslužuje poštovanje, znak i spomen. Dakako, pri tom se smije dopustiti kulturološki, politički i povijesni revizionizam, koji bez ikakvih obzira demonstriraju pojedini povjesničari, politolozi i drugi intelektualci diljem zemalja sljednica bivše Jugoslavije. Oni koji se bave znanošću i odgovornim „radom na nacionalnom sjećanju" ne bi smjeli dopustiti sebi ono što smiju ljudi koji su doživjeli patnje ili preživjeli koncentracijske i druge logore, kojima su sjećanja doista i postala „jedina prava domovina".

Na tu je činjenicu, koja se tiče svih traumatiziranih ljudi, svojim potresnim sjećanjima upozorio preživjeli logoraš u nacističkim logorima, pokojni Đorđe Lebović. U njegovoj knjizi sjećanja *Semper idem*… upozorava se da izjednačavanjem žrtava bezumnih ratova, koje su „…kao i zvezde na nebu, večno nevine i večno jednake", ne izjednačavamo ideologije i politike, nego se borimo protiv nepravedna zaborava i selektivnoga sjećanja. Zaborav je, poručuje iz groba Đorđe Lebović u krasnom rukopisu koji je posthumno objavila njegova supruga, „najveća kazna koja može da pogodi ne samo pojedinca već i čitave narode"[14].

No, ni Lebovićeva ni druga slična upozorenja nema tko ni čuti ni razumjeti. U Republici Srbiji 14. svibnja 2015. i sudskim se putem rehabilitirao vođa četničkoga pokreta u Drugome svjetskome ratu general „kraljevske vojske u otadžbini" Dragoslav Draža Mihailović. Taj se fenomen i rukavac povijesti u ovoj dekonstrukciji može dobro ilustrirati uz pomoć sjajna teksta „Revizija revizije" profesorice dr. sc. Dubravke Stojanović s katedre za povijest Filozofskog fakulteta u Beogradu. Uvažena povjesničarka piše:

> Promene koje su unete u tumačenje 1941. godine u Miloševićevo vreme bile su prava ideološka slika tog vremena. Radilo se o specifičnoj smeši komunističke i nacionalističke ideologije, koja je izjednačila partizanski i četnički pokret kao antifašističke, ali zadržavajući primat partizanskom. Posle 2000. godine u udžbenike u Srbiji uneta je nova verzija svih događaja iz Drugog svetskog rata, koju možemo nazvati revizija revizije. Sada su uloge glavnih aktera rata u potpunosti izmenjene u odnosu na komunističko vreme: četnici su postali good guys, a partizani bad guys… Ono što u srpskom slučaju posebno brine jeste identifikacija sa antidemokratskim vertikalama prošlosti, a kad je Drugi svetski rat u pitanju, sa onim strujama koje su se u tom ratu našle na strani gubitnika.[15]

[14] Đorđe Lebović, *Semper idem: nedovršena hronika jednog detinjstva*, Beograd, 2008., str. 418.

[15] Dubravka Stojanović, „Revizija revizije: '1941' u udžbenicima istorije u Srbiji", Sulejman Bosto – Tihomir Cipek – Olivera Milosavljević (ur.), *Kultura sjećanja: 1941.*, Zagreb, 2008., str. 157. – 163.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 108 24.5.2016. 10:00:38

Posljednja rečenica profesorice Stojanović može se i doslovce odnositi i na ambicije niza institucija kulture i znanosti u Hrvatskoj. Pitanje je samo hoće li se u Republici Hrvatskoj znati stati na vrijeme kako se ne bi otišlo toliko daleko u revizije prošlosti kao što je to u Srbiji. Možemo se bojati da nije uzalud izvršena žestoka „vatrena priprema" putem baražne ideološke vatre u medijima te da će se uskoro oformiti i zahtjevi za rehabilitaciju raznih poglavnika i doglavnika ustaškoga pokreta.[16]

I koliko je god vrijeme zrelo za samosvjesnu građansku, kritičku kulturu, nje nema ni na vidiku, ili je ima tek u elementarnim formama, pa se hrvatsko društvo nalazi pred ponorom koji u pravilu slijedi nakon „ratova sjećanja". To što nije pala krv ispred crkve sv. Marka prije tjedan dana, ne znači da se ta vrsta nesreće ne može dogoditi u naelektriziranoj atmosferi u Zagrebu ili negdje drugdje. „Nešto se ružno i opasno događa ne samo u HDZ-u, nego i u širim krugovima. […] Nevjerojatno je da nova predsjednica Republike, koja je iz grobničkog partizanskog kraja, a usto je svjetska žena, ne shvaća da je ukloniti Tita s Pantovčaka isto kao maknuti generala De Gaullea iz neke francuske institucije", upozorio je Slavko Goldstein.[17]

Apsurd je time savršen jer Republika Hrvatska nije poražena zemlja u Drugome svjetskome ratu samo zbog toga što je, uz endehazijske, imala i antifašistički pokret (u sastavu NOVJ-a, dakako). Još je apsurdnije što se i 70 godina poslije Drugoga svjetskoga rata mora ponavljati da Nezavisna Država Hrvatska nije bila ni nezavisna ni država pa ni hrvatska, nego tek puki satelit talijanskoga fašizma i njemačkoga nacionalsocijalizma. Upravo je zbog toga i bila velika prijevara za velike dijelove hrvatskoga (i bošnjačkoga) naroda u BiH. K tomu, Republika Hrvatska je samo zahvaljujući svom antifašističkom pokretu, koji je oformio ZAVNOH, stekla pravo sudjelovati na I. i II. zasjedanju AVNOJ-a u Bihaću i Jajcu pri formiranju buduće DFJ/FNRJ/SFRJ. Tako je kao jedna od šest jugoslavenskih republika i sudjelovala u antihitlerovoj koaliciji pa je mogla vratiti i Istru, i Dalmaciju i otočje u svoje okrilje. Već zbog toga nitko u Hrvatskoj ne bi smio podcjenjivati doprinose njezinih antifašista partizana (hrvatskih, srpskih i inih, bili ili ne bili komunisti) uspostavi Hrvatske unutar Jugoslavije.

[16] O zbirci pisama koju je sastavio emigrant Mile Boban Otporaš (*Pisma Vjekoslava Maksa Luburića 1952.-1969.*, Despot Infinitus d.o.o., Zagreb, 2014., str. 1050.), odnosno kontekstu u kojemu je moguće objavljivanje bez znanstveno-kritičkih komentara, vidi više u: Mile Lasić, „Hrvatski ratovi sjećanja", *Autograf.hr*, 22. IV. 2015., http://www.autograf.hr/hrvatski-ratovi-sjecanja/.
O tome, uostalom, svjedoči i najsvježiji nakladnički poduhvat Despot Infinitus d.o.o. na temelju kojeg je u nedjeljnom izdanju Večernjeg lista od 31. svibnja 2015. objavljen tzv. povijesni ekskluzivni tekst ni manje ni više nego o dnevničkim zapisima koje je Ante Pavelić pisao o susretima s Adolfom Hitlerom. Opet se nudi - kao i u slučaju Luburićevih pisama - nekompetentan i ideološki određen predgovor dnevnicima najvećega zločinca među Hrvatima, čime se i razotkriva jad i bijeda vremena u kojima živimo.

[17] Opširnije o Goldsteinovim upozorenjima vidi u: Mile Lasić, „Studija slučaja (case study) o (anti)fašizmu u Hrvatskoj i među Hrvatima", 1. IV. 2015., http://milelasic.com/?p=1894.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 109 24.5.2016. 10:00:38

***

Sve navedene činjenice svjedoče kako se Hrvati ni 70 godina poslije Drugoga svjetskoga rata nisu u stanju nositi s tamnim mrljama u vlastitoj povijesti te se ne žele razlikovati fašizam i antifašizam kao pokreti u Drugome svjetskome ratu, a potom se nije u stanju objektivno progovoriti ni o zloćudnim pojavama unutar antifašizma pri kraju rata i u poraću, kada se sunovratio u državni teror u obračunima s političkim protivnicima. Jedina korist od aktualnog „građanskog rata sjećanja" je, zapravo, u tome što je sada i posljednjem političkom slijepcu jasno da je krajnje vrijeme da i Hrvati propitaju vlastite „duge sjenke prošlosti" (Aleida Assmann), što znači sjenke obaju totalitarizama, kako bi se barem konačno okončao Drugi svjetski rat i u Hrvatskoj.

Hrvatima je, dakle, žurno potreban iskorak u kritičkom nadvladavanju prošlosti što podrazumijeva ozbiljan diskurs i o sramotnim fašističkim zločinima, ali i o zločinima tzv. antifašističkih pobjednika u ratu i poraću (presudama bez suđenja, ubijanju stvarnih i izmišljenih političkih protivnika na tzv. križnim putovima), uključivo i u tzv. antistaljinističkim obračunima. Jedno je posve sigurno, ni u Hrvatskoj ni drugdje nije vrijeme za povijesne revizije, nego za povijesne istine, za deideologizacije i konačno kritičko nadvladavanje prošlosti. Vrijeme je konačno i za deviktimizacijom i pomirenjem pa otuda ova dekonstrukcija i pledoaje za deviktimizaciju i sintetičko pamćenje! Iz tih je potreba i nemoguće ignorirati ono što se ove godine događalo uoči i tijekom komemoracije na Bleiburgu.[18]

Upravo zbog tog što je kontrapunkt toj vrsti „otkliznuća" i što ilustrira protukulturu sintetičkoga pamćenja i hrvatskim sramotama i tragedijama, unutar ove dekonstrukcije mora se izdvojiti brandtovska gesta pokojnoga hrvatskoga premijera Ivice Račana na Bleiburgu 15. svibnja 2002. Čovjek i političar, i sam rođen u jednom koncentracijskom logoru, nakon što je kleknuo kod spomenika i položio vijenac, kazao je:

> Odavde želim uputiti iskrenu ispriku i sućut svima onima čiji su životi na bilo koji način obilježeni tragedijom Bleiburga, koji su na bilo koji način zbog Bleiburga patili. Želim odati počast, pokloniti se s pijetetom svim žrtvama prošlih sukoba u povijesti, neovisno o tome u ime kojih su ideologija i politika zločini činjeni. Nedavno sam se poklonio žrtvama Jasenovca. Danas ovdje izražavam sućut i žaljenje zbog Bleiburga […] Prošlost ne možemo mijenjati, ne možemo ni miriti sve one koji su sudjelovali u prošlim krvavim sukobima. Ali vrlo je važno da jučerašnji sukobi ne potiču nove i aktualne, vrlo je važno da se jučerašnja mržnja ne

[18] Vidi izvrsne dekonstrukcije „mita o Bleiburgu": Drago Pilsel, „Kolindino poklonjenje ustašama", *Autograf.hr*, 11. V. 2015., http://www.autograf.hr/kolindino-poklonjenje-ustasama/; Ivan Lovrenović, „Hrvati na Bleiburgu", www.ivanlovrenovic.com, 18. V. 2015., http://ivanlovrenovic.com/2015/05/hrvati-na-bleiburgu/; kao i podsjećanja na prošlogodišnju poruku s Bleiburga dubrovačkog biskupa Mate Uzinića: „Prestanimo se već jednom ponašati kao djeca ustaša i partizana. Prestanimo jedni drugima biti neprijatelji i postanimo jedni drugima braća i sestre."

Identiteti - kulture - jezici test.indd 110 24.5.2016. 10:00:38

> prenosi na nove generacije želimo li čuvati i očuvati demokratsku Hrvatsku […] Današnja Hrvatska osuđuje svaki zločin upravo zato što je građena na temeljima demokracije antifašizma, odlučnog odbacivanja svakog ekstremizma u ime kojeg su činjeni zločini svake politike, svakog totalitarizma – lijevog i desnog, crvenog ili crnog. Nesreća Bleiburga i Križnog puta velika je. Trebamo je pamtiti kao opomenu. Bleiburg je opomena i svjedočanstvo zločina koji se ne smiju ponoviti. Stoga upravo ovdje želim još jedanput ponoviti kako je važno poštivati ljudska prava, ljudske živote, i ustrajati u razumijevanju, toleranciji i miru….[19]

Ni prošlogodišnjeg govornika na Bleiburgu dubrovačkog biskupa Matu Uzinića ni Račana nisu, na žalost, dobro čuli i razumjeli u Hrvatskoj! Zbog toga se i mora ponavljati: ma kako je sve ružno završilo tijekom krvava rasapa SFRJ, bez subjektiviteta RH unutar SFRJ Republika Hrvatska ne bi mogla 22. svibnja 1992. godine postati članicom Ujedinjenih naroda. U svakom slučaju, ne bi mogla biti priznata unutar njezinih međunarodno priznatih granica bez poštivanja položaja bivših republika u Ustavu SFRJ iz 1974. godine, što je bio i temelj za „deset mišljenja" Badinterove komisije. Upravo je zbog toga i opasno što su se neke važne institucije u suvremenoj Hrvatskoj upustile u falsificiranje ili reviziju povijesti.

***

Nije moguće privoditi kraju ovu dekonstrukciju i iz nje proizašao pledoaje za deviktimizaciju i sintetičko pamćenje a da se ne oda posljednja počast čovjeku i umjetniku (umro 13. travnja 2015.), koji je ponajviše utjecao na utemeljenje kritičke kulture sjećanja u SR Njemačkoj.[20]

Priča je veoma kompleksna, ali ju je moguće pojednostaviti na sljedeći način: Grass je prvo umjetničkim sredstvima prisilio Nijemce da propitaju vlastitu opijenost nacionalsocijalizmom kako bi potom dekonstruirali prošlost, govoreći Derridaovim jezikom, te je potom i kritički nadvladali. Drugim riječima, poslijeratni Nijemci prvo su od Grassa učili deviktimizaciju da bi stekli pravo i na viktimologiju. U zemljama sljedbenicama bivše SFRJ je, na žalost, još uvijek i posvuda obrnut slučaj: umjesto kritičkoga nadvladavanja prošlosti putem viktimologije (dostojanstvena žrtvoslovlja) provode se ostrašćeni „građanski ratovi sjećanja" putem viktimizacija i „viktimo-transagresija" u funkciji budućih ratova.

Nema nikakve sumnje kako je i u zemljama bivše SFRJ došlo vrijeme da se svi instrumenti akademske i političke moći koji se koriste u „radu na nacionalnom pamćenju" počnu koristiti za deviktimizaciju narativa i politika u funkciji kritičkoga sjećanja i sintetičkoga zapamćenja. Sljedbom Grassova poučka, dakle, bilo bi potrebno žurno započeti kritički propitkivati prošlost da bismo se prvo posramili svih

[19] Izjava Ivice Račana na Bleiburgu 2002. godine: „Nesreća Bleiburga i Križnog puta velika je. Trebamo je pamtiti kao opomenu", www.milelasic.com, 18. V. 2015., http://milelasic.com/?p=2402.

[20] Vidi Mile Lasić, „Grassov poučak: sram i suze", *Autograf.hr*, 29. IV. 2015., http://www.autograf.hr/grassov-poucak-sram-i-suze/.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 111 24.5.2016. 10:00:38

zločina počinjenih u naše ime pa tako potom i stekli pravo na vlastite suze. Drugoga puta i nema u zasnivanju kritičke kulture sjećanja i u mukotrpnu procesu kritičkoga nadvladavanja prošlosti.

Da, vrijeme je za protukulturu, ako se već oficijelna kultura upustila u „radu na nacionalnom pamćenju" u revizionizme velikoga formata, govoreći jezikom Edwarda Wadiea Saida. Prema Saidovu mišljenju, „službena kultura je svećeničko lice akademija i države [...], ali *istina je, također, da dodatno glavnim strujanjima službene ili kanonizirane kulture postoje i odudarajuće ili alternativne, neortodoksne odnosno heterodoksne kulture, koje nose mnoge anti-atoritarne crte, s kojima konkuriraju službenoj kulturi. Ove kulture se mogu označiti i protu-kulturom, pod čim se podrazumijeva sveukupnost ispoljavanja i aktivnosti raznih i različitih outsiderskih skupina: siromašnih, imigranata, boema, pobunjenika, društvenih outsidera, umjetnika…*"[21]

Na žalost, samo se s margina društva, iz redova „protukulture" mogu očekivati impulsi kritičkoj kulturi sjećanja. Otuda je u procesu kritičkoga nadvladavanja prošlosti nužno upravo s pozicije *outsidera* i upućivati apele ili pledoaje jer impulsi i nemaju otkuda doći, nego iz redova kontrakulture!

[21] Edward Said, „The Clash of Definitions", Edward Said, *Reflections on Exile and Other Essays*, Cambridge – London, 2000., str. 578. U prijevodu s engleskog na hrvatski u knjizi: Mile Lasić, *Avanti dilatanti*, Sarajevo – Zagreb, 2015.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 112 24.5.2016. 10:00:39

Tatjana Tomaić

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Područni centar u Puli
Tatjana.Tomaic@pilar.hr
UDK 323.15
Stručni članak

NACIONALNI IDENTITET KROZ KOLEKTIVNO SJEĆANJE I JEZIK

Sažetak

Još je u antici, pa sve do razvoja ideje o narodnom suverenitetu, bila poznata vrijednost pamćenja i kolektivnoga identiteta u procesu spoznaje i oblikovanja političke zajednice. Francuski povjesničar Jules Michelet istaknuo je potrebu oblikovanja povijesti za narod. Sjećanje i historiografija nadopunjuju se i kao takva povijest ima smisla kada njezina interpretacija komunicira sa sadašnjošću. Sjećanja ostvaruju svoju funkciju u formiranju i oblikovanju kolektivnog i zajedničkog identiteta. Povijesno sjećanje koristi se u politici diferencijacije kroz konstrukciju političke borbe za legitimaciju vlastite i delegitimaciju protivničke pozicije. Prijepori oko načina pamćenja postaju uzrok društvenih podjela kojima se oblikuju identiteti.
Jezik je sastavnica identiteta i omogućuje pripadnicima da ostanu u doticaju s vlastitom poviješću i kulturnom baštinom. Jezična homogenizacija prirodan je atribut nacije i preduvjet za nju. Uporaba nacionalnoga jezika dio je i definicije pripadnosti naciji. Unificiran jezik ovisi o razvoju standardnoga jezika posredstvom obrazovanja, opće pismenosti i dostupnosti tiskanih medija. Nacionalni jezik je konstrukt, stoga politička klasa nadgledava standardizaciju i njezino planiranje kroz institucije, obrazovni sustav i djelovanje političkih elita.
Istraživačka pitanja bavit će se definicijom i konstrukcijom nacionalnog identiteta. Kakva je funkcija sjećanja u oblikovanju nacionalnog identiteta? Kakva je uloga jezika u izgradnji identiteta i oblikovanju solidarnosti koja izvire iz osjećaja zajedničke nacionalne pripadnosti?

Ključne riječi: nacionalni identitet, jezik, kultura sjećanja, povijest

NATIONAL IDENTITY THROUGH COLLECTIVE RECOLLECTION AND LANGUAGE

Abstract

The value of memory and collective identity in the process of realizing and forming a political community was known from antic times until the development of the idea about national sovereignty. French historian Jules Michelet highlighted the need of forming a history for a nation. Recollection and historiography supplement each other and history as such has its purpose when its interpretation communicates with the present. Memories fulfil their func-

Identiteti - kulture - jezici test.indd 113 24.5.2016. 10:00:39

tion in forming and shaping collective and common identity. Historic recollection is used in politics of differentiation through constructing a political fight for legitimizing its own and delegitimizing the opposite position. Conflicts concerning the ways of memorizing cause social divisions in which identities are formed.
Language is a part of identity and it enables its users to remain in touch their own history and cultural heritage. Linguistic homogenization is a natural attribute of a nation and a prerequisite for it. Using a national language is a part of the definition of belonging to a nation. Unified language depends on the development of standard language through education, general literacy and the availability of print media. National language is a construct, so the political elite supervises standardization and its planning through institutions, educational system and the action of political elites.
The research question will be dealing with the definition and construction of national identity. What is the function of recollection in building identity and forming solidarity which stems out of mutual national affiliation?

Key words: national identity, language, the culture of recollection, history

Uvod

O istraživanju politike možemo pouzdano govoriti s aspekta triju osnovnih pristupa: sa strukturalno-institucionalnog, interesno-racionalnog i kulturalno-identitetskog.[1] Rezultati su to spoznajnoga razvoja o trima ključnim pojmovima suvremene političke znanosti: o interesima, institucijama i identitetu.[2] Navedeni pristupi imaju svoje specifičnosti, potencijale i ograničenja te se usredotočuju na različite sastavnice političkoga života: racionalni pristup (pristup javnoga izbora) primarno se fokusira na ljudske interese, institucionalni se fokusira na organizacije i institucije politike, a kulturalni primarno na identitete.[3] Globalni kontekst razvoja određuje politiku svake zemlje, međutim on ne djeluje linearno na sam njezin razvoj. Usprkos nekim važnim globalnim trendovima, u različitim se društvima javljaju jednako važne heterogenosti koje su određene interesima, identitetima i institucijama svake pojedine zemlje.[4] Identitet je proizvod društvene konstrukcije aktera, skupina i institucija.

Istraživačka pitanja bavit će se definicijom i konstrukcijom nacionalnoga identiteta. Kakva je funkcija sjećanja u oblikovanju nacionalnoga identiteta? Kakva je uloga jezika u izgradnji identiteta i oblikovanju solidarnosti koja izvire iz osjećaja zajedničke nacionalne pripadnosti? U traženju odgovora na postavljena istraživačka pitanja definirat će se pojam identiteta i temeljnih skupina identiteta kao i reference

[1] Vidi Mark Lichbach – Alan S. Zucherman (ur.), *Comparative Politics: Rationality, Culture and Structure,* Cambridge, 1997.
[2] Vidi Jeffrey Kopstein – Mark Linhbach (ur.), *Comparative Politics: Interests, Identities and Institutions in a Changing Globar Order*, Cambridge, 2000.
[3] Usp. Vladimir Vujčić, *Kultura i politika*, Zagreb, 2008., str. 10.
[4] Usp. J. Kopstein – M. Linhbach (ur.), *n. dj.*, str. 19.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 114 24.5.2016. 10:00:39

njihovih odrednica u kontekstu teorija identiteta. Pregled teorija nacija i nacionalizma, kao i pojmova koje oni označavaju, nužni su jer predstavljaju pojavne oblike moderne i u kontekstu stvaranja građanskog društva imaju ključnu političku, socijalnu i ekonomsku dimenziju. Koncept formiranja nacionalnoga identiteta prikazuje elemente značajne za njegovu izgradnju: institucionalni okvir – državu; vrijednosti i simbole koji su zajednički većini čijim posredstvom sebe priznajemo kao *mi*; normativni, povijesni i jezično-komunikacijski aspekti našega zajedničkoga života kao skupa vrijednosti koje daju smisao našemu udruživanju.

Čimbenici koji čine sastavnicu u formiranju nacionalnoga identiteta pretpostavljaju zajedničku povijest i kao takvu bitnu funkciju i značajnu ulogu kolektivnoga sjećanja. Jezična politika, kao bitan čimbenik nacionalnoga identiteta, osigurava vezu između prošlosti i sadašnjosti i utočište je prepoznatljiva smisla. Time je jezik temeljna značajka samoprepoznavanja i ustanovljavanja nevidljive nacionalne granice.

1. Identitet

Glavna preprjeka jasnu razgraničenju pojma *identitet* je metodološke naravi i svodi se na spor oko ispravna pristupa proučavanju identiteta. Uporabu pojma *identitet* u političkoj teoriji Charles Taylor[5] definira samo kao obilježje skupina i smatra da identitet nikako ne može biti definiran kao obilježje pojedinca. Taylor time opovrgava sve vrste liberalnoga pristupa identitetu koji polaze od toga da se značaj identiteta mora razumjeti u odnosu na prava i interese pojedinca.[6]

Identitet neke osobe znači razlikovanje od drugih osoba, ali i specifičnost koja se može naći i kod drugih osoba, stoga identitet predstavlja ne samo jedinstvenost nego i zajedničku poveznicu. „Pojam identiteta u novovjekovnoj filozofiji, počevši od Descartesa, označava subjekt koji sebe određuje u odnosu na objekt, tj. u odnosu na sve druge koji ga okružuju.“[7]

Richard Jenkins smatra da je socijalni identitet naše razumijevanje tko smo i tko su drugi ljudi te razumijevanje samih sebe i kako nas razumiju drugi.[8]

Za identitet bismo mogli reći da je izvor smisla i iskustva naroda. Identitet je proces stvaranja smisla na temelju kulturnoga atributa kojemu je dana prednost pred drugim izvorima smisla zbog procesa samoizgrađivanja i individualizacije.[9] Primarni identitet je taj koji je trajan kroz vrijeme i prostor. Pojam osobnoga identiteta uživa

[5] Vidi Charles Taylor, *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity,* Cambridge, 1989.
[6] Usp. Furio Cerutti, *Identitet i politika*, Zagreb, 2006., str. 157. - 158.
[7] Ivor Altras Penda, „Identitet kao osobno pitanje“, *Revija za sociologiju*, Zagreb, god. XXXVI., 2005., br. 1. – 2., str. 55. – 62.
[8] Usp. Richard Jenkins, *Social Identity*, London - New York, 1996., str. 4.
[9] Usp. Manuel Castells, *Moć identiteta: informacijsko doba – ekonomija, drustvo i kultura*, sv. 2, Zagreb, 2002., str. 16.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 115 24.5.2016. 10:00:39

veliku popularnost u normativnim raspravama o javnome statusu kulture, nacionalizmu i građanskoj jednakosti. Giddens identitet tumači kao moderan projekt u kojem individue konstruiraju osobne naracije koje im omogućavaju samorazumijevanje i vršenje kontrole svojih života i vlastite budućnosti.[10] U raznim disciplinama, poput sociologije i socijalne psihologije, pojam identiteta ima različita značenja, i to otežava njegovu ispravnu i jasnu uporabu u političkoj teoriji.[11]

1.1. Obilježja individualnoga identiteta

U proučavanju koncepta identiteta potrebno je diferencirati dvije temeljne skupine identiteta: osobni i kolektivni identitet. Analiza utjecaja osobnoga (stavova, motiva, potreba, obrazaca ponašanja, želja i interesa) na izgradnju odnosa pojedinca spram nekog društvenog konstrukta kompleksan je proces dok je za koncept kolektivnih identiteta, koji utječu na zajedničku svijest pojedinaca o pripadnosti nekom društvenom i političkom entitetu, temeljno shvaćanje o postojanju određene skupine pojedinaca (čiji smo članovi) u kojoj priznajemo druge članove skupine s obzirom na određene elemente sličnosti koje zajednički dijelimo. Može se zaključiti da identitet nastaje iz procesa povlačenja granice radi pozicioniranja unutar skupine.

Mucchielli navodi psiho-socijalne reference koje određuju individualni identitet: dob, spol, zanimanje, obveze, status, društvene uloge, moć, uspostavljanje veza, motivacija, sposobnosti, ponašanje.[12] Kroz pozivanje na vlastiti identitet subjekt dobiva mogućnost određenja orijentacija za svoj vlastiti život u procesu učenja i sazrijevanja.

Filozof Jürgen Habermas razlikuje prirodni identitet, identitet uloga i *ja-identitet*. Prirodni se identitet dobiva rođenjem dok se identitet uloge stvara kad se individua prvi put suočava s očekivanjima svoga obiteljskoga okruženja. *Ja-identitet* stvara se kod odrasle osobe i podrazumijeva ograničenje identiteta na ulogu određenu okolinom. Identitet skupine u kojoj se subjekt kreće ima istaknutu ulogu u tvorbi identiteta pojedinca.[13]

1.2. Koncept kolektivnoga identiteta

Unutar kolektivnih identiteta važnom se čini razlika između političkih i kulturalnih koncepcija identiteta. Sociološki gledano, svi su kolektivni identiteti izgrađeni.

[10] Vidi Anthony Giddens, *Modernity and Self Identity, Self and Society in the Late Modern Age*, Cambridge, 1991.
[11] Usp. Andrej Keba, „Charles Taylor and the Possibility of Individualism about Identity", *Politička misao*, Zagreb, god. XLVII., 2010., br. 1., str. 13.
[12] Usp. Alex Mucchielli, *L'Identité*, Paris, 1986., str. 8. – 9.
[13] Usp. Jürgen Habermas, „Können komplexe Gesellschaften eine vernünftige Identität ausbilden?", Jürgen Habermas - Dieter Henrich, *Zwei Reden: Aus Anlaß des Hegel-Preises,* Frankfurt am Main, 1974., str. 23. -– 75.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 116 24.5.2016. 10:00:39

Osjećaj zajedništva, što je temelj kolektivnoga identiteta, može biti uspostavljen na sasvim različitim osnovama. Jenkins tvrdi da je kolektivni identitet onaj identitet koji prvenstveno naglašava koliko su ljudi slični jedni drugima, da je to onaj identitet koji se temelji na sličnosti između mnoštva osoba s obzirom na određene kriterije.[14]

Anthony Smith smatra da kolektivni identitet konstruiraju tri komponente zajedničkoga iskustva: 1. kontinuitet iskustva generacija dane populacije; 2. zajedničko sjećanje na specifične događaje koji su činili prijelomne točke kolektivne povijesti; 3. osjećanje zajedničke sudbine. U kolektivnom identitetu povezuju se podrijetlo i povijest, prošlost i budućnost, pripadnost tradiciji i ritualima koji se prakticiraju i uz pomoć kojih se učvršćuje osjećaj pripadnosti i solidarnosti s drugima.[15]

Prema Cerutttiju, rasprava o razvoju kulturnoga identiteta vezuje se uz pitanja mjesta, spola, jezika, povijesti, etničke ili religijske pripadnosti, dok se politički identitet temelji na nekom normativno i simbolički formiranom političkom subjektu koji, oslanjajući se na različite izvore, priznaje smislenost i legitimnost određenoga institucionalnoga poretka vlasti.[16] Kultura kao naslijeđe, koje se temelji na podrijetlu pojedinaca koji to naslijeđe prenose, izvorno je determinirana svojstvom skupine kojoj pojedinac pripada. Izgradnja identiteta na temelju kulturnih predispozicija temelji se na snažnoj sociokulturnoj mobilizaciji oko određenih etičkih i kulturnih vrijednosti koje neka skupina može smatrati zajedničkima.

Postmodernisti Z. Bauman[17] i D. Owen[18] na čelu s J. F. Lyotardom[19] tvrde da je svaki oblik kolektivnoga identiteta u razdoblju postmoderne nemoguć i suvišan te da je jedino važno proučavati razvoj i kretanje osobnih identiteta koji se mijenjaju ovisno o inputima koji dolaze iz okoline i iz pojedinčevih preferencija, stavova, želja i interesa. Po Castellsu razlikujemo tri oblika i izvora izgradnje identiteta: legitimirajući identitet koji se nalazi u Andersonovim i Gellnerovim teorijama o nacionalizmu, identitet otpora koji je po Calhounu u suprotnosti s načelima postojećih društvenih institucija i projektni identitet kada društveni i politički akteri planirano izgrađuju nov identitet čime žele promijeniti sveukupnu društvenu strukturu. Legitimirajući identitet uvode dominantne institucije i on stvara civilno društvo. Identitet otpora stvara se u uvjetima obezvrijeđenosti i temelji se na načelima koja su suprotna onima koja prožimaju društvene institucije i dovodi do stvaranja komuna ili zajednica.

[14] Usp. R. Jenkins, *n. dj.*, str. 80.
[15] Usp. Anthony Smith, *Nacionalni identitet*, Beograd, 1998., str. 30.
[16] Usp. F. Cerutti, *n. dj.*, str. 23. – 65.
[17] Vidi Zygmunt Bauman, „From Pilgrim to Turist – or a Short History of Identity“, Stuart Hall – Paul Du Gay (ur.), *Questions of Cultural Identity*, London, 1996.
[18] Vidi David Owen, „The Postmodern Challenge to Sociology“, David Owen (ur.), *Sociology after Postmodernism*, Thousand Oaks – London – New Delhi, 1997.
[19] Vidi Jean-François Lyotard, *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Minneapolis, 1984.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 117 24.5.2016. 10:00:39

Projektni identitet, kada pojedinci grade nov identitet i traže metamorfozu cijele društvene strukture, stvara subjekte.[20]

U takvim procesima konstrukcije i rekonstrukcije kolektivnih identiteta stvaraju se i različite predodžbe o zajedništvu. Nacionalna se integracija u razdoblju kasne modernizacije suočava s mogućnostima koje zastupaju više prostornih razina ističući pritom velik utjecaj teritorija na konstruiranje političkoga i kulturnoga identiteta. Keating navodi šest razina teritorija: globalna razina, kontinentalna, državna, regionalna, lokalna razina (grad, općina) i susjedstvo (selo, četvrt).[21] Kolektivni se identitet definira kao proces stvaranja smisla na temelju kulturnih atributa, stoga od kulturnih identiteta najveći legitimitet ima nacionalni identitet. Dok Meyer smatra da značenje kulturnoga identiteta u politici proizlazi iz političke odluke o značenju kulturnih razlika za politiku,[22] Huntingtonu je kulturni identitet politička činjenica sama po sebi i nužno preuzima političku funkciju.[23]

2. Teorije nacija i nacionalizma

Pojam *nacionalizam* potječe iz doba Francuske revolucije kada se idejno formiralo pravo nacije na suvereno donošenje zakona. To je ozakonjenje vlasti voljom nacije u kojoj se temeljito mijenja njezin klasni status. Isticanje nacije kao subjekta suverenosti u pojedincu stvara osjećaj pripadnosti skupini s kojom se može identificirati i tako se proizvodi nacionalni identitet. Pojam *nacionalizam* prvi je put upotrijebio Johann Gottfried Herder (1744. – 1803.) u svome spisu 1774., a u svakodnevnom se govoru koristi od 19. stoljeća.[24]

Nacionalizam se već u 19. stoljeću pokazao kao moćan politički čimbenik. Samim tim nakon Prvoga svjetskoga rata nacionalna je država uspostavljena kao načelo novoga svjetskoga poretka. Kasnija ispitivanja dokazala su da se objektivnim teorijama nacije i nacionalizma, koje se baziraju samo na objektivnim čimbenicima poput jezika, tradicije, religije i države, ne može objasniti pojava nacije i nacionalizma. Ljudi koji govore istim jezikom, imaju istu vjeru i sličnu kulturu ne pripadaju istoj naciji jednako kao što pripadnici iste nacije ne žive uvijek u istoj državi. Nacija se, stoga, pokušava razumjeti kao vlastita odluka o pripadanju skupini i uzajamno priznanje skupine individua o međusobnoj pripadnosti. Time bi nacija zadovoljila temeljnu ljudsku potrebu za identitetom i identifikacijom koja je razorena u prošlosti gub-

[20] Usp. M. Castells, *n. dj.*, str. 17. – 19.
[21] Usp. Michael Keating, *The New Regionalism in Western Europe: Territorial Restructuring and Political Change*, Chentelham, 1998., str. 8.
[22] Usp. Thomas Meyer, *Identität Europas*, Frankfurt am Main, 2004., str. 56. – 63.
[23] Vidi Samuel P. Huntington, *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*, Zagreb, 1998.
[24] Usp. Tihomir Cipek, „Nacija kao izvor političkog legitimiteta“, Tihomir Cipek – Josip Vrandečić (ur.), *Nacija i nacionalizam u hrvatskoj povijesnoj tradiciji*, Zagreb, 2007., str. 17.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 118 24.5.2016. 10:00:39

ljenjem tradicije. Nacionalna država kakva se razvila na Zapadu tijekom 18. i 19. stoljeća pokazala se učinkovita za smanjivanje kulturnih različitosti i homogenizaciju društva u nastajanju, a što je postalo moguće tek uspostavljanjem definiranih teritorijalnih granica u kojima se taj proces trebao odvijati. Unatoč razlikama pri formiranju i uobličavanju europskih nacija u 19. stoljeću, zajedničko im je da su sve one poistovjećivale s vlastitom nacionalnom kulturom. Nacionalna država nametnula se kao glavni organizator kulturnoga povezivanja naroda na nacionalnom teritoriju. Tako je zahvaljujući jeziku, komunikaciji i gospodarskim resursima stvorena institucija nacionalnoga državljanstva kao specifičan normativni mehanizam integracije svih posebnih stvarnih razlika i nejednakosti pripadnika nacije.[25] Prema Wagneru nacionalna država dostiže posljednju fazu „organizirane modernosti"[26]. Stoga nije sporno da je nacionalna integracija danas dominantan oblik integracije gdje je uloga nacionalne države kao glavnoga institucionalnoga mehanizama u integracijskim procesima. Calhoun ističe: „Ne poznajemo narode bez imena niti jezike ili kulture kod kojih ne postoji neki način razlikovanja između sebe i ostalih, između mi i oni."[27]

Ernest Gellner u svome djelu *Nacije i nacionalizam* tvrdi da je nacionalizam političko načelo prema kojem politička i nacionalna jedinica moraju biti istovjetne. Nacije su, kao i države, jedna mogućnost, a ne nužnost jer ne postoje u svim vremenima i u svim okolnostima. Nacija i država nisu ista mogućnost. Država se pojavila bez pomoći nacije kao što su i neke nacije nastale bez blagoslova vlastite države. Time dva čovjeka pripadaju istoj naciji ako dijele istu kulturu (kultura kao sustav ideja, povezivanja, ponašanja, komuniciranja) i ako jedan drugoga priznaju kao pripadnika iste nacije. Čovjek je taj koji stvara nacije. Nacije su preslika ljudskoga uvjerenja, odanosti i solidarnosti. Ljude u naciju pretvara uzajamno priznanje određenih zajedničkih prava i dužnosti. Gellner ukazuje na nedostatke kulturne i voluntarističke teorije u potpunu razumijevanju nacionalizma.

Jasan je pojam države Maxa Webera prema kojem je država ona društvena ustanova koja posjeduje monopol nad legitimnim nasiljem. Međutim, postoje države koje ne monopoliziraju legitimno nasilje na teritoriju koji nadziru. Isto tako nemaju sva društva državu i nije moguće postaviti pitanje jesu li njezine granice istovjetne granicama nacije. Nacionalizam je posljedica novoga oblika društvenoga organiziranja, zasnovana na visokim kulturama koje su ovisne o obrazovanju, a koje štiti država. Nacionalizam uzima postojeće kulture i pretvara ih u nacije. A svaka visoka kultura

[25] Vidi Peter Wagner, *A Sociology of Modernity: Liberty and Discipline*, London – New York, 1998.
[26] *Isto*, str. 118.
[27] Craig Calhoun, „Social Theory and the Politics of Identity", Craig Calhoun (ur.), *Social Theory and the Politics of Identity*, Oxford, 1994., str. 9. – 10.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 119 24.5.2016. 10:00:39

želi državu i to po mogućnosti vlastitu. Sukob izbija tamo gdje postojeće političke granice i granice visokih kultura s političkim pretenzijama nisu u skladu.

Nacionalizam shvaćen poput načela kulturnih jedinica, kao temelj političkoga života, ljudima nije urođen, već je kao fenomen općepoznat dio društvenih okolnosti našega doba. Konstrukcija nacionalnoga identiteta uslijedila je u mnogim slučajevima nakon političkoga čina stvaranja države. Klasičan primjer konstruiranja nacije nakon stvaranja države je Italija.[28]

Nacije možemo definirati, prema Ernestu Renanu (1823. – 1892.), francuskom teoretičaru nacije, kao skupine koje žele ustrajati kao zajednice. Time je nacija zajednica sjećanja, ali i zaborava.[29] Ujedinjujući nacionalizmi Italije i Njemačke 19. stoljeća modeli su postojeće visoke kulture i koji su samo trebali poboljšanje u obliku političkoga vodstva. Gellner se poziva na rad profesora Johna Plamenatza *Dva tipa nacionalizma*[30], koji je dvije vrste nacionalizma nazvao zapadnim i istočnim; zapadni tip *risorgimento*, ili ujedinjujući, vezan je za 19. stoljeće i liberalne ideje dok je istočni tip nacionalizam uvjetovan kulturom. Zapadni nacionalizmi djelovali su u ime razvijenih kultura i trebalo je samo malo prilagođavanje političke situacije, nekoliko bitaka i puno diplomatske aktivnosti da se tim kulturama osigura trajna zaštita. Nasuprot tomu, istočni je nacionalizam djelovao u ime visoke kulture koja je tek bila u nastajanju i nedostajala mu je jasno određena kulturna baza koju su posjedovali Talijani i Nijemci. Populacije istočne Europe još su bile čvrsto vezane odanošću rodbini, religiji, teritoriju. Prema Plamentzu, morale su se poduzeti drastične mjere poput progona, likvidacije, asimilacije kako bi se postigla bliska veza između kulture i države, koja je bit nacionalizma. Plamentz navodi da se moderno društvo bazira na nacionalističkom modelu koji proizlazi iz nove podjele rada. Gellner[31], u svojoj marksističko-modernističkoj teoriji nacije, tvrdi da korijene nacionalizma treba tražiti u postojanju velike socijalne pokretljivosti u industrijskome društvu. Zbog te pokretljivosti koja se zrcali u neprekidnu prelasku radnika s jednoga radnoga mjesta na drugo, mora postojati opća pismenost realizirana sposobnošću komunikacije i samim time standardiziran jezik kao i jedinstven obrazovni sustav. Industrijska visoka kultura nije više vezana s vjerom i Crkvom i time kulturu treba prihvaćati i održavati kao kulturu, a ne kao nositelja vjere. Prijelaz s jedne visoke kulture na drugu definira se kao nacionalizam. Država kao centralizirana ustanova za provođenje poretka održava homogenu nadmoćnu i sofisticiranu visoku kulturu.

[28] Poznata je izjava koja se često pripisuje političaru Massimu d' Azegliju (1798. – 1866.): „Stvorili smo Italiju, sad trebamo stvoriti Talijane."

[29] Usp. Tihomir Cipek, „Povijest uzvraća udarac", Tihomir Cipek (ur.), *Kultura sjećanja: 1991. – Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Zagreb, 2011., str. 26.

[30] Vidi John Plamenatz, „Two types of Nationalism", Eugene Kamenka (ur.), *Nationalism: The Nature and Evolution of an Idea*, London, 1973., str. 24. – 36.

[31] Vidi Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, Oxford, 1980.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 120 24.5.2016. 10:00:39

Nasuprot konstruktivističkim teorijama nacije, poput Gellnerove, Andersonove i Hobsbawmove, koje nacije i nacionalizam ograničavaju na razdoblje od 18. stoljeća nadalje i time predstavljaju jedan od aspekata modernizacije, nalaze se teorije poput teorije Adriana Hastingsa[32], koje zagovaraju srednjovjekovno podrijetlo nacija i nacionalizma i to ovisno o razvoju književnosti na narodnim jezicima i religiji, gdje Hastings suprotstavlja islam i kršćanstvo. Teoriju o starim nacijama koje su postojale prije Francuske revolucije zastupa i Hugh Seton-Watson koji smatra da je nacija formirana kada priličan broj ljudi smatra da tvori naciju.[33]

Nacionalistička doktrina, utemeljena na liberalnoj ideji o prirodnim pravima, obećavala je nov oblik vladavine, nacionalnu državu i politički poredak utemeljen na volji nacije. Abbé Sieyes pokazao je da se nacija integrira kroz političku reprezentaciju u parlamentu, što je stajalište teorije o političkom legitimitetu i suverenosti nacije predstavljene u parlamentu. Sieyes (1748. – 1836.) tvrdi da naciju oblikuje njezin život pod istim zakonima i reprezentacija u zakonodavnom predstavništvu.[34] Politička reprezentacija nužna je za formiranje moderne nacije. Moderne su demokracije uz pomoć nacionalnoga načela oblikovale kolektivni identitet, a na liberalnim načelima postavile institucionalne temelje slobodnoga razvoja pojedinca.[35]

Teoretičar nacije Antony Smith smatra da su nacije moderne tvorevine i sukladno Gellnerovoj teoriji smatra da su nacije moguće isključivo u doba industrijalizacije i demokratizacije društva kada nacija postaje nositelj suvereniteta. Naciju određuju zajednički elementi: povijesni teritorij, tj. domovina, zajednički mitovi, zajednička javna kultura, zajednička zakonska prava i dužnosti svih pripadnika nacije i zajednička ekonomija s teritorijalnom mobilnošću pripadnika nacije.[36] Smithu je nacionalni identitet osobit oblik kolektivnoga kulturnoga identiteta. Njegova bit su mit o zajedničkome podrijetlu i povijesnim sjećanjima, povijesno formiran teritorij, zajednička masovna kultura, zajedničke obveze i prava te zajednički ekonomski interesi.[37]

Svjedoci smo da je u modernim europskim državama obnovljena politička uloga nacionalnoga identiteta. Još je Pavao Ritter Vitezović 1700. u *Oživjeloj Hrvatskoj* budućoj hrvatskoj naciji dao tri temeljne ideje za oblikovanje nacionalnoga identiteta: ideju o zajedničkom podrijetla, jeziku i povijesti (historijskoga državnoga

[32] Vidi Adrian Hastings, *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism*, Cambridge, 1997.
[33] Usp. Hugh Seton-Watson, *Nacije i države: ispitivanje porijekla nacije i politike nacionalizma*, Zagreb, 1980., str. 6. – 7.
[34] Napisao je poznati politički pamflet *Qu'est-ce que le tiers-état?* u siječnju 1789., neposredno prije Francuske revolucije, koji je imao veliki utjecaj na sam tijek revolucije.
[35] Usp. T. Cipek, „Nacija...", str. 20. – 21.
[36] Usp. Tihomir Cipek, „Oblikovanje hrvatskog nacionalnog identiteta: primordijalni identitetski kod u ranoj hrvatskoj političkoj misli", Hans Georg Fleck - Igor Graovac (ur.), *Dijalog povjesničara – istoričara 4*, Zagreb, 2001., str. 59. – 77.
[37] Usp. A. Smith, *n. dj.*, str. 4.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 121 24.5.2016. 10:00:39

prava). Vitezović je hrvatskima nacional-integracijskim ideologijama 19. stoljeća, osim potrebe teritorijalizacije nacije koja je važna za oblikovanje nacionalnoga identiteta, podastro i ideju etnosa čime je i razvio ideju o samosvojnom hrvatskom kao središnjem slavenskom jeziku. Hrvatski narodni preporoditelji tako su prihvatili Herderovu tezu da se bit nacije ogleda u njezinu jeziku i time je formula koja izjednačava naciju i jezik postala važna hrvatska politička misao. Vitezović uz primordijalni identitetski kôd konstruktora nacije i ideje o hrvatskoj pravnoj tradiciji uvodi i civilni identitetski kôd. Identitetska dvojnost svojstvena hrvatskoj političkoj misli tematizira razlikovanje između kulturne nacije (Nijemci) i državne nacije (Francuzi). Hrvatski narodni preporod kombinira oba načela, tezu opstojstva hrvatskoga naroda koji prema prirodnome pravu ima pravo na vlastitu državu dok s druge strane tvrdi kako povijesno-pravna tradicija dokazuje postojanje hrvatske države. Francuska revolucija 1789. godine i idejom prema kojoj je država istovjetna naciji, pa u jednoj državi može postojati samo jedna politička nacija, otvoren je put hrvatskim intelektualcima koji su na identičan način vidjeli i Hrvatsku u kojoj su u političkom smislu svi hrvatski državljani. Nije tu riječ o namjeri negiranja nacionalnoga identiteta ostalih, nego o ideji jednakih političkih prava povezanoj s hrvatskom državnopravnom tradicijom jer među južnoslavenskim narodima i zemljama samo Hrvatska ima državnopravni kontinuitet. Ideja hrvatskoga državnopravnoga kontinuiteta zasniva se na projekciji teorije društvenoga ugovora u prošlosti.[38]

3. Nacionalni identitet i politika identiteta

Iskustvo europskih država pokazuje da se jezične i kulturne razlike ne formiraju obvezno u identitete.[39] Sadržaj identiteta posljedica je povijesnoga i institucionalnoga konteksta u kojem se razvijao. Kada bi kultura bila ono što određuje identitet, onda bi rezultat trebao biti da snažnije posebnosti kulturnih obilježja stvaraju jači identitet, što se nije pokazalo ispravnim. Struktura države bila je i ostala najznačajniji čimbenik u oblikovanju njezina identiteta.[40]

Za izgradnju određenih nacionalnih identiteta najznačajniju ulogu imao je koncept kulturnoga identiteta, identiteta koji se gradio na temelju zajedničkoga jezika, povijesnih referenci, na mitovima obilježenih mjesta boravišta i tomu slično.

Samuel Noah Eisenstadt i Bernard Giesen razvili su tipologiju simboličkih kodova nacionalnoga identiteta. Njihova teorija kolektivnoga identiteta razlikuje tri ideal-

[38] Usp. T. Cipek, „Oblikovanje...", str. 59. – 77.

[39] Četiri različita jezika i dvije religije u Švicarskoj nisu dovele do rascjepa koji bi ugrozio švicarski identitet. Baskijska obilježja nisu se manifestirala u Francuskoj kao u Španjolskoj. Postojanje jakog baskijskog identiteta u Španjolskoj te odsutnost identiteta takve jačine u Francuskoj pokazatelj je različita djelovanja kulture.

[40] Primjerice, španjolski regionalizam rezultat je povijesnoga procesa institucionalnih promjena.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 122 24.5.2016. 10:00:39

tipa: primordijalni kôd koji se poziva na prirodno dane i neupitne razlike (rasa, spol, srodstvo), civilni kôd (kada jezgru identiteta tvore institucije, običaji, tradicije) i kôd svetoga (izraz dobiva u ideologijama ili religijama).[41]

Tihomir Cipek smatra da nacionalni identitet posjeduje trajno svojstvo sadržano u svojoj kulturno-povijesnoj jezgri koja se proteže kroz vrijeme. C. Schumacher tvrdi da se nacionalni identitet provodi kroz politiku identiteta dok Cipek drži da je politika identiteta ona dimenzija političkoga djelovanja u kojoj se sukobljavaju različite predodžbe o zajednici, određuju njezine granice te definira njezino članstvo.

Čimbenici koji utječu na izgradnju političkoga identiteta nisu nužno povezani s određenom skupinom, pa time zabranjeni ostalim skupinama, nego je riječ o nekim manje ili više univerzalnim normama i vrijednostima koje pojedinac ili skupina prihvaćaju. U taj oblik identiteta pristaje Habermasov koncept ustavnoga patriotizma.[42]

Politika nacionalnoga identiteta formira se preko politike povijesti koja interpretira povijest radi legitimacije određene političke pozicije, jezičnih politika koje podrazumijevaju političko korištenje jezika, religijskih politika, a time formira i politiku prema nacionalnim manjinama. Unutar navedenih politika postoji interakcija na koju djeluje politička kultura. Politika identiteta i politička kultura temeljnice su pretpostavki konsolidacije i razvoja suvremene demokracije.[43] Politička se kultura mora učiti procesima političke socijalizacije te educirati u procesima školovanja. Edukacija je nužna jer podrazumijeva razvoj, razumijevanje i primjenu znanja, zapravo razvoj svijesti i vrijednosnih orijentacija.[44] Spoznati vlastiti jezik, savjest i moralnost kao najviše kontingentne proizvode znači primijeniti samoidentitet koji nas čini spremnim za građanstvo u našoj državi i daje nam nadu u njezino postojanje, a jednako tako i u njezinu budućnost. Bez institucionalnih struktura – pravne, socijalne, ekonomske i kulturne – ne bi mogla funkcionirati demokratska pripadnost i participacija.[45]

3.1. Kolektivno sjećanje kroz politiku povijesti

Različite interpretacije povijesnih lomova i propasti političkih poredaka element je koji glasače usmjerava prema određenoj političkoj stranci koja im pruža pri-

[41] Usp. T. Cipek, „Oblikovanje...", str. 59. – 77.

[42] Pojedinca i skupinu poziva na odanost kako apstraktnome konceptu ustava tako i praktičnom ustavu kao najvišoj pravnoj normi koja vodi neki politički sustav.

[43] Vidi „Rang-lista prihvaćenih znanstvenih projekata", Projekt „Politike nacionalnog identiteta i povijesni lomovi", *Ministarstvo obrazovanja, znanosti i športa*, http://zprojekti.mzos.hr/public/c-prikaz_det.asp?psid=0&ID=209.

[44] Usp. Vladimir Vujčić, „Političke obveze građana u demokraciji i političko obrazovanje," *Politička misao*, god. XLIV., 2007., br. 4., str. 32.

[45] Usp. Peter Dahlgren, „Traženje razgovorne javnosti: mediji, prosuđujuća demokracija i građanska kultura", *Medijska istraživanja*, god. VIII., 2002., br. 2., str. 35. – 62.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 123 24.5.2016. 10:00:39

hvatljivo tumačenje prošlosti s kojom se mogu identificirati. Kultura sjećanja nekog društva oblikuje kolektivni identitet prema kojem se povijesno pamćenje i sjećanje koristi u političkoj borbi za legitimaciju vlastite političke pozicije kao i delegitimaciju protivničke. Prijelomne godine naše povijesti 1918., 1941., 1945. i 1991. pokazuju da interpretacija prošlosti služi kao političko oružje.[46]

Procesi promjena preslikavaju se i na funkciju povijesti, na povratak klasične političke povijesti koja pokazuje funkciju nacije u suvremenom društvu i na njezinu presudnu ulogu u legitimaciji političkoga poretka. Nacionalna država još je uvijek temeljna forma političkoga društva, stoga su nacionalni interesi temelj političke legitimacije modernih demokracija. U svrhu legitimacije političkog poretka potrebno je konstruirati prihvatljivo tumačenje povijesti koje je uz povezivanje kolektivnoga identiteta preduvjet stvaranju demokratske političke zajednice..

Povijesni lomovi oblikuju kolektivna razumijevanja u kulturu sjećanja reproducirajući konflikte kroz političke programe za nacionalne identitete koji političke elite koriste u oblikovanju političkoga djelovanja. Kultura sjećanja usredotočuje se na političku povijest koja stvara povijesnu sliku o svakom navedenom povijesnom lomu i srazu političkih kultura: o nacionalizmu i liberalizmu, o demokraciji i totalitarizmu, o utopiji i konzervatizmu.[47] Lokalni i regionalni kontekst povijesti pokazuje da su interpretirani odnosi političkih snaga i prilagodba političkim interesima rezultat kolektivnoga pamćenja, koje je podložno oblikovanju i utjecaju raznih političkih projekata.

Kolektivno sjećanje provodi se slijedom potrebe oblikovanja povijesti za narod. Znanstvena istraživanja pokazuju da je prihvatljiva interpretacija prošlosti nedvojbena poveznica između političke kulture i politike identiteta koje su nužne u procesu svladavanja totalitarnoga nasljeđa prošlosti.[48] Sjećanja ostvaruju svoju funkciju u formiranju i oblikovanju kolektivnoga i zajedničkoga identiteta. Povijesno sjećanje koristi se u politici diferencijacije kroz konstrukciju političke borbe za legitimaciju vlastite i delegitimaciju protivničke pozicije. Prijepori oko načina pamćenja postaju uzrok društvenih podjela kojima se oblikuju identiteti.

Politika se izražava simbolima i značajka je svih političkih sustava da svoju vjerodostojnost i legitimaciju traže u povijesti, stoga svaka politička stranka i politički poredak oblikuje svoju politiku povijesti.[49] Kolektivno sjećanje kreira se kroz poli-

[46] Usp. T. Cipek, „Povijest...“, str. 8.

[47] Sulejman Bosto – Tihomir Cipek – Olivera Milosavljević, „Povijesni lomovi: 1941. u sjećanju nacija, Sulejman Bosto – Tihomir Cipek – Olivera Milosavljević (ur.), *Kultura sjećanja: 1941. – Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Zagreb, 2008., str. 9.

[48] Ako se neka politička stranka potpuno zatvori u svoju kulturu sjećanja, ona će oblikovati svoj identitet, ali ne će ući u zajednički identitet nacije ili građana države u kojoj živi.

[49] Tihomir Cipek, „Sjećanje na 1945.: čuvanje i brisanje“, Sulejman Bosto – Tihomir Cipek (ur.), *Kultura sjećanja: 1945. – Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Zagreb, 2009., str. 164.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 124 24.5.2016. 10:00:39

tike povijesti koje se provode uz primjenu politike simbola. Ključna mjesta preko kojih se utječe na kolektivni identitet su spomenici (podizanje, rušenje), memorijski centri, obljetnice, sudski procesi, traženje oprosta, problemi oko definiranja povijesnih osoba koje postaju nacionalnim pitanjima. Denacifikacija je pojam koji označava pročišćavanje čitavih naroda od utjecaja fašizma i nacizma u kojima se države ograđuju od bivših politika prošlosti (Njemačka, Austrija). Slijedom toga Francuska je 2005. usvojila zakon u kojem se u francuskim udžbenicima i u predavanjima kolonijalna uloga Francuske mora prikazivati u pozitivnu ozračju.[50]

3.2. Jezik kao sastavnica identiteta

Jezik je urođena sposobnost, kulturni konstrukt. Jezik je sastavnica identiteta i omogućuje pripadnicima da ostanu u doticaju s vlastitom poviješću i kulturnom baštinom. Jezična homogenizacija prirodan je atribut nacije i preduvjet njezinu stvaranju. Uporaba nacionalnoga jezika dio je i definicije pripadnosti naciji.

Deutsch naglašava funkciju jezika u formiranju nacije i njegovu nacionalno-integracijsku funkciju koja je temeljena ne samo na zajedničkom jeziku nego na jednakoj uporabi pojmova i tek onda tvori temelj integraciji i formiranju nacije.[51] Djelotvorna komunikacija pripadnika nacionalne zajednice omogućuje formiranje nacije. Unificiran jezik ovisi o razvoju standardnoga jezika posredstvom obrazovanja, opće pismenosti i dostupnosti tiskanih medija. Nacionalni je jezik konstrukt, stoga politička klasa nadgledava standardizaciju i njezino planiranje kroz institucije, obrazovni sustav i djelovanje političkih elita.

Jezična se politika u prošlosti sustavno provodila radi uspostavljanja socijalnih relacija i kontrole komunikacijskih kanala koji se nalaze pod nekim oblikom društvene kontrole.[52] Pod jezičnom politikom smatramo „…skup postupaka pomoću kojih institucije, grupe ili pojedinci u jednom društvu neposredno ili posredno utječu na jezik, uporabu jezika i jezičnu situaciju u jednom segmentu društva, cijelom društvu ili više sinkronih društava"; jezičnu politiku možemo definirati kao politiku „…ne-

[50] Vidi „Loi francaise n 2005 - 158 du 23. Fevrier 2005. Portant reconnaissance de laN ation et contribution nationale en faveurs des Francais rapatries", *Legifrance*, http://ldh-toulon.net/la-loi-du-23-fevrier-2005-en.html.

[51] Vidi Karl W. Deutsch, „The Trend of European Nationalism: The Language Aspekt", Joshua Fishman (ur.), *Readings of Sociology of Languages*, The Hauge – Paris – Mouton, 1968.

[52] Kao primjer može nam poslužiti Adolf Hitler i *Moja borba* koja nastaje pod spiritualnim duhom Eckarta i materijalnom konkretnošću Haushofera, kao rezultat obračuna s cijelim svijetom. Knjiga *Moja borba* prvenstveno je namijenjena manje obrazovanoj masi, što je očito u strukturi jezika koji je korišten u djelu i gdje je vidljiva primjena uvjeravanja kao racionalnoga obrazlaganja te masovne sugestije i fanatizma poput neke vrste mentalnog programiranja. Njemački filolog Viktor Klemperer objavio je 1947. knjigu *LTI-Lingua terti iimperii* (jezik Trećeg Reicha) koja objašnjava kako je nacistička propaganda uspješno stvarala novi njemački jezik u političke svrhe približavajući tako nacističku ideologiju kroz svakodnevni govor većini stanovništva.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 125 24.5.2016. 10:00:39

kog društva u oblasti jezika, odnosno kao skup principa, stavova i odluka u kojima se ogleda odnos te društvene zajednice prema verbalnom repertoaru kojim raspolaže."[53] Jezična je politika određena kao skup racionalnih i uglavnom institucionaliziranih postupaka kojima neko društvo utječe na jezične oblike javne komunikacije i na formiranje svijesti svojih sudionika o tim oblicima.[54] Jezična politika bavi se prvenstveno jezikom u javnoj komunikaciji koji redovito ima, u sociološkom smislu, viši hijerarhijski status od jezika privatne komunikacije, tako i jezična politika, indirektno i snažno, djeluje na jezik privatne komunikacije. Za jezičnu politiku najrelevantnija su područja uporabe jezik administracije i politike, jezik obrazovnih procesa, jezik sredstava masovne komunikacije i jezik književnosti. U lingvističkoj se literaturi uz termine književni jezik, službeni jezik, nacionalni jezik i standardni jezik koristi i termin *koiné* koji označava zajednički jezik komunikacije na području na kojem se govori više dijalekata ili jezika. Društveni kontekst jezične politike obuhvaća sve elemente koji utječu na jezičnu politiku, a ne pripadaju jezičnome sustavu i njegovoj strukturi. Čimbenici relevantni za jezičnu politiku koje ne proučava lingvistika dijele se na šest skupina: na demografske, kulturne, socijalne, ekonomske, političke i pravne čimbenike. Demografski čimbenici obuhvaćaju broj, proporciju i distribuciju govornika različitih jezika na području na kojem se provodi određena jezična politika.[55]

Teoretičari jezične politike smatraju da je bitan postotak govornika određena jezika na nekom području.[56] Jezične ideologije Cobarrubias dijeli na četiri temeljna tipa: na jezičnu asimilaciju[57], na jezični pluralizam[58], vernakularizaciju[59] i internacionalizaciju.[60] Za jezičnu je politiku važno na koju se razinu državne strukture (lokalnu, regionalnu ili na razinu cijele države) odnose akti koji reguliraju jezičnu djelatnost i javnu komunikaciju.[61] Demografska situacija posljedica je prethodnih demografskih kretanja dok ekonomske, kulturne, političke, socijalne i pravne strukture u društvu nastaju na temelju povijesnih odnosa. Jezična politika u društvenom je kontekstu segment između vlastite prošlosti i budućnosti, stoga se mora voditi računa i o sinkronijskoj[62] i o dijakronijskoj[63] dimenziji. Lingvistički elementi društvenoga kontek-

[53] Dubravko Škiljan, *Jezična politika*, Zagreb, 1988., str. 8.
[54] *Usp. isto*.
[55] U Europi se jedino Island, Portugal i San Marino navode kao jednojezične države, u svim ostalima na državnom području žive govornici dvaju ili više jezika.
[56] U Finskoj jezična manjina dobiva službeni status s koncentracijom od 6 %, a u Kanadi s 10 %.
[57] Težnja da svi govornici ovladaju dominantnim idiomom.
[58] Kojim se funkcionalno održava jezična raznolikost.
[59] Uzdizanje nekog autohtonog idioma na razinu jezika javne komunikacije.
[60] Preuzimanje neautohtonog jezika za sredstvo javne komunikacije.
[61] Usp. D. Škiljan, *n. dj.*, str. 20.
[62] Pojave koje neposredno prisutne utječu na jezičnu politiku u određenu vremenu.
[63] Aspekti koji djeluju iz povijesne perspektive.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 126 24.5.2016. 10:00:39

sta obuhvaćaju izvanjezične pojave koje lingvistika svrstava u četiri skupine koje odgovaraju četirima disciplinama znanosti o jeziku: geolingvistici[64], sociolingvistici[65], psiholingvistici[66] (sociopsiholingvistika) i teorijskoj lingvistici.[67] Rijetki su slučajevi podudaranja etničkih granica s granicama jezične zajednice. Između jezika i etničke skupine postoje tri temeljne vrste odnosa: jedna etnička skupina rabi samo jedan jezik, jednim jezikom govori više etničkih skupina i jedna etnička skupina služi se većim brojem jezika.[68] Veza između jezika i etničke skupine postoji u društvenoj i individualnoj svijesti govornika, ali nije primarna u sociolingvističkom aspektu, već je to jezična zajednica kao skup govornika koji poznaju barem jedan idiom kojim se mogu međusobno sporazumijevati ili ga priznaju kao zajedničko kulturno-povijesno nasljeđe. Razina materinskoga jezika u jezičnoj zajednici može stvoriti ekspanzivnu jezičnu zajednicu[69], stabilnu jezičnu zajednicu[70] ili jezičnu zajednicu u smanjivanju.[71] Jedan jezik uvijek ima više govornika ili obuhvaća veći prostor ili je funkcionalniji u javnoj komunikaciji. U odnosu prema njemu ostali manje korišteni jezici manjinski su jezici, a njihovi govornici pripadaju jezičnim manjinama.[72]

Bugarski razlikuje četiri temeljne paradigme komunikacije između različitih jezičnih zajednica u okviru jednoga društva: paradigma diskontinuiteta[73], paradigma izbora[74], paradigma prilagođavanja[75] i paradigma asimilacije[76]. Obostran je utjecaj između autonomije[77], historičnosti[78] i vitalnosti[79] kao čimbenika društvene svijesti o jeziku i jezične politike u kojoj se ti odnosi institucionaliziraju. Jezična politika zatečena stanja društvene svijesti usmjerava u onom smjeru u kojem to odgovara

[64] S dijalektologijom i teorijom jezika u kontaktu.
[65] U sociolingvističke elemente važne za jezičnu politiku treba ubrojiti i fenomen višejezičnosti (u formi bilingvizma i diglosije).
[66] Psiholingvistički čimbenici snažno utječu na formiranje stavova prema jeziku.
[67] Lingvistička teorija sudjeluje u oblikovanju društvene svijesti i u stvaranju i provođenju jezične politike.
[68] Podrazumijeva se *materinski jezik.*
[69] Ekspanzivna je jezična zajednica ona u kojoj se povećava broj govornika natalitetom ili preuzimanjem govornika neke druge zajednice, a može biti praćena i širenjem u prostoru.
[70] Broj govornika koji ostaju na istom području relativno je stalan.
[71] Smanjuju broj članova povećanim mortalitetom ili preuzimanjem nekog drugog idioma kao sredstva međusobne komunikacije.
[72] Usp. D. Škiljan, *n. dj.*, str. 38.
[73] Dvije jednojezične zajednice različitih jezika koje međusobno ne komuniciraju.
[74] Odabere se jezik posrednik između dviju skupina.
[75] Jedna skupina odabire jezik druge skupine za međusobnu komunikaciju, a svojim komunicira samo unutar skupine postajući dvojezična.
[76] U kojoj jedna zajednica u korist druge gubi svoj jezični identitet.
[77] Svijest o autonomiji jezika zasniva se na dvama temeljima: ili je jezik po svojoj strukturi dovoljno različit od svih drugih jezika ili se ta svijest razvija naglašavanjem razlika i udaljavanjem nekog idioma od strukture sličnih idioma koji su mu u susjedstvu.
[78] Nemaju sve jezične zajednice podjednako razvijenu svijest o povijesnom kontinuumu vlastita jezika.
[79] Segment društvene jezične svijesti koji je u funkciji brojnosti i socijalne važnosti govornika kao i uporabi njihova jezika u oblicima javne komunikacije.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 127 24.5.2016. 10:00:39

interesnim skupinama koje imaju političku vlast i moć.[80] Planiranje jezika može se tumačiti kao konkretizacija jezične politike dok planiranje statusa jezika obuhvaća segment jezične politike koja se u konačnici prepušta političkim tijelima i sastoji se od niza političkih odluka, pa i u formi pravnih akata.[81]

Uloga jezika u izgradnji nacionalnoga identiteta provodi se kroz jezičnu politiku. Jezična se politika u prošlosti sustavno provodila radi uspostavljanja socijalnih relacija i kontrole komunikacijskih kanala koji se nalaze pod nekim oblikom društvene kontrole. Jezična politika i planiranje pojavili su se manje-više istodobno s nacionalizmom. Za jezičnu politiku najrelevantnija područja uporabe su jezik administracije i politike, jezik obrazovnih procesa, jezik sredstava masovne komunikacije i jezik književnosti. Jezik je sredstvo ostvarivanja socijalne kohezije i društvene pokretljivosti.

Planiranje jezika bio je sastavni dio izgradnje nacije. Posebno je bio utjecajan rad dvojice Nijemaca, Herdera (1744. – 1803.) i Fichtea (1762. – 1814.), koji tumače ulogu jezika u etničkom nacionalizmu, a u Francuskoj je Renan pomirio jezik i teorije građanskoga nacionalizma.[82] Joshua Fishmann bio je ključna osoba u disciplini jezičnoga planiranja i jezične politike unutar koncepta *jedan jezik, jedan narod, jedna država*. Načine na koje su intervenirali u jezične politiku norveško-američki lingvist Einar Haugen[83] kategorizirao je kao *planiranje statusa*[84] *i planiranje korpusa* dok je Cooper[85] dodao i *planiranje usvajanja jezika*.

Zaključak

Suvremene demokracije svoju stabilnost ne temelje samo na zastupanju građanskih i ljudskih prava, nego i na političkom zajedništvu i dogovoru koji građanima daje osjećaj zajedničke pripadnosti i koji osigurava stabilnost unutar društva. Povijesni lomovi oblikuju kolektivna razumijevanja u kulturu sjećanja reproducirajući konflikte kroz političke programe za nacionalne identitete koji političke elite koriste u oblikovanju političkoga djelovanja. Lokalni i regionalni kontekst povijesti pokazuje da su interpretirani odnosi političkih snaga i prilagodba političkim interesima rezultat

[80] Usp. D. Škiljan, *n. dj.*, str. 39.

[81] U sklopu doktorske disertacije provedeno je istraživanje jezične politike u Istri u vrijeme stvaranja Republike Hrvatske. Rezultati pokazuju da je odnos ekspanzije i opadanja jezičnih zajednica u Istri rezultat provođenja politike IDS-a. Znanstvene metode istraživanja jezične politike analizirale su psiholingvističke čimbenike, paradigmu prilagođavanja, planiranje statusa jezika kroz uvođenje dvojezičnosti nizom pravnih akata Istarske županije pretvarajući tako talijansku manjinu u ekspanzivnu jezičnu zajednicu dok je hrvatsku većinu usmjeravao u jezičnu zajednicu u opadanju (kroz istrijanstvo i lokalni čakavski dijalekt).

[82] Usp. Sue Wright, *Jezična politika i jezično planiranje: od nacionalizma do globalizacije*, Zagreb, 2010., str. 7.

[83] Vidi Einar Haugen, „Language Planning in Modern Norway“, J. Fishman (ur.), *n. dj.*

[84] Planiranje statusa odnosi se na izbor varijeteta koji će postati službenim jezikom države.

[85] Vidi Robert L. Cooper, *Language Planning and Social Change*, Cambridge, 1989.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 128 24.5.2016. 10:00:39

kolektivnoga pamćenja koje je podložno oblikovanju i utjecaju raznih političkih projekata. Politika se izražava simbolima i značajka je svih političkih sustava da svoju vjerodostojnost i legitimaciju traže u povijesti, stoga svaka politička stranka i politički poredak oblikuje svoju politiku povijesti.

Nacionalni identitet temeljni je oblik kolektivnoga političkoga identiteta. Uvjet nastanka nacionalnoga identiteta je pokušaj političke elite da utječe na aktivno identificiranje s nacionalnom državom i želja stanovništva za kolektivnom povezanošću. Kultura sjećanja nekog društva oblikuje nacionalni identitet koji kroz povijesno pamćenje i politički poredak formira svoju politiku povijesti i interpretaciju prošlosti. Političku zajednicu oblikuju zajednička sjećanja, stoga je kultura sjećanja poveznica između politike i povijesti, sjećanja i političke legitimacije. Nacionalni identitet je zalog slobode, omogućuje pojedincu oblikovanje osjećaja pripadnosti i usmjerava njegovo djelovanje, omogućava usmjeravanje i prema ostvarenju javnoga interesa. Nema socijalne države bez nacionalnoga identiteta jer nacionalna solidarnost počiva na zajedničkoj pripadnosti naciji i usporedo s njom oblikuje se i građanska solidarnost. Čak i lijevi liberali, poput Davida Millera, Briana Barryja i Michaela Walzera, ističu vrijednost nacionalnoga identiteta u oblikovanju političkoga poretka i demokracije te se slažu s temeljnom tezom više-manje svih teoretičara koji tvrde da su građani koji imaju osjećaj kolektivnoga identiteta, nacionalnoga, spremniji založiti se i djelovati u svrhu javnoga dobra i teže ih zahvaća socijalna apatija.

Povijest politike izgradnje nacionalne države otkriva koliko je promicanje jezične konvergencije dio razvoja nacionalne države. Nacionalni jezik preuzima velik broj uloga u izgradnji države i nacionalnoga identiteta; nacionalni je jezik konstrukt čiju ulogu i standardizaciju nadgleda politička elita. Nacionalna jezična homogenizacija i komunikacijska zajednica preko jezika izgrađuje nacionalni identitet i solidarnost.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 129 24.5.2016. 10:00:39

Milan Vego

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru
milan_vego@net.hr
UDK 32 (497.6)
Stručni članak

UNITARISTIČKE MANIPULACIJE NAČELOM FEDERALIZMA U BIH

Sažetak

Strateški put Bosne i Hercegovine u vanjskoj politici je pristup NATO-u i ulazak u Europsku uniju. Imamo li tu činjenicu u vidu, onda je zaista neshvatljivo da unitarističke političke elite u bošnjačkom narodu u potpunosti ignoriraju *Rezoluciju Europskog parlamenta*, koja je usvojena 6. veljače 2014., a u kojoj se, između ostaloga, osuđuje svaki pokušaj unitarističkoga uređenja BiH, ali i svaki pokušaj separatizma. Dakle, centralizam i separatizam temeljan su razlog zbog čega se ruši integritet, stabilnost i funkcionalnost Bosne i Hercegovine. Rezolucija je upućena Parlamentu BiH, Vijeću ministara, parlamentima Republike Srpske i Federacije BiH, te Vladama obaju entiteta. Namjerno prešućivanje i ignoriranje Rezolucije europskih parlamentaraca, koja je usvojena sa 468 glasova dok je 80 parlamentaraca bilo protiv, a 35 suzdržano te preporuka Vijeća Europske unije o napretku Bosne i Hercegovine, pokazuje „političko sljepilo", ali i odlučnost bošnjačkih lidera da BiH izgrade kao unitarnu centralističku državu. Zanimljivo je da bošnjačke elite iz Rezolucije uzimaju samo ono što moraju, ili što im odgovara. Uz to Europski parlament pozdravlja šest točaka Sporazuma koji je postignut u Bruxellesu 2013., i osuđuje opstruiranje centralističkih snaga i svaki oblik separatizma te naglašava načelo federalizma i legitimnog predstavljanja kako bi se osigurao nesmetan put Bosne i Hercegovine u Europsku uniju. Otuda ne čudi što je *Deklaracija Hrvatskog narodnog sabora*, a koja upravo počiva na Rezoluciji Europskog parlamenta i koja u ovim okolnostima teško može proći, dočekana „na nož", uz optužbu da Hrvati ponovno razgrađuju Bosnu i Hercegovinu. Interesantno je da su se unitarističkim manipulacijama pridružili brojni mediji u Sarajevu, a čak i javni servisi veoma šturo izvješćuju o Rezoluciji.
Autor istražuje ovaj fenomen, ukazuje na njegove posljedice, analizira stavove znanstvenika o federalizmu, unitarizmu i naciji te upozorava da se sličan problem pojavio prilikom referenduma o neovisnosti Bosne i Hercegovine 1992. kada se ignoriralo referendumsko pitanje Hrvata. Ipak, i pored toga, Hrvati su masovno izašli na referendum i glasovali za neovisnu i suverenu Bosnu i Hercegovinu.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, podijeljeno društvo, demokracija, načelo federalizma, unitarizam, separatizam, Europska unija, manipulacija, jednakopravnost

Identiteti - kulture - jezici test.indd 131 24.5.2016. 10:00:39

UNITARY MANIPULATIONS WITH THE PRINCIPLE OF FEDERALISM IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract

Joining the NATO and EU is the strategic goal of Bosnian-Herzegovinian foreign policy. Taking this fact into account, it is difficult to understand why Bosnian unitary political elite completely ignores the Resolution of the EU Parliament adopted on February 6th 2014 which, among other things, condemns any endeavour to make Bosnia and Herzegovina a unitary state as well as separatism. Due to centralism and separatism, the integrity, stability and functionality of Bosnia and Herzegovina are compromised. The resolution was sent to the Parliament of Bosnia and Herzegovina, the Council of Ministers, the Parliaments of the Republika Srpska and the Federation of Bosnia and Herzegovina and the governments of these two entities. By deliberately suppressing and disregarding the Resolution which was adopted with 468 votes, while 80 MPs were against and 35 abstained, and the recommendations of the EU Council of Ministers on the progress of Bosnia and Herzegovina, Bosniak leaders demonstrate "political blindness" and determination to make Bosnia and Herzegovina a unitary state. It is interesting to note that the Bosniak elite only mentions parts of the Resolution when they are forced to do so, or when it suits them. In addition, the EU Parliament supports the six items of the Agreement reached in Brussels in 2013, condemns centralists' obstruction as well as any sort of separatism and emphasizes the principle of federalism and legitimate representation in order to ensure Bosnia and Herzegovina's smooth integration into the EU. Thus, it is not surprising that the Declaration of the Croatian National Council, which is based on the above-mentioned Resolution of the EU Parliament but which would be difficult to adopt in the circumstances, was not welcomed. Croats were once again accused of trying to disintegrate the country. It is interesting that numerous media in Sarajevo have supported the unitary manipulations. Even the public broadcasters have made only a brief mention of the Resolution.

The author examines this phenomenon, points out the consequences, analyses the attitudes of scientists to federalism, unitary state and nation and warns that a similar problem occurred during the Independence Referendum in Bosnia and Herzegovina in 1992, when the Croatian issue was ignored. Nevertheless, a large number of Croats voted for independent and sovereign Bosnia and Herzegovina in the referendum.

Key words: Bosnia and Herzegovina – a divided society, democracy, the principle of federalism, unitary, separatism, the European Union, manipulation, equality

Uvod

U svojoj suštini federalizam podrazumijeva takav sustav države koji se temelji na podjeli ovlasti, pravnih, zakonodavnih i administrativnih unutar savezne države, što znači decentralizacija vlasti. Iako postoji više definicija federalizma, temeljno je obilježje zajamčena podjela vlasti između središnje i regionalne vlasti. Sastavne

Identiteti - kulture - jezici test.indd 132 24.5.2016. 10:00:39

jedinice nazivaju se regionalnim vlastima.[1] I zagovornici primarnog obilježja federalizma (podjela vlasti) i sekundarnog (dvodomno zakonodavno tijelo) zalažu se za decentralizaciju vlasti i njezinu podjelu. Teoretičari R. Hague i M. Harrop smatraju da je federalizam i način podjele suverenosti, a ne samo vlasti. Dakle, federacije su uvijek rezultat dogovora. U federaciji pravnu suverenost dijele (federalna) ili nacionalna vlada i konstitutivne države (ili pokrajine). Za njih je „federalizam načelo podjele suverenosti između središnje vlade i državnih ili (pokrajinskih) vlada, a Federacija je svaki politički sustav koji tu ideju provodi u djelo"[2]. U jako podijeljenu društvu, kakvo je bosanskohercegovačko, „vladavina većine znači diktaturu većine i građanski sukob"[3], objašnjava Lijphart, koji se zalaže za konsenzus umjesto opozicije. Zalažući se za konsenzusni model, Lijphart govori o složenim državama, kakve su Švicarska i Belgija, te o ustroju Europske unije. Švicarska se približava čistom modelu, Belgija je također dobar primjer dok je Europska unija nadnacionalna organizacija jer još uvijek nije suverena država. Konsenzusni model omogućuje svima da dijele izvršnu vlast u širokoj koaliciji, ističe Lijphart, ukazujući da belgijski ustav dopušta da izvršna vlast omogućuje predstavnike velikih jezičnih skupina: Flamanci, Valonci, Bruxelles. Trostranački sustav su u prošlom stoljeću činile dvije velike stranke: kršćanski demokrati i socijalisti te nešto slabiji liberali. Posljednjih godina pojavile su se dvije stranke zelenih, jedna koja govori nizozemski i druga koja govori francuski. U Zastupničkom domu mjesta osvaja desetak stranaka. Objašnjenje za višestranački sustav u Belgiji i Švicarskoj Lijphart argumentira činjenicom da su i Švicarska i Belgija „pluralna društva, podijeljena po religiji, klasi i jeziku"[4]. Švicarska je savezna država u kojoj je vlast „podijeljena između središnje vlasti dvadeset kantona i šest tzv. polu-kantona. Polu-kantoni imaju po jednog zastupnika u švicarskom saveznom domu i Vijeću država"[5]. Belgija je dugo bila centralizirana država, ali se od 1970. kretala u smjeru decentralizacije i federalizma. Oblik federalizma u Belgiji je „unitarni federalizam" jer se sastoji od triju regija: Flandrije, Valonije i dvojezičnoga glavnoga grada Bruxellesa. Zastupljeni su jezici: nizozemski, francuski i njemački.

Europsku uniju čini trenutno 28 zemalja. Europsko vijeće, najmoćniju instituciju Europske unije, čine šefovi 28 vlada članica Unije. Lisabonskim sporazumom iz 2007. uspostavljen je predsjednik Europskog vijeća (predsjednik EU-a). Europska komisija je izvršna vlast EU-a, a Europski parlament je donji dom zakonodavnog tijela. Podjela izvršne vlasti je u širokim koalicijskim kabinetima, uspostavljena je ravnoteža između zakonodavne i izvršne vlasti, a Europski je parlament višestranački sustav. Europska

1 Usp. Arend Lijphart, *Modeli demokracije*, Zagreb, 2014., str. 161. – 167.
2 Rod Hague – Martin Harrop, *Komparativna vladavina i politika*, Zagreb, 2009., str. 244.
3 A. Lijphart, *Modeli demokracije*, str. 43.
4 *Isto*, str. 46.
5 *Isto*, str. 47.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 133 24.5.2016. 10:00:39

se komisija potvrđuje u parlamentu, koji se izravno bira. Mnogi teoretičari vjeruju da će Europska unija postati savezna država, ali da ne će mnogo odstupiti od konsenzusnog modela.[6] Naime, Europska unija je nadnacionalna zajednica trenutno 28 država koje su pristupile Europskoj uniji u procesu suradnje. Konsenzusni model je model dobrovoljna pristupanja (dogovora) s Europskom unijom. Države članice posjeduju suverenitet i autonomiju. Možemo je promatrati kao federaciju u oblasti i prometa, a konfederaciju u oblasti socijalne i ekonomske politike, zaštite potrošača jer je riječ o jedinstvenom tržištu od pola milijarde stanovnika. Države članice veoma štite nacionalni interes i on ne može biti ugrožen bez obostranog dogovora, koji je utemeljen ugovorom iz Maastrichta 1992. godine.

Federalizam danas mora ispuniti dvije uloge, smatra Rainer-Olaf Schultze: diobu vlasti vertikalnom podjelom (i zaštitu manjina putem teritorijalne samostojnosti) te integraciju heterogenih društava. Dakle, razlika između unitarne i savezne države je u njezinoj podjeli na teritorijalne jedinice, u uspostavi izvršne i zakonodavne vlasti, u podjeli na regije i pokrajine koje imaju veliku autonomiju, zatim u zastupanju pokrajina u federalnom parlamentu i određivanje kvota odlučivanja kako bi se zaštitile manjine te donošenju ustava i uspostavi pravosuđa. Konsenzusni model demokracije zahtijeva dogovor više segmenata u heterogenoj državi na zadovoljstvo svih. Polazeći od uvjeta postojanja velike koalicije, dogovorene participacije u vlasti, prava korištenja veta, zaštiti nacionalnih interesa i autonomije segmenata, Lijphart smatra da konsenzusni model „obilježava ne koncentraciju vlasti koja može poprimiti dva temeljna oblika podjele vlasti i diobe vlasti„[7]. Dakle, riječ je o suprotnosti između većinskog i konsenzusnog sustava. U svim demokracijama vlast je nužno u nekoj mjeri podijeljena između središnje i nesredišnjih vlasti, smatra Lijphart, ali u većinskoj demokraciji riječ je o vrlo jednostranoj podjeli. Središnja vlast nadzire i druge nesredišnje vlasti. „Većinska vlast je stoga unitarna i centralizirana.“[8] U svom djelu *Modeli demokracije* Lijphart razmatra primarna i sekundarna obilježja federalizma. Ako uzmemo za primjer Švicarsku ili Belgiju, zemlje na koje se često pozivaju u BiH, onda u Švicarskoj decentralizirane jedinice nazivamo kantonima, a u Belgiji regijama. Sve te jedinice decentralizirane vlasti imaju jednaku važnost, a nije riječ o nekoj devoluciji (prenošenju) vlasti. I Švicarska i Belgija (nakon 1993.) federalne su i decentralizirane.[9] Za njega su Ujedinjeno Kraljevstvo, Francuska i Italija unitarne i centralizirane zemlje. Španjolska je zemlja koju je najteže klasificirati, smatra Lijphart, jer je dala široku autonomiju regijama Kataloniji, Baskiji i Galiciji. U pluralnim državama, kakva je i BiH, federalizam obavlja posebnu funkciju

[6] Usp. *isto*, str. 147. - 154.
[7] *Isto*, str. 161.
[8] *Isto*.
[9] Usp. *isto*, str. 165.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 134 24.5.2016. 10:00:39

davanja autonomije etničkim manjinama. Bosna i Hercegovina je multinacionalna i multietnička zemlja, a svaki nacionalni segment ima svoja obilježja, kulture, vjere i povijesti. Proučavajući stupnjeve razvoja federalizma u 36 demokracija od 1945. do 2010. Lijphart zaključuje da su „dvostruko brojnije unitarne od federalnih država, te da su razlike između federalnih i unitarnih, centraliziranih od decentraliziranih sustava usko povezane“[10]. Autor dalje navodi da teoretičari federalizma ističu i sekundarna obilježja. Npr., „dvodomno zakonodavno tijelo sa snažnim saveznim domom, koji predstavlja sastavne regije, pisani ustav koji je treba mijenjati i dopunjavati te vrhovni ili poseban ustavni sud koji može štititi ustav pomoću svoje ovlasti, da sudski nadzire ustavnost“[11]. Lijphart smatra da se federalizam primjenjuje u dvjema vrstama zemalja, u „pluralnim društvima i velikim zemljama“[12]. U Bosni i Hercegovini, koja je pluralno društvo, postoji dvodomni Parlament, od čega je Zastupnički dom sastavljen od predstavnika pojedinih naroda i manjina, a Dom naroda štiti vitalne nacionalne interese triju konstitutivnih naroda, bez mogućnosti preglasavanja.

Postoje tri načela federalizma: supremacija, autonomija i participacija. *Načelo supremacije* znači nadređenost federalnoga prava nad pravom federalnih jedinica, što znači da i savezna federalna država i njezine federalne jedinice imaju vlastite ustave. Supremacija označava i teritorijalnu cjelovitost federalne države. *Načelo autonomije* podrazumijeva da federalne jedinice imaju velik stupanj samostalnosti, koja se manifestira tako što savezni ustav određuje vlastite nadležnosti federalnih jedinica. Federalne jedinice imaju vlastitu zakonodavnu, izvršnu i sudsku vlast. Različito zastupanje federalnih jedinica u vlasti federacije nazivamo *načelom participacije*. To je jedna od bitnih razlika u odnosu na unitarnu državu. Miljko ističe da bez obzira na koji je način izvšena raspodjela nadležnosti u jednoj federaciji, ni savezni organi ni organi federalnih jedinica nisu subordinirani jedni drugima. Karakteristika ovoga načela je da savezna tijela i organi federalnih jedinica nisu subordinirani.[13]

Nasuprot federalizmu unitarizam je takva politička ideologija koja zastupa jedinstvo neke države bez obzira na razlike koje vladaju unutar nje. Shodno ovome za unitarnu državu možemo reći da je ustavno uređena tako da središnja vlast upravlja u svim društvenim sferama, jednostavno rečeno unitarna država može prenijeti ovlasti na niže razine, ali ih može i opozvati. „Većina je država unitarna, što znači da je suverenost isključivo u rukama središnje vlasti“ [14], ističu Hague i Harrop. Autori dalje objašnjavaju da nacionalna vlast može ukinuti niže razine vlasti. Sve se radi uz odobravanje središnje vlasti. Također, unitarni okvir nije uvijek dogovorena tvorevina

[10] *Isto*, str. 164.
[11] *Isto*, str. 163.
[12] *Isto*, str. 168.
[13] Usp. Zvonko Miljko, *Ustavno uređenje BiH*, Zagreb, 2006., str. 196. – 200.
[14] R. Hague – M. Harrop, *n. dj.*, str. 251.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 135 24.5.2016. 10:00:39

(Britanija, Francuska, Japan). Primjeri unitarnih vlada u manjim demokracijama su u Latinskoj Americi i Skandinaviji. U većini takvih država, ističu autori, zakonodavno tijelo ima samo jedan dom. Međutim, unitarna vlast često funkcionira decentralizirano.15 Autori ističu da možemo razlikovati tri načina na koja unitarne države mogu disperzirati vlast: „dekoncentracija, decentralizacija i devolucija"16. „Dekoncentracija, smanjuju se troškovi i središnjim uredima se omogućuje da se više bave kreiranjem politike, decentralizacija omogućuje disperziju vlasti, a devolucija kada središnja vlast nižim razinama da autonomiju odlučivanja."17„Pitanje uređenja BiH kao unitarne države, u današnjim poslijedaytonskim okolnostima, jednostavno nije moguće, jer nacionalni segmenti imaju različito viđenje budućnosti ove zemlje. Naime, Srbi se zalažu isključivo za neovisnu Republiku Srpsku, Bošnjaci za unitarnu građansku državu, a Hrvati, koji su prije govorili o trećem entitetu sada zagovaraju tri federalne jedinice i Sarajevo kao samostalnu jedinicu. Od stvaranja Republike Srpske, 9. siječanj 1992. do danas, sve političke elite u ovom entitetu, i vlast i oporba, zastupaju jedinstven stav da je „Republika Srpska" trajna kategorija. To najbolje ilustrira odluka Ustavnoga suda BiH, kojom se 9. siječanj Dan RS-a proglašava neustavnim jer vrijeđa osjećaje Bošnjaka i Hrvata. Odluka Ustavnoga suda u ovom entitetu nije prihvaćena i uopće se ne provodi. Nasuprot tomu, prijeti se referendumom o povjerenju pravosuđu u BiH. Za bošnjačke političke elite Republika Srpska treba nestati, a zaboravlja se da je nastala kao ustavna kategorija. Postoji stalna tenzija na relaciji Sarajevo – Banja Luka. S obzirom na to da su Bošnjaci gotovo četiri puta brojniji u Federaciji, postoji stalno preglasavanje Hrvata, koji uopće ne mogu ostvariti svoja Ustavom zajamčena prava.

1. Poslijedaytonska Bosna i Hercegovina

Bosna i Hercegovina je država koja je stvorena Općim okvirnim mirovnim sporazumom iz Daytona. Po daytonskom Ustavu BiH je asimetrična federacija s nekim elementima konfederacije, sastavljena od dvaju entiteta, od Republike Srpske i Federacije BiH, dok je Distrikt Brčko stvoren 2000. g. i stavljen je pod upravu međunarodne zajednice. Aneks 4 Ustava Bosne i Hercegovine kaže da postoje tri kategorije nadležnosti: nadležnost institucija Bosne i Hercegovine, nadležnost entiteta i dodatne nadležnosti. Načelo ustavnosti zahtijeva da se zakoni u Bosni i Hercegovini donose u skladu s razdiobom ovlasti, kako je to utvrđeno Ustavom.

[15] Lokalne vlasti u Skandinaviji provode nacionalne socijalne programe. Usp. *isto*, str. 251.
[16] *Isto*, str. 251. Dobar primjer dekoncentracije je SAD gdje gotovo 90 % federalnih državnih službenika radi izvan Washingtona; dobar primjer decentralizacije je Skandinavija, a devolucije pokrajinske vlade u Francuskoj, Italiji i Španjolskoj.
[17] *Isto*, str. 253.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 136 24.5.2016. 10:00:39

Specifičnost federalizma u Bosni i Hercegovini ogleda se u njezinu kompliciranu i nekonzistentnu ustavnome rješenju. Država sastavljena od triju konstitutivnih suverenih naroda i 17 nacionalnih manjina nakon raspada Jugoslavije doživljava najprije ratnu, a zatim i poslijeratnu preobrazbu uz pomoć međunarodne zajednice. Mirovni planovi EZ-a, odnosno EU-a, Cutilierov, Vance-Owenov i Owen-Stoltenbergov[18], nudili su rješenje za Bosnu i Hercegovinu kao složenu federalnu državu, ali su i propadali jer su Bošnjaci htjeli unitarnu državu, a Srbima federalizam nije omogućavao pravo na samoodređenje do odcjepljenja. Jedini zagovornik federalizma bila je hrvatska strana što se vidi iz ponuđenih mirovnih rješenja.

[18] Cutileirov mirovni plan iz 1992. potpisale su sve tri nacionalne stranke, SDA, HDZ i SDS, ali su ga predsjednik SDA-a i predsjedatelj Predsjedništva BiH Alija Izetbegović ubrzo odbacili. Plan 3 predviđao je da se BiH sastoji od triju konstitutivnih jedinica zasnovanih na nacionalnom ključu. Svaka konstitutivna jedinica bila bi sastavljena od općina s većinskim stanovništvom. Tako bi Muslimanima pripalo 44 % teritorija BiH, Srbima 44 %, a Hrvatima 12 % teritorija BiH. Svaka nacionalna jedinica zalagala bi se za poštivanje ljudskih prava i zaštitu nacionalnih manjina. Plan su potpisali Alija Izetbegović, Radovan Karadžić i Mate Boban. Cutilierov plan ponudio je dva značajna dokumenta: europski prijedlog ustavnih načela iz Bruxellesa, koji su potpisali SDA i HDZ, a naknadno ga je odbio SDS. Drugi je dokument izjava o načelima za ustavno uređenje BiH koju su prihvatile sve tri strane. Prema prvom dokumentu BiH je država sastavljena od više konstitutivnih jedinica, a po drugom država sastavljena od triju konstitutivnih jedinica. Vance-Owenov plan ponudio je rješenje da BiH bude sastavljena od deset federalnih jedinica bez nacionalnih obilježja. U postotcima Srbi su dobili 42 % teritorija BiH, Muslimani 28,8 % i Hrvati 24,5 % teritorija dok bi Sarajevo bilo kao posebna provincija s 3,5 % teritorija. Središnja vlast u Sarajevu bavila bi se vanjskom politikom, obranom i međunarodnom trgovinom. Predstavnici provincija ušli bi u središnju vlast, a bavili bi se pitanjima infrastrukture, željeznica, središnje banke. Provincije bi imale ovlasti u oblasti obrazovanja, RTV sustava, kulture, zdravstva i policije. Skupština BiH sastojala bi se od dvaju domova, od Zastupničkog i Doma naroda dok bi buduće Predsjedništvo BiH činili guverneri provincija. Muslimanska strana nije bila zadovoljna jer je u odnosu na Cutilierov plan izgubila gradove Mostar, Stolac, Konjic, Jablanicu i više gradova u Središnjoj Bosni. Planom nisu bili zadovoljni ni Srbi koji su na skupštini na Palama, krajem 1992., odlučili da više ne idu na pregovore. Planom su ponuđeni dokumenti, Sporazum o BiH i Sporazum o miru u BiH, Mape provincija i Sporazum o prijelaznim rješenjima. Mate Boban potpisao je sva tri dokumenta, Radovan Karadžić ustavni i mirovni prijedlog, a Alija Izetbegović ustavna načela. Owen-Stoltenbergov plan je pregovarače stavio pred svršen čin ili da uzmu ono što im se nudi, ili da ostanu bez ičega. Plan je ponudio rješenje unije triju republika, odnosno labave federacije. Muslimani su pod prisilom prihvatili plan dok su Srbi i Hrvati isti pozdravili. Plan je u stvari predstavljao konfederalno uređenje BiH. Planom je predviđeno da muslimanska republika dobije luku kod Čapljine. Ponuđen je i sporazum Republike Hrvatske i BiH o tranzitnoj trgovini te sporazum između Republike Hrvatske i saveza republika BiH o zajedničkom pristupu Jadranu. Na saboru muslimanskih intelektualaca, održanu 1993. u Sarajevu, na kojem je sudjelovalo oko 350 intelektualaca, jednoglasno je odbačen Owen-Stoltenbergov plan. Planom su bili najzadovoljniji i Srbi, kojima je osiguravao 53 % teritorija BiH. Plan je ponudio korištenje luke Ploče na 99 godina za muslimansku stranu. Predviđeno je zajedničko predsjedništvo, vrhovni i ustavni sud, parlament, ministarsko vijeće i sud za ljudska prava. Gotovo sve najvažnije institucije u BiH zasnivale bi se na paritetnoj osnovi. Svaka republika imala bi vlastite institucije, ustav, državljanstvo, izvršnu i sudsku vlast. Pravo na samoodređenje bilo je uvjetovano pristankom drugih dviju republika. Plan je išao na štetu Republike Hrvatske pa nije bio prihvatljiv za njezinu stranu. Federacija i federalne jedinice trebale su biti nositeljice izvornih ovlasti. Bosni i Hercegovini ponuđen je međunarodni subjektivitet. Federalne jedinice nisu se mogle organizirati na etničkom načelu. Muslimanska strana na kraju je tražila protektorat ako se ne uspostavi mir u BiH. Rat se nastavljao nesmanjenom žestinom dok su trajali pregovori, a muslimanska je strana priželjkivala napade NATO-a. Plan nije u potpunosti propao jer su neki dijelovi iz oblasti ustavno-pravnih i teritorijalnih rješenja bili temelj sljedećim mirovnim pregovorima.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 137 24.5.2016. 10:00:39

Samom činjenicom da su najbrojniji narod u BiH, bošnjačke političke elite19 često u svojim nastupima propagiraju unitaristički model izgradnje države BiH. Govoreći o federalizmu Hague i Harrop smatraju da „vladanje u svim razvijenim demokracijama obuhvaća nekoliko razina vlasti"[20] pri čemu nijedna razina ne može ukinuti drugu, pogotovo ako je riječ o višenacionalnim multietničkim državama. Oni uzimaju primjer Belgije, koja je 1993. proglašena federacijom triju saveznih jedinica: Valonije, Flandrije i prijestolnice Bruxellesa. Iskustvo Belgije jasno pokazuje da federacija može biti alternativa raspadu. Ekspert za ustavno pravo i bivši sudac Ustavnoga suda BiH Zvonko Miljko ističe: „Ultrakomplicirano ustavno uređenje BiH je takvo upravo zbog nekonzistentnih ustavnih rješenja koja se odnose na njezino državno uređenje, odnosno njenu federalnu strukturu."[21] Bosna i Hercegovina je u proteklom ratu podijeljena prema etničkom kriteriju, kulturi i vjeri. Politički konsenzus[22] temeljni je preduvjet za izgradnju federalizma u BiH. Bez zajedničkih shvaćanja i voljnih namjera ne može se izgraditi politički konsenzus. Također, ne smije ovladati separatističko raspoloženje kod Srba i Hrvata. Bosna i Hercegovina je međunarodno priznata država i članica UN-a od 1992., a Vijeća Europe od 2000. godine. Belgijsko iskustvo pokazuje da su federacije korisno sredstvo za premošćivanje etničke raznolikosti u podijeljenim društvima. Kymlicka kaže: „U većini multinacionalnih država, nacije koje ih sačinjavaju sklone su zahtijevati neki oblik političke autonomije ili teritorijalne nadležnosti kako bi osigurale pun i slobodan razvoj svojih kultura i najveću korist za svoj narod."[23] Bosna i Hercegovina je podijeljeno društvo u kojemu svaki od triju konstitutivnih naroda ima različitu viziju budućnosti države: Srbi priželjkuju neovisnu Republiku Srpsku, Bošnjaci centraliziranu unitarnu državu, jedan čovjek jedan glas, dok su Hrvati prije razmišljali o trećem entitetu, a danas uopće ne govore o tome zalažući se za federalnu državu BiH. U BiH je svaki konstitutivni narod usko povezan sa svojim vjerskim identitetom i vjeroispovijest često određuje i političke poteze. „Vjerski identiteti proizilaze iz sfera komunikacije i socijalizacije. Vjerske zajednice su tijesno povezane s etničkim identitetima"[24], konstatira Smith i definira da je nacija „imenovana ljudska populacija sa zajedničkim povijesnim teritorijem, zajedničkim mitovima i povijesnim sjećanjima, zajedničkom masovnom i javnom kulturom, zajedničkom ekonomijom i zajedničkim zakonskim pravima i dužnostima

[19] Vidi Bakir Izetbegović, „Nude nam tamo nekakvu Rezoluciju o federalizmu (EU)", *Centralni dnevnik, Face to face*, Sarajevo, 2015.; Fahrudin Radončić „Nije problem Dodikov i Čovićev separatizam već Izetbegovićev unitarizam", *Slobodna Bosna*, Sarajevo, 17. IV. 2015.
[20] R. Hague – M. Harrop, *n. dj.*, str. 243.
[21] Z. Miljko, *n. dj.*, str. 200.
[22] Usp. Manfred Hättich, *Temeljni pojmovi političke znanosti*, Osijek – Zagreb – Split, 1996., str. 79.
[23] Will Kymlicka, *Multikulturalno građanstvo*, Zagreb, 2003., str. 42. – 43.
[24] Anthony D. Smith, *National Identity*, London, 1998., str. 19.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 138 24.5.2016. 10:00:39

svih pripadnika."[25] Država BiH je subjekt međunarodnih odnosa, a njezine eventualne federalne jedinice mogu sklapati sporazume uz odobrenje države BiH, odnosno njezinog ustava. Naravno, za to je potreban politički konsenzus koji, kaže Hättlich, označavamo „kao stanje zajedničkih shvaćanja i voljnih namjera koji su konstitutivni za svaku političku jedinicu"[26]. Ako analiziramo i istražimo *Rezoluciju Europskoga parlamenta* koja se zalaže za federalizam u Bosni Hercegovini te modalitete budućega ustroja države, onda pozitivne činjenice nadmašuju negativne. U bošnjačkim političkim, znanstvenim i drugim krugovima od raspada Jugoslavije neprestano postoji razmišljanje o „temeljnom narodu" koji polaže pravo na državu BiH. Posljedice toga su stalna majorizacija Hrvata, izbor hrvatskoga člana Predsjedništva BiH mimo volje Hrvata i mnoga druga preglasavanja.

To najbolje ilustrira referendumsko pitanje iz 1992. godine (hrvatska varijanta): „Jeste li za suverenu i nezavisnu Bosnu i Hercegovinu kao državnu zajednicu konstitutivnih i suverenih naroda; hrvatskog, muslimanskog i srpskog naroda u njihovim nacionalnim područjima (županijama)?" Muslimanska varijanta je glasila: „Jeste li za suverenu i nezavisnu Bosnu i Hercegovinu kao državu ravnopravnih građana, naroda BiH: Muslimana, Srba i Hrvata kao i pripadnika drugih naroda koji u njoj žive?" U hrvatskoj formulaciji referendumskoga pitanja nigdje se ne spominje građanska Bosna i Hercegovina jer su se Hrvati već tada odredili prema tome kakvu Bosnu i Hercegovinu žele. Iako nije prihvaćena hrvatska formulacija referendumskoga pitanja, Hrvati su masovno izašli na referendum i glasovali za suverenu i neovisnu Bosnu i Hercegovinu. Za ovakvu Bosnu i Hercegovinu glasovali su i Muslimani i dobar dio Srba koji se nije slagao s politikom Radovana Karadžića. Zajednički nazivnik bio je, kako reče Džaja, „izlazak iz Jugoslavije"[27]. Zanimljivo je da je prešućena činjenica da su Hrvati izašli 100 % na referendum i glasovali za neovisnu BiH. Bošnjački intelektualci koji se zalažu za unitarnu građansku Bosnu i Hercegovinu govoreći o „Bosni kao zemlji bosanskih ljudi i to ne treba dokazivati. Bosanstvu je za razliku od srpstva i hrvatstva imanentna tolerancija u suživotu s drugim i drukčijim..."[28] ili „Bošnjaci Muslimani kao najbrojniji narod u Bosni i Hercegovini trebali bi imati više prava u političkim institucijama"[29]. Ili, pak, „Izvorna građa pokazuje da je u srednjem vijeku Bosnu naseljavao bosanski narod zvani Bošnjaci. Doseljavanje Srba i Hrvata na bosanskohercegovački prostor uslijedilo je tek u vrijeme turske okupacije Bosne."[30]

[25] *Isto*, str. 30.
[26] M. Hättich, *n. dj.*, str. 79.
[27] Srećko M. Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva*, Sarajevo – Zagreb, 2004., str. 248.
[28] Omer Ibrahimagić, *Bosanski identitet i suverenitet*, Sarajevo, 2012., str. 19. – 20.
[29] Govor Reis ul-uleme Mustafe ef. Cerića na skupu u Sarajevu.
[30] Džemaludin Alić – Mustafa Ćeman, *Devetnaest stoljeća Bosne: historija i kultura Bosne od 6. do 1900. godine*, Sarajevo, 1998.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 139 24.5.2016. 10:00:39

Ove teze argumentirano pobijaju podatci turskoga povjesničara Omera Luftija Barkana iz njegova djela *Les Deportations*[31], objavljena 1950. Naime, prema turskim službenim izvorima 30-ih godina 16. st. u tadašnjoj Bosni i Hercegovini bilo je 360 tisuća katolika, 220 tisuća muslimana, a pravoslavaca oko 55 tisuća. Već 1624. stanje se promijenilo i muslimana je bilo 300 tisuća, katolika 100 tisuća i pravoslavaca 50 tisuća. Većina katolika i pravoslavaca ili se iselila iz Bosne i Hercegovine ili su prihvatili islam. U osmanlijskoj okupaciji Bosne i Hercegovine porušene su 464 katoličke crkve.

Prema tumačenjima bošnjačkih intelektualaca bosanskohercegovačke povijesti o „kontinuiranoj tisućugodišnjoj bosanskoj državnosti" i „temeljnom bošnjačkom narodu" u Bosni i Hercegovini izaziva suprotstavljanje drugih dvaju konstitutivnih naroda: „Činjenica da danas bošnjačka politička elita ima ambicije prisvojiti Bosnu samo za sebe…"[32] U Ustavu Bosne i Hercegovine posvećena je pozornost izgradnji suvremene demokratske države. (Sloboda, tajni i neposredni izbori, podjela vlasti itd.) Analizirajući Ustav Bosne i Hercegovine, Miljko ističe: „Formulacija da je BiH demokratska država koja funkcionira sukladno zakonu znači ustavnu vladavinu i vladavinu prava, iz kojih logičkih proizlazi načelo ustavnosti i zakonitosti, gdje nitko ne može imati više (subjektivnih) prava nego što mu to daje objektivno pravo."[33] Bosna i Hercegovina, međutim, predstavlja pluralno i podijeljeno društvo i upravo zbog svoje podijeljenosti Miljko smatra da je to njegov konstitucionalni problem, kako oblikovati demokratsku državu u kojoj će biti pomirena dva elementa: i građanski (jedinstvo) i nacionalni (posebnost). Najveći dio bošnjačkih političkih, znanstvenih i drugih elita zalažu se za centraliziranu državu usprkos realnosti da u Bosni i Hercegovini žive još dva konstitutivna naroda i sedamnaest nacionalnih manjina.[34] Bosna i Hercegovina je svim mirovnim planovima dijeljena po nacionalnom ključu. Jedino je Vance-Owenov plan teritorijalno-politički reorganizirao državu na temelju etničkoga sastava iz 1991. godine. Polazeći upravo od zatečenog ratnog stanja i Daytonski je mirovni sporazum ozakonio već učinjenu teritorijalizaciju i institucionalno organiziranje nacionalnih segmenata. Uz isticanje da hotimično zanemarivanje te činjenice može imati pogubne posljedice za budućnost Bosne i Hercegovine o tome govori i Mirjana Kasapović i ujedno argumentirano smatra da su posljedice rata takve da nije moguće više govoriti o centraliziranoj državi.[35] Činjenica je da su se nacionalni segmenti nakon teritorijalizacije politički i društveno organizirali: Srbi u Republici

[31] Vidi Omer Lufti Barkan, *Les Deportations comme methode de peuplement et de colonisation dans l'Empire Ottoman*, Istanbul, 1950.
[32] Mladen Ančić, *Tko je pogriješio u Bosni*, Osijek – Zagreb – Split, 2001., str. 232.
[33] Z. Miljko, *n. dj.*, str. 68.
[34] Usp. Mirjana Kasapović, *Bosna i Hercegovina: nestabilna država i podijeljeno društvo*, Zagreb, 2005., str. 133.
[35] Politika Stranke demokratske akcije, potpomognuta dijelom znanstvenih krugova (O. Ibrahimagića, Dž. Alića, A. Kujundžića, E. Imamovića i drugih) koriste brojčanu nadmoć Bošnjaka u BiH te propagiraju teoriju

Identiteti - kulture - jezici test.indd 140 24.5.2016. 10:00:39

Srpskoj, a Bošnjaci i Hrvati u Federaciji. Činjenica je da je u osmanlijskoj okupaciji BiH stradalo bosansko kraljevstvo, bosansko plemstvo i bosanska crkva, a da je jedino preživjela bosanska franjevačka provincija. Međunarodna krizna skupina u svom izvješću iz 2014. pod naslovom *Budućnost Bosne* odustala je od prijašnjeg stava da BiH treba urediti kao centraliziranu državu. Ističu da BiH treba sada ozbiljna ustavna reforma pri čemu treba favorizirati federalizam. Problem je u Ustavu BiH – Aneksu 4, koji zahtijeva ozbiljne promjene, smatraju u ICG-u, zalažući se za federaciju koja će zadovoljavati sva tri konstitutivna naroda uz poštivanje prava nacionalnih manjina. „Bosanski patrioti i bošnjački narod kao najbrojnija skupina nosi najveću odgovornost za uspjeh zemlje, dodajući da značaj Hrvata nadilazi njihovu malobrojnost. BiH ne može biti reformirana bez njihovog pristanka."[36] Prema mišljenju Branka Caratana BiH kao nova nezavisna država nacionalno je kompleksnija i gledano u proporciji manje homogena od bivše Federacije iz koje se izdvojila.[37] U Bosni i Hercegovini postoji duboko razilaženje nacionalnih zajednica u gledanjima na vlastitu povijest, a time i na budućnost Bosne i Hercegovine. Takav međusobni odnos nacionalnih segmenata u Bosni i Hercegovini traje već dvadeset godina. Pitanje konsenzusa je pitanje svih pitanja. Posljednji kongres SDA, najjače bošnjačke stranke, donio je neke nove vjetrove, barem deklarativno (biranje člana predsjedništva iz reda hrvatskoga naroda,[38] hrvatsko nacionalno pitanje uopće). Tezama da ne postoji identitet Hrvata i stalnim definiranjem takozvanog nacionalnog pitanja Hrvata otvaraju se područja dubokih međunacionalnih podjela, koje ne vode u bolju bosanskohercegovačku budućnost.

Također, mnogi visoki dužnosnici međunarodne zajednice, šef OESS-a u BiH Robert Barry, visoki predstavnici Wolfgang Petritsch i Pady Ashdown[39], svojim su nerazumnim odlukama na štetu Hrvata pridonijeli ideji o centraliziranoj državi.

o Bošnjacima kao temeljnom narodu stvarajući time još veće nezadovoljstvo Srba i Hrvata i drugih naroda i narodnosti.

[36] ICG, Međunarodna krizna skupina formirana 1995. koja prati razvoj demokracije u BiH i predlaže rješenja visokom predstavniku i Vijeću za implementaciju Daytonskog mirovnog sporazuma, Izvješće za 2014.

[37] Usp. Branko Caratan, „Nacionalni fenomen i akomodacija interesa i pretpostavke postkomunističke tranzicije: I dio", *Politička misao*, Zagreb, god. XXXV., 1998., br. 2., str. 7.

[38] Zahvaljujući upravo glasovima Bošnjaka, Željko Komšić, član SDP-a, dva je puta izabran za člana Predsjedništva BiH iz reda hrvatskoga naroda iako mu hrvatski narod nije dao legitimnost na izborima. Preglasavanje Hrvata bilo je i u slučajevima rješenja medijskoga sustava u BiH u Parlamentu.

[39] Robert Barry je 2000. godine izbornim inženjeringom i promjenom Izbornoga zakona omogućio da zastupnike u Domu naroda, bez obzira na njihovu nacionalnost, mogu birati skupštine županija (kantona) Federacije. Na taj je način institucija Doma naroda, gdje se štite nacionalni interesi, postala beznačajna pa je o predstavnicima Hrvata odlučivao bošnjački narod. Tako je na vlast dovedena Alijansa (SDP i koalicijski partneri). Wolfgang Petritsch je 2002. u Ustav BiH uveo amandmane kojima su Bošnjaci mogli preglasavati Hrvate. (Promjena Washingtonskog sporazuma kako bi se FBiH izjednačila s RS-om, kojom su Hrvati svedeni na nacionalnu manjinu.) Visoki predstavnik Pady Ashdown je 2004. nametnuo Statut grada Mostara gdje su Hrvati većinski narod. To je napravilo velike probleme u gradskoj upravi, u izborima, financijama, zdravstvu i obrazovanju.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 141 24.5.2016. 10:00:39

2. Rezolucija Europskog parlamenta - federalizam u Bosni i Hercegovini

Početkom veljače 2014. Europski je parlament usvojio rezoluciju koja zagovara federalizam i jednakost naroda u BiH. Dakle, Europska se unija zalaže za federalno uređenje BiH osuđujući pritom svaki pokušaj unitarizma i separatizma. Upravo zbog dosad iznesenih stavova bošnjačkih lidera, te u svakodnevnom političkom diskursu, jasno je zašto se ova Rezolucija potpuno ignorira. Rezolucija Europskog parlamenta će, i pored otpora onih koji se zalažu za centralističku državu, imati značajan utjecaj na Europsku komisiju i put BiH prema Europskoj uniji. Unitaristički usmjereni bošnjački lideri odredili su se da uopće ne govore o ovoj rezoluciji jer su je inicirali hrvatski parlamentarci. Rezolucija govori i o uspostavi RTV kanala na svima trima službenim jezicima, kao i ravnopravnost u obrazovnom sustavu. Zanimljivo je da javni servisi u BiH, državni i federalni, svakodnevno osuđuju nalog Vijeća ministara resornom ministarstvu da se traži moguć ustroj RTV BiH, tako i da Hrvati imaju mogućnost da na posebnom kanalu izražavaju svoj jezik. Uporno se brani teza da će javni servis propasti te da Hrvati ne mogu financirati RTV. Prvoga lipnja stupio je na snagu Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju, kao prvi korak BiH na europskome putu. Od vlasti BiH očekuje se provedba preuzetih obveza i ispunjavanje europskih kriterija. Još od referenduma za neovisnu i suverenu Bosnu i Hercegovinu u nekim znanstvenim i političkim krugovima Bošnjaka pokušava se sustavno negirati postojanje Hrvata i Srba u Bosni i Hercegovini. Današnja Bosna i Hercegovina je multietnička država s trima konstitutivnima narodima i 17 nacionalnih manjina. „Daytonski Ustav sadržava načela koja tvore suvremenu demokratsku državu konstitucionalizirajući niz načela i institucija demokratske države ustavnog tipa (slobodne, tajne i neposredne izbore, izbornost i smjenjivost nositelja državne vlasti, podjelu vlasti, postojanje slobode govora i slobode medija.“[40] Demokratski izabrane strukture vlasti u BiH trebale bi ostvarivati mirne odnose unutar pluralističkog društva, ističe Miljko i dodaje da se pojavljuje suprotan problem. Naime, ako je BiH demokratska država, onda ona mora poštivati ustavnost i zakonitost koja će osigurati jednakopravnost svim segmentima. Međutim, BiH je pluralno i duboko podijeljeno društvo. Miljko smatra da je temeljni konstitucionalni problem kako oblikovati demokratsku državu u kojoj će biti pomireni i građanski element (jedinstvo) i nacionalni (posebnost).[41]

„Nasuprot većinske demokracije, konsocijacijska demokracija uključuje elemente kojima se korigira jednostranost većinskog odlučivanja u podijeljenom društvu. Takvi elementi su federalizam, podjela vlasti, dvodomni parlament, razmjerno

[40] Z. Miljko, *n. dj.*, str. 77.
[41] Usp. *isto*, str. 78.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 142 24.5.2016. 10:00:39

predstavništvo."[42] U BiH nijedan od triju nacionalnih segmenata nema nadmoćnost u odnosu na druga dva. Unutarnja lojalnost prema državi i njezinoj cjelovitosti je različita (Srbi ne priznaju BiH). Ako federalizam ispravlja temeljni postulat multinacionalne države, „jedan čovjek, jedan glas" sigurno ne će naići na plodno tlo kod unitarističkih krugova u BiH. Naravno, to, s druge strane, ne prihvaćaju ni Srbi ni Hrvati. Bosanskohercegovački federalizam je stvaran tijekom rata te neposredno nakon njega daytonskim Ustavom. Povijesne činjenice govore da je BiH u okviru SFRJ bila jedna od šest federalnih jedinica te je raspadom Jugoslavije trebala zadržati zatečen unutarnji ustroj države u federalni. U takvim uvjetima pojavljuje se etnički nacionalizam o kome Horowitz kaže: „Dobro je poznato manipuliranje etničkom mržnjom bivših komunista Srbije, Hrvatske i BiH kako bi podržali etnički isključive režime i autoritativne tendencije."[43] O tome govori i Relly: „Ponavljanje demokracije u pluralnim društvima, osobito u konfliktnim multietničkim državama poput bivše Jugoslavije, je brza pojava nacionalnih stranki koje dobivaju podršku isključivo jedne etničke skupine ili regije i koje se često zalažu za realizaciju separatističkih programa."[44] Ta je tendencija ostala do danas iako u dosta manjoj mjeri. Devolucija BiH iz unitarne u federalnu državu[45] teče jer ne postoje federalne jedinice. Formiranje federalnih jedinica, konkretno Republike Srpske i Federacije, došlo je nasiljem, ratom. Svaki mirovni plan EU-a (Cutilierov, Vance-Owenov i Owen-Stoltebergov) dijelio je BiH i izazvao još veće sukobe. Srbi su stalno zagovarali konfederalnu BiH što bi rezultiralo njezinim nestankom. Prisjetimo se Washingtonskog sporazuma iz 1994. koji je, između ostaloga, ponudio i konfederalni sporazum između Republike Hrvatske i Federacije, koja je uspostavljena Washingtonskim sporazumom, a koji nikada nije zaživio. Srbi nisu sudjelovali u pregovorima u Washingtonu, ali im je ostavljena mogućnost pridruživanja. Međutim, prije Daytonskog mirovnog sporazuma Rusija se uključila u pregovore u okviru Kontaktne skupine te utjecala na ponuđen zemljovid: 58 % Federacije i 42 % Republike Srpske i osam županija. Daytonskim sporazumom, Aneks 4, BiH je postala Federacija: Republika Srpska 49 % i Federacija 51 %, odnosno deset županija. BiH je u Daytonu izgubila atribut republika, koji je dodijeljen Republici Srpskoj. Na drugoj strani Federacija, koju čine Bošnjaci i Hrvati kao konstitutivni narodi i ostali građani, sastoji se od deset kantona, od koji su s hrvatskom većinom Posavska, Hercegovačko-neretvanska, Zapadno-hercegovačka i Hercegbosanska županija. Bošnjaci su većinski u Unsko-sanskoj županiji, Tuzlanskoj, Zeničko-dobojskoj, Bosansko-podrinjskoj, Sarajevs-

[42] *Isto*.
[43] Donald Horowitz, „The Challenge of Ethnic Conflict: democracy in divided societies", *Journal of Democracy*, god. IV., 1993., br. 4., str. 19.
[44] Benjamin Relly, *Democracy in divided societies*, Cambridge, 1993., str. 9.
[45] Usp. Z. Miljko, *n. dj.*, str. 201.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 143 24.5.2016. 10:00:39

koj i u županiji Središnja Bosna. Hercegovačko-neretvanska županija te Središnja Bosna specifične su mješovite županije s glavnim gradovima Mostarem i Travnikom. Ova su se dva grada trebala ustrojiti jednako, međutim, naglasak je stavljen samo na Mostar koji je neopravdano postao „grad slučaj". Travnik se uopće nije ustrojavao kao Mostar. Međunarodna zajednica nije dopustila da županije s većinskim hrvatskim stanovništvom nose nacionalne predznake, za što su se Hrvati zalagali. Washingtonskim sporazumom namjeravalo se kantonizirati Republiku Srpsku, što nije uspjelo jer Srbi nisu sudjelovali u sporazumu. To su činjenice koje ukazuju da daytonski Ustav onemogućava da se BiH izgradi kao samostalna neovisna država po ugledu na zapadnoeuropske civilizacije. Također, ona ne će postati suverena dok je ovdje nazočna međunarodna zajednica.

Uvriježeno je razmišljanje da Srbi i Hrvati razgrađuju Bosnu i Hercegovinu. Federalnim bi se ustrojem u Bosni Hercegovini mogla osigurati dobra suradnja nacionalnih segmenata jer su realnost. Pitanje kompromisa u ovoj je državi teško pitanje, ali to nije razlog da se Rezolucija Europskog parlamenta ne želi spomenuti, a da i ne govorimo analizirati. Njima u prilog ide činjenica da je i kod srpskog i hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini, kod nekih političkih vođa, bio stav da BiH treba podijeliti. Međutim, ako danas hrvatski politički lideri i većina Hrvata Bosnu i Hercegovinu smatraju svojom domovinom, onda to treba uvažavati. Predsjednik Hrvatskog narodnog sabora Božo Ljubić u travnju 2014. uputio je inicijativu Zastupničkom domu Parlamentarne skupštine BiH da se raspravlja o Rezoluciji Europskog parlamenta o federalnom modelu uređenja BiH. Međutim, zastupnici državnog parlamenta, uglavnom Bošnjaci (18), odbacili su ovu inicijativu iako ju je, prema Ljubićevim riječima, poduprlo i više zastupnika iz reda srpskoga naroda. Tadašnji ministar vanjskih poslova BiH Zlatko Lagumdžija je na konferenciji za medije u Sarajevu[46] izjavio da je rezolucija usvojena jednim glasom više, i to desničara. Pri tome je istakao da će prije odustati od EU nego prihvatiti Rezoluciju europskog parlamenta. Jednako kao i bošnjački političari ni mediji koji su pod kontrolom Bošnjaka uopće nisu i ne govore o Rezoluciji Europskog parlamenta. Bošnjački mediji namjerno prešućuju Rezoluciju, pa i Javni servis RTVBH i FRTV.[47] Situacija kod srpskog nacionalnog korpusa je nešto drukčija. Aktualni predsjednik Republike Srpske i Vlada RS-a ne uvažavaju

[46] Tiskovna konferencija Zlatka Lagumdžije, Sarajevo, 8. II. 2014.

[47] Mediji u BiH, oni pod kontrolom Bošnjaka gdje spadaju i javni servisi RTV BiH i FRTV o Rezoluciji su izvijestili tek kada je objavljena da bi pod utjecajem, u prvom redu političkih i vjerskih elita, o istoj potpuno zašutjeli. Mediji u RS-u, RTV RS-a i Nezavisne novine o Rezoluciji su govorili nešto više, ali su naglasak stavljali na Federaciju, a da se ne dira u Republiku Srpsku. Jedini koji o Rezoluciji europskih parlamentaraca informiraju javnost su mediji pod kontrolom Hrvata i mediji u Republici Hrvatskoj.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 144 24.5.2016. 10:00:40

državu Bosnu i Hercegovinu, ali dobar dio drugih oporbenih političara ovu državu smatra svojom domovinom.[48]

Aneksom 4 Daytonskog mirovnog sporazuma Bosna i Hercegovina je ustrojena kao asimetrična federacija koju čine tri konstitutivna naroda: Bošnjaci, Srbi i Hrvati, sedamnaest nacionalnih manjina i ostali građani. Sastoji se od dvaju entiteta, Republike Srpske i Federacije, od kojih je prva unitarna, a druga federalnoga ustroja. Federacija se sastoji od deset županija, odnosno kantona. Distrikt Brčko stvoren je 2000. godine kao samostalna administrativna jedinica pod upravom međunarodne zajednice i ta uprava je trajala do 2012. Podjela vlasti i dužnosti učinjena je na razini države BiH, entiteta, županija i Distrikta Brčko. Na razini države, entiteta i županija postoji i zakonodavna, izvršna i sudska vlast. RS i Federacija kao entiteti imaju svoju odgovornost i vlast koja nije u nadležnosti i odgovornosti Ustava BiH, ali uz poštivanje saveznih institucija. Također, županije imaju svoj parlament, vladu i pravosuđe, ali i zajedničke nadležnosti s Federacijom. U nadležnosti županija su policija, obrazovanje, ekologija, socijalna politika, RTV sustav.[49] Na razini Federacije postoji Zastupnički dom i Dom naroda, od kojih prvi predstavlja sve državljane Federacije, a drugi dva konstitutivna naroda Bošnjake i Hrvate.[50] U Republici Srpskoj postoji predsjednik RS-a, Vlada te Narodna skupština sastavljena od Poslaničkog doma i Vijeća naroda. Kao zasebna jedinica funkcionira Distrikt Brčko, koji ima svoju Vladu i Skupštinu. Dakle, Aneksom 4 Daytonskog mirovnog sporazuma BiH je ustrojena kao federacija.

Glavno obilježje federalizma je podijeljena suverenost dok u unitarizmu prevladava centralistička suverenost. Pretpostavimo da se država Bosna i Hercegovina uredi unitaristički, međutim, postavlja se pitanje može li ona biti homogena država ili će se stalno pojavljivati etno problemi i nezadovoljstvo. Prema sadašnjim okolnostima teško je povjerovati u mogućnost homogene centralističke države. Demokracija u Bosni i Hercegovini još nije toliko zrela da možemo govoriti o decentralizaciji unitarne države ili o davanju autonomije nižim razinama. Regionalizacija karakteristična za više europskih država prema današnjoj situaciji nije moguća u Bosni i Hercegovini. Također, treća razina vlasti prema bosanskohercegovačkim prilikama onemogućena

[48] Predsjednik Republike Srpske Milorad Dodik uopće ne poštuje i ne priznaje državu BiH te koristi svaku priliku u javnosti kako bi to istaknuo. Najdrastičniji su primjeri nepoštivanja odluke Ustavnog suda BiH kojom se 9. siječanj Dan RS-a proglašava neustavnim. Prema mišljenju Ustavnog suda proglašenje Dana RS-a je bio uvod u rat. Osim Dodika isto mišljenje ima i Vlada RS-a, predsjednica vlade Željka Cvijanović. Svaka odluka Ustavnog suda BiH koja bi išla u pravcu poništavanja Dana RS predstavljala bi političku a ne pravnu odluku Ustavnog suda BiH I ne bi bila provediva u RS. Dodig, koji je zatražio i ukidanje Suda BiH, prijeti Referendumom te potpunim raskidom suradnje RS-a s BiH. Na drugoj strani imamo političare iz Republike Srpske (Ivanić, Šarović, Mektić, Čavić, Bosić i drugi) koji obnašaju dužnosti u institucijama BiH (Savez za promjene), koji kritiziraju Dodika i upozoravaju na veliki kriminal i korupciju u RS-u.

[49] Usp. Z. Miljko, *n. dj.*, str. 208.

[50] Usp. *isto*, str. 213. – 214.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 145 24.5.2016. 10:00:40

je raznim zakonskim uredbama. Kada je riječ o gospodarskom razvoju, Bosna i Hercegovina je u komunističkoj Jugoslaviji prema ekonomskom razvoju bila u zlatnoj sredini između šest republika i dviju autonomnih pokrajina. Međutim, zbog njezine multietničnosti i heterogenosti raspad Jugoslavije ostavio je najteže posljedice upravo na Bosni i Hercegovini. Tranzicija od komunističke zemlje do demokratske i suverene države zahtijeva brojne reforme i izgradnju pravne države koja će osiguravati jednaka prava i konstitutivnim narodima i nacionalnim manjinama. Kymlicka ističe: „Do stvaranja multinacionalne države može doći dobrovoljno, kada se različite kulture slože da stvore Federaciju u svoju uzajamnu korist."[51] U liberalnoj teoriji manjinskih prava isti autor ističe: „Nacionalne manjine se žele održati kao posebna društva uz bok većinske kulture, te zahtijevaju razne oblike autonomije ili samouprave kako bi se osigurale da će opstati kao posebna društva."[52] Problem je što u ovoj državi nije riješeno nacionalno pitanje, a daytonski je Ustav napravio nefunkcionalnu državu. Upravo je „jedan od mehanizama priznavanja prava na samoupravu federalizam, koji dijeli ovlasti između središnje vlasti i regionalnih pojedinca (provincija, država, kantona-županija)"[53].

Kada govori o naciji, Anderson smatra da je to „zamišljena politička zajednica, i to zamišljena kao inheretno ograničena i suverena. Zamišljena što pripadnici čak i najmanje nacije neće upoznati većinu drugih pripadnika, pa čak ni čuti o njima"[54]. Pitanje probuđenog nacionalizma u BiH je primarno. Sva pitanja, politička, ekonomska, kulturna i druga vežu se za opstojnost svoje nacije. „Realnost je prilično jednostavna: dugo poricani kraj ere nacionalizma nije uopće na vidiku, štoviše bavljenje nacijom (Nationess) je ponajviše priznata vrijednost u političkom životu našeg doba"[55], ističe Anderson. „Nacionalizam je taj koji stvara nacije, a ne obratno...", odnosno, „kulture za koje tvrdi da ih brani i ponovno oživljuje često su njegove vlastite izmišljotine, ili su izmijenjene do neprepoznatljivosti"[56], smatra Gellner. Njegove teze primijenjene na BiH možemo promatrati u kontekstu nacionalne ugroženosti i viktimizma od drugih nacija. Nacionalno pitanje je ispred svega. „U tim uvjetima ljudi žele biti politički ujedinjeni sa svima onima, koji dijele njihovu kulturu."[57] „Nacije su poput država, mogućnost, a ne sveopća nužnost. Nacije mogu biti definirane samo pomoću razdoblja nacionalizma, a ne obrnuto, kako bi se moglo očekivati."[58] Istraživanje nacije i nacionalizma kroz povijest se mijenjalo. Wehler smatra da su

[51] W. Kymlicka, *n. dj.*, str. 20.
[52] *Isto*, str. 19.
[53] *Isto*, str. 43.
[54] Benedict Anderson, *Nacija: zamišljena zajednica*, Beograd, 1998., str. 20. – 25.
[55] *Isto*, str. 14. – 15.
[56] Ernest Gellner, *Nacije i nacionalizam*, Zagreb, 1998., str. 75. – 76.
[57] *Isto*, str. 75.
[58] *Isto*, str. 26.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 146 24.5.2016. 10:00:40

stariji istraživači nacionalizma „pretpostavljali da svaka nacija posjeduje pravo na svoju državu. Nove nacije mogu sebi da je izbore, a stare nacije koje su neko vrijeme egzistirale bez države, moraju ponovno da je steknu.“[59] Uz naznaku da su nacije i nacionalizam sastavni dio prirode modernoga svijeta i revolucija modernosti, Smith ističe da je „paradigma nacionalizma bila odnedavno prihvaćena kao paradigma modernizma“. „Nacije nisu drevne i iskonske razmjerno su nove.“[60] Za moderniste nacije su moderne tvorevine dok su za perenijaliste trajne pojave, koje se uvijek iznova javljaju u svim razdobljima. Smith smatra da su sastavne komponente zapadnog modela nacije „...povijesna tvorevina, pravno-politička jednakost njenih pripadnika i zajednička građanska kultura i ideologija“[61]. Čuveni njemački sociolog Max Weber kaže da je „nacija je zajednica, osjećaj koji se primjereno očituje u vlastitoj državi. Nacija je zajednica koja teži tvorbi vlastite države“[62]. Pluralno društvo, kakvo je u BiH, zahtijeva takav model unutarnjega ustroja države koji će zadovoljavati potrebe triju konstitutivnih naroda, 17 nacionalnih manjina i ostalih građana.

U svom članku „Federalizam (federacija) kao metoda reguliranja etničkih sukoba“ John McGarry između ostaloga kaže:

> Konsocijativne prakse, posebice na razini federalne vlade, su po mojem mišljenju nužne za uspjeh višenacionalnog federalizma. Bez toga, centar postaje ekskluzivitet dominantne skupine, i malo je poticaja manjini da prigrli federaciju, čak i ako ona ima određenu samoupravu. Mislim da je konsocijativno obrazloženje za uspjeh multinacionalnih federacija uvjerljivije od alternativne teze o tzv. posredničkoj, mješovitoj partiji.[63]

Govoreći o državama, koje su nacionalne i višenacionalne federacije, McGarry Bosnu i Hercegovinu svrstava u skupinu višenacionalnih federacija, odmah iza Belgije koja je 1993. usvojila federalni sustav. „Bosna i Hercegovina je postala federacija nametnuta Daytonskim sporazumom, potpisanim 1995.“[64], ističe McGarry i nastavlja: „Antipatija post-kolonijalnih graditelja vlasti trenutno se podudara s antipatijom intelektualaca i vladajuće elite Istočne Europe koje ga smatraju receptom za katastrofu, sagledavajući pri tom čehoslovačka, sovjetska i jugoslavenska iskustva.“[65] John McGarry, također, govori da „...tvrdolinijski nacionalisti ponekad kažu da podržavaju federaciju no to je slučaj samo kada misle na konfederaciju...“[66], koja je unija ili savez suverenih država. Rezultati etnofederalizma bili su komunističke et-

[59] Hans Ulrich Wehler, *Nacionalizam*, Novi Sad, 2002., str. 8.
[60] Anthony D. Smith, *Nacionalizam i modernizam: kritički pregled suvremenih teorija nacija i nacionalizma*, Zagreb, 2003., str. 3., 19. – 20.
[61] A. D. Smith, *National...*, str. 26.
[62] Max Weber – Hans Gerth – C. Wright Mills, *From Max Weber: Essays in Sociology*, London, 1948., str. 176.
[63] John Mcgarry, „Federalizam (federacija) kao metoda reguliranja etničkih sukoba“, *Status - magazin za političku kulturu i društvena pitanja*, Mostar, br. 10., 2006., str. 66.
[64] *Isto*, str. 51.
[65] *Isto*, str. 53.
[66] *Isto*, str. 54.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 147 24.5.2016. 10:00:40

nofederacije koje su se raspale, a nacionalističko se nasilje dogodilo samo ondje gdje su etnofederalne institucije kanalizirale političku aktivnost unutar etničkih smjernica (SSSR i Jugoslavija).

Autor nadalje govori o višenacionalnom federalizmu koji uživa veliku potporu znanstvenika kao što su Hechter (2000.), Linz (1997.), Keating (2001.), Kymlicka (1995.) i drugi. Unitaristi su u usponu u Istočnoj Europi, a multinacionalni federalizam je sve popularniji smatra Kymlicka.

Kada su u pitanju višenacionalne države, kakva je Bosna i Hercegovina, možemo razgovarati o višenacionalnom federalizmu. Višenacionalni federalisti zastupaju federaciju radi ujedinjavanja naroda koji traže prednosti članstva u zajedničkoj federalnoj jedinici, a pritom su različita podrijetla, jezika i kulture, kako smatra Forsythe. Multinacionalni federalizam, smatra McGarry, uživa veliku potporu u suvremenim sveučilišnim krugovima. Oni izrazito odbijaju stav da svaka manjina želi državu. Multinacionalni federalisti eksplicitno odbacuju unitaristička razmišljanja o uređenju države. Podupiru asimetričan federalizam. U Bosni i Hercegovini postoji strah kod unitarističkih krugova za eventualnim odcjepljenjem i zbog toga se odbacuje svaka rasprava o federalizmu. Uz isticanje da je u bivšoj Jugoslaviji došlo do nasilja, McGarry ističe da je ono proizišlo „...iz nevoljkosti da se dozvoli odcjepljenje...“[67]. Prema njegovu mišljenju, nasilje je „...proisteklo iz *nedostatka* etnofederalizma...“[68]. Bosna i Hercegovina, kao multietnički najšarolikija republika, bila je poprište najvećega nasilja. Dakle, nasilje je uzrokovano nacionalizirajućom ili centralističkom politikom republika, smatra McGarry, koji, također, kaže da bi nacionalne zajednice unutar federacije trebale imati ne samo samoupravu nego i konsocijativnu upravu. Naime, nacionalne manjine i konstitutivni narodi žele podjelu uprave. „Konsocijativna uprava uključuje snažne mehanizme koji osiguravaju uključenost i efektivnu zastupljenost svih nacionalnosti Europske unije u njezina izvršna tijela.“[69] U Bosni i Hercegovini federaciju je nametnula međunarodna zajednica kroz Washingtonski i Daytonski mirovni sporazum. Bosna i Hercegovina nije se razvila iz demokracije. Moderne su demokracije suočene s činjenicom buđenja nacionalizma. On je realnost u Bosni i Hercegovini i tu činjenicu ne možemo ne uvažavati. „Federalizam se često upotrebljava kako bi se uvažila nacionalna raznolikost“[70], kaže Kymlicka te nastavlja: „Grupno-diferencirana prava kao što su teritorijalna autonomija, pravo na veto, zajamčena predstavljenost u središnjim institucijama, prava na zemlju i jezična prava, mogu pomoći u ispravljanju zapostavljenosti ublažavanjem ranjivosti manji-

[67] *Isto*, str. 60.
[68] *Isto*.
[69] *Isto*, str. 63.
[70] W. Kymlicka, *n. dj.*, str. 44.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 148 24.5.2016. 10:00:40

nskih kultura na odluke većine."[71] Iako je hrvatski narod u BiH konstitutivan i trebao bi imati potpunu jednakopravnost kao i ostala dva naroda, u praksi to nije tako. *Deklaracija Hrvatskog narodnog sabora Bosne i Hercegovine*, koja je usvojena polovicom 2015., naišla je na žestoku osudu nekih bošnjačkih unitarističkih krugova iako su hrvatski predstavnici u Hrvatskom narodnom saboru istaknuli: „Mi, politički predstavnici hrvatskog naroda i domoljubi Bosne i Hercegovine okupljeni u HNS BiH, imajući u vidu dobrobit i sukladan razvoj tri - ustavom definirana - konstitutivna naroda i građana u Bosni i Hercegovini […] kao demokratskoj, prosperitetnoj višenacionalnoj zajednici donosimo ovu *Deklaraciju*."[72] Je li zasmetalo načelo da se „hrvatski narod u Bosni i Hercegovini zalaže za institucionalno i administrativno-teritorijalno rješavanje jednakopravnosti tri bosanskohercegovačka konstitutivna naroda: Bošnjaka, Hrvata i Srba, uz puno uvažavanje individualnih građanskih prava i sloboda svih državljana BiH"? Hrvatski se narod u Bosni i Hercegovini, stoji u *Deklaraciji*, zalaže za postizanje državno-političkog konsenzusa za uspostavljanje temeljnog legimiteta bosansko-hercegovačkog državno-pravnog okvira jer smatra da se samo tako Bosna i Hercegovina može uključiti u punopravno članstvo u Europskoj uniji. Smatra se da se takvim ustrojem produbljuje međusobno nepovjerenje među narodima i građanima i dovodi u pitanje funkcioniranje pa i opstanak Bosne i Hercegovine. Dalje se smatra da funkcioniranje i opstanak Bosne i Hercegovine izravno ugrožava secesionistička politika, s jedne, i provoditelja hegemonističko-unitarističke politike, s druge strane. Između ovih zahtjeva izravno se ugrožavaju hrvatski zahtjevi, smatraju predstavnici HNS-a te se zalažu za dosljednu primjenu konsocijacijsko-federalističkih modela unutarnjega uređenja.

Dosadašnja iskustva parlamentarnoga života u Bosni i Hercegovini Hrvate su natjerala da Hrvatski narodni sabor proglase „narodnim parlamentom", krovnom, nacionalno-političkom institucijom kada se odlučuje o vitalnim nacionalnim interesima hrvatskoga naroda. To potkrjepljuju brojne činjenice: izbor hrvatskoga člana Predsjedništva BiH mimo volje hrvatskoga naroda (u dva mandata), stalno majoriziranje u Parlamentu BiH i Federacije BiH i posezanjem za vetom u Domu naroda. Gdje se god štite nacionalni interesi i pri svakom spomenu hrvatskoga jezika i identiteta te kanala na hrvatskom jeziku Hrvati se optužuju da razgrađuju BiH.

U pluralnim, podijeljenim društvima konsocijacijski model uređene države, pa makar bila riječ i o prijelaznom uređenju, jedan je od mogućih modela. Ovaj sustav uređenja karakterističan je za heterogenu državu koja je etnički i religijski podijeljena. Bosna i Hercegovina ispunjava uvjete za ovaj model. Lijphart ukazuje na četiri obilježja konsocijacijske demokracije: 1. vlast kao velika koalicija; 2. mogućnost

[71] *Isto*, str. 159.

[72] „Bosna i Hercegovina naša domovina", *Deklaracija Hrvatskog narodnog sabora Bosne i Hercegovine*, Mostar, 28. II. 2015., http://hnsbih.org/download/doc_download/Deklaracija%20VI.%20Sabora%20HNS_usvojena.pdf.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 149 24.5.2016. 10:00:40

korištenja veta; 3. proporcionalnost političke zastupljenosti; 4. visok stupanj samostalnosti svakog segmenta u odlučivanju.

Treba svakako istaknuti i nepovoljne čimbenike, o kojima govori Mirjana Kasapović, kao što su vanjske opasnosti, radikalni nacionalizam, slaba tradicija demokratskoga konsocijalizma i vladanja velike koalicije. Za Bosnu i Hercegovinu karakteristična su tri uzroka za onemogućavanje izgradnje modela konsocijacije: „… nepostojanje konsenzusa o državnoj zajednici, nepostojanje konsenzusa o političkom sustavu i nedosljedna strategija međunarodne zajednice o izgradnji države.“[73] BiH je složena federalna država s elementima konfederacije: dva entiteta, jedan unitarni RS i Federacija s deset županija (kantona). Na čelu države je tročlano predsjedništvo s mandatom od četiri godine, a čelni se ljudi rotiraju svakih osam mjeseci. Članovi predsjedništva biraju se izravno na izborima: Bošnjak i Hrvat s područja Federacije, a Srbin s područja Republike Srpske. Riječ je o entitetskom glasovanju. Parlamentarnu skupštinu BiH čine dva doma: Zastupnički dom s 42 člana, od kojih se dvije trećine biraju s područja Federacije, a jedna trećina s područja Republike Srpske. Dom naroda ima petnaest zastupnika: deset ih se bira s područja Federacije (pet Bošnjaka i pet Hrvata) te pet s područja Republike Srpske (pet Srba). U Domu naroda štite se vitalni nacionalni interesi bez preglasavanja. Postoji institucija veta. U Federaciji postoji predsjednik FBiH, dvodomni Parlament, Zastupnički dom s 98 zastupnika, Dom naroda s 58, po 17 iz svakog konstitutivnog naroda i sedam ostalih. Vlada Federacije ima premijera i dva zamjenika, iz svih triju konstitutivnih naroda, te 14 ministarstava u kojima su većinski Bošnjaci, kao i u Zastupničkom domu. Republika Srpska je unitarno uređena te ima jednodomnu Skupštinu sastavljenu od 83 vijećnika. Biraju se neposredno i tajnim glasovanjem. Postoji i Vijeće naroda koje štiti vitalne nacionalne interese, a sastoji se od 24 člana, po osam iz svakoga naroda. Postoji institucija predsjednika i Vlade RS-a sa 16 ministarstava. Republika Srpska ima svoju himnu „Moja Republika“. Distrikt Brčko je utemeljen 2000. godine i pod međunarodnom upravom je bio do 2012. To je administrativna jedinica koja ne pripada nijednom entitetu. Suverenitet nad njim imaju institucije BiH. Dakle, u ovakvo podijeljenoj državi pitanje konsenzusa je temeljno pitanje. Konsocijacijski model države jednostavno je neprihvatljiv za Sarajevo jer, kako kaže Asim Mujkić „...nedemokratski ustroj države kakav je konsocijacijski počiva na vladavini kartela elita […]ponekad na oligarhijskoj kontroli, podrazumijevajući slabu ili nikakvu participaciju šireg građanstva u političkom životu zajednice…“[74] ima negativno značenje. Konsocijacijska demokracija i konsenzusna demokracija se preklapaju. Konsenzusna demokracija zahtijeva „podjelu izvršne vlasti, ravnotežu između izvršne i zakono-

[73] M. Kasapović, *n. dj.*, str. 18.
[74] Asim Mujkić, *Pravda i etnonacionalizam*, Sarajevo, 2010., str. 68.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 150 24.5.2016. 10:00:40

davne vlasti, višestranački sustav, razmjerno predstavništvo, federalizam i decentralizaciju, jak bikameralizam, rigidni ustav i predstavničku demokraciju, konsocijacijski model; veliku koaliciju, pluralno društvo, razmjernost, autonomiju segmenata, veto manjina i prevlast elita"[75]. Pitanje granica između nacionalnih segmenata u BiH je vrlo relevantno pa su i mirovni planovi međunarodne zajednice propadali. To je i danas temeljni problem jer se jednostavno znanstvenim i političkim krugovima uopće ne razgovara o federalizmu. Mujkić ističe da ako zaista želimo postići demokratsku rekonstrukciju BiH društva, onda je svaki govor o etnosu bez smislen te predlaže da u tom slučaju umjesto o konsocijalizmu više govorimo o centripentalizmu.[76]

Zajednička vizija budućnosti BiH u Europskoj uniji mora uskladiti neka otvorena pitanja „...na načelima i metodama na kojima počiva Europska unija, logikom četiri slobode otvorenog društva i življenja alteriteta, trans-nacionalizacija i integracija, djeljivog ili prenijetog suvereniteta, odnosno metodama upravljanja etničkim razlikama, poštujući načela supsdijarnosti, regionalizacije, federalizacije i višerazinskog upravljanja."[77] Naime, postoje razmišljanja da Bosnom treba vladati jedinstveni bosanski narod, odnosno „...u modernom svijetu nema ni jedne države u kojoj su politički suverena dva, nekamoli tri naroda"[78] Ovakva razmišljanja znanstvenika kod bošnjačkog naroda automatski stvaraju suprotne stavove kod drugih dvaju naroda. Bosna i Hercegovina je multinacionalna pluralna država u kojoj se manifestira, kako reče Miljko, „nepostojanje osnovnog konsenzusa unutar njezine populacije, a posebno unutar vodećih društvenih snaga o potrebi zajedništva i interesima koji se trebaju ostvarivati u federalnoj jedinici"[79]. Zajednička usmjerenost prema Europskoj uniji izražena u aplikaciji[80] za članstvo mnoga će neriješena pitanja staviti na pravo mjesto. Naravno, postoji i druga mogućnost. Ne budu li se provodile reforme, BiH će ostati „crna rupa" na Balkanu i potencijalna opasnost od ratnih sukoba.

Zaključak

Bosna i Hercegovina kao multietnička i multikulturalna država svoj unutarnji ustroj treba graditi na federalizmu, a ne na unitarizmu protiv čega su dva od tri konstitutivna naroda, tim više što je Europski parlament u svojoj rezoluciji od 6. veljače 2014. jasno rekao da je svaki oblik unitarizma i separatizma ogromna kočnica pri

[75] M. Kasapović, *n. dj.*, str. 63.
[76] Usp. A. Mujkić, *n. dj.,* str. 81. – 82.
[77] Mile Lasić, *O uzrocima i posljedicama bespuća na putu Bosne i Hercegovine ka Europskoj uniji*, Sarajevo, 2014., str. 16.
[78] Omer Ibrahimagić - Suad Kurtćehajić, *Politički sistem Bosne i Hercegovine II*, Sarajevo, 2002., str. 21.
[79] Z. Miljko, *n. dj.*, str. 78.
[80] Predsjedatelj Predsjedništva BiH Dragan Čović predao je aplikaciju 15. veljače 2016. u Bruxellesu.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 151 24.5.2016. 10:00:40

izgradnji demokratske države Bosne i Hercegovine te se u postojećim okolnostima preporučuje federalno uređenje. Dokazali smo početne teze:

- Hrvati su 100 % izišli na referendum 29. II. i 1. III. 1992. i glasovali za neovisnu BiH, iako im se nije uvažila formulacija referendumskoga pitanja;
- od tog je datuma evidentno stalno bošnjačko majoriziranje Hrvata u FBiH (preglasavanje u Zastupničkom domu Parlamenta BiH, u Vijeću ministara BiH, u Parlamentu FBiH, napose kada je riječ o medijima, o ustroju policije itd.); razlog tomu je i stvaranje etnički čiste Republike Srpske na 49 % teritorija BiH;
- u dva četverogodišnja mandata Bošnjaci biraju člana Predsjedništva BiH mimo volje hrvatskoga glasačkoga korpusa (Željko Komšić), što zahtijeva reformu izbornoga zakona koji će omogućiti jednakopravnost
- potpuno se ignorira Rezolucija europskog parlamenta o BiH kojom se osuđuje svaki oblik centralizma i separatizma.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 152 24.5.2016. 10:00:40

Gordana Iličić ♦ Mario Bušić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru – Fakultet prirodoslovno-matematičkih i odgojnih znanosti Sveučilišta u Mostaru
gordanailicic@gmail.com – busicmar@gmail.com
UDK 323.111(494)
Prethodno priopćenje

NAČINI PREVLADAVANJA KULTURNIH, JEZIČNIH I RELIGIJSKIH PODJELA U POLITIČKOM SUSTAVU ŠVICARSKE

Sažetak

Švicarska je kolijevka raspršene političke moći smještene unutar jednoga političkoga sustava i stoga je tipičan primjer puke suprotnosti klasičnom westminsterskom modelu demokracije. Organizacija političke vlasti osmišljena je kao poticaj supostojanju različitih društvenih blokova s općim načelima koja počivaju na prilagođenu izboru institucionalnih mehanizama, ali i s neformalnim aranžmanima konceptualno prikladnima za heterogena i nestabilna društva. Švicarski primjer predstavlja okvir i polazište prema kojem „većina" i „manjina" nemaju gotovo nikakvo značenje dok je ključni mehanizam koji stabilizira politički sustav nenatjecateljska norma rješavanja sukoba unutar različitih pluraliteta. Konstrukcija političkih institucija i političkoga sustava koncipirana je tako da svi važni predstavnici društvenih skupina sudjeluju u donošenju političkih odluka, posebice na razini izvršne vlasti. Unutar tog posebnog strukturnog koncepta podjednako su zastupljeni federalizam te elementi konsocijacijske i izravne demokracije.

Ključne riječi: Švicarska, politički sustav, federalizam, konsocijacija, pluralno društvo

THE WAYS OF OVERCOMING CULTURAL, LANGUAGE, RELIGIOUS DIVISIONS IN THE POLITICAL SYSTEM OD SWITZERLAND

Abstract

Switzerland is the cradle of disperse political power integrated into one political system and therefore is an example of mere contrariety to the classical Westminster model of democracy. The organization of political power is designed as an encouragement for the coexistence of different social units, with basic principles that reside on the adapted election of institutional mechanisms, but with informal arrangement conceptually adequate for heterogeneous and unstable societies.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 153 24.5.2016. 10:00:40

Switzerland is an example of a framework and a starting point where the majority and the minority have no significance at all, while the key mechanism for the political system´s stabilization is the non-competitive rule of conflict solving within different pluralities. The construction of political institutions and the political system is conceptualized in a way that every important representative of social groups participate in the political decision making process, especially on the level of executive power. Both federalism and the elements of consociational and direct democracy are represented within this special structural concept.

Key words: Switzerland, political system, federalism, consociation, plural society

1. Kako upravljati pluralnim društvima?

Kad se dogodio epohalan slom komunističkih režima na tlu Istočne Europe, na vrhuncu trećega vala demokratizacije, 1989. – 1991.,[1] nakon čega je uslijedilo konsolidiranje novonastalih demokracija na ruševinama autoritarnih i totalitarnih političkih režima, najvažnija zadaća i unutarnjih i vanjskih političkih čimbenika bila je kako komunističke diktature transformirati u otvorene pluralističke demokratske sustave. Kao ključan problem u novonastalim državama, posebice na području Jugoslavije ili Sovjetskoga Saveza, ispostavio se problem državnosti koji je, uz ratove, značajno usporio proces demokratizacije. Problem državnosti, kao preduvjet uspješne tranzicije, prije svega bio je potaknut „prirodom višeetničkih društava"[2], što potvrđuje činjenica da su sve zemlje, osobito one unitarne, koje nisu imale taj problem, uspješno provele tranziciju.[3] Očit problem višenacionalnih država ogledao se i u pitanju kakav obrazac demokracije uspostaviti, odnosno, koju institucionalnu alternativu izabrati: parlamentarni ili predsjednički sustav vlasti ili, pak, kombinaciju tih institucionalnih aranžmana. Pritom su se u postkomunističkim državama stavovi dominantne komunističke stranke i nekomunističke oporbe razilazili oko konstitucionalnih pitanja: izbornoga sustava i tipa vlasti. Prvi su optirali za većinski izborni sustav i predsjednički oblik vlasti, a drugi za razmjeran izborni sustav i parlamentarni oblik vlasti. S obzirom na povezanost tih aranžmana sa stranačkim sustavom, strukturom parlamenta i ostalim institucionalnim oblicima uređenja države, ispostavilo se da je zapravo riječ o polarizaciji oko dvaju oblika demokracije. Tako su pri modeliranju demokracije, kao holističkog sustava, nasljednice komunističkih stranaka optirale za većinsku, a nekomunistička oporba za konsocijacijsku demokra-

[1] Vidi Wolfgang Merkel, *Transformacija političkih sustava*, Zagreb, 2011.

[2] Mirjana Kasapović, „Metodološki problemi kritike konsocijacijske demokracije u Bosni i Hercegovini", *Status*, Mostar, br. 12, 2007., str. 142.

[3] Usp. Guillermo O'donnell - Philippe C. Schmitter, *Tranzicija iz autoritarne vladavine*, Zagreb, 2006., str. 12.; Usp. Wolfgang Merkel, „Nasuprot svakoj teoriji: brza konsolidacija demokracije u Srednjoistočnoj Europi", *Anali hrvatskog politološkog društva*, Zagreb, br. 1., 2007., str. 20.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 154 24.5.2016. 10:00:40

ciju.[4] Pritom je važno naglasiti da je većinski oblik demokracije prikladan isključivo za homogena, jednonacionalna društva s jedinstvenim nacionalnim identitetom u koji su uklopljeni jednoobrazni kulturni sadržaji s jednim jezikom.[5] S druge strane, konsocijacijski model institucionalno odgovara kulturno fragmentiranim društvima, osobito onim višeetničkim, te ima posebnu zadaću pri demokratizaciji društva, upravljanju i prevladavanju sukoba između segmenata pluralnoga društva[6]. Stoga su se upravo višeetnička društva unutar nastajućih novih demokracija u Srednjoj i Istočnoj Europi morala nužno i tendencijski postaviti na jasnu usmjerenost prema stabilnosti različitih demokratskih režima te njihovoj legitimnosti i učinkovitosti javnih politika.[7] Temeljno pitanje kako upravljati pluralnim društvom postalo je čestom temom i teorijskih i političkih rasprava. Jedan od odgovora na taj još uvijek aktualan izazov, posebice uzmemo li u obzir konstantnu krizu političkoga sustava u Bosni i Hercegovini s jedinstvenim strukturnim konceptom u kojem su podjednako zastupljeni federalizam[8] i elementi konsocijacijske[9] i izravne demokracije[10], nudi

[4] Usp. Mirjana Kasapović, „Parlamentarizam i prezidencijalizam u Istočnoj Europi", *Politička misao*, Zagreb, god. XXXIV., 1997., br. 1., str. 9.

[5] Vidi Arend Lijphart, *Modeli demokracije: oblici i učinkovitost vlasti u 36 zemalja*, Zagreb, 2014., str. 25. - 41.

[6] Pluralna ili podijeljena društva su društva podijeljena na više društvenih segmenata nastalih na temelju višedimenzionalnih i preklapajućih rascjepa. Koncept pluralnoga društva prvi je uveo J. S. Furnivall 1939. u knjizi *Netherlands India* te 1948. *Colonial Policyand Practice* definiravši pluralna društva kao ona koja se sastoje „od dva ili više društvenih segmenata koji žive rame uz rame a da se pri tom ne miješaju u jedinstvenu političku zajednicu", Alvin Rabushka - Kenneth A. Shepsle, *Politics in Plural Societies*, Ohio, 1972., str. 10.

[7] Usp. Peter Mair, „Demokracije", Daniele Caramani (ur.), *Komparativna politika*, Zagreb, 2013., str. 85.

[8] Federalizam je ustavno rješenje i način podjele suverenosti s višestrukim razinama vladanja, saveznom i federalnim. Kao takav prikladan je aranžman za velike države ili države opterećene različitim društvenim podjelama. Vidi Ivo Duchacek, *Comparative Federalism: The Territorial Dimensions of Politics*, New York, 1970.; Murray Forsyth, *Federalism and Nationalism*, New York, 1989.; Arend Lijphart, *Demokracija u pluralnim društvima*, Zagreb, 1992.; A. Lijphart, *Modeli demokracije…*; John Mcgarry – Brendan O'leary, „Federation as a Method of Ethnic Conflict Regulation", Sid Noel (ur.), *From Power Sharing to Democracy: Post-conflict Institutions in Ethnically Divided Societies*, Quebec City, 2005., str. 263. – 297..; Graham Smith, *Federalism: The Multiethnic Challenge*, London – New York, 1995.; George Tsebelis – Jeannette Money, *Bicameralism*, Cambridge, 1997.

[9] Konsocijacijska demokracija je model demokracije koji omogućuje podjelu vlasti između segmenata pluralnoga društva. Segmenti mogu biti obilježeni po etničkoj, vjerskoj, rasnoj, jezičnoj ili nekoj drugoj pripadnosti. Četiri su temeljna elementa konsocijacijske demokracije, koje je postavio ugledni nizozemski politolog Arend Lijphart: koalicija političkih vođa segmenata pluralnog društva, veto, razmjernost (namjerna prezastupljenost manjih segmenata i paritet) i federalizam. Vidi Arend Lijphart – Carllos H. Waisman, (ur.), *Institutional Design in New Democracies: Eastern Europe and Latin America*, Boulder, 1996.; Arend Lijphart, „Constitutional Design for Divided Societies", *Journal of Democracy*, Washington, br. 15., 2004., str. 96. – 109.; A. Lijphart, *Demokracija...*; Arend Lijphart, *Patterns of Democracy: Government Formsand Performance in Thirty-Six Countries*, New Haven, 1999.; A. Lijphart, *Modeli demokracije...*; Arend Lijphart, „Constitutional Choices for New Democracies", *Journal of Democracy*, Washington, br. 2., 1991., str. 72. – 84.

[10] Izravna demokracija omogućuje građanima sudjelovanje u političkim odlukama bez posrednika, što je puka suprotnost zastupničkoj demokraciji. U njoj država i društvo postaju jedno. Usp. Rod Hague - Martin Harrop, *Komparativna vladavina i politika*, Zagreb, 2009., str. 49. – 51. Izravnu demokraciju mnogi autori dovode u pitanje pa ju, u svom opsežnom djelu *Država*, opisujući atenski oblik demokracije, razorno kritizira čak i Platon. Vidi Platon, *Država*, Zagreb, 1997.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 155 24.5.2016. 10:00:40

paradigmatski primjer političkoga sustava Švicarske, ali i oni Belgije, Kanade ili, u prvoj polovini dvadesetoga stoljeća, Nizozemske i Austrije. Svi oni zorno pokazuju da je upravljanje u pluralnim društvima, bez obzira na to jesu li podjele etničke ili neetničke prirode,[11] ipak moguće premda su u društvima etničkoga karaktera potrebni složeniji institucionalni aranžmani i duže vremensko razdoblje za nadilaženje sukoba.

2. Nastanak i djelovanje političkoga sustava Švicarske

Kao jedna od najstarijih europskih demokracija, čiji povijesni korijeni sežu još od 1291., Švicarska nudi perspektivan model kako njegovati kulturnopolitičke identitete kojima je religija[12] jedan od središnjih elemenata konstrukcije, zajedno s jezikom i kolektivno izvornim mitovima.[13] Politički sustav Švicarske počiva na načelima federalizma, na funkcionalnim mehanizmima neposrednog sudjelovanja građana u donošenju odluka te na jedinstvenoj političkoj kulturi koja se temelji na kompromisima i koalicijskim sporazumima.[14] Švicarska je postala federacijom 1848. kada se iz saveza država preobrazila u saveznu državu. Iako je službeni naziv države Švicarska Konfederacija, to je u političkoj realnosti visoko decentralizirana federacija. Wolf Linder upozorava na postojanje konfuzije u značenju izraza konfederacija s obzirom na to da čak i aktualni ustav iz 1999. navodi da švicarski narod i kantoni čine Švicarsku Konfederaciju[15] te za Švicarsku koristi naziv konfederacija uključujući i

[11] Usp. Gordana Iličić, „Modaliteti institucionalnog rješavanja sukoba u višeetničkim zajednicama“, *Kultura komuniciranja*, Mostar, god. III., 2014., br. 3., str. 115. – 138.

[12] Riječ *religija* dolazi od lat. *religio*, a označuje vezu između Boga i čovjeka, skup njihovih prirodnih i natprirodnih odnosa kao i proučavanje tih odnosa, između čovjeka i Apsoluta, pobožnost čovjeka prema apsolutnu biću – Bogu, itd. Usp. dr. o. Jeronim Šetka, *Hrvatska kršćanska terminologija*, Split, 1976., str. 259.; „Kao kulturni i društveni fenomen, religiju nalazimo u svim zajednicama i povijesno i zemljopisno, i odredila je mnoge, ako ne i sve, društva i običaje. Još je i danas važna mnogim ljudima kao vodič za ono što je najvažnije za ljudski život, pojedinačno i u okviru društva, a mnogi je također doživljavaju kao temelj morala. Povijesno gledano, uvijek su postojale bliske veze između religije i filozofije, stoga se religija i analizira s filozofskog stajališta.“ Patrick Quinn, *Filozofija religije od A do Ž*, Zagreb, 2008., str. 165. – 166.; Religijske znanosti raščlanjuju višeznačnost fenomena *religija* prema različitim povijesnim zbiljama. Tako se govori o primitivnim, prirodnim, kulturnim, narodnim, univerzalnim, monoteističkim, politeističkim, panteističkim, animističkim, fetišističkim, totemističkim i drugim religijama i religioznim pokretima u svijetu. Usp. Arno Anzenbacher, *Einführung in die Philosophie*, Wien, 1981., str. 28.; Usp. *Philosophisches Wörterbuch: Herausgegeben von Walter Brugger*, Freiburg – Basel – Wien, 1978., str. 325. – 327.

[13] Usp. Georg Kohler, „Razumni pluralizam: liberalna država kao čuvar religijske slobode“, *Politička misao*, Zagreb, god. XLVIII., 2011., br. 1, str. 165.

[14] Usp. Nijaz Duraković, *Uporedni politički sistemi*, Sarajevo, 2007., str. 235. – 239.; Théo Chopard (ur.), *Switzerland Present and Future*, Berne, 1963.; Wolf Linder, *Swiss Democracy*, *Possible Solutions to Conflict in Multicultural Societies*, London, 1994.; Silvano Moeckli, *Politički sistem Švajcarske: kako funkcioniše, ko učestvuje, čime rezultira*, Sarajevo – Zagreb, 2010.; Pascal Sciarini i dr., *Political Decision-Making in Switzerland: The Consensus Model under Pressure*, London – New York, 2015.

[15] *Federal Constitution of the Swiss Confederation*, čl. 1., http://www.admin.ch/ch/e/rs/1/101.en.pdf, (14. XI. 2015.).

Identiteti - kulture - jezici test.indd 156 24.5.2016. 10:00:40

razdoblje od 1815. do 1848. godine, a nakon toga razdoblja koristi izraz federacija.[16] Naime, nakon Berlinskim kongresom 1815. uspostavljene prilično krhke konfederacije između tadašnjih 25 samostalnih kantona, novim ustavom iz 1848. Švicarska je dobila izvorište i obrise državne zajednice koji se protežu do danas. Pri tome je važno naglasiti da su kantoni zadržali svoju državnost, političku autonomiju i ustave.

Istodobno je uz konstituiranje države došlo do pojave unutarnje polarizacije između dviju suprotstavljenih političko-identitetskih strana, konzervativaca i radikala. Polarizacija je bila rezultat povijesnoga preklapanja vjerskih i jezičnih društvenih rascjepa[17] na temelju kojih se oblikovala skupina njemačkih protestanta, koja je tvorila društvenu većinu, te skupina francuskih i talijanskih katolika koji su bili manjina. Sredinom 19. stoljeća katolička je populacija činila oko 40 % švicarskoga stanovništva. Granice kantona u većini slučajeva poklapale su se s religijskim granicama. Godine 1860. deset kantona tvorilo je više od 75 % protestantskog, a njih 11 više od 75 % katoličkog stanovništva. Samo četiri kantona – Ženeva, Graubünden, Aargau i St. Gallen – imali su ravnomjernu raspodjelu religija. Katoličke su regije uglavnom bile ruralne te odsječene od industrijalizacije dok je protestantskim regijama upravo industrijalizacija bila glavna preokupacija. U skladu s Prvim vatikanskim koncilom Katoličke Crkve 1871. godine, koji nije bio naklon prema modernizaciji društva kao ni odvajanju religije i države, došlo je do segregacije koja je u školama nekih mješovitih kantona trajala sve do druge polovice 20. stoljeća.[18]

Katolički su konzervativci inzistirali da se odluke koje se odnose na konfederaciju donose jednoglasno te su bili skeptični prema ideji jačanja nadležnosti središnje vlasti. S druge strane, radikalni protestanti uglavnom su težili za demokracijom narodnoga suvereniteta. Stoga prijelaz iz konfederacije u federaciju nije bio lak zbog nekoliko razloga. Konzervativci nisu željeli prepustiti suverena prava svojih kantona, a otvorena su bila i pitanja kulturnih razlika i religije dok se i ekonomska moć razlikovala od kantona do kantona.[19]

Unatoč tomu, sredinom 19. stoljeća izgradile su se federalističke političke institucije utemeljene na kompromisu između protestanata i katolika. Švicarski fede-

[16] Usp. W. Linder, *n. dj.*, str. 6.

[17] Teoriju društvenih rascjepa detaljno su obradili i analizirali Seymour M. Lipset i Stein Rokkan uz pomoć povezivanja ideoloških preferencija i nastajanja političkih stranaka, zajedno s procesom oblikovanja nacionalnih država i industrijskoga društva. Razvojem različitih interesa u društvu su se oblikovali društveni rascjepi (centar - periferija, država - crkva, poljoprivreda - industrija, grad - selo). Vidi Seymour M. Lipset - Stein Rokkan, „Cleavage Structures, Party Systems, and Voter Alignments: An Introduction", Seymour M. Lipset – Stein Rokkan (ur.), *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*, New York, 1967. S druge strane, Rae i Taylor ističu rascjepe prema obilježjima (klasa, dob, etnička pripadnost, obrazovanje), stavovima (ideologija) te vrsti političkoga djelovanja (vrsta sudjelovanja ili nesudjelovanja u politici). Vidi Douglas W. Rae – Michael Taylor, *The Analysis of Cleavages*, New Haven – London, 1970.

[18] Usp. W. Linder, *n. dj.*, str. 18. – 19.

[19] Usp. Hans Schaffner, „Economic Policy in the Course of History", T. Chopard (ur.), *Switzerland...*, str. 96. – 104.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 157 24.5.2016. 10:00:40

ralni sustav danas funkcionira kroz značajnu autonomiju kantona i kroz usporedno ograničenu vlast središnjih tijela.[20] Kantonima je prepuštena razina političkih odluka koje se izravno odnose na identitet, poput kulturnih sadržaja, jezika, obrazovanja i religije. Usprkos razlikama među kantonima, u smislu veličine i broja stanovnika te gospodarskih pokazatelja, danas u Švicarskoj svih 20 kantona i šest polukantona, nastalih cijepanjem nekad triju velikih kantona, imaju jednak ustavnopravni status, što se opravdava i kao svojevrstan oblik zaštite prava manjina.

U praksi to znači da se gornji dom parlamenta, Vijeće kantona, sastoji do 46 zastupnika, po dva imaju kantoni, a po jednog polukantoni. Osim te razlike, razlika je i u glasovanju o ustavnim amandmanima kada polukantoni imaju samo pola težine glasova od kantona. Kada se glasuje o ustavnim amandmanima, većinu je potrebno postići i na razini glasačkoga tijela i na razini kantona. Na taj način, s obzirom na navedena polazišta, mali kantoni imaju višestruko veći utjecaj od onih s većim brojem stanovnika. Dvodomnost i postoji upravo zato što se u gornjem domu posebno predstavljaju manji segmenti ili manje države u saveznim sustavima. Stoga Tsebelis i Money svrstavaju upravo Švicarsku, uz Njemačku, u kontinentalne primjere političke moći gornjih domova u federalnim sustavima.[21]

I dok gornji dom Federalne skupštine predstavlja kantone, donji dom, Nacionalno vijeće, predstavlja opće interese. Sastoji se od 200 zastupnika izabranih u 26 izbornih jedinica. To znači da svaki kanton tvori jednu izbornu jedinicu. Broj zastupnika u pojedinoj izbornoj jedinici razmjeran je broju stanovnika. Oba doma ravnopravna su u zakonodavnoj proceduri, a Federalna je skupština nadležna za sve federalne zakone, za izbor članova Federalnoga vijeća i Federalnoga vrhovnoga suda.

Zakonodavnu vlast smještenu u parlamentu upotpunjuju instrumenti referenduma i narodne inicijative koji omogućuju izravno sudjelovanje građana u donošenju važnih političkih odluka. Tim se mehanizmima potvrđuje suverenitet naroda te dvostruko pravilo odlučivanja, ono demokratsko, jedan čovjek jedan glas, i ono federalno, jedan glas svaka federalna jedinica ili segment.

Nadalje, u Švicarskoj jezik nije samo puko komunikacijsko sredstvo, on je ključan element identiteta na temelju kojeg su se društvenim rascjepima stvorili jasni segmenti pluralnoga društva. Jezične skupine teritorijalno su koncentrirane i većina kantona je u tom smislu jednojezična. U 12 kantona i šest polukantona dominira stanovništvo koje govori njemačkim jezikom, u četiri kantona dominira francuski, a u jednom kantonu talijanski jezik. U dva su kantona podjednako dominantni francuski i njemački, a u jednom francuski, njemački i retoromanski jezik, koji nije većinski ni u jednom kantonu. Kroz institucionalne aranžmane federalizam je

[20] Usp. Denis De Rougemont, „Swiss Federalism“, T. Chopard (ur.), *Switzerland...*, str. 64. – 74.
[21] Usp. G. Tsebelis – J. Money, *n. dj.*, str. 33.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 158 24.5.2016. 10:00:40

omogućio jezičnim manjinama da žive unutar vlastite kulture u okviru granica svojih kantona. Kulturni rascjep s početka Prvoga svjetskoga rata, kada su govornici francuskog jezika bili na strani Francuske, a oni njemačkoga jezika na strani Njemačke, danas je samo daleka prošlost. Upravo je postojanje visoke autonomije kantona omogućilo poticanje jezičnih i religijskih posebnosti. Uz postojanje jezičnih prava za jezične manjine, jezična je autonomija zajamčena načelom teritorijalnosti. Svi jezici - njemački, francuski, talijanski i retoromanski – definirani su kao nacionalni jezici.

Tablica 1.: Stalno stanovništvo prema materinskom jeziku (jezicima) od 1970. do 2013.[22]

	1970.	1980.	1990.	2000.	2013.
Ukupno	6 011 469	6 160 950	6 640 937	7 100 302	7 944 566
njemački	66,1	65,5	64,6	64,1	63,5
francuski	18,4	18,6	19,5	20,4	22,5
talijanski	11,0	9,6	7,7	6,5	8,1
retoromanski	0,8	0,8	0,6	0,5	0,5
ostali jezici	3,7	5,5	7,7	8,5	21,7
ukupno u %	100	100	100	100	116,41

Višejezičnost je važan aspekt integracije manjina u švicarskom društvu, ali to pitanje nikada nije bilo važno kao što je pitanje vjerskih manjina. Dvije dominantne religijske skupine, katolici i protestanti, danas su teritorijalno rasprostranjeniji u odnosu na rasprostranjenost u 19. stoljeću, kada su kantoni bili većinski katolički ili protestantski. Međutim, čak i u religijski raznolikim kantonima općine su relativno homogene.

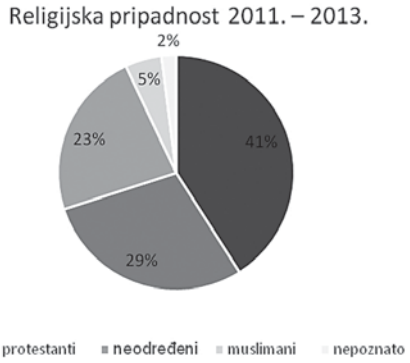

Graf 1.: Stanovništvo prema religijskoj pripadnosti[23]

U uvjetima navedene pluralnosti vladavina većine bila bi ne samo nedemokratska nego i pogubna „…zato što će se manjine kojima se stalno uskraćuje pristup vlas-

[22] *Swiss Statistics*, http://www.bfs.admin.ch/bfs/portal/en/index/themen/01/05/blank/key/sprachen.html, (14. XI. 2015.). Vrijednost 116,41 u posljednjem retku za godinu 2013. predstavlja više materinskih jezika.

[23] *Swiss Statistics*, http://www.bfs.admin.ch/bfs/portal/en/index/themen/01/05/blank/key/religionen.html, (14. XI. 2015.).

Identiteti - kulture - jezici test.indd 159 24.5.2016. 10:00:40

ti osjećati isključenima i diskriminiranima te mogu izgubiti privrženost režimu"[24]. Švicarska je vlada jedan od najtransparentnijih primjera izvršne vlasti koja je puka suprotnost postavkama o koncentraciji vlasti većine. Ona, upravo suprotno, nastoji vlast raspršiti i podijeliti uz mnogostruka ograničenja. Članovi švicarske vlade, Federalnoga vijeća, biraju se prema jezičnim kriterijima. Od 1918., uvođenjem razmjernog zastupništva, ozakonjena je mogućnost suradnje političkih elita te se od tada uspješno formiraju koalicijske vlade. „Katolički protivnik iz 19. stoljeća postao je najvažniji partner radikalima u 20. stoljeću."[25] Ono što je karakteristično za švicarsku stabilnost jest oblik političkoga sustava u kojem sedmeročlanu, neopozivu i nesmjenjivu vladu, Federalno vijeće, biraju oba doma parlamenta. Nepisano je pravilo da su četiri člana vlade iz njemačkih kantona, dva iz francuskih, a jedan iz talijanskoga kantona. Federalno je vijeće najviše izvršno tijelo s dalekosežnim ustavnim ovlastima, čiji izbor ovisi o odgovarajućoj regionalnoj i jezičnoj zastupljenosti.[26] Kao kolegijalno tijelo koje donosi odluke o svim važnim zajedničkim pitanjima, nakon što je izabrano, samo odlučuje o međusobnoj raspodjeli resora dok dužnost predsjednika vlade s posebnim ovlastima ne postoji. Jednogodišnja rotacija čelnoj osobi vlade nudi samo mjesto prvoga među jednakima, što je potvrda da sustav onemogućuje koncentraciju moći na jednome mjestu, nego ju raspršuje u skladu sa zahtjevima heterogena društva. Stabilnost izvršne vlasti počiva upravo na spomenutu neformalnu koalicijskome pravilu između stranaka, što omogućuje usklađivanje velikog broja različitih interesa. Takav način funkcioniranja i ustroj savezne vlade preslikani su i na kantonalnim razinama.

Upravo načelo „čarobne formule", koje datira iz 1959., omogućuje da se struktura kolegijalne federalne vlade temelji na stabilnoj koaliciji i raspodjeli sedam mjesta između četiriju ili pet vladajućih stranaka koje zastupaju interese svih segmenata društva te se preklapaju s jezičnim rascjepima.[27] Politička podjela izvršnih ovlasti nije rezultat ustavnih obveza, nego dugotrajnih procesa i dogovora političkih stranaka. Od utemeljenja Federalnoga vijeća 1848. godine do 1891. njime je dominirala radikalna stranka kada joj se priključuju demokršćani da bi uvođenjem razmjernog zastupništva 1918. dijelom vlade postale i druge političke opcije. Od 1959. do 1999. sastav stranaka bio je isti: dva su mjesta pripadala radikalima, dva demokršćanima, dva socijaldemokratima i jedno narodnoj stranci. Kada je 2003. narodna stranka dobila veću potporu glasača, omjer je izmijenjen u njezinu korist, a na štetu demokršćanske

[24] A. Lijphart, *Modeli*..., str. 43.
[25] W. Linder, *n. dj.*, str. 21.
[26] Usp. *Federal Constitution of the Swiss Confederation*, čl. 174., 175., http://www.admin.ch/ch/e/rs/1/101.en.pdf, (3. X. 2015.).
[27] Usp. Vernon Bogdanor, „Federalizam u Švicarskoj", *Kulturni radnik*, Zagreb, br. 1., 1990., str. 76.; W. Linder, *n. dj.*, str. 11.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 160 24.5.2016. 10:00:40

stranke. Od 2009. koaliciju sastavljaju radikali i socijaldemokrati s dva mjesta i po jednim mjestom narodna, demokršćanska i građanska demokratska stranka.

Razvoju federalizma u značajnoj mjeri doprinosi i švicarski model labave strukture političkih stranaka s obzirom na to da su na saveznoj razini političke stranke organizirane gotovo konfederalno, a izvorno djeluju na kantonalnoj razini.[28] Peter Häberle, veliki njemački i švicarski profesor javnoga prava, filozofije prava i crkvenoga prava, smatra da moć političkih stranaka u Švicarskoj ograničava upravo poluizravna ili referendumska demokracija na saveznoj i kantonalnoj razini.[29] Tako švicarski oblik upravljanja pluralnim društvom omogućuje, uz veliku koaliciju, federalizam i razmjerno zastupništvo te izravnu demokraciju. U razdoblju nakon Drugoga svjetskoga rata oblici izravne demokracije postali su snažan poticaj za suradnju glavnih političkih stranaka s obzirom na to da su instrumenti izravne demokracije, pučka inicijativa i referendum upravo pod njihovom kontrolom. U svojoj nadahnutoj analizi o tome kako institucije izravne demokracije sudjeluju u oblikovanju stavova i odluka, Hanspeter Kriesi zaključuje da su švicarske političke elite subjekt koji određuje mogućnosti koje se građanima daju na glasovanje te postavlja pitanje „… jesu li građani sposobni da se pravilno služe informacijama koje im podastiru elite i mogu li donijeti odluku koja je rezultat njihovih vlastitih preferencija“[30].

Upravo zbog mogućnosti koje pružaju dvije inačice referenduma, ona obvezna, kojom se vrši izmjena ustava, i neobvezna, koja se odnosi na zakone, sve su organizacije u društvu, a koje su sposobne za pokretanje referenduma, završile tako što su integrirane u politički proces kako ne bi ometale zakonodavni proces, bilo u kontekstu produženih pretparlamentarnih procedura, bilo u obliku velike koalicije. Na taj se način, kao posljedica otvaranja procesa izravne demokracije, švicarski model plebiscitarne demokracije pretvorio u dogovornu.

Svoje posebnosti švicarski model pokazuje i u klasifikaciji sustava vlasti jer ne odgovara nijednom idealnom obliku, ni predsjedničkom ni parlamentarnom sustavu vlasti. Nije parlamentaran jer vlada nije ovisna o povjerenju parlamenta, nije predsjednički jer građani ne biraju izravno šefa države. S druge strane, pojavljuju se elementi i jednog i drugog sustava vlasti: elementi parlamentarnog u smislu da parlament bira izvršnu vlast; elementi predsjedničkog jer vlada, Federalno vijeće, nakon što ju je izabrao parlament, nije ovisna o njemu. I u ovom je slučaju riječ o jedinstvenom, skupštinskom sustavu, čije se teorijsko utemeljenje bazira na načelu jedin-

[28] Usp. Branko Caratan, „Nacionalni fenomen i akomodacija interesa: pretpostavke postkomunističke tranzicije (II. dio)“, *Politička misao*, Zagreb, god. XXXV., 1998., br. 3., str. 227. – 228.
[29] Usp. Peter Häberle, „Ustav kao kultura“, *Politička misao*, Zagreb, god. XXXVII., 2000., br. 3., str. 5.
[30] Hanspeter Kriesi, „Izravna demokracija: Švicarsko iskustvo“, *Anali Hrvatskog politološkog društva*, Zagreb, br. 4., 2007., str. 51. – 52.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 161 24.5.2016. 10:00:40

stva vlasti, kao neotuđive i nedjeljive narodne suverenosti[31] koju je prvi značajno zastupao J. Jacques Rousseau. U skupštinskom sustavu kolektivno izvršno tijelo, Federalno vijeće, koje bira parlament, ali mu ono nije predmet političkoga povjerenja tijekom mandata, preuzima i predsjedničke i vladine ovlasti.

Čvrstu ukorijenjenost federalizma u švicarskom političkom sustavu potvrđuje i njegova posebnost. Vernon Bogdanor navodi četiri obilježja koja razlikuju švicarski federalizam od ostalih: posebna struktura mogućih podjela koje bi eventualno mogle prouzročiti nasilje i političku nestabilnost te traženje konsenzusnih rješenja za probleme; velika raznolikost glede veličine kantona; nepostojanje određenih institucionalnih sredstava koja bi služila kao instrumenti unifikacije na saveznoj razini; specifična priroda švicarskoga stranačkoga sustava koji je čvrsto ukorijenjen na kantonalnoj razini dok je politika na saveznoj razini usmjerena na rješavanje razlika među kantonima.[32] U Švicarskoj je federalizam omogućio prevladavanje snažnih religijskih i jezičnih društvenih rascjepa na miran način. Omogućio je politički kompromis između suprotstavljenih političkih stavova, onih koji su željeli jaku središnju vlast i onih koji su željeli zadržati postojeće stanje. Omogućio je dugotrajnu podjelu vlasti stvaranjem federalne vlade uz očuvanje različitih povijesnih tradicija političkih autonomija proizašlih iz različitih kultura, jezika i religija. Omogućio je očuvanje višekulturalne države koja svoje jedinstvo ne temelji na načelima zajedničkoga jezika ili religije, već na apstraktnom načelu državljanstva.

Tablica 2.: Švicarski federalni sustav, izvršna, zakonodavna i sudbena vlast na svim razinama[33]

	izvršna vlast	zakonodavna vlast		sudbena vlast
	Federalno vijeće:	Federalna skupština		Federalni vrhovni sud
		Nacionalno vijeće	Vijeće kantona	
federacija	sedam članova, bira ih Federalna skupština; svaki upravlja jednim federalnim resorom uz rotaciju predsjedatelja	200 zastupnika izabranih razmjernim sustavom; broj po pojedinom kantonu ovisi o broju stanovnika	46 zastupnika: po dva iz svakog kantona, po jedan iz svakog polukantona; bira se na temelju kantonalnih izbornih pravila	36 stalnih i 40 zamjenskih federalnih sudaca; bira ih Federalna skupština

[31] J. Jacques Rousseauo nadmašio je i Lockea i prethodnike jer je smatrao da narod nije samo nositelj suverenosti, već i njezin glavni izvršitelj, stoga mu se pripisuju zasluge tvorca teorije o suverenitetu naroda. Usp. Jean Jacques Rousseau, *Rasprava o porijeklu i osnovama nejednakosti među ljudima - Društveni ugovor*, Zagreb, 1978., str. 107.

[32] Usp. V. Bogdanor, *n. dj*., str. 60. – 61.

[33] Usp. W. Linder, *n. dj.*, str. 9.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 162 24.5.2016. 10:00:40

kantoni	Kantonalno vijeće:	Kantonalni parlament:	Kantonalni sud:
	birano izravnim izborima svakih četiri ili pet godina; sastoji se od pet do sedam članova	biran načelom razmjernosti izravnim izborima	biraju ga kantonalno vijeće ili parlament
općine	Općinsko vijeće:	Općinska skupština	Okružni sud
	birano izravnim izborima	u malim općinama obično formirana od svih građana; u većim općinama prikladno izabrana izravnim izborima	imenuju ga općine ili kantonalne vlasti

Zaključak

Iz švicarskog primjera razvidno je kako je nadilaženje kulturnih, jezičnih i religijskih podjela u pluralnom društvu moguće postići uz pomoć institucionalnih elemenata konsocijacijske demokracije, koji uključuju federalizam, veliku koaliciju i razmjernost, i razvijenog modela izravne demokracije. Višekulturalni federalizam u politički je sustav švicarske podjele vlasti usidrio konsenzus, decentralizaciju moći i vertikalnu podjelu nadležnosti. Sa svim svojim posebnostima švicarski model pokazuje funkcionalnost i djelotvornost u demokratskom upravljanju pluralnim društvom. Dogovor između protestanata i katolika, između centralista i kantonista, razmjerna zastupljenost u Skupštini, Federalnom vijeću, birokraciji i odborima mehanizmi su koji su omogućili stabilnost političkoga sustava. Kontinuirano političko odlučivanje utemeljeno na kompromisima dovelo je i do promjena u društvenim vrijednostima koje danas njeguju različitost kultura i razvijaju kulturni pluralizam koji postaje elementom društvene integracije i razvoja zajedničkih vrijednosti. Švicarski model postao je prepoznatljiv i ilustrativno jedinstven primjer upravljanja kojemu je svrha očuvanje stabilnosti pluralnoga društva, stoga švicarsko iskustvo nedvojbeno nadmašuje svoje granice.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 163 24.5.2016. 10:00:40

Jezik i ideologija

Jela Sabljić-Vujica

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru
jelena_sabljic@net.hr
UDK 82.02 Postmoderna
Izvorni znanstveni članak

KNJIŽEVNOST KAO IDEOLOGIJA SJEĆANJA – POSTMODERNA KAO IDEOLOGIJA ZABORAVA

Sažetak

Suvremenu društvenu (Foucault, Ginzburg, Hobsbawm, Chartier) i književnu (Eagleton, Belsey, Williams, Jameson) teoriju karakterizira radikalan kritički odmak od centralizirajuće pojmovne prakse (kontinuitet književnosti, klasni odnos) i njenog suviše transparentnog razumijevanja ideoloških, povijesnih i umjetničkih činjenica. Ovaj zaokret u teorijskom diskursu nije samo perspektivan, već i predmetan: s obzirom na to da se kontekst moći prestaje očitovati u službenom diskursu, predmet zanimanja postaju oni činovi i iskustva čije značenje nije moguće ugoditi prema obzoru očekivanja dominantne ideološke prakse – u povijesti i komplementarnim društvenim znanostima (sociologija, psihologija, etnologija) naglasak se stavlja na subjektivno iskustvo i otpornost sjećanja, u književnosti i književnim teorijama na dijalektiku teksta i konteksta. U ovom će se radu analizirati odnos ideologije i sjećanja u kontekstu suvremene književnosti i suvremene povijesne i književne teorije.

Ključne riječi: sjećanje, ideologija, subjekt, društvena teorija, književna teorija, književnost

LITERATURE AS THE IDEOLOGY OF MEMORY – POSTMODERNITY AS THE IDEOLOGY OF OBLIVION

Abstract

The modern social (Foucault, Ginzburg, Hobsbawm, Chartier) and literary (Eagleton, Belsey, Williams, Jameson) theory is characterized by a radical critical detachment from the centralizing praxis of terms (literature continuity, class relations) and its too transparent understanding of ideological, historical and artistic facts. This twist in theoretical discourse is not only perspective but also crucial: the context of power loses its manifestation in formal discourse, the subjects of interest are the actions and experiences whose meanings cannot be adjusted to the horizon of expectation of the dominant ideological praxis – through history and complementary social sciences (sociology, psychology, ethnology) the emphasis is put on the subjective experience and resistance to memory, in literature and literary theory the emphasis is on the dialectics of text and context. This paper will analyse the relationship between ideology

Identiteti - kulture - jezici test.indd 167 24.5.2016. 10:00:40

and memory in the context of contemporary literature and modern historical and literary theory.

Key words: memory, ideology, subject, social theory, literary theory, literature

Proučavajući u drugome svesku svoga kapitalnoga djela o autobiografiji odnos srednjevjekovnoga pisca prema „sebi-u-svijetu", Georg Misch uočava specifičan fenomen aditivnoga samopoimanja po kojem srednjevjekovni subjekt sebe razumije samo kao produžetak okoline, odnosno kao sastavni dio svijeta koji ga okružuje. Zatim nudi objašnjenje: čovjeku, naime, nije potrebno stilizirati sebe kada ukupan život ima jedan jedinstven stil.[1]

Ova misao, bez obzira na to što je izgovorena početkom 20. stoljeća i čuvenom njemačkom aforističkom lakoćom, ima sasvim suvremenu težinu, i to na barem dvjema razinama: s jedne strane, ona prema subjektu postupa restriktivno jer ga smatra tek izvedenicom ukupnoga života, a s druge je strane neobično širokogrudna prema subjektu jer mu daje slobodu stilizacije svojega života.

Navedena dinamika odraza i izraza odzvanja kao zarazan refren u postmodernim raspravama o ljudskom stanju stvari. Subjekt je ovdje otuđen od vlastite perspektive, ali je barem slobodan preslagivati dijelove te otuđenosti kako mu već drago, po mjeri svoje umjetničke naravi. Eto kako se primirila Hegelova dijalektika otuđenosti postulirana u slici gospodara i sluge – između njih više nema napetosti, riječ je tek o žanrovskoj raznolikosti. Kao što bît gospodarenja, reći će Hegel, predstavlja suprotnost onoga što ono želi da jest, tako će se i robovanje u svome dovršenju pretvoriti u suprotnost onoga što ono neposredno jest: potisnuta se svijest obrće u nezavisnu.[2] Obrtni trenutak čini bît povijesnoga Uma. Zahvaljujući njegovoj inherentnoj prisutnosti u svakom konkretnom činu i odnosu, povijest se može aktualizirati. Hegelova ontologija obrata predstavlja prvi cjelovit zahtjev za revizijom povijesnoga iskustva i stoga zasigurno pripada aktivnom naslijeđu moderne.[3]

Postmoderna označava prekid s modernim naslijeđem, i to s primjernom lakoćom. Ona priznaje djelovanje obrtnog trenutka povijesti, ali ne više kao inherentne prisutnosti, već kao modela koherencije: uzora uvjerljivosti. Nema prevrata jer nema dubine, nema uvida jer nema objektivne spoznaje, sve se događa na površini, u tekstu, u povijesnim dokumentima i kraljevskim poveljama – povijest postaje bîtski

[1] Usp. Georg Misch, *Geschichte der Autobiographie*, *Das Mittelalter: Die Frühzeit*, *sv. 1., prvi dio,* Frankfurt a. M., 1955., str. 141.

[2] Usp. Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Fenomenologija duha*, Beograd, 1974., str. 117.

[3] O implikacijama Hegelove filozofije povijesti i njegovim političkim spisima usporedi: Jürgen Habermas, *Teorija i praksa*, Beograd, 1980., str. 128. - 171., Joachim Ritter, *Hegel i Francuska revolucija*, Sarajevo, 1967., str. 13. - 75., Herbert Marcuse, *Um i revolucija: Hegel i razvoj teorije društva*, Sarajevo, 1987.; Luka Juroš, „Hegelov pojam svjetske povijesti", *Scopus*, Zagreb, god. V., 2002., br. 17., str. 47. – 57.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 168 24.5.2016. 10:00:40

nepristupačna jer nam nedostaje kontekst razumijevanja i stoga je aktualna samo ako je uvjerljiva. Svaka aktualizacija zapravo kaska za svojom poviješću, njezin je iluzorni derivat, baš kao što je povijest iluzorni derivat aktualizacijske prakse. Obrtanje nije čin napetosti koji rezultira oslobađanjem, već beskonačna igra diskurzivnog izvođenja u kojoj se, prema Lyotardu, spoznaja podređuje svrhovitosti ili konačnosti najbolje moguće izvedbe.[4] Postmoderna povijest daje priliku svakomu da iskusi privid aktualizacije, samo ako se pokaže dovoljno kooperativnim.

Kao i uvijek, u pozadini ovog utješnog narativa stoji nimalo utješan ideološki impuls. Gravitacijsko polje ideologije najuvjerljivije djeluje na pojedinca u području njegova iskustva, naime, kao njegova norma. Drugim riječima, ideologija ne će biti samo propisan dio društvene prakse, već hoće biti propisan dio pojedinačne prakse, ali kako može ući samo izvana, upliće se u čovjekovu doživljajnost kao instanca opće vrijednosti, kao njegova dobra i loša savjest. Već će Hobbes u *Osnovama filozofije* ustvrditi kako se „...politika i etika, tj. znanost o pravdi i nepravdi, o pravičnosti i nepravičnosti, mogu *a priori* demonstrirati, jer mi sami stvaramo načela saznanja bića pravednosti i pravičnosti [...] tj. uzroke pravde, naime zakone i sporazume."[5] Hobbes će zatim sasvim dosljedno izložiti kazuistiku načela pravičnosti, ali će mehanizam njegova funkcioniranja i upravljački procesi koji izbjegavaju pritisak kritike ostati zatamnjeni. Iz te tame, iza imaginarne crte, na dvoru suverena ili u kabinetu stranačkoga kanonika, progovara ideologija. Njezin je govor normativan.

Normativna prisutnost ideologije u subjektivnoj svijesti, s druge strane, jača njegovu kritičku prosudbu i time posredno ugrožava ideologiju. Pamćenje, to jedino svojstvo, kako kaže Balzac, koje nam omogućuje da doista živimo,[6] osposobljuje pojedinca da stekne kritički uvid o normama položenima u njegovu iskustvu. Subjekt nije samo referent obrtnog trenutka povijesti, on je njegov pokretač; subjekt nije tek proizveden povijesnom dijalektikom, on ju proizvodi. Sve dok ideologija, posredstvom normi, zabrana, zakona, vrijednosti, djeluje kao kolektivna svijest, pojedinačna svijest može djelovati prevratnički: ona pamti, ona trpi, ona raspravlja, ona čini.

Na ovom mjestu izričemo našu tezu: postmoderna se ideologija otkriva i djeluje upravo kao normativna instanca pojedinačnoga iskustva s tom razlikom što ona svoju uvjerljivost gradi na zaboravu, umjesto na sjećanju. Burghart Schmidt njezinu će deklarativnu neodređenost sasvim određeno povezati s francuskom teorijom strukturalizma i anglosaksonskom teorijom sustava.[7] Postmoderna nije neki krajnje nejasan i neodređen pojam, reći će Schmidt, ona je ideologija, i kao takva, strateški

[4] Usp. Jean-Francois Lyotard, *Postmoderno stanje: izvještaj o znanju*, Zagreb, 2005., str. 39. – 54.
[5] Thomas Hobbes, *Gründzuge der Philosophie*, Leipzig, 1915., str. 17.
[6] Usp. Honore de Balzac, *Pukovnik Šaber; Feragus; Zlatooka devojka: slike iz privatnog života*, Beograd, 1936., str. 68.
[7] Usp. Burghart Schmidt, *Postmoderna: strategije zaborava*, Zagreb, 1988., str. 15.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 169 24.5.2016. 10:00:40

upravljena k zaboravu: zaboravu ideje moderne, zaboravu vrijednosnih pitanja, zaboravu hermeneutike subjekta, zaboravu uvjetovanosti teorije i prakse, zaboravu načelne angažiranosti.[8] Ovako se shvaćena postmoderna pokazuje kao krajnje autoritarna – deplasirajući moć sjećanja, ona ujedno deplasira i moć kritičkoga uvida.

Kako bismo dokazali svoju tezu, bit će potrebno prije svega ukazati na dvije osnovne činjenice koje se tiču odnosa ideologije i subjekta. S obzirom na to da je subjekt uronjen u ideološku infrastrukturu, ideologija nije samo habitus imaginarne prakse, već realan proces – na tu nas činjenicu upozorava Eagleton u svojoj replici Althusserove društvene teorije.[9]

Subjekt ne može ne biti ideološki, tvrdi Althusser, njegov je pogled fundamentalno upravljen k obzoru ideologije čiji se obrisi zbog normativne udaljenosti ne mogu razaznati. Ideologija reprezentira imaginaran odnos pojedinaca spram stvarnih uvjeta njihova života,[10] i stoga je upisana u njegovu materijalnu praksu, u njegove motive i želje. Ideologija više nije tijelo koje proizvodi zakone, nego stroj koji proizvodi želje: postmoderni subjekt je nusproizvod *objet petit a*.

Ali činjenica ideološke uvjetovanosti, replicira Eagleton, ujedno osposobljuje pojedinca da bude aktivan protagonist vlastite povijesti uvjerljivo ukazujući na drugu fundamentalnu činjenicu, naime, na moć subjekta da prekorači obzor zadana iskustva. Eagleton se prije svega poziva na subverzivni patos umjetničke avangarde: „Produktivistička estetika avangarde s početka dvadesetoga stoljeća uvjetovala je nastanak pojma umjetničkog 'prikazivanja' (slikovite reprezentacije) za umjetnost koja bi bila manje 'odraz' nego materijalna intervencija i organizatorska sila."[11]

Ono što Eagleton na ovom mjestu zapostavlja jest činjenica da se umjetnička avangarda, koja se razumije i djeluje kao organizatorska sila, oslanja na metodologiju prevratničkoga i anticipirajućega povijesnoga iskustva, ali je istodobno i odbacuje s obzirom na to da kategorički odbija priziv povijesne savjesti. Avangarda ne želi premostiti odnos između teorije i prakse, već ga hoće prekoračiti i tako samoj sebi izbija argumente uz pomoć kojih stupa na pozornicu – prevratničko i anticipirajuće iskustvo uvijek je metodološko.

Ono što je, stoga, potrebno razmotriti jest metodološka povijest iskustva. I baš ona Eagletonu daje za pravo. Subjekt se oduvijek kretao u raskoraku između Ni-

[8] Usp. *isto*, str. 11. – 25.

[9] Vidi Terry Eagleton, *Književna teorija*, Zagreb, 1987., str. 184. - 186., i Terry Eagleton, „Kapitalizam, modernizam i postmodernizam", *Književnost, povijest, politika*, Zlatko Kramarić (ur.), Osijek, 1998., str. 78.

[10] Usp. Louis Althusser, „Ideology and Ideological State Apparatuses", Louis Althusser, *Lenin and Philosophy and other Essays*, New York – London, 1971., str. 153.

[11] T. Eagleton, *Kapitalizam*..., str. 73.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 170 24.5.2016. 10:00:40

etzscheova *amor fati*[12] i Benjaminova *mesijanskog trenutka*[13]. On je proizvod ustaljenog, stereotipskog sjećanja, ali i inovator, proizvođač prototipskog sjećanja. Da bi se razumjela ideologija, bila ona strateški upravljena prema sjećanju ili prema zaboravu, predstavljala Zakon ili prepostavljala Želju, mora se razumijeti metodologija iskustva: ono je čvorište teorije i prakse, norme i anticipacije, stereotipskog i prototipskog.

Stereotipska i prototipska krajnost isprva su tako međusobno udaljene da su spojene u jednu točku – one čine metodološku jezgru mitskoga iskustva. Upravo ta nerazlučivost dvaju obzora, igra streotipskoga i prototipskoga, podaruje starim Grcima nenadmašen smisao za tragiku. Mitski je subjekt tragičan jer je nastao u ekstrapolaciji neba i zemlje: on hoće istinu, a ona je, prema Platonu, izvan bića – zato se uspinje na Olimp, zato se spušta u Had. Eshilov Prometej prikazuje njegove nemoguće božanske težnje, Sofoklova Antigona prikazuje njegove nemoguće zemaljske težnje.

Naravno, mitsko kretanje između nemogućnosti niti je kretanje, niti je mogućnost, na što uvjerljivo ukazuje Aristotel u svojoj kritici Platona. Platon odbacuje nepouzdano iskustvo kao izvor spoznaje, i umjesto njega ustoličuje općost kao idealno biće koje je „besmrtno i samo se sobom kreće“[14]. Platonov idealizam je protoideološka konvencija, on je razapet između stihije i prevrata i stoga osuđen na sricanje neodređene metafizičke čežnje. Aristotel će rastočiti Platonovu metodološku sraslost tako što će iskustvo bića uključiti u proces proizvodnje bitnoga, što, konačno, stvara uvjete za ideologiziranu svijest. Razmještajući općost iz nekog neodređenog prethodnog, i smještajući je *u* i *s* pojedinačnim, Aristotel ne samo da upućuje izazov statičnoj Platonovoj kategoričnosti, nego stavlja u pogon povijesno iskustvo: ono se sada kreće između općeg i pojedinačnog: „Niko, naime, neće nazvati pravednim onoga ko ne uživa u tome da postupa pravično, ni slobodnim duhom onoga ko ne voli da radi otvoreno i slobodno.“[15]

Na sličan način Aristofan rastače statiku tragičnoga iskustva: parodijski i persiflažni elementi njegova kazališnoga jezika nisu, kako ispravno primjećuje Mladen Škiljan, usputan ili sveobuhvatan zahvat, već su *modus operandi*, mnogolika i mnogostrana

[12] Ne smije se zapostaviti važnost Nietzscheovih dionizijskih invektiva u postmodernim raspravama. Nietzscheova vizija povijesti sročena u stavu proročkoga hijeratizma opsjeda suvremenu teoriju, od Deleuza do Derride, od Foucaulta do Baudrillarda. On piše: „Historijski fenomen, bude li čisto i potpuno spoznat i razriješen u spoznajni fenomen, mrtav je za onoga tko ga je spoznao. Jer u njemu je spoznao bludnju, nepravednost, slijepu strast, i uopće cijeli zemaljski zamračen horizont tog fenomena, a upravo u tomu ujedno i njegovu povijesnu moć. Ta je moć sad za njega, kao onoga koji zna, postala nemoćnom.“ Friedrich Nietzsche, *O koristi i štetnosti historije za život*, Zagreb, 2004., str. 17.

[13] Adorno će primijetiti da su se kod Benjamina po posljednji put susreli mistika i prosvjetiteljstvo, i to pojmovnim sredstvima historijskoga materijalizma. Mesijanski trenutak u tom smislu označava teofaniju prevrata, revolucionarnu gnozu.

[14] Platon, *Ijon, Gozba, Fedar*, Beograd, 1955., str. 138.

[15] Aristotel, *Nikomahova etika*, Beograd, 1970., str. 18.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 171 24.5.2016. 10:00:40

strategija dovođenja u pitanje tragičnoga odnosa prema stvarnosti[16] – oni su činovi komuniciranja. Aristotelova metafizika i Aristofanova poetika komičnoga premošćuju metodološku jezgru mita čime se nepovratno produbljuje ideološki obzor: subjekt je otada interpoliran između neba i zemlje i može posjedovati vlastitu povijest.

No, ovo rastakanje mitskoga jedinstva ujedno ozakonjuje ideološki poriv za korigiranjem pojedinačnoga iskustva. Između stereotipskoga i prototipskoga smješta se novi medij koji je zadužen za pitanja svrhe i porijekla iskustva koji, dakle, komunicira s objema stranama – ustoličuje se arhetipsko sjećanje[17]. Arhetipski se medij pokazuje kao najpozvaniji stupiti u odnos s onim prije i onim poslije iskustva, to jest, posredno predočiti blizinu dvaju obzorja koja su se u tragediji i mitu neposredno prikazivala.

Metafizika, ta *philosophia perennis*, i književnost oživotvoruju arhetipsko načelo traganja za koherentnom sadašnjošću, metafizika zbog svoje okrenutosti k bitku, a književnost zbog svoje okrenutosti k biću. Arhetipsko iskustvo označava temporalizaciju načela općosti i pojedinačnosti; oni se konačno uključuju u vremenski proces stvaranja povijesti: na taj način idelogiziranim postaje ne samo vječnost i trenutak, kao u Platonovoj *Državi*, već svaki povijesni čin.

No, metafizika zbog prirode i zahtjeva svoga jezika ostaje podjednako daleka i stereotipskom i prototipskom iskustvu. Ona apstrahira odnose između teorije i prakse, stavlja ih u kategoričke zagrade i tako svaku povijesnu konkretizaciju promatra i objašnjava kao poseban slučaj općeg. Metafizičko iskustvo ima u sebi ugrađen zazor spram ideološki konkretnog i pojavnog. Ako ga i prihvaća, onda ga promatra i shvaća kao nečistoću koju treba odstraniti. Metafizika stoga ima potrebu istodobno instrumentalizirati i proizvoditi povijest: prevrat može imati metafizičko značenje, ali samo ako transcendira uvjete koji su doveli do prevrata, samo ako su dio povijesnoga sustava, svjetskoga Uma povijesti. Ovaj kontrapunkt kulminira u Hegelovoj povijesnoj dijalektici. U njoj se, kako primjećuje Habermas, na veličanstven način pomiruju antagonizmi teorije i prakse: „Hegel filozofiju može da oslobodi njenog kritičkog napora da konfrontira egzistenciju društvenog i političkog života njihovom

[16] Usp. Mladen Škiljan, „Uvod“, Aristofan, *Ptice*, Zagreb, 1985., str. 21. – 23.

[17] Ovdje upotrijebljen termin arhetipa jasno se razlikuje, i po opsegu i po značenju, od arhetipova Northropa Fryea. On se u svojoj teoriji očito nadahnjuje Jungovim arhetipskim obrascima kolektivnoga nesvjesnoga (vidi Carl Gustav Jung, *The Arhetype and the Collective Unconscious*, London, 1989. – 1991.) jer arhetip povezuje s mitom ili konvencijom. Arhetipski kritičar, po Fryeu, „proučava priču kao ritual ili imitaciju ljudskog djelovanja kao cjeline“. Northrop Frye, *Anatomija kritike*, Zagreb, 1979., str. 123. Frye, dakle, arhetip razumije isključivo kao energiju koja prethodi obliku (str. 124.), kao ritam organizacije ili bljesak na površini metalne mape dok sasvim zapostavlja dimenziju dubine koju metoda „arche“ ostavlja na iskustvu. Na taj se način, kako kaže Jameson, kolektivni sadržaj arhetispke slike u konačnici privatizira, vraća u čistu individualnost izoliranog tijela i čisto osobne ekstaze. Fredric Jameson, *Političko nesvesno: pripovedanje kao društveno-simbolični čin*, Beograd, 1984., str. 85.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 172 24.5.2016. 10:00:40

pojmu, pošto s olakšanjem saznaje da je duh učinio trzaj, da je princip uma stupio u stvarnost i da je postao objektivan."[18]

Iz tog razloga književnost postaje jedina *stvarna* ideologija sjećanja - u njoj se, kao što dokazuje Fredric Jameson, materijaliziraju i skriveni ideološki porivi i otvoreni obrasci pobune: „Ideologija nužno podrazumeva unošenje libida pojedinačnog subjekta, ali ideološka pripovedna dela – čak i tekstovi koje smo nazvali imaginarnim, snovima na javi, ili ispunjenjima želja – isto su tako nužno kolektivni po svom materijalu i formi."[19] Okrenutost književnosti k biću postulira, s jedne strane, njezin odnos prema teoriji i praksi, općem i pojedinačnom, zadanom i anticipirajućem, izvan kategorija ontologizirajuće prisutnosti. Stvaralački poriv književnosti ne može a da ne preispituje postojeći poredak, ona zadire u svijet tako što ga iznova stvara, ona denuncira općenitu važnost normi tako što ih razlaže u konkretnu zbivanju, ona deplasira nužno tako što predstavlja i prikazuje moguće.

No, s druge strane, književnost je, kako bi bila razumljiva kao diskurs i kako bi bila organizirana kao književnost, prinuđena unositi barem minimalnu količinu ideološki normirana materijala. To je njezina sudbina i njezin paradoks. Književnost je oblik kulturne proizvodnje, što znači da je ona istodobno i proizvod kulture, sa svim pripadajućim oznakama i ograničenjima. Ovu činjenicu Simmel naziva tragedijom kulture: „Paradoks kulture je u tome što subjektivni život, koji osjećamo kako neprekidno teče i koji sam po sebi tjera na svoje unutarnje dovršenje, uopće ne može do tog dovršenja, promatranog sa stajališta ideje kulture, doći iz samoga sebe nego jedino preko onih tvorevina koje su mu sada postale posve formalno strane i kristalizirale se u samodovoljne cjeline."[20]

Književnost je, dakle, smještena između ideoloških polova norme i invencije. Kretanje između polova jest sjećanje; subjekt može raspravljati i djelovati samo ako pamti. Upravo metodologija sjećanja ukazuje na fizionomiju vremena: subjekt pamti i tako stvara, metodologija njegove kriptomnezije otkriva nam širu sliku. Navest ćemo tri oblika.

1. *Nostalgija*. Nervalova *Sylvie* - sjećanje kao bolest konjunkture. Suvremeni čitatelj već je kanonizirao kompoziciju Nervalove novele. U njoj se on osjeća zahvaćen metodološkom bujicom subjektivnoga iskustva. Proust će reći kako je „...čitatelj neprestano prisiljen vraćati se na prethodne stranice da vidi gdje se nalazi, je li riječ o sadašnjosti ili o prisjećanju na prošlost."[21] Eco će pokušati, s neskrivenim divljenjem, parafrazirati vermenski slijed novele, uz opasku: „Osnovni mehanizam u *Sylvie* temelji se na stalnoj izmjeni analepsi i prolepsi,

[18] J. Habermas, *Teorija...*, str. 162.
[19] F. Jameson, *n. dj.*, str. 225.
[20] Georg Simmel, *Kontrapunkti kulture*, Zagreb, 2001., str. 30.
[21] Marcel Proust, „Gérard de Nerval", Marcel Proust, *Contre Sainte-Beuve*, Paris, 1954., str. 158.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 173 24.5.2016. 10:00:40

te na određenoj skupini višestruko umetnutih analepsi.“[22] Nervalova metodologija traži nered u redu, što je u mnogočemu karakteristična romantička refleksija: subjekt se određuje prema nemogućnosti, a ne prema mogućnosti. Zato je njegovo iskustvo nostalgično, traži ono nepovratno izgubljeno – iluziju porijekla. Posljednje poglavlje *Sylvije* počinje riječima: „Takve su himere koje opčaravaju i zavaravaju u jutru života. Pokušao sam ih opisati bez mnogo reda, ali mnoga će me srca razumjeti. Iluzije otpadaju jedna za drugom, kao kore s ploda, a plod je zapravo iskustvo.“[23]

2. *Trauma*. Proustov opus *U potrazi za izgubljenim vremenom* – sjećanje kao teleologija. Proustova metodologija traži red u neredu, subjekt se određuje prema nemogućoj mogućnosti. Pažljivom rekonstrukcijom iskustvenih činova subjekt pokušava pronaći povijesni smisao u čistu trajanju. Antun Polanšćak će reći: „Proust nastoji posjedovati vrijeme u čistom stanju, osjećati se suvremenikom stoljeća i tako izbjeći smrti [...] Posjedovati vrijeme znači posjedovati prošlost, sadašnjost i budućnost. Posjedovati sve to, znači živjeti u isti čas u jednom, drugom i trećem, i prema tome, ne živjeti ni u jednom potpuno.“[24] Proust, dakle, ustoličuje instancu metamnezijskoga subjekta. Govoreći o sjećanju, on se sjeća. No, ova instanca nikada ne može do kraja biti ostvarena jer se aktualizira samo u činu sjećanja. Drugim riječima, sjećanje kao trauma može se razumjeti jedino u stanju traume. Stoga su njezini ishodi slučajni: „Isto je tako s našom prošlošću. Uzaludan je trud kad je sviješću kušamo dozvati u pamet; svi su napori naše inteligencije uzaludni: ona je skrivena izvan njezina područja i dometa, u nekom materijalnom predmetu, ali nam taj predmet ostaje nepoznat.“[25]

3. *Anticipacija*. Krausova tragedija u pet činova s predigrom i epilogom *Posljednji dani čovječanstva* – sjećanje kao subverzija. Krausova metodologija traži značenje reda i nereda, subjekt se određuje mogućoj nemogućnosti. Kritičkom dekonstrukcijom iskustvenih činova subjekt pokušava pronaći konkretan povijesni smisao. Kraus ustoličuje instancu protomnezijskoga subjekta: on dokumentira *doslovne* pojavnosti normativnoga sjećanja i zatim ih povezuje u ogromnu aporiju. Na taj se način u službenom sjećanju pojavljuje pukotina iz koje izvire prevratničko iskustvo. U uvodu drame, koji je ujedno zamišljen i kao uputa za izvedbu, Kraus piše: „Najnevjerojatnija djela o kojima se ovdje izvještava doista su se dogodila; samo sam slikao ono što su činili. Najnevje-

[22] Umberto Eco, *Šest šetnji pripovjednim šumama*, Zagreb, 2005., str. 42.
[23] Gérard de Nerval, *Putovanje na istok, Silvija, Aurelija*, Zagreb, 2007., str. 176.
[24] Antun Polanšćak, „Marcel Proust i njegovo djelo“, Marcel Proust, *U traganju za izgubljenim vremenom*, sv. I., Zagreb, 1972., str. 24.
[25] M. Proust, *U traganju...*, str. 93.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 174 24.5.2016. 10:00:40

> rojatniji razgovori koji se ovdje vode bili su doslovce izgovoreni; najzvučnije su izmišljotine citati. Rečenice čija je bezumnost neizbrisivo upisana u uho prerastaju u životnu glazbu. Dokument je figura; izvještaji se izdižu kao likovi, likovi skončavaju kao uvodnici; feljton je dobio usta koja se monološki glasaju; fraze stoje na dvjema nogama – ljudi su zadržali samo jednu."[26]

Ovi mnezijski oblici ne slijede slučajno jedan iza drugoga – oni podjednako komuniciraju sa svojim vremenom, kao i međusobno. Kroz njih probija ideološka komunikacija svojstvena svakom književnom činu, a koju Habermas u širem smislu pripisuje svakom komunikativnom činu razapetu između teorije i prakse, rasprave i činjenja, saznanja i interesa.[27] Zahtjev za razumljivošću, reći će Habermas, mora biti faktički ispunjen ako se u komunikaciji može postići sporazumijevanje. Zahtjev za istinitošću može biti ispunjen samo u interakcijama.[28] Ako je romantički subjekt bolovao od sjećanja, i stoga bio zatočen u samom iskustvenom činu, onda je moderni subjekt, prvotno kroz interakciju, a onda i kroz raspravu, uspio rastvoriti prinudu iskustva kako bi pronašao modele iskupljenja. Na taj se način književnost pokazuje kao ideologija sjećanja, dakle ona arhetipska metodologija koja združuje konvenciju i invenciju, normu i otklon.

Ovdje ćemo prekinuti naše izlaganje metodološke povijesti sjećanja, točnije rečeno, različitih načina posredovanja objektivnoga i subjektivnoga u iskustvu; priroda ove rasprave ne dopušta nam da idemo dalje, ali ona nam je bila potrebna kako bismo uvidjeli da, kao prvo, ideologija kao kolektivno iskustvo nije tek izvanjski skup normi i pravila, da je, kao drugo, pojedinačno iskustvo nužno i uvijek ideološko i da, kao treće, metafizika i osobito književnost predstavljaju one oblike diskurzivne prakse u kojima se učinkovito afirmiraju i suprotstavljaju vrijednosti pojedinačnoga i kolektivnoga iskustva.

Književnost i metafizika su, dakle, komunikativni mediji u kojima se naziru i opstaju mogućnosti interesnoga očuvanja i mogućnosti otpora. Rečeno izravnim Habermasovim jezikom, arhetipski modeli koherencije, zbog svoje svrhovite položenosti u bitku, nude pojedinačnom iskustvu i viziju iskupljenja lošega života i predodžbu boljega života.[29]

Upravo radikalna kritika ovoga modela koherencije najavljuje moderno doba. Moderna se zapravo može razumjeti kao izazov postavljen onoj povijesti koja se vidi kao kontinuiran rad svrhe. Već se u njemačkom romantizmu iznalaze znakovi otpora prema ontičkoj stabilnosti subjekta. Tako će Schlegel u jednom athenaeum-

[26] Karl Kraus, *Posljednji dani čovječanstva*, Zagreb, 2015., str. VII. – VIII.
[27] Vidi J. Habermas, *Teorija...*, str. 13. – 45. i Jürgen Habermas, *Saznanje i interes*, Beograd, 1975.
[28] Usp. isti, *Teorija...*, str. 24.
[29] Usp. isti, *Filozofski diskurs moderne*, Zagreb, 1988., str. 7. – 26.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 175 24.5.2016. 10:00:40

skom fragmentu upozoriti da čim netko pomisli da jest, prestaje postojati.[30] Upravo romantički fragment Wladimir Krysinski, komparatist iz Montreala, vidi kao prototipski obrazac moderne kritike. Glavno obilježje fragmenta, veli on, sastoji se u tome što subjekt iskaza lokalnim, trenutnim, usmjerenim, posebnim zahvatima utječe na sustavnost i tako sprječava dovršenje sustava.[31]

Moderan zahtjev za trenutnim prekidom svrhovitoga prenošenja prošlosti u budućnost radikalan je pokušaj subjekta za prekoračenjem ideološkoga obzora i njegovim posljedičnim ustoličenjem u prototipskom iskustvu. Benjaminova polemika uperena protiv ideje kontinuiranog napretka bîtski je prototipska. Tamo gdje se napredak, kaže Habermas u vezi s Benjaminovim poimanjem modernosti, stabilizira u povijesnu normu, iz budućnonosnog se odnosa sadašnjosti eliminira kvaliteta novog, emfaza nepredvidiva početka.[32]

Moderna umjetnost s početka dvadesetoga stoljeća[33] uobličuje ovaj prototipski zahtjev u dokidanju težišta perspektive, u montaži, u šoku, i tako zapravo delegitimira načelo sjećanja kao sredstvo komunikacije. Moderna dovodi u pitanje metodološku suvislost iskustva, ali i samo iskustvo označavajući ga kao uzurpatora samosvijesti, kao potrošena autokrata potrošena carstva koherencije. Uzurpatorstvo je ključna riječ Joyceova opusa; ona se isprva pojavljuje kao zaprjeka epifaniji u *Dublincima* da bi se u *Uliksu* materijalizirala kao noćna mora povijesti. Uzurpatorstvo je i ključna riječ manifestnoga jezika nadrealizma i dadaizma – prevrat je moguć samo kao mucanje ili groteska.

No, dokinuvši arhetipski model koherencije, moderna je ujedno oslobodila mogućnost aktualizacije stereotipskoga iskustva – u postmodernoj ono neobuzdano izbija na površinu. Postmoderna ideologija gradi svoj uspjeh na kopernikanskom obratu fundamentalnoga radikalizma moderne; ona, naime, izvrće modernističko prokazivanje kategorija kao iluzija i postavlja iluziju kao kategoriju. Na taj se način mogućnost prototipskoga iskustva pretvara u stvarnost stereotipskoga zaborava koji se utvara kao poboljšana verzija moderne utopije.

Ovaj lažni utopizam, kaže Eagleton, kao suprotnost travestiranom historizmu nudi travestirani prezentizam – povijest postaje galaksija trenutnih okolnosti, hrpa

[30] Usp. Fiedrich Schlegel, *Kritike i fragmenti*, Zagreb, 2006., str. 139.
[31] Usp. Wladimir Krysinski, „On Fragment", *Social Science Information*, London – Beverly Hills – New Delhi, br. 23., 1984., str. 577. – 587.
[32] Usp. J. Habermas, *Filozofski...*, str. 16. – 20.
[33] Baudelaireovo razumijevanje moderne razlikuje se od poetike avangarde u tome što Baudelaire efemernost moderne makar načelno povezuje s konvencionalnim motivima vječnog i nepromjenjivog: „Modernost je ono prolazno, bježeće, slučajno, polovica umjetnosti, čija je druga polovica vječno i nepromjenjivo." Charles Baudelaire, „Der Maler des modernen Lebens", *Gesamte Schriften*, sv. 4., Darmstadt, 1982., str. 286.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 176 24.5.2016. 10:00:40

vječnih sadašnjosti.[34] Postmoderno iskustvo je stereotipsko jer parodira svaku istinu, svaki pokušaj prototipskoga.

Tako će Baudrillard svojom teorijom simulakruma parodirati Benjaminovu tezu inovativne sadašnjosti koja se putem potisnute prošlosti projicira u budućnost i zauzvrat će svaku sadašnjost označiti kao svaku prošlost, a svako će se posebno izgubiti u nerazlučivome.[35] Tako će Derrida parodirati svaki konstativni iskaz kada će na svojoj velikoj zavodničkoj turneji u Kaliforniji 1993. studentima govoriti *J't aime* kako bi ih upozorio da mu nipošto ne vjeruju jer je njegov iskaz tek performativan - može ga se, naime, prihvatiti i kao citat, i kao laž i kao igru.[36]

To je postmoderna slika subjekta; on je uvjerljiv samo ako je iterabilan, ako se uvjerljivo ponavlja, a njegovo je sjećanje autentično samo ako se uvjerljivo inscenira. Postmoderni subjekt je fikcija, njegova stvarnost je fikcija, i stoga bez pukotina. To ujedno znači da stvarnost postaje medij u kojem se subjekt umjetnički uobličava, stilizira. Dokažimo to na primjeru filma *Čin smaknuća* u kojem Joshua Openheimer priča priču o indonezijskom masovnom ubojici Anwaru Kongu koji se u nizu scena prisjeća kako je mučio i ubijao svoje žrtve. Poslije na ekranu pregledava snimke, komentira, žali se na sporadične propuste u uvjerljivosti, na stratištu nikad ne bi nosio bijele hlače. Na kraju, posredstvom kamere, svjedočimo prizoru njegova sloma kada on rida i plače. Sam autor opravdava svoju metodu miješanja fikcije i fakcije upravo ovim prizorom kajanja, odnosno traženjem pukotina u njegovu nastupu. Ali, Anwar Kongo igra ulogu Anwara Konga, on je sentimentalno čudovište, i stoga, da bi bio uvjerljiv, mora odigrati samoga sebe bez pukotina, mora, dakle, inscenirati i kajanje. Drugi masovni ubojica, koji u ovom umjetničkom djelu budućnosti igra ulogu filozofskog čudovišta, izgovara u jednom trenutku ključnu misao postmoderne: ovdje nije riječ o strahu, već o dojmu.

Postmoderni subjekt mora inscenirati svoju povijest. Kako bi bio istinit, mora biti uvjerljiv i zato se ne otkriva u banalnosti zla, kako to pogrješno komentira indonezijski akademik Son Tjen Marching[37] o filmu (ova sintagma Hanne Arendt pripada modernoj epohi), već se otkriva u njezinoj parodiji, u zlu banalnosti. Sve dok uvjerljivo igra svoju ulogu, postmoderni subjekt nalazi opravdanje za ono što čini. Ideologiju šoka zamijenila je ideologija šika.

[34] Usp. T. Eagleton, *Iluzije*..., str. 90. – 111.
[35] Vidi Jean Baudrillard, *Simulakrumi i simulacija*, Karlovac, 2001.
[36] Vidi Joseph Hillis Miller, *Speech Acts in Literature*, Stanford, 2001., str. 134. – 139.
[37] Vidi Soe Tjen Marching, „Coming to Grips With the Banality of Mass Murder in Indonesias past", *Jakarta Globe*, 5. VII. 2013.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 177 24.5.2016. 10:00:40

Šimun Novaković

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru
simun.novakovic73@gmail.com
UDK 81 (439.5)
Izvorni znanstveni članak

AUSTROUGARSKA JEZIČNA POLITIKA NA PRIMJERU NORME *BOSANSKO-HERCEGOVAČKIH NOVINA* U PRVOJ GODINI NJIHOVA IZLAŽENJA

Sažetak

Rad se u prvom dijelu bavi prikazom jezične norme *Bosansko-hercegovačkih novina*, prvih službenih novina objavljenih za vrijeme austrougarske uprave. Uvidom u jezičnu strukturu utvrđeno je da se u novinama primjenjuje norma zagrebačke filološke škole, kao i hrvatska terminologija. Primjena norme zagrebačke filološke škole otkriva da nije postojao neprekinut tijek korištenja istog jezičnog tipa u bosanskohercegovačkim službenim glasilima od turskoga do austrougarskoga razdoblja. U drugom dijelu rada naglasak je stavljen na austrougarsku jezičnu politiku i nominaciju jezika. Primjetno je da u prvoj godini vladavine austrougarska uprava nije imala jasne smjernice provođenja jezične politike. Zanimljivo je da se i pored primjene norme zagrebačke filološke škole jezik u *Bosansko-hercegovačkim novinama* naziva bosanskim imenom. U istom razdoblju korištene su i neke druge odrednice, primjerice hrvatski, zemaljski, zemaljski-bosanski jezik i sl.

Ključne riječi: austrougarska jezična politika, *Bosansko-hercegovačke novine*, norma zagrebačke filološke škole, nominacija jezika u BiH

AUSTRO-HUNGARIAN LANGUAGE POLICY ON THE EXAMPLE OF THE *BOSNIAN-HERZEGOVINIAN NEWSPAPER'S* LINGUISTIC NORM IN THE FIRST YEAR OF ITS PUBLICATION

Abstract

The first part of the paper provides an overview of the linguistic norm of the Bosnian-Herzegovinian Newspaper, the first official newspaper published during the Austro-Hungarian rule. Insight into the language structure proves that the newspaper used the norms of the Zagreb Philological School and Croatian terminology. The usage of the Zagreb Philological School norms reveals that Bosnian-Herzegovinian press did not always use the same type of language in the period between the Turkish and Austro-Hungarian rule. The second part of

Identiteti - kulture - jezici test.indd 179 24.5.2016. 10:00:41

the paper is focused on the Austro-Hungarian language policy and language denomination. It is obvious that the Austro-Hungarian administration did not develop clear guidelines related to the implementation of language policy. It is interesting to note that the language used in the Bosnian-Herzegovinian Newspaper was called Bosnian even though it conformed to the Zagreb Philological School norms. Other terms were also in use during the same period e.g. Croatian, Native, Native Bosnian etc.

Key words: Austro-Hungarian language policy, *Bosnian-Herzegovinian Newspaper*, Zagreb Philological School norms, language denomination in Bosnia and Herzegovina

Uvod

Zaposjednućem Bosne i Hercegovine Austro-Ugarska je poduzela čitav niz reformskih koraka kojima je željela normalizirati, a potom i unaprijediti sve segmente života u zaposjednutoj pokrajini. Preduvjet za uspjeh bilo kakvih reformi bilo je pravno reguliranje svih segmenata života, kao i pronalazak odgovarajućega načina za brzu distribuciju novouspostavljenih vladinih pravila ponašanja. Stoga već u kasno ljeto 1878. austrougarska uprava u Bosni i Hercegovini pokreće svoje službeno glasilo *Bosansko-hercegovačke novine*[1] u kojima objavljuje službene proglase, naredbe, obaviještenja i zakone, a u neslužbenom dijelu donosi i druge aktualnosti iz zemlje i inozemstva. Budući da je spomenute propise bilo potrebno tiskati odgovarajućom grafijom i jezikom razumljivim lokalnu stanovništvu, sigurno je poseban izazov bilo traženje odgovarajućeg jezičnog izraza na kojem bi se glasilo tiskalo. Vjerojatno se kao jedno od rješenja nametalo tiskanje časopisa onim jezičnim tipom koji se koristio od 1866. godine u službenim glasilima turske uprave.[2] Međutim, teško se moglo očekivati rješenje u tom smjeru, barem kada je riječ o turskome jeziku i arabici, ali je situacija s novoštokavštinom i ćirilicom, kojom su također tiskana turska službena glasila, sigurno bila povoljnija. Iako će na kraju prevladati novoštokavska jekavština, a pored latinice časopis se od 34. broja 1878. tiska i ćirilicom,[3] put do navedenoga nije bio tako jednostavan. I oni koji su se bavili jezikom bosanskohercegovačkih časopisa iz prvih godina austrougarske vladavine, vrlo često nisu u potpunosti sa-

[1] *Bosansko-hercegovačke novine* počinju izlaziti 1. rujna 1878. godine, a 1881. godine promijenile su naziv u *Sarajevski list*. Prvi urednik časopisa bio je Čeh Jan Lukeš koji je, prije preuzimanja uredništva *Bosansko-hercegovačkih* novina, radio kao dopisnik iz glavnog stožera 2. armije za nekoliko listova u Monarhiji. Od 58. broja 1880. godine novine uređuje Ivan Vasin Popović.

[2] U Bosni i Hercegovini su do 1878. bila pokrenuta dva službena vilajetska glasila: *Bosna* 1866. godine u Sarajevu te *Neretva* 1876. u Mostaru. Navedeni su časopisu tiskani na turskom jeziku arabicom te na lokalnom jezičnom idiomu ćirilicom. Pored spomenutih službenih glasila, Ignjat Sopron pokrenuo je 1866. glasilo *Bosanski vjestnik*, a dvije godine poslije počinje izlaziti i *Sarajevski cvjetnik*. Bez obzira na navedeno, prvim se bosanskohercegovačkim časopisom smatra *Bosanski prijatelj* čiji je prvi broj tiskao fra Ivan Frano Jukić 1850. u Zagrebu.

[3] Na početku 34. broja nalazi se obraćanje *Našim dragim čitaocima* u kojem se najavljuje da će se novine ubuduće tiskati i *ćiriliskim slovima*.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 180 24.5.2016. 10:00:41

gledali kompleksnost jezične problematike koja je vladala u Bosni i Hercegovini krajem 19. stoljeća. Tako se o časopisima austrougarskoga razdoblja mogu sresti konstatacije da su pisani *nezgrapnim* i *nerazumljivim*[4] jezikom, zatim da austrougarski časopisi nastavljaju s uporabom istoga jezičnoga tipa koji su koristili službeni listovi iz turskoga razdoblja[5], odnosno da austrougarska uprava u prvim godinama koristi hrvatsku odrednicu pri nominaciji jezika.[6] Da bismo potvrdili, odnosno, pokaže li se potrebnim, revidirali spomenute stavove, u ovom ćemo članku izvršiti uvid u jezičnu normu *Bosansko-hercegovačkih novina*, a pozabavit ćemo se i nekim drugim sociolingvističkim trenutcima koji bi mogli biti korisni za pravilno vrjednovanje austrougarske jezične politike kada je riječ o izboru norme, odnosno nazivu jezika koji austrougarska uprava koristi.[7]

1. Jezična norma u *Bosansko-hercegovačkim novinama*

Da bismo dobili cjelovitiju sliku jezičnoga stanja u prvoj godina austrougarske uprave, najprije ćemo na konkretnim primjerima prikazati osobitosti jezične norme *Bosansko-hercegovačkih novina*.[8] Promatrat ćemo zastupljenost onih pravopisnih načela i gramatičkih kategorija koje se smatraju osobitostima zagrebačke filološke škole. To

[4] Donosimo cjelovitiji tekst u kojem se pojavljuje navedena odrednica: „Bosansko-hercegovačke novine izdavane su na srpskohrvatskom jeziku, neke naredbe i oglasi uporedno i na nemačkom, i štampane isprva samo latinicom. Jezik im je težak, nezgrapan, ponekad nejasan, pa i nerazumljiv, građen po ugledu na jezik kakav se ustalio u administrativnoj praksi susedne Hrvatske." Todor Kruševac, *Bosansko-hercegovački listovi u XIX. veku*, Sarajevo, 1978., str. 77.

[5] Muhamed Šator navodi da je austrougarska vlast zatekla „već primijenjeni fonetski pravopis i opredjeljenje za pisanje na narodnom jeziku. Takvo naslijeđeno stanje okupatorska vlast je prihvatila kao činjenicu i takav pravopis će Zemljska vlada podržavati, što će doprinijeti ubrzanoj stabilizaciji pravopisne norme i intenzivnijem radu na kodificiranju jezika." Muhamed Šator, *Bosanski/hrvatski/srpski jezik u BiH do 1914*., Mostar, 2004., str. 72.

[6] O nominaciji jezika za vrijeme austrougarske uprave pisali su Ljiljana Stančić i Marko Babić. Marko Babić govori o razdoblju uporabe hrvatskog naziva jezika, a navedeno argumentira različitim austrougarskim službenim objavama iz 1879. godine iz kojih je vidljivo da se doista koristi hrvatska odrednica pri nominaciji jezika. Usp. Marko Babić, „Nazivi jezika-hrvatski, zemaljski, bosanski - za prvog desetljeća austrougarskoga upravljanja Bosnom i Hercegovinom", *Jezik*, Zagreb, god. XXXVII., 1990., br. 3., str. 82. – 85. Ljiljana Stančić puno je preciznije obradila ovu problematiku. Ona uviđa da se u prvim godinama koristi nekoliko različitih termina, pri čemu je hrvatski samo jedan od njih. Usp. Ljiljana Stančić, „Jezična politika i nominacija jezika u Bosni Hercegovini za vrijeme austro-ugarske uprave", *Književni jezik*, Sarajevo, god. XII., 1983., br. 3., str. 139. – 160.

[7] Jezikom časopisa austrougarskog razdoblja bavili su se Mitar Papić, Todor Kruševac, Herta Kuna, Ljiljana Stančić i dr., a u posljednje vrijeme Muhamed Šator. Usp. Mitar Papić, „Austro-ugarsko manevrisanje u Bosni i Hercegovini sa jezikom u dva pisma", *Pregled - časopis za društvena pitanja*, Sarajevo, god. LXV., 1975., br. 5., str. 607. – 616.; T. Kruševac, *n. dj*.; Herta Kuna, *Jezik štampe u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Sarajevo, 1981.; Lj. Stančić, *n. dj*.; M. Šator, *n. dj.*

[8] Istraživanja su provedena na brojevima koji su objavljeni do kraja 1878. godine, točnije od 3. do 35. broja. Međutim, može se reći da u ovom radu nije prikazana struktura samo 2. broja jer je u 5. broju ponovno objavljen *Proglas o priekom sudu* iz prvoga broja od 1. rujna 1878. godine. Također je bitno napomenuti da je promatrana jezična struktura samo manjeg broja članaka, odnosno samo onih koji su imali karakter *zvaničnih*

Identiteti - kulture - jezici test.indd 181 24.5.2016. 10:00:41

se prvenstveno odnosi na uporabu etimoloških pravopisnih načela, odnosno u morfologiji na uporabu starih množinskih imenskih nastavaka genitiva, dativa, lokativa i instrumentala, zatim pojavu naveska i nekih drugih gramatičkih kategorija.[9]

1.1. Grafijska i pravopisna načela

Prvi objavljeni bosanskohercegovački časopisi iz turskoga razdoblja pisani su fonološkim pravopisom. S druge strane, austrougarska uprava u svom prvom službenom glasilu prilično dosljedno koristi pravopisna i gramatička načela zagrebačke filološke škole. U promatranim tekstovima jasno je vidljiva norma zagrebačke filološke škole u pogledu načina bilježenja glasa *jat* i neprovođenja određenih jednačenja na granici prefiksa/sufiksa i korjena riječi. Kod bilježenja glasa *jat* vlada prilična dosljednost uporabe *ie* u dugom slogu, npr. *prieki sud* (5), *sliedeće uviete* (7),[10] *ciena* (10), *svietu* (32) *rieči* (32), itd., a *je* u kratkom, npr. *mjestah* (3), *mjeseca* (15), *povjerenstva* (23) itd. Odstupanja su rijetka, a mogu se svesti na uporabu *ije* u dugom slogu u primjerima *vrijeme* (13), *vijesti* (34) i *prijetku* (27). Iza tzv. pokrivenog *r*, redovit je ekavski refleks jata, npr. *prevoza* (3), *predlog* (3), *unaprede* (22), ali ima i drukčijih slučajeva, npr. *vriemena* (4). Posebno je zanimljivo da u časopisu nema grafema za glas koji danas bilježimo znakom *đ*.[11] Na mjestu spomenutog glasa redovito se pojavljuje skupina *dj*, npr. *provadjati* (5), *takodjer* (3), *nadjen* (24), *medju* (32) itd. U nekoliko primjera zabilježili smo i uporabu skupine *gj*, npr. *gjubra* (33) i *gradjansko-pravnih* (15). Uglavnom se ne vrše jednačenja na granici prefiksa i osnove riječi, odnosno osnove i sufiksa. Tako na granici prefiksa i osnove riječi imamo redovito izostanak jednačenja po zvučnosti kod prefiksa *bez-*, npr. *bezplatno* (25); kod prefiksa *iz-* npr.: *iztražnom* (22), *izticali* (22), *izključeni* (22), *izkazati* (25), *izpuniti* (25), *izpravu* (25), *izpuniti* (25), *izpunjenim* (33), *vjeroizpovjestih* (10); kod sufiksa o*b-*, npr. *občinah* (3) *obće* (5), *obseg* (15), *občinstvo* (27); kod prefiksa *od-*, npr. *odpadajuće* (3), *odkloniti* (15), *odsjeka* (24), *odpora* (28), *odsjedne* (33); kod prefiksa *pred-* npr. *predplatu* (5), *predplatnim* (5), *predplatnici* (13), *predstavah* (15); kod prefiksa *pod-*, npr. *podčinjenoga* (5), *podpada* (6), *podpali* (22), *podpunog* (22), *podhvatnik* (25), *podpisano* (33); kod prefiksa *raz-*, npr. *razšire* (10), *razširenje* (10), *razsvietu* (15) *razstanku* (28); kod prefiksa *s-*, npr.: *sbora* (5), *sbora* (6), *sbora* (7), *sgodom* (15) i kod prefiksa *uz-*, npr.: *uztreba* (15), *uzpostavila* (22), *uzkolebane* (32). Re-

objava tadašnje vlasti. Neki su članci objavljivani po nekoliko puta. Naravno, u takvim smo slučajevima analizirali jezik samo prvi put objavljenog članka.

9 O gramatičkim kategorijama koje se smatraju osobitostima zagrebačke filološke škole posebno se bavila Sanda Ham. Usp. Sanda Ham, *Jezik zagrebačke filološke škole*, Osijek, 1998.

10 Oznaka u zagradi označava broj časopisa u kojem se navedeni primjer pojavljuje.

11 Ljudevit Gaj u svojoj *Kratkoj osnovi* nema poseban grafem za glas *đ*, a nema ga ni Josip Partaš u *Pravopisu jezika ilirskoga*. Navedeni grafem uvodi Đuro Daničić, a ustaljuje se u hrvatskoj normi tek od Brozova pravopisa 1892.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 182 24.5.2016. 10:00:41

dovit je izostanak jednačenja po zvučnosti na granici osnove i različitih tvorbenih sufiksa, npr. *družtvu* (4), *naručbinama* (5), *poredka* (15), *ulazka* (22), *otačbine* (22), *otačbinu* (32) *naručbinama* (33) i *dolazka* (33). Uglavnom se čuva izvorni oblik riječi, odnosno izostaje redukcija suglasnika. Ovdje je većinom riječ o izostanku redukcija glasa *t*, npr. *mjestnoga* (4), *koristne* (4), *častnikah* (6), *oblastnim* (12), *vlastno* (15), *nedostatci* (15), *otčinskih* (22), *vlastnik* (24), *ustmeno* (25), *otčinskim* (22) i *otčinskih* (22). Sukladno normi zagrebačke filološke škole čuva se stari sufiks -*čьstvo*, npr. *zapovjedničtva* (4), *uhodničtvo* (6), *zapoviedničtvo* (15), *junačtvo* (22), *zapovjedničtvah* (25) itd. Zastupljenost fonološkoga pravopisnoga načela imamo smo u primjeru *ispunjenim* (5).[12]

Imajući u vidu gore prikazano stanje, očito je da *Bosansko-hercegovačke novine* u pravopisu slijede normu zagrebačke filološke škole. Stoga ne može biti ni govora o tome da je austrougarska vlast odmah prihvatila „već primijenjeni fonetski pravopis i opredjeljenje za pisanje na narodnom jeziku"[13], odnosno da je nastavljena uporaba onog jezičnog tipa i pravopisnih načela koji su bili zastupljeni u službenim glasilima turske uprave.

1.2. Množinski nastavci imenica

Zagrebačka filološka škola u morfologiji je zadržala određene stare gramatičke oblike iz čakavskoga i kajkavskoga narječja. Navedeno je i bilo glavni kamen spoticanja s predstavnicima hrvatskih vukovaca po kojima je u normi mjesta bilo samo novoštokavskim oblicima. Ovdje ćemo se pozabaviti oblicima imenica genitiva, dativa, lokativa i instrumentala množine o kojima su i vođene glavne polemike.

Prema normi zagrebačke filološke škole imenice su u genitivu množine mogle imati nastavke -*ah* ili -*ih*. U *Bosansko-hercegovačkim novinama* nalazimo dosta primjera s navedenim nastavcima, npr. *mjestah* (3), *satih* (4), *častnikah* (5), *kožah* (6), *selah* (7), *seljakah* (12), *konjah* (3), *ulicah* (15), *danah* (20), *novacah* (24), *cigarah* (25), *ranah* (32), *prijavah* (33) itd. Doduše, znatan je broj i oblika s nastavkom -*a*, koji je propisivala norma hrvatskih vukovaca, npr. *novaca* (5), *pošiljaka* (12), *dana* (20), *zakona* (22), *naputaka* (33) i *sredstava* (34). Primjetno je da se oblici s nastavkom -*a* intenzivnije počinju pojavljivati u *Proklamaciji* u 22. broju, u *Oglasu o pomoći za izbjeglice* u 32. broju te u 33. broju kod *Poziva na predplatu*. Posebno ističemo da su i u brojevima u kojima je zabilježen nastavak -*a*, većinski zastupljeni oblici s nastavcima zagrebačke filološke šlole. Norma zagrebačke filološke škole u dativu množine imenice muškoga i srednjega roda propisivala je nastavak -*om*/-*em*, a kod ženskoga roda nastavak -*am*, odnosno -*im*. Im-

[12] U nekoliko primjera imamo očite tiskarske pogrješke, npr. *ražpoloživim* (7), a u primjerima *koristoljubja* (22) i *kaznjen* (3) izostanak jotacije. U 23. broju u primjeru *izćeralo* imamo primjer najnovije jotacije, a u primjeru *uvršćenja* (24) šćakavizam. U primjeru *vaskoliki* (25) imamo izostanak vršenja metateze.

[13] M. Šator, *n. dj.*, str. 72.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 183 24.5.2016. 10:00:41

enice s navedenim nastavcima zabilježene su u *Bosansko-hercegovačkim novinama*, npr. *svim muteserifatom* (10),[14] *svim oblastnim činovnikom* (12), *ovakovim kaznenim presudam* (15), *ovakovim odredbam* (15), *svim stanovnikom* (22), *organom gore spomenutim* (25), *proti ovim ustanovam* (25), *ovim kaznam* (25), *svim mudesarifatom* (27), *svim kajmakamom* (27), *ovim zdravstveno-redarstvenim odredbam* (33) itd. Novi nastavak *-ima*, sukladan normi hrvatskih vukovaca, nalazimo u nekoliko primjera, npr. *svojim čitaocima* (5), *ovim patnicima* (32) i *svim zahtjevima* (34). Atributi u dativu množine imaju isključivo nastavak *-im*, pa čak i u onim slučajevima kada imenica na koju se odnose ima nastavak *-ima*. Iako je norma hrvatskih vukovaca ostavljala mogućnost uporabe nastavaka *-im* i *-ima*, očito je da atributi u *Bosansko-hercgovačkim novinama* imaju isključivo nastavke zagrebačke filološke škole. U lokativu množine također većinom imamo nastavke zagrebačke filološke škole, npr. *u javnih gostionah* (3), *u privatnih kućah* (3), *u ulaznih sokacih* (12), *u redarstvenih prekršajih* (15), *u građansko-pravnih preporih* (15), *u raznih strukah* (15), *u ostalih mjestih* (25), *u drugih mjestih* (25) itd. Nastavke hrvatskih vukovaca *-ima/-ama* imamo u primjerima *u okupiranim zemljama* (28), *u nekalajisanima bakrenima ili gvozdjenima posudama* (33) i *u ćirilskim slovima* (34). Vidimo da uz imenice s nastavcima zagrebačke filološke škole i atributi imaju nastavke navedene filološke škole, s tim da je uz imenice s nastavkom *-ima/-ama* izraženo kolebanje između nastavaka *-im* i *-ima* u pridjevsko-zamjeničkoj deklinaciji. U instrumentalu množine nastavak zagrebačke filološke škole bio je *-i* za imenice muškoga i srednjega roda, a *-ami* za imenice ženskog roda, npr. *posebnimi propisi* (3), *s postojećimi zakoni* (15), *pod istimi uvjeti* (25), *po sliedećimi ustanovami* (25), *dvimi prijavnicami* (25), *po postojećimi redarstveni propisi* (33) itd. Manji broj primjera ima nastavak *-ama* i *-ima*, prema normi hrvatskih vukovaca, npr. *naručbinama* (5), *među svim žiteljima* (32) i *oterećenim pretplatama* (33).

Vezano za uporabu množinskih imenskih nastavaka u genitivu, dativu, lokativu i instrumentalu *Bosansko-hercegovačke novine* u prvoj godini izlaženje primjenjuju normu zagrebačke filološke škole. Doduše, zabilježen je i poneki oblik hrvatskih vukovaca. Tako smo u genitivu množine, pored 113 oblika prema normi zagrebačke filološke škole, zabilježili 33 oblika s nastavkom *-a*. Slična je situacija i s oblicima dativa množine gdje smo 23 puta zabilježili oblike prema normi zagrebačke filološke škole, odnosno pet puta oblike prema normi hrvatskih vukovaca. U lokativu množine oblici zagrebačke filološke škole zabilježeni su 27 puta, a šest puta oblici sukladno normi hrvatskih vukovaca. Oblici zagrebačke filološke škole u instrumentalu množine zabilježeni su 14 puta, a hrvatskih vukovaca tri puta.

[14] Uz primjere imenica u dativu, lokativu i instrumentalu donosimo i oblike s pridjevsko-zamjeničkom deklinacijom jer su filološke škole, pored različitih nastavaka kod imenica, predviđale različite nastavke kod riječi s pridjevsko-zamjeničkom deklinacijom.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 184 24.5.2016. 10:00:41

1.3. Pojava naveska u pridjevsko-zamjeničkoj deklinaciji

Norma zagrebačke filološke škole imala je u odnosu na hrvatske vukovca neke razlike i u pogledu uporabe nastavka pridjevsko-zamjeničke deklinacije genitiva, dativa i lokativa jednine. Dok gramatike hrvatskih vukovaca predviđaju mogućnost dvojakih nastavaka, sa i bez završnoga samoglasnika, u spomenutim padežima norma zagrebačke filološke škole nije ostavljala mogućnost takva izbora.[15]

U *Bosansko-hercegovačkim novinama* bilježimo u genitivu jednine većinom oblike s nastavkom *-oga/-ega*, npr. *jednoga kršćanina* (3), *evropejskoga računanja* (4), *podčinjenoga vojnoga sbora* (5), *vojnoga obskrbnoga skladišta* (7), *našega lista* (13), *tekućega mjeseca* (15), *mjestnoga zapovjedničtva* (22) itd. Moguće je sresti oblike s nastavkom *-og/-eg*, npr. *svakog povjerenja* (3), *desetog sata* (4), *obćeg znanja* (22), *svakog stranca* (25), *čovječnog srca* (32) itd. Međutim, u većini brojeva uopće se ne pojavljuju kraći nastavci, a i u brojevima gdje se pojavljuju, daleko je češća uporaba dužih oblika.

Oblici pridjevsko-zamjeničke deklinacije u dativu jednine nisu česti, a većinom imaju nastavke sukladno normi zagrebačke filološke škole s nastavkom *-omu/-emu*, npr. *desetinskomu povjerenstvu* (3), *javnomu redu i miru* (4), *najboljemu nudiocu* (7), *višemu mjestu* (15), *oružanomu ustanku* (22) itd. Nastavci *-om* i *-ome* zabilježeni su samo u dva sljedeća primjera *njihovom boravištu* (22) i *ovome uredu* (25). Po normi zagrebačke filološke škole nastavak lokativa jednine razlikovao se od nastavka dative, odnosno bio je *-om/-em*, npr. *u gotovom novcu* (3), *u starom konaku* (5), *u bosanskom jeziku* (10), *u gotovom novcu* (13), *u svojem uredovnom području* (15), *u istražnom zatvoru* (22), *u čistom novcu* (25), *u cielom području* (28) itd. Međutim, zabilježili smo slučajeve s naveskom u lokativu, npr. *u okružju sarajevskomu* (3), *u javnomu prometu* (3) itd.

Vidimo da i u ovoj gramatičkoj kategoriji prevladavaju oblici zagrebačke filološke škole. Tako smo u genitivu jednine nastavke *-oga/-ega* zabilježili 95 puta, a nastavke *-og/-eg* samo 15 puta. Nasuprot 15 primjera prema normi zagrebačke filološke škole kod dativa jednine, zabilježili smo samo dva primjera prema normi hrvatskih vukovaca. Kolebanja su nešto izraženija u lokativu jednine jer nasuprot 10 primjera bez naveska, zabilježili smo četiri primjera s naveskom.[16]

[15] Gramatike hrvatskih vukovaca u genitivu jednine ostavljale su mogućnost pojave dvojakih nastavaka *-oga/-ega* i *-og/-eg*, a u dativu i lokativu mogli su se pojaviti nastavci *-omu/-emu, -om/em* i *-ome*. Usp. S. Нам, *n. dj.*

[16] U *Bosansko-hercegovačkim novinama* koristi se i oblik zamjenice *ju* za akuzativ jednine 3. lica ženskoga roda, kako je to nalagala norma zagrebačke filološke škole. Svi su primjeri zabilježeni u 25. broju.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 185 24.5.2016. 10:00:41

1.4. Uporaba glagolskih priloga

Za razliku od današnjega jezika,[17] bitna odlika norme zagrebačke filološke škole bila je dosta česta uporaba sklonjivih participa uz imenicu.[18] Zbog kratkoće promatrana korpusa, takvih primjera nismo zabilježili puno. Izdvajamo nekoliko primjera: *Dozvole će izdavati c k vrhovno zapovjedničtvo vojske donle, dokle ustrojit se imajuća zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu svoje djelovanje nezapočme* (25), *Na ublaženje patnje naše čeznuće braće* (32), *Bezdvojbeno je dakle dosela već izišavših 7 brojevah ovih novinah mutesarifatom u g. Kajmakamom prispielo* (10) itd. S obzirom na to da norma hrvatskih vukovaca nije predviđala uporabu sklonjivih participa, njihova pojava u *Bosansko-hercegovačkim novinama* još je jedna potvrda uporabe norme zagrebačke filološke škole.

2. Leksik

U *Bosansko-hercegovačkim novinama* redovito se koriste hrvatski narodni nazivi mjeseci, npr. *rujna* (1), *prosinca* (4), *ožujka* (5), *kolovoza* (5), *studenoga* (22), dok u brojevima pred kraj godine ima i latinskih naziva, npr. *decembra* (32), *januara* (34) i *decembra* (34). Općenito se može reći da u onim slučajevima u kojima postoji mogućnost izbora različitih leksema prevladava uporaba onih oblika koji se pojavljuju isključivo u hrvatskome jeziku, npr. *tisuće* (13), *ravnateljstvo* (15), *redarstvo* (15), *pučanstva* (15), *sigurnost* (15), *duhana* (25), *duhanskoga* (25), *tjedan* (27), *kroniku* (33) itd. Zabilježili smo i nekoliko oblika koji nisu primjereni hrvatskomu jeziku, npr. *obezbiedi* (15), *obezbiedjenja* (25), *milione* (32) *sveštenikah* (10) i *sveštenikah* (27). Redovito se koristi zamjenica *tko*. U nekoliko primjera imamo očite dijalektalizme neprimjerene nijednoj normi, npr. *njojzi* (15) *izćeralo* (22), *vaskoliki* (25) i *čoeka* (33).

3. Nominacija jezika

Neki istraživači naglašavaju da austrougarska uprava na samom početku svoje vladavine koristi hrvatski naziv jezika. Navedeno temelje na popisu nastavnih predmeta u nekim školama, odnosno odobrenju Zemaljske vlade o osnivanju dječačkog zavoda od 19. srpnja 1879. godine u Sarajevu, gdje se doista koristi hrvatska odrednica kod nominacije jezika.[19] Isto tako, u prošlosti se vrlo često promicanje jezične

[17] Današnja norma predviđa mogućnost pojave priloga u pridjevskoj funkciji, ali naglašava da se „sve više priloga popridjevljuje, ali to nije uvijek dobro". Eugenija Barić i dr., *Hrvatska gramatika*, Zagreb, 1997., str. 245.

[18] Ovdje ne mislimo na oblike koji se mogu sresti i danas u hrvatskom jeziku, a zabilježeni su i u *Bosansko-hercegovačkim novinama*, npr. *postojećih propisah* (3), *odgovarajućim iznosom* (5), *slijedeće uvjete* (7), *tekuću godinu*, *postojeću zakonsku odredbu*, *tekuću godinu*, *sliedećimi ustanovami* (25), *moguće napore* (32) itd.

[19] Vidi M. Babić, *n. dj.*

Identiteti - kulture - jezici test.indd 186 24.5.2016. 10:00:41

politike bosanstva, koja je uslijedila, vezivalo uz ime Benjamina Kallaya,[20] pri čemu se naglašavalo da se zanosio „ambicijom da od BiH stvori uređenu koloniju i da u njoj administrativnim putem stvori bosansku narodnost i bosanski jezik"[21]. Iako navedeno nije daleko od istine, neosporno je da je uporaba bosanskoga naziva jezika krenula i prije Kallayeva dolaska u BiH. Potvrda tomu su i *Bosansko-hercegovačke novine* koje odmah na početku austrougarske uprave 1878., bez obzira na to što uglavnom primjenjuju normu zagrebačke filološke škole, koriste bosanski naziv prilikom nominacije jezika.[22] Naime, u proglasu od 3. listopada 1878. stoji: ...*počem od 1. rujna t.g. izlaze u Sarajevu u bosanskom jeziku službene novine pod naslovom 'Bosansko-Hercegovačke Novine'*. Imajući u vidu da se u *Bosansko-hercegovačkim novinama* koristi bosanski naziv jezika, odnosno da se paralelno s bosanskim nazivom, u nekim službenim objavama, pored ostalih, koristi i hrvatski naziv jezika, potvrda je da se prve godine austrougarske vladavine u pogledu uporabe naziva jezika može nazvati razdobljem lutanja.[23] Činjenica je da se, pored hrvatske odrednice, koja se uglavnom pojavljuje u aktima vezanim za organiziranje školstva, paralelno pojavljuje i odrednica bosanski jezik, koja je službeno uvedena tek 1890. godine. Pored spomenute hrvatske i bosanske nominacije jezika, u različitim službenim proglasima mogu se sresti termini *Landessprache*, *bosnische Landessprache* i *Landessprache* (*kroatisch*, *serbisch*). Ostavljajući

[20] Herta Kuna Benjamina Kallaya označava kao središnju osobu u afirmaciji bosanskog naziva jezika: „Gotovo od samog početka austrougarske okupacije, u režiji ministra financija Benjamina Kalaja, koji je bio ključna ličnost čitave austrougarske okupacione politike u Bosni i Hercegovini, forsiraju se bosanskohercegovačke posebnosti i izdvojenost od ostalih srpskohrvatskih dijelova Austro-Ugarske, a pogotovo od susjednih samostalnih država Srbije i Crne Gore. Kao jedan od elemenata izolacionističke politike javlja se i insistiranje na posebnom tipu standardnog jezika, koji dobiva za njegove vladavine nominaciju'bosanski jezik'." Herta Kuna, „Neki problemi jezične standardizacije u Bosni i Hercegovini krajem XIX. vijeka na materijalu jezika štampe", *Književni jezik*, Sarajevo, god. XII., 1983., br. 3., str. 115. – 116.

[21] Gerd-Dieter Nehring, „Razvoj standardnog jezika za vrijeme Austro-Ugarske monarhije", *Jezik u Bosni i Hercegovini*, Svein Mønnesland (ur.), Oslo – Sarajevo, 2004., str. 304.

[22] Zanimljivo je da se Vatroslav Jagić pozitivno izjasnio o nazivu bosanski jezik. Uvođenje termina bosanski jezik Jagić pravda Kallayevom željom „da zapriječi spor izmegju jednih, koji su Hrvati, i drugi, koji su Srbi, spor koji je započeo u Hrvatskoj i Srbiji te se prenio na tlo i naše domovine." Vatroslav Jagić, „Naziv 'bosanski'", Senahid Halilović, *Bosanski jezik*, Sarajevo, 1991., str. 131.

[23] Potvrdu uporabe različitih termina kod naziva jezika nalazimo u ondašnjim službenim proglasima. Tako se, primjerice, u dopuštenju o osnivanju dječačkoga zavoda u Sarajevu od 19. srpnja 1879. doista navodi da će se nastava odvijati na njemačkom i hrvatskom jeziku. U navedenoj objavi stoji: „Es werden daher Knaben aller Confessionen im Alter von 9 bis 16 Jahren bis zur Zahl von 100 in dieses Institut aufgenommen, wo ihnen durch sechs Semester, respective drei Jahrgänge (Clasen) der Unterricht in der deutschen und *kroatischen* Sprache, im Lesen und Schreiben (Schön- und Dictandoschreiben), dann in Rechnen, Zeichnen und der Geographie ertheilt wird." Međutim u naredbi Zemaljske vlade od 26. kolovoza 1879. godine vezano za započinjanje tečaja za čitanje i pisanje se navodi: „In Sarajevo werden mit 1. October 1879. zwei Lehrcurse zur Erlernung des Lesens und Schreibens der *Landesspreche* mit lateinischer Rundschrift errichtet"[kurziv Š. N.]. U naredbi od 26. kolovoza 1879. godine o osnivanju realne gimnazije u Sarajevu u popisu predmeta između ostalog se navodi i *Landessprache* (*kroatisch, serbisch*). Također u naredbi Zemaljske vlade od 10. listopada 1879. o osnivanju opće gradske djevojačke škole se navodi da je nastavni jezik zemaljski jezik (*Landessprache*). Usp. *Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze*, *Verordnungen und Normalweisungen*, sv. 1., Wien, 1880.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 187 24.5.2016. 10:00:41

po strani različite odrednice koje se mogu sresti, bitno je naglasiti da je i u vrijeme Kallayeve vladavine „hrvatska i srpska kulturna javnost i štampa naziva jezik hrvatskim, odnosno srpskim“[24]. Do napuštanja naziva bosanski u nominaciji službenoga naziva jezika u Bosni i Hercegovini došlo je 1907. godine otkada se jezik naziva srpsko-hrvatskim imenom.[25]

4. Općenito o jeziku u prvim godinama austrougarske uprave

Austrougarska je uprava zatekla prilično šarenilo u pogledu uporabe jezika kojim se bosanskohercegovački spisatelji služe, pri čemu je u većini slučajeva izbor jezične stilizacije bio u izravnoj vezi s nacionalnom pripadnosti autora pojedinog teksta. Budući da službena vlast nije nikakvim represivnim mjerama zabranjivala uporabu pojedinih jezičnih načela, jezična se šarolikost nastavila u prvim godinama austrougarske vladavine. Bez obzira na navedeno, u sređenoj državi, što je za ondašnje prilike Austro-Ugarska Monarhija sigurno bila, moralo se dugoročno i sustavno riješiti i pitanje jezične norme koja će se, barem kada su u pitanju službena državna glasila i državne škole, primjenjivati. U navedenim okolnostima, kada su na istom području istodobno egzistirale barem dvije različite jezične koncepcije, austrougarska se uprava sigurno našla pred dilemom koju jezičnu normu primjenjivati. Nedvojbeno je da austrougarska uprava od 1883. i zasjedanja prvih pravopisnih komisija počinje intenzivnije propagirati uporabu tzv. južnog narječja i fonološkog pravopisa. Međutim, postavlja se pitanje koju jezičnu normu koristi austrougarska uprava u nekoliko prvih godina svoje vladavine. Jezična norma *Bosansko-hercegovačkih novina* osporava tvrdnje o jednosmjernu razvoju jezične norme u Bosni i Hercegovine u službenim glasilima turske i austrougarske uprave.[26] Iz predočena stanja pravopisnih i gramatičkih načela, kao i stanja leksika, evidentno je da u prvoj godini izlaženja *Bosansko-hercegovačke novine* imaju normu zagrebačke filološke škole. Navedeni jezični tip preuzimaju i drugi časopisi u BiH s hrvatskim predznakom, a takva će se praksa nastaviti gotovo do kraja 19. stoljaća. Vjerojatno je za uporabu oblika zagrebačke

[24] M. Papić, *n. dj.*, str. 609.

[25] Bez obzira na novi službeni naziv jezika, vlast je dopustila muslimanima služiti se terminom *bosanski*.

[26] Za vrijeme austrougarske uprave pokrenut je velik broj časopisa. Neki su imali karaketer službenih glasila tadašnje vlasti, a drugi su objavljivani u okvirima određenih nacionalnih zajednica. Pripadnost određenoj zajednici uveliko je određivala i normu koja se u časopisu koristila. Kad su u pitanju časopisi s hrvatskim predznakom, možemo govoriti o jezičnoj neprekidnosti uporabe norme zagrebačke filološke škole jer od *Bosanskog prijatelja* pa gotovo do pretkraj 19. stoljeća hrvatski časopisi koriste normu zagrebačke filološke škole. Situacija s bošnjačkim časopisma je nešto kompleksnija. Oni u početku objavljuju samo na turskom, a 1890. kada su izišle prve bošnjačke novine na lokalnom idiomu, jezični prijelomi većinom su bili riješeni. Doduše, može se primijetiti sklonost jeziku hrvatskih, odnosno srpskih časopisa, ovisno o službenoj politici koju je časopis zastupao. Srpski spisatelji nastavljaju objavljivati jezikom kojim su objavljeni prvi turski časopisi, ćirilicom i jekavskom novoštokavštinom. Vidi H. Kuna, *Jezik...*

Identiteti - kulture - jezici test.indd 188 24.5.2016. 10:00:41

filološke škole bilo nekoliko razloga, a svakako je jedan od glavnih taj što se takav oblik jezika koristio u Hrvatskoj iz koje je u Bosnu i Hercegovinu došla većina austrougarskog činovničkog aparata, uključujući i generala Filipovića. Međutim, kako je vrijeme odmicalo, jezična koncepcija zagrebačke filološke škole sve je manje imala utjecaja. Već pred kraj 1878. primjetne su određene promjene jer se novine počinju tiskati i ćirilicom,[27] a u tekstovima je sve više jezičnih oblika hrvatskih vukovaca. Sam početak uporabe ćirilice nije značio istodoban prekid s normom zagrebačke filološke škole, niti je samo uvođenje etimološkog pravopisa značilo automatsku eliminaciju ćirilice. Sama uporaba pisma ne mora značiti i promjenu norme, a pismo, kao skupina grafičkih znakova, nije čimbenik koji utječe na navedenu promjenu. Promjena norme je izvanjezična kategorija. Uvođenje ćirilice nije bilo stvar pravopisa, nego političkoga određenja, uostalom kao što je to slučaj i s određenjem da se preuzme fonološki pravopis. Čak bi bilo pogrješno tvrditi da sve što je tiskano ćirilicom ima vukovsku normu jer se i u ćirilicom tiskanim proglasima sreću oblici norme zagrebačke filološke škole. Austrougarska se uprava, vjerojatno iz praktičnih razloga, najprije priklonila načelima zagrebačke filološke škole, ali ubrzo, uvažavajući bosanskohercegovačke posebnosti, otvara se i prema drugim narodima. U tom se kontekstu može promatrati uvođenje ćirilice, a potom i norme hrvatskih vukovaca, koji su u vremenu tiskanja *Bosansko-hercegovački novina* i u Hrvatskoj sve više dobivali na važnosti.

Posebno je bitno istaknuti da se u Bosni i Hercegovini daleko duže zadržala norma zagrebačke filološke škole nego li hrvatska nominacija jezika. U promatranim brojevima *Bosansko-hercegovačkih novina* ne koristi se hrvatski termin dok se već od desetoga broja koristi termin bosanski. Bez obzira na spomenutu nominaciju jezika, tijekom cijele 1878. godine novine primjenjuju normu zagrebačke filološke škola, a posebno je uočljiva i hrvatska terminologija. Imajući u vidu da *Bosansko-hercegovačke novine* u prvoj godini izlaženja primjenjuju normu zagrebačke filološke škole, kao i činjenicu da nam nije poznato da je itko pokušao dovesti u pitanje isključivu pripadnost navedene norme hrvatskom jezičnom korpusu, s pravom možemo konstatirati da Austro-Ugarska u Bosni i Hercegovine počinje objavljivati svoja glasila hrvatskim jezikom i normom zagrebačke filološke škole. Na ovaj način ne umanjujemo značaj, ali ni jezičnu pripadnost potonjih vladinih časopisa i drugim etničkim skupinama u Bosni i Hercegovini, ali je u prvoj godini izlaženja *Bosansko-hercegovačkih novina*, upravo zbog norme, ta jezična pripadnost očita i nedvojbena.

[27] Ravnopravnost uporabe obaju pisama zadržala se do 1915. kada je zbog novonastalih političkih okolnosti došlo do zahlađenja odnosa sa srpskom zajednicom u zemlji, što je dovelo do zabrane javne uporabe ćirilice.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 189 24.5.2016. 10:00:41

Zaključak

Bosansko-hercegovačke novine u prvoj godini izlaženja u pogledu pravopisa i gramatičke norme nisu nastavile primjenjivati jezična načela časopisa iz turskoga razdoblja, nego se tiskaju latinicom i, uz manja kolebanja, normom zagrebačke filološke škole. Navedeno potvrđuju pravopisna načela koja se primjenjuju, tj. uporaba starih imenskih množinskih nastavaka genitiva, dativa, lokativa i instrumentala, jasno razlikovanje kod uporabe tzv. dužih i kraćih nastavaka pridjevsko-zamjeničke deklinacije, kao i pretežita uporaba hrvatske terminologije. S obzirom na to da jezik zagrebačke filološke škole pripada isključivo hrvatskom nacionalnom korpusu, s pravom možemo tvrditi da austrougarska svoje prvo službeno glasilo u Bosni i Hercegovini pokreće na hrvatskome jeziku. Međutim, već od posljednjega broja iz 1878. godine novine se, pored latinice, počinju tiskati i ćirilicom, a u jezik sve više prodiru oblici vukovske norme. Stoga se teško prva godina austrougarske vladavine može okarakterizirati razdobljem provođenja unaprijed utvrđene jezične politike. Prije bismo ju mogli okarakterizirati godinom snalaženja i traženja odgovarajućih rješenja koja bi mogla zadovoljiti sve nacionalne zajednice u Bosni i Hercegovini. Na tom su tragu i lutanja oko traženja službenoga naziva jezika jer austrougarska uprava u prvim godinama svoje vladavine koristi nekoliko različitih termina pri nominaciji jezika. Sigurno su i izvanjezični čimbenici vezani za ustroj Bosne i Hercegovine, kao samostalne pokrajine u okviru Habsburške Monarhije, imali utjecaja na jezičnu politiku koja je išla za traženjem bosanskohercegovačkih posebnosti, pri čemu je jezična posebnost samo jedan od segmenata takve propagirane posebnosti. U navedenim okolnostima rješenje se našlo u pokušaju afirmaciji bosanskog naziva jezika koji se u službenoj uporabi koristi od 1890. do 1907. godine.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 190 24.5.2016. 10:00:41

Ivica Petrović

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru
ipetromo@gmail.com
UDK 821.112.2(436)-94.09 Handke P.
Pregledni članak

HANDKEOVA (NE)PRAVDA ZA BOSNU I HERCEGOVINU

Sažetak

Tekstovi austrijskoga pisca Petera Handkea o bivšoj Jugoslaviji, posebice „Zimsko putovanje na rijeke Dunav, Savu, Moravu i Drinu ili pravda za Srbiju" (1995.) te „Ljetni dodatak zimskom putovanju" (1996.) bili su povodom polemike koja je na europskoj razini s većim ili manjim intenzitetom vođena gotovo dva desetljeća. Uz kratak osvrt na genezu tzv. jugoslavenske polemike u prilogu će biti prikazani autorovi stavovi i razmišljanja o pitanjima vezanima za područje Bosne i Hercegovine, osobito pitanje genocida u Srebrenici i događaja u istočnoj Bosni. Dio priloga posvećen je i recepciji Handkeovih tekstova i spomenute polemike u BiH, a kao primjer će poslužiti izbor tekstova u dnevnom tisku i časopisima u BiH.

Ključne riječi: Peter Handke, Bosna i Hercegovina, Srebrenica, genocid, recepcija

HANDKE'S (IN)JUSTICE FOR BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract

The works of the Austrian writer Peter Handke, particularly *A Winter Journey to the Danube, Sava, Morava, and Drina Rivers or Justice for Serbia* (1995) and *A Summer Addendum to a Winter's Journey* (1996) are the subject of debate which has been going on in Europe for almost two decades with varying degrees of intensity. After a brief overview of the genesis of the so-called Yugoslavian polemics, the paper discusses the author´s attitude and consideration of the issues related to Bosnia and Herzegovina, primarily the genocide in Srebrenica and the events in Eastern Bosnia. A part of the paper deals with the reception of Handke´s texts and the above-mentioned polemics in Bosnia and Herzegovina using a selection of texts from the daily newspapers and magazines from Bosnia and Herzegovina as an example.

Key words: Peter Handke, Bosnia and Herzegovina, Srebrenica, genocide, reception

Identiteti - kulture - jezici test.indd 191 24.5.2016. 10:00:41

Uvod

Tekstovi austrijskoga pisca Petera Handkea o raspadu bivše Jugoslavije i ratu 90-ih godina prošloga stoljeća, NATO-vu bombardiranju SR Jugoslavije i kosovskom pitanju te suđenjima na Međunarodnom sudu za ratne zločine u Den Haagu bili su gotovo dva desetljeća povodom žestokih polemika i rasprava diljem Europe, pa čak i šire. Peter Handke, sin Slovenke iz Koruške, putovao je bivšom Jugoslavijom i prije njezina raspada, identificirao se s njome na mnogim mjestima te mu je značila mnogo više od zemljopisnog prostora.[1] K tomu je uživao i ugled velikoga pisca, izvođeni su mu dramski komadi, djela prevođena. No, posljedice njegova književnoga angažmana i stavova o ratu na području bivše Jugoslavije negativno će se preslikati kako na njegov prijeratni ugled tako i na recepciju cjelokupna mu opusa.

1. Sam protiv svih

O tzv. jugoslavenskim tekstovima P. Handkea i njihovoj recepciji u proteklih je gotovo dva desetljeća, čini se, rečeno sve. Ne želeći ulaziti u detalje tih polemika i nepotrebna ponavljanja, osvrnut ću se samo na kratku genezu spomenuta spora i ono što je kultnog i priznatog pisca u samo nekoliko godina učinilo u velikom dijelu europske i svjetske javnosti osamljenim, ekscentričnim provokatorom. Začetci sežu u 1991. godinu i objavljivanje teksta *Oproštaj sanjara od Devete zemlje* (1991.) u kojem se Handke osvrnuo na ratne sukobe u Sloveniji, što je u BiH prošlo neopaženo. No, do prvoga vrhunca dolazi 1996. nakon objavljivanja putopisnog eseja „Jedno zimsko putovanje na Dunav, Savu, Moravu i Drinu – ili pravda za Srbiju" (1996.) te „Ljetni dodatak zimskom putovanju" (1996.).[2] U prvom tekstu riječ je o putovanju u jesen 1995. Srbijom do granice na Drini dok je u potonjem riječ o putovanju istočnom Bosnom, točnije do Višegrada i Srebrenice u ljeto 1996. Handkeova težnja bila je da ti tekstovi budu čitani kao „tekstovi mira"[3], no nakon njihova objavljivanja pokrenuta je široka europska rasprava. Jedan od okidača svakako je bila njegova žestoka kritika upućena masovnim medijima, a ponajprije zapadnim utjecajnim listovima. Tako je *Frankfurter Allgemeine Zeitung* prozvan „središnjim europskim listom srbožderom"

[1] U svojoj sustavnoj analizi Handkeova angažmana i odnosa prema Jugoslaviji, pri čemu je autor u obzir uzeo Handkeovu autobiografiju, jezičnu kritiku te činjenicu da nije riječ o apolitičnom autoru, Lothar Struck zaključuje da se ne može govoriti o politički naivnoj jugonostalgiji. Vidi Lothar Struck, *„Der mit seinem Jugoslawien": Peter Handke im Spannungsfeld zwischen Literatur, Medien und Politik*, Leipzig, 2012., str. 9. – 10.

[2] L. Struck govori u svojoj analizi o tri vala uzbuđenja (Erregungswellen) koja su obilježila raspravu o Handkeu, usp. L. Struck, *n. dj.*, str. 8. – 9.

[3] O tome Handke govori u razgovoru za časopis *Die Zeit*, 1996. Dostupno na: http://www.zeit.de/1996/06/Ich_bin_nicht_hingegangen_um_mitzuhassen/seite-2, (22. V. 2015.).

Identiteti - kulture - jezici test.indd 192 24.5.2016. 10:00:41

(WR, 151.),[4] *Le Monde* je označen kao „demagoško njuškalo" (WR, 51.) i „neizbježan ekspert za Balkan" (WR, 149.), novinari *New York Timesa* „skupljačima izjava" (SN, 198.), a ništa manje oštar nije bio ni u ocjeni ostalih listova, primjerice *Der Spiegel*, *Time*, *El Pais*, zamjerajući im jednostran način ratnog izvješćivanja, izobličavanje i manipuliranje stvarnosti te neskrivenu tendencioznost.[5] Ubrzo su se priključili brojni kritičari, filozofi, pisci, među kojima posebice žustro i bosanskohercegovački književnik Dževad Karahasan. U svome eseju „Građanin Handke, srpski narod" (1996.) napisao je kako bi Handkeov tekst s moralnoga gledišta trebalo osuditi kao „jedan od najsramnijih priloga etičkog nihilizma našega vremena"[6]. Većina Handkeovih oponenata, prepoznavši u spomenutim tekstovima političke pamflete, zamjerila mu je neobjektivno prikazivanje i vlastitu subjektivnu perspektivu kao glavno mjerilo u donošenju sudova, otvoreno svrstavanje na srpsku stranu, otklon od stvarnih žrtava rata, prešućivanje važnih ratnih događaja i zločina te isticanje sporednosti. Da je Handke bio svjestan mogućih posljedica takva načina pisanja i izostavljanja određenih činjenica pokazuju i ove riječi:

> No, nije li naposljetku neodgovorno, mislio sam tamo na Drini i mislim i dalje, govoriti o maloj patnji u Srbiji, malo mraza tamo, malo samoće, o sporednostima poput snježnih pahulja, kapama, kajmaku, dok s onu stranu granice vlada velika patnja, u Sarajevu, Tuzli, Srebrenici, Bihaću, u usporedbi s kojom srpski laki bolovi nisu ništa? Da, tako sam se rečenicu za rečenicom propitivao, nije li takvo zapisivanje besramno, treba biti čak prezreno, zabranjeno. (WR, 158. – 159.)

Smatrao je, naime, da je puko bilježenje činjenica nedostatno za istinski mir vidjevši upravo u poetskome element koji spaja i povezuje, koji će dati „poticaj zajedničkom sjećanju, kao jedinoj mogućnosti za pomirenje, za drugo, zajedničko djetinjstvo" (WR, 159.). Iznesene pacifističke težnje nisu naišle na plodno tlo jer je, između ostaloga, određene dijelove teksta bilo nemoguće protumačiti drukčije nego kao političke, a ne estetičke stavove.[7]

---

4 Peter Handke, *Eine winterliche Reise zu den Flüssen Donau, Save, Morawa und Drina oder Gerechtigkeit für Serbien*, 2. izdanje, Frankfurt am Main, 2014. Citati u ovom članku navedeni su prema izdanju knjige iz 2014., u kojoj su sadržani i tekstovi „Sommerlicher Nachtrag zu einer winterlichen Reise" te „Abschied des Träumers vom Neunten Land". U daljnjem tekstu bit će navođeni sigli i broj stranice AT – Abschied des Träumers, WR – Eine winterliche Reise, SN – Sommerlicher Nachtrag. Sve prijevode s njemačkog uradio je autor ovoga članka.

5 Usp. Jürgen Brokoff, „'Srebrenica – was für ein klangvolles Wort': Zur Problematik der poetischen Sprache in Peter Handkes Texten zum Jugoslawien-Krieg", *Kriegsdiskurse in Literatur und Medien nach 1989*., Carsten Gansel - Heinrich Kaulen (ur.), Göttingen, 2011., str. 61. – 67.

6 Dževad Karahasan, „Bürger Handke, Serbenvolk", *Zeit Online*, http://www.zeit.de/1996/08/Buerger_Handke_Serbenvolk/seite-2, (22. V. 2015.). O tome vidi i Robert Weninger, *Streitbare Literaten. Kontroversen und Eklats in der deutschen Literatur von Adorno bis Walser*, München, 2004., str. 172. – 175.

7 Usp. Daniela Finzi, *Unterwegs zum Anderen? Literarische Erfahrungen der kriegerischen Auflösung Jugoslawiens aus deutschsprachiger Perspektive*, Beč, 2002., str. 166. O tome vidi i Svjetlan Lacko Vidulić, *Peter Handkes jugoslawische »Befriedungsschriften« und ihre Rezeption in Kroatien*, http://www.kakanien-revisited.at/beitr/fallstudie/SVidulic2.pdf, str. 2.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 193 24.5.2016. 10:00:41

Rat na Kosovu i NATO-va intervencija u Srbiji 1999. godine donijeli su novi vrhunac u raspravi o Handkeu. Te godine objavljuje dramski komad *Vožnja čunom ili Komad za film o ratu* te putopisnu prozu *Pitajući u suzama* (2000.), gdje je opisao dva kratka putovanja u Srbiju nakon početka NATO-ve intervencije, kojoj se Handke žestoko protivio, a što nedvojbeno proizlazi iz intervjua danih raznim listovima. Tako je spomenutu intervenciju i bombardiranje okarakterizirao najvećim zločinom poslije Drugoga svjetskoga rata[8], pravio usporedbe s holokaustom[9], kritizirao poznata književna i filozofska imena poput G. Grassa i J. Habermasa zbog njihova pozitivnoga stava prema intervenciji. Svoj prosvjed izrazio je i u pismu austrijskome magazinu *News* u kojemu je obrazložio istup iz Katoličke Crkve te vraćanje novca od književne nagrade *Büchnerpreis* koja mu je dodijeljena 1973.[10] Među brojnim osobama koje su osudile Handkeove stavove našla se i njegova bivša supruga i glumica Marie Colbin. U svome otvorenome pismu tjedniku *Format*, nazvavši ga ideologom i balkanskim fašistom, napisala je: „Međutim znam, dok ima muškaraca na ovome svijetu – muškaraca poput tebe – jednookih, nepopustljivih, gladnih moći i egoističnih – bit će također oružja, a time i ratova. […] Ne, ti nisi čovjek mira.“[11]

Posljednji čin polemike može se vremenski smjestiti u 2006., a započeo je još 2002. kada Handke u dva navrata boravi kao promatrač procesa protiv Slobodana Miloševića u Den Haagu objavivši o tome izvješće pod naslovom „Oko Velikog tribunala“ (2003.). K tomu je 2005. objavljen i esej „Table Daimiela. Izvješće zaobilaznog svjedoka o procesu protiv Slobodana Miloševića“ u kojem je Handke progovorio o svome viđenju Međunarodnoga suda, procesima i svjedočenju te ostalim temama koje su dominirale njegovim desetogodišnjim bavljenjem jugoslavenskom krizom.[12] Vrhunac je uslijedio sredinom 2006. kada je žiri za književnu nagradu *Heinrich Heine* grada Düsseldorfa, koja se inače dotira s 50.000 eura i smatra jednom od najuglednijih njemačkih književnih nagrada, donio odluku da se ona dodijeli P. Handkeu. Nakon što su njemački mediji osudili tu odluku, pozivajući se upravo na iznesene prosrpske stavove, gradsko vijeće grada Düsseldorfa nije ju potvrdilo te je i sam autor dragovoljno odustao od primitka nagrade. U svibnju iste godine intendant francuskoga kazališta *Comedie francais* Marcel Bozonnet uklonio je s repertoara za

[8] Usp. „Pet nedelja rata“, *Vreme*, 1. V. 1999., http://www.vreme.com/arhiva_html/vb8/1.html, (24. V. 2015.).

[9] „Tada su to bile plinske slavine i komore za pucanju u potiljak; danas su to računalne ubojice s visine od 5.000 metara.“, „Peter Handke Interview“, *Süddeutschen Zeitung*, 15. V. 1999., http://www.literaturatlas.de/~le4/handke_m01.htm, (25. V. 2015.).

[10] Usp. „Peter Handke gibt den Büchner-Preis zurück und tritt aus der Kirche aus“, *Muenster.de*, 6. IV. 1999., http://www.muenster.org/frieden/preis.html, (20. V. 2015.).

[11] „Vorwürfe gegen Handke“, *Vol.at*, 21. V. 1999., http://www.vol.at/vorwuerfe-gegen-handke/vienna-migrate-22571, (25. V. 2015.).

[12] Vidi Mile Lasić, „Slučaj Handke“, *Motrišta - časopis za kulturu, znanosti i društvena pitanja*, Mostar, br. 80., 2014., str. 59. – 75.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 194 24.5.2016. 10:00:41

2007. godinu Handkeov komad *Igra pitanja* zbog sudjelovanja na pokopu Slobodana Miloševića i obrane srpskoga režima.[13]

2. Što (ni)je Handke vidio u Bosni i Hercegovini?

Zimsko putovanje i, posebice, *Ljetni dodatak zimskom putovanju* dva su teksta kojima je 1996. pokrenuta lavina polemika i rasprava o Handkeu. Značajan udio oštrih osuda i zamjerki odnosio se upravo na autorove iznesene stavove i promišljanja o bosanskohercegovačkim ratnim sukobima. Od samoga početka Handke nije dijelio dominantno mišljenje svjetske javnosti o ulozi napadača koja je bila dodijeljena Srbima te ulozi žrtve, koja je bila dodijeljena Muslimanima, odnosno Bošnjacima. Smatrao je da je označavanje Srba zlikovcima unaprijed utvrđeno i fiksirano te da takva slika ne odgovara pravednosti i istini. Sumnju u takav način prikazivanja pokušao je potaknuti već spominjanom kritikom masovnih medija i njihova ratnoga izvješćivanja, gdje je omjer nevinih žrtava bio jedan naspram tisuću – „jedan srpski mrtvac naspram tisuću muslimanskih" (WR, 65.). Uz medije su se na udaru autorove kritike našli i određeni pojedinci, primjerice, francuski filozof i pisac Bernard Henri-Lévy zbog svoje tvrdnje da su za napade na Markalama krivi Srbi (WR, 73. – 74.). No, nije stao na tome. Da se isključiva krivnja za rat nije mogla pripisati Srbima, pokušao je objasniti, između ostaloga, i kroz težnje bivših jugoslavenskih republika za osamostaljenjem. U slučaju bosanskih Muslimana, za koje piše da su *srpskih korijena i govore srpskohrvatski* (WR, 64.) te dovodeći u pitanje uopće njihovo postojanje kao samostalan narod, autor svoje viđenje iznosi u obliku pitanja:[14] „I kako bih se opet ja, kao Srbin tamo u Bosni, ponašao pri, blago rečeno, laktaškom osnivanju jedne, blago rečeno, meni potpuno neodgovarajuće države na mome, našem području? Tko je sada bio napadač?" (WR, 65.) Pri kraju *Zimskog putovanja* na obalama rijeke Drine Handke spominje i srebrenički enklavu te dječju sandalu koja mu dopluta do nogu. (WR, 147.) Na upit svoje supruge ne će li valjda dovesti u pitanje i srebrenički masakr, odgovara niječno, no izražava potrebu za traženjem odgovora za motivima i uzrocima skrećući ponovno pozornost na medije i njihovo tržištem uvjetovano prodavanje činjenica i prividnih činjenica (WR, 147.), odnosno na ono što će Handke u *Ljetnom dodatku* nazvati „pretpovijest":

> A s „pretpovijesti" sjećanje ne podrazumijeva samo tlačenje od Turaka prije nekoliko stoljeća i ubilački progon od muslimanskih nacističkih saveznika prije nekoliko desetljeća. […] Ne ubraja li se u pretpovijest, prije svega, događaj, ne, zločin – i to koji *nisu* počinili Srbi - na početku

[13] Reakciju Elfirede Jelinek, koja je bila užasnuta ovim činom francuskog kazališta, prenio je i *Dnevni list* 3. svibnja 2006. na str. 33.

[14] Handke često koristi upitni oblik kao retoričko sredstvo izazivanja sumnje. Usp. D. Finzi, *n. dj.,* str. 152. – 154.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 195 24.5.2016. 10:00:41

ovog rata? Je li to bio jedan ili možda uopće veliki uzrok za pritom ovako ili onako neoprostivu osvetu tri godine kasnije? Jesu li ucjene i ubojstva od 1992., neprestano, u srpskim selima oko S. prodrijela u svijet i njemu pred oči, također iz dana u dan, kao što je to slučaj, posve shvatljivo, s vjerojatnim osvetničkim masakrom od prije godinu dana? (SN, 240.)

Iako je Handke pokušao objasniti kako ovakvim gledištem ne želi ništa relativizirati ili ublažavati, jer za „osvetu ne postoji razlog za ublažavanje" (SN, 242.), brojni su kritičari u tim riječima prepoznali negiranje genocida i pokušaje povijesnoga revizionizma. Još nakon *Zimskog putovanja* zamjeralo mu se što nije otišao u Srebrenicu[15] te se činilo da je *Ljetni dodatak* svojevrstan pokušaj opravdanja, no već nakon nekoliko stranica postaje jasno da Handke ne odstupa ni milimetra od svoje dosljednosti. K tomu već na početku piše da je razlog putovanja prijevod njegove pripovijetke o Srbiji (SN, 167.). U Handkeovu tumačenju pretpovijesti neki su prepoznali i sličnosti s idejama iz srpskoga *Memoranduma*, pa čak i s ratnim zločincem Ratkom Mladićem, koji je nakon ulaska u Srebrenicu 11. srpnja 1995. govorio o osveti „Turcima": „Napokon, došao je trenutak da se, poslije bune protiv dahija, Turcima osvetimo na ovom prostoru."[16] Prešućivanje velikosrpskih aspiracija, širenje legende o genocidu nad Srbima, dovođenje u pitanje patnji muslimanskoga civilnoga pučanstva, objašnjenje genocida u Srebrenici motivom osvete samo su neki od stavova koji, prema mišljenju J. Brokoffa, upravo naglašavaju autorovu jednostranost, koju je i sam Handke tako uporno kritizirao.[17] Jednostranost i negiranje zločina uočljivo je i na primjeru Višegrada. I ovdje je Handkeov postupak tumačenja prepoznatljiv. Najprije slijedi kritika članka iz novina, ovaj put riječ je *New York Timesu*,[18] a potom niz retoričkih pitanja kojima se dovodi u pitanje počinjeno djelo, primjerice, kako je tih nekoliko „bosonogih" moglo mjesecima terorizirati mjesto s „većinskim muslimanskim, za rat već odavna dobro opremljenim stanovništvom, koje je k tome još bilo i vlast" (SN, 198.).

Iz Višegrada se Handke uputio u Srebrenicu. Intenzitet razaranja, spaljene kuće i zgrade, ogoljeni vrhovi ostavili su snažan dojam. U zatečenoj pustoši u početku opisivanja dominira akustičan element, odnosno zvuk pucketanja i lepršanja plastičnih cerada na tisućama spaljenih prozorskih okana (SN, 225.). U mjestu je gotovo ne-

[15] U svome putopisu iz 2001. Juli Zeh boraveći na Drini prisjeća se: *Tamo preko na drugoj strani stajao je Peter Handke prije pet godina i devet mjeseci, otkrio plutajuću dječju sandalu i ne htjede prijeći preko. Kako su ga zbog toga izgrdili*. Juli Zeh, *Die Stille ist ein Geräusch: Eine Fahrt durch Bosnien*, 6. izdanje, München, 2003., str. 231.

[16] Samir Huseinović, „Najteže optužbe protiv Ratka Mladića", *Deutsche Welle*, 26. V. 2011., http://www.dw.de/najte%C5%BEe-optu%C5%BEbe-protiv-ratka-mladi%C4%87a/a-15108970, (31. V. 2015.)

[17] Usp. J. Brokoff, *n. dj.*, str. 77. – 80.

[18] Riječ o članku u kojemu je autor pisao o zločinima koje je počinio Milan Lukić. Chris Hedges, „From One Serbian Militia Chief: A Trail of Plunder and Slaughter", *The New York Times*, 25. III. 1996., http://www.nytimes.com/1996/03/25/world/from-one-serbian-militia-chief-a-trail-of-plunder-and-slaughter.html, (31. V. 2015.). Usp. također J. Brokoff, *n. dj.*, str. 84. – 85.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 196 24.5.2016. 10:00:41

taknuta srpsko-pravoslavna crkva, džamija u ruševinama, nestašica vode. Uz već spomenuto isticanje pretpovijesti i pokušaje objašnjavanja srebreničkoga genocida, Handke će svoje putovanje i razmišljanja o ratu u BiH okončati još jednim pitanjem o njegovoj percepciji, što se može različito protumačiti, bilo kao ironija, provokacija ili pak aludiranje na američki kontekst i medije:

> O tome vidi možda ponovno „geografiju": borci za slobodu gore - na brdima - tirani u dolinama, „pred-viđeni" onako kao žrtve – no, ne pojavljuju li se i u vesternima zli Indijanci gore na liticama, napadajući i koljući miroljubive američke karavane – i ne bore li se Indijanci ipak za svoju slobodu? I „posljednje pitanje": Hoće li netko jedanput, uskoro, tko?, otkriti Srbe iz Bosne također kao takve Indijance?
>
> I od sada bez daljnjih pitanja, i ako, onda svakako započeti iz temelja drukčije nego sa sljedećom prvom rečenicom dugo aktualne priče iz Bosne u časopisu The New Yorker: „Hairs XY etnički je očišćen dok se kartao s prijateljima." (SN, 249. – 250.)

3. Recepcija u BiH

Kada je riječ o recepciji književnih tekstova P. Handkea, odnosno njihovu prevođenju u BiH, jednostavno se nameće zaključak da je ona gotovo u potpunosti izostala. Tako se na policama bosanskohercegovačkih knjižnica uglavnom mogu pronaći prijevodi tekstova zagrebačkih i beogradskih izdanja. Nešto više priloga moguće je pronaći u dnevnim tiskovinama, tjednicima i internetskim prilozima, koji su uglavnom posvećeni skandalima i kontroverzama nakon 1996. i objave dvaju analiziranih putopisa donoseći povremeno i prijevode određenih reagiranja zapadnoeuropskih listova tijekom višegodišnje polemike, a samo se rijetko spominje Handkeov književni rad i značaj do devedesetih godina. Rezultat toga je konstruirana medijska slika, čiji se obrisi daju unaprijed naslutiti imajući u vidu međuetničke i međunacionalne odnose u bosanskohercegovačkom društvu posljednjih nekoliko desetljeća, dok će u ovom prilogu kao primjer za recepciju polemike o Handkeu u bosanskohercegovačkog medijskom prostoru poslužiti razdoblje od 1996. do 2006. godine.

Promatramo li 1996. godinu, može se zaključiti da je zanimanje za polemiku o Handkeu u BiH bilo daleko slabijeg intenziteta od onoga u zapadnoeuropskim medijima. Tek poneki prevedeni komentar ili stajalište, uz određene kvalifikacije i motive koji će se lajtmotivski provlačiti i u kasnijim reakcijama. Tako je Handke već na samu početku obilježen kao „čovjek od provokacije"[19] kojemu se zamjera povijesni revizionizam dok se u otvorenu pismu *Društva za ugrožene narode*, upućenu austrijskim

[19] Frederico Bugno, „Peter Handke nije u pravu", prev. Nadira Šehović, *Slovo – list Društva pisaca BiH*, Sarajevo, god. III, 1996., br. 22.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 197 24.5.2016. 10:00:41

vlastima, naziva „odvjetnikom počinitelja“[20]. Oprječni stavovi, međutim, mogu se uočiti u medijima koji pokrivaju prostor s većinskim srpskim pučanstvom BiH, gdje se Handkea kvalificira kao pisca svjetskoga formata i prijatelja Srba koji zna svoju igru.[21] Nekoliko godina poslije Mile Stojić piše o Handkeu kao o poznatu pjesniku, ali i branitelju Miloševićevog režima.[22] Ako se o Handkeu govori kao o značajnu piscu, onda se to uglavnom ograniči na razdoblje prije objavljivanja tzv. jugoslavenskih tekstova. Tako i Muharem Bazdulj u svome osvrtu Handkea naziva kultnim piscem sedamdesetih godina dok mu zamjera „strah od kajanja“ te dijagnosticira bolest koju naziva „užasavajućom dosljednosti“[23]. Za Nenada Popovića Handke je provokativni imoralist koji se igra zločinaštvom pod sterilnim uvjetima,[24] dok Andrej Nikolaidis *Zimsko putovanje* smatra prosrpskim pamfletom, a iznesene teze o ratu u BiH intelektualnim svinjarijama.[25] Iako intenzitet europske polemike nije ni izbliza ostvaren u bosansko-hercegovačkom medijskom prostoru, a moglo bi se čak govoriti i o svojevrsnu ignoriranju, i ovaj kratki osvrt nedvojbeno daje zaključiti da su spomenuti putopisi u prvom redu doživljavani i čitani kao politički pamfleti, provokacije, bez ozbiljnijega razmatranja njihove književne kvalitete, dok je u njima sadržana žestoka kritika medija, ponajprije dominantnih zapadnih listova, ostala prešućena. Spomenuti tekstovi nesumnjivo su narušili Handkeov ugled kakav je kao pisac imao prije devedesetih godina, barem kada je riječ o bošnjačkoj i hrvatskoj javnosti u BiH dok se to ne može, razumljivo je, tvrditi i za srpsku javnost.

[20] „Vrijeđanje žrtava genocida“, *Oslobođenje*, Sarajevo, 5. VI. 1996., str. 10.
[21] Usp. Slobodan Reljić, „Kinkel možda jeste…“, *Nezavisne novine*, Banja Luka, br. 13, 1996., str. 12. Inače, godine 2008. Handke je primljen u članstvo Akademije nauka Republike Srpske, a odlikovan je i Ordenom Njegoša prvog reda za priznati rad i zasluge.
[22] Usp. Mile Stojić, „Farsa sa mjesta nesreće“, *Dani*, Sarajevo, br. 106, lipanj 1999.
[23] Muhamed Bazdulj, „Handkeov strah od kajanja“, *Dani*, Sarajevo, br. 420, srpanj 2005., str. 51.
[24] Usp. Nenad Popović, „Upotreba Bosne“, *Dani*, Sarajevo, br. 423, srpanj 2005. str. 53. – 55.
[25] Usp. Andrej Nikolaidis, „Intelektralne svinjarije se prvi put dešavaju kao šok…“, *Slobodna Bosna*, Sarajevo, srpanj 2005.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 198 24.5.2016. 10:00:41

Ljiljana Rajković
Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru
rajkovicart@gmail.com
UDK 75.01:929 Pivac, N.
Pregledni članak

APSTRAKTAN LIKOVNI JEZIK NADE PIVAC

Sažetak

Nada Pivac jedna je od najznačajnijih naših umjetnica koja je višestruko zadužila bosansko-hercegovačku likovnu scenu – i kao slikarica i kao profesorica, najprije na sarajevskoj Akademiji likovnih umjetnosti, a zatim na širokobriješkoj Akademiji likovnih umjetnosti. Također, jedna je od zaslužnih za utemeljenje obiju akademija. Likovno stvaralaštvo Nade Pivac stilski je izrazito heterogeno te ga je gotovo nemoguće sagledati u kontinuitetu budući da se većina njezinih slika nalazi u privatnim kolekcijama, a njezin sarajevski atelijer, u kojem su se nalazile slike pripremljene za retrospektivnu izložbu, u ratu je opljačkan. Rad se usredotočuje na opus ove umjetnica od sedamdesetih godina dvadesetoga stoljeća kada se okreće apstraktnom likovnom izrazu – predmetima, pejsažima te portretima koje na određen način reducira na svojevrsne apstraktne oblike. Na taj način njezine slike predstavljaju svojevrsnu transcendenciju vidljive stvarnosti iskazanu univerzalnim apstraktnim likovnim jezikom. Kroz rad će se, također, na određen način nastojati prevrjednovati značajan, ali, na žalost, uvelike zanemaren opus Nade Pivac.

Ključne riječi: Nada Pivac, apstrakcija, apstraktan univerzalan likovni jezik

NADA PIVAC´S ABSTRACT LANGUAGE OF PAINTING

Abstract

Nada Pivac is one of our most significant artists who has profoundly influenced the Bosnia and Herzegovina´s art scene – as a painter and as a professor, firstly in Sarajevo, then in Široki Brijeg´s Academy of art. She is one of most responsible for the foundation of both Academies. The artistic style of Nada Pivac is distinctively heterogeneous, and it is impossible to analyse it in continuity since most of her works are in private collection, and her atelier in Sarajevo, in which were the paintings prepared for the retrospective exhibition, was robbed during the war. The paper focuses on this artist´s oeuvre during the seventies of 20th century when she turned to abstract art expression – the subjects, landscapes and portraits are reduced to specific abstract forms. Thereby, her paintings represent a certain transcendence of a visible reality expressed through universal abstract language of painting. This paper will also try to redefine the value of Nada Pivac´s unfortunately neglected oeuvre.

Key words: Nada Pivac, abstraction, universal abstract language of painting

Identiteti - kulture - jezici test.indd 199 24.5.2016. 10:00:41

Uvod

Nada Pivac na bosanskohercegovačkoj je likovnoj sceni intenzivno djelovala više od pola stoljeća, kako u jugoslavenskom tako i u ovom poslijejugoslavenskom razdoblju. Iako nas je svojim umjetničkim, ali i pedagoškim radom višestruko zadužila, njezinu opusu nije pridodana pozornost kakvu zaslužuje. Nemoguće je ovdje zaobići rodnu dimenziju te, parafrazirajući Griseldu Pollock, konstatirati da je to zbog toga što naša muškocentrična institucija povijesti umjetnosti genijalnost uvijek pripisuje umjetniku, a ne umjetnici.[1] Tako u tekstu „Tajanstvo postojanja – Nada Pivac (1926. – 2008.)" Azra Begić piše da je umjetnica tijekom školovanja u klasi profesora Nedeljka Gvozdenovića, u kojoj je ostala četiri godine sve do svršetka poslijediplomskih studija, sazrela u „čistog likovnjaka". U tom se razdoblju udala i razvela, jer su joj „bračne obaveze smetale […] da se potpuno preda slikarstvu", a, po Gvozdenoviću, „umjetnost traži odricanje i monaški život".[2] U tom će nam kontekstu, iz ovog razdoblja školovanja na beogradskoj Akademiji, biti važna činjenica da je nastao Nadin „izvrstan mali 'Autoportret', sa monumentalnom glavom i zelenkastosmeđim koloritom (sa Akademije je sačuvala i neke aktove hipertrofiranih ženskih tijela)."[3] Također, što nam je važno u proučavanju njezinog kasnijeg apstraktnog likovnog izraza, na ovoj je akademiji formirala svoj izričaj tako što je spomenuti „Autoportret" naslikala na tragu Masaccioa (u tajne kvatročenta uputio ju je njezin profesor povijesti umjetnosti Momčilo Stevanović), a sama je pak rano otkrila Picassa „od koga je, kako reče, najviše naučila, ali ga nikada nije kopirala"[4]. Prema A. Begić, stvaralaštvo ove umjetnice može se podijeliti u nekoliko faza.

Nadino zrelo doba započinje preseljenjem u Sarajevo. Od 1960. do 1964. traje njezina nadrealistička faza. Nakon prve samostalne izložbe u Sarajevu 1965. kreće na putovanje u Italiju gdje se u Modernoj galeriji u Rimu susrela s mrtvim prirodama Giorgia Morandija, što predstavlja prekretnicu u njezinu likovnome izrazu. Naime, ta je izložba „'kao rukom' odnijela njezino pomalo nakalemljeno interesovanje za nadrealizam i fantastiku"[5]. Slikaričina *počiteljska faza*, kako ju je sama imenovala, u ovom će radu biti u središtu razmatranja budući da je karakterizira okretanje apstrakciji kada se „naša slikarica ubjedljivo [...] svrstala među protagoniste novih vidova apstrakcije u b-h slikarstvu (Perčinlić, Pivac, Numankadić)"[6]. U razdoblju 80-ih i početkom 90-ih godina 20. st. njezin opus odlikuju portreti te sakralni motivi.

[1] Vidi Griselda Pollock, „(Feministička) socijalna povijest umjetnosti?", Ljiljana Kolešnik (ur.), *Umjetničko djelo kao društvena činjenica: Perspektive kritičke povijesti umjetnosti*, Zagreb, 2005., str. 245. – 272.
[2] Azra Begić, „Tajanstvo postojanja: Nada Pivac (1926. – 2008.)", *Novi izraz*, br. 43. – 44., 2009., str. 172.
[3] *Isto*, str. 172.
[4] *Isto*.
[5] *Isto*, str. 174.
[6] *Isto*, str. 175.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 200 24.5.2016. 10:00:41

Ratno razdoblje obilježeno je izložbom u Galeriji „Miroslav Kraljević“ u Zagrebu pod nazivom *Nada Pivac – pasteli 1983. – 1995*. Posljednju je izložbu Nada Pivac priredila u sarajevskoj Galeriji „Roman Petrović“. Izložba se sastojala od dvanaest hercegovačkih krajolika kojima je „...zatvorila […] svoj ovozemaljski slikarski krug na početku trećeg milenija“[7].

Stavljajući naglasak na apstraktan likovni jezik Nade Pivac, namjera je odabrane primjere iz slikaričina bogatoga opusa usporediti s nekim primjerima iz svjetske povijesti umjetnosti, i to onih umjetnika koji su svojim radovima utrli put razvoju apstrakcije.

1. Apstraktan likovni jezik

Kada se u teoriji likovnih umjetnosti govori o apstrakciji, uglavnom se misli na postupan proces napuštanja figurativnosti te ulaženje u predmet i njegovo sagledavanje iznutra počevši „...od Cézannea preko analitičkog i sintetičkog kubizma sve do apstraktnog slikarstva.“[8] Cézanne prirodne pojavnosti na slici svodi na geometrijske oblike – kuglu, valjak, stožac – smatrajući da slikarski proces ne smije biti suviše opterećen nevažnim detaljima. Međutim, ovdje nije riječ o pretjeranu simplificiranju koje vodi dokinuću forme jer nije uvijek lako naći granicu do koje se smije ići zbog toga što dokidanjem nekih svojstava objekta lako može izgubiti cjelina slike. Umjetnik ne samo da proučava određen objekt nego transformira njegov oblik. Na njegovim, ali i „Gauguinovim slikama, na primjer, prostor je zaravnjen, a boja izobličena u posvemašnjem otklonu od naturalizma“[9]. Cézanne je i bojama i oblicima pridodavao istu težinu i jasnoću „bez obzira na to gdje se pojavljuju na slici.“[10] Pritom je kod ovog umjetnika karakteristično shvaćanje ujednačene strukture koju treba imati površina slike pri čemu se izbjegava svaka naturalističnost: „To je značilo da kut padanja svjetla treba biti gotovo isti na cijeloj slici i stoga je izbjegavao bilo kakve naznake prepoznatljivog izvora svjetla i korištenje dubokih sjena. Svjetlo je ravnomjerno i dolazi iz same slike; predmeti zrače vlastitim svjetlom.“[11] Upravo je otkriće apstraktne umjetnosti najavljeno „...u kasnim impresionističkim slikama Claudea Moneta, postimpresionističkim pejsažima Paula Cézannea, poentilističkim kompozicijama Georgesa Seurata, analitičkom kubizmu Pabla Picassa i Georgesa Braquea, futurističkim kompozicijama Giacoma Balle. Oko 1910. češki slikar František Kupka došao je do apstraktne kompozicije uspostavljanjem analogija između likovne

[7] *Isto*, str. 180.
[8] Mirna Rudan Lisak, „Apstrakcija u reproduktivnoj umjetnosti kao kraj zapadne kulture“, *Riječi - časopis za književnost, kulturu i znanost Matice hrvatske Sisak*, br. 1. – 2., 2012., str. 136.
[9] David Hopkins, *Dada i nadrealizam*, Sarajevo, 2005., str. 3.
[10] Urlike Becks-Malorny, *Paul Cézanne 1839. – 1906.: pionir modernizma*, Zagreb, 2007., str. 48.
[11] *Isto*, str. 48. – 49.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 201 24.5.2016. 10:00:41

slikarske i muzičke kompozicije, a francuski slikar Robert Delaunay proučavanjem svjetlosnih fenomena i načina njihovog prikazivanja."[12]

Apstraktno je umjetničko djelo nemimetičko i neprikazivačko te je apstraktno ako „...njegova pojavnost i značenja nisu određeni prikazivanjem bića, predmeta, situacija i događaja."[13] Ono je određeno „...procesom stvaranja, materijalnom i prostornom strukturom svoje pojavnosti ili aikoničkim semiotičkim aspektima."[14] Prema uvjetima procesa i nastanka apstraktna se slika može definirati na šest načina:

> (1) nastala procesom apstrahiranja u kojem se mimetički prikazivački oblici deformiraju, transformiraju i preoblikuju slobodnim gestualnim potezima ili geometrijskim oblicima; (2) ekspresionistička ako se interpretira kao izraz unutrašnjih duhovnih i psiholoških stanja, kao trag umjetnikova duhovnog i psihološkog doživljaja; (3) konstruktivistička ako je njezina kompozicija strukturirana u skladu s pravilima matematičkog konstruiranja ili procedurama konstruiranja utvrđenim u arhitekturi, građevinskoj i tehnici strojarstva; (4) konkretistička ako je proizvedena kao artefakt, kao umjetni predmet čija je estetska kvaliteta posljedica materijalne, strukturalne i prostome pojavnosti; (5) formalistička ako su njezina kompozicija i oblici izvedeni iz pravila slikarstva i umjetnosti; formalističko apstraktno slikarstvo je nastalo kao rezultat istraživanja prirode slikarstva i formuliranja pravila, koncepata i modela slikarstva koji su specifični i autonomni aspekti slikarstva kao umjetnosti; (6) semiotički određena ako je njezina kompozicija uspostavljena kao aikonička znakovna struktura.[15]

Nadalje, nailazi se na termine organske, vitalističke i geometrijske apstrakcije.[16]

Parafrazirajući P. Kleea, riječ je o vidljivu pounutrašnjenju – znanjem o njegovoj unutrašnjosti predmet prelazi granice svoje vidljive pojavnosti. Njegova materijalna struktura i materijalna funkcija jasno se pokazuju. Polazeći od njegove izvanjskosti ka unutrašnjosti umjetnikovo je seciranje predmeta intuitivno:

> Onaj koji izučava uzdiže se kroz svoj doživljaj, stečen na različitim putevima i izražen u delu, od stepena do koga je došao njegov razgovor sa prirodom. Njegov rast u gledanju prirode i posmatranju omogućava mu, što je bliži posmatranju sveta, slobodno organizovanje apstraktnih slika, koje preko uobičajeno-shematičnog dosežu do nove prirodnosti, prirodnosti dela.[17]

Kod Kleea je neprestano izražen dijalog s prirodom jer je priroda izvor oblika, a na slikaru je dešifrirati kodove i razotkriti način na koji ona funkcionira. Dezinte-

[12] Miško Šuvaković, *Pojmovnik suvremene umjetnosti*, Zagreb – Ghent, 2005., str. 59.
[13] *Isto*, str. 59.
[14] *Isto*.
[15] *Isto*.
[16] „Organskom apstrakcijom nazivaju se apstraktne slike i skulpture čija forma direktno ili indirektno asocira na opće organske (biološke) oblike. Vitalističkom apstrakcijom nazivaju se apstraktne slike i skulpture koje likovnom formom nagovješćuju, metaforiziraju i simboliziraju ljudski razlog postojanja, herojski čin i sintezu kulture i prirode. Geometrijskom apstrakcijom se naziva apstraktno slikarstvo j skulptura čije su likovne forme izvedene iz pravila geometrije ili su realizirane geometrijskim shemama. Geometrijska apstrakcija obuhvaća djela suprematizma, konstruktivizma, konkretizma, neokonstruktivizma, minimalne umjetnosti, neo geo slikarstva." *Isto*, str. 59.
[17] Paul Klee, *Zapisi o umjetnosti,* Beograd, 1998., str. 30.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 202 24.5.2016. 10:00:41

gracija predmeta ključna je točka apstraktnoga slikarstva, kako navodi Nikola Kovač u uvodnome tekstu Kleeove *Teorije moderne umjetnosti*, pri čemu konkretna svojstva svijeta gube referentnu funkciju. Slikar tako „...traga za skladom i suštinama s onu stranu poznatih datosti i tradicionalnih određenja geometrije (prostor, dimenzije, perspektiva). Jednom riječju, u apstraktnom slikarstvu materijalna supstanca ustupa mjesto duhovnim suštinama, dok polje percepcije poprima konture vizionarske predstave."[18]

U tom je pogledu zanimljivo na koji se način Nada Pivac u jednom intervjuu referirala na spomenutog umjetnika. Na pitanje kako je dograđivala svoj stvaralački rukopis i osobnosti, umjetnica je odgovorila da je, usavršavajući se i nakon akademije, mnogo proučavala literaturu, napose Paula Kleea, što joj je pomoglo da si teorijski osvijesti stvari. Ona tako nikada ne slika sirovim bojama, već boju pravi. Ona je slikar vizualac, kako kaže sama za sebe, jer uvijek polazi od onog viđenog, od prirode, pa i ono što je mrtvo za nju je živo – ono viđeno se transponira, što znači da slika djeluje poluapstraktno.[19] Ako ovo povežemo s prethodno navedenim natuknicama o deformacijama pojavnih oblika u prirodi, možemo opet tragom Kleea zaključiti da je riječ o proizvoljnim preoblikovanjima, odnosno transponiranjima, kako ih naziva naša umjetnica. Apstraktno će se mišljenje tako provlačiti cijelim njezinim opusom, pa čak i u onom njegovom dijelu kojemu je najmanje svojstvena apstrakcija, primjerice portretima. Upravo njihova deformiranost omogućuje umjetnici da kroz lik iskaže ono unutarnje, što nije površinski vidljivo.[20] Jer svako umjetničko djelo stvar je apstraktnoga mišljenja, pa čak „...i jedna renesansna slika funkcionira apstraktno. Ne postoji umjetničko djelo bez apstraktnog mišljenja. Stvar je u tome što vi vidite ono što hoćete da vidite."[21] Kleeovim rječnikom, apstraktno mišljenje približava umjetnost filozofskoj slici svijeta koja mu dopušta slobodno stvaranje apstraktnih formi: „Prevazilazeći shematizam, ove forme postižu novu prirodnost, prirodnost djela..."[22]

2. Mrtve prirode

Kako je naznačeno u uvodu, odlazak Nade Pivac u Italiju 1965. na specijalizaciju restauracije slika u *Instituto del Restauro* u Rimu ključna je prevratnica na njezinu stvaralačkome putu. Nakon doticaja s Morandijem nastaje njezin ciklus mrt-

[18] Nikola Kovač, „Tumač likovnih snova Paul Klee (1879. – 1940.)", Paul Klee, *Teorija moderne umjetnosti*: *jedna strukturalistička koncepcija slikarstva*, Sarajevo, 2004., str. 5.
[19] Vidi Vojislav Vujanović, „Intervju s Nadom Pivac", *Ljiljan*, 15. – 22. X. 2001., str. 55.
[20] Usp. A. Begić, *n. dj.*, str. 177.
[21] V. Vujanović, *n. dj.*, str. 57.
[22] Paul Klee, *Teorija...*, str. 34.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 203 24.5.2016. 10:00:41

vih priroda koji izlaže u Umjetničkom paviljonu u Sarajevu 1967. godine.[23] Kako piše D. Leeds, na G. Morandija je znatno utjecao P. Cézanne, što mu je pomoglo u oslobađanju izraza. Na njegovim mrtvim prirodama riječ je o tematiziranju arhitekture, odnosa i intime te je „istisnuo pozadinu kako bi se intenzivnije usredotočio na formalne odnose među predmetima i svjetlo koje ih oblikuje. Apstrahirao je zajedničke kućne predmete oduzevši im oznake i ispravši njihove odraze.“[24] Iako je kroz Morandijev opus uočljiv širi raspon utjecaja od kubizma pa sve do futurizma, Cézanneov je utjecaj ipak bio presudan i najviše se zrcalio na njegovim mrtvim prirodama. Riječima Ivane Rončević, sezanovski će se utjecaj na Morandija filtrirati kao sam princip stvaranja.[25]

Slika 1.: Giorgio Morandi (1890. – 1964.), *Mrtva priroda* (1939.), ulje na platnu[26]

Žarišna će pritom biti sama metafizička atmosfera ostvarena svjetlom:

> Njegovo je slikarstvo prepuno paradoksa. Nešto što se doima kao čista figuralnost bez dvojbe u sebi sadrži, konceptualno, puni smisao apstrakcije. Te su mrtve prirode toliko puta ponavljane u važnim ili neznatnim promjenama scene da nam njihovo nizanje postaje serija istraživanja ploha i boja, polagano, nikada maljevičevski dovršeno i izravno, svođenje na osnove.[27]

Promotrimo li njegovu mrtvu prirodu iz 1939. (sl. 1.), uočit ćemo hermetičnost, izbalansiranu paletu boja i nijansi od sive do ciglasto crvene. Morandijeva vizualna

[23] Usp. A. Begić, *n. dj.*, str. 174.
[24] David Leeds, „The Single-minded Focus of Giorgio Morandi", *A Husk of Meaning: Art and Aesthetics Informing Culture*, 20. V. 2012., http://ahuskofmeaning.com/2012/05/the-single-minded-focus-of-giorgio-morandi/, (23. IV. 2015.).
[25] Vidi Ivana Rončević, „Život oblika“, *Vijenac*, 16. II. 2006., http://www.matica.hr/vijenac/312/%C5%BDivot%20oblika/, (4. VIII. 2015.)
[26] Slika preuzeta s http://ahuskofmeaning.com/2012/05/the-single-minded-focus-of-giorgio-morandi/, (23. IV. 2015.).
[27] I. Rončević, *n. dj.*

Identiteti - kulture - jezici test.indd 204 24.5.2016. 10:00:41

odmjerenost i hladnoća prisiljava promatrača na intenzivno fokusiranje. Slika se zatvara sivim tonom pozadine dok se predmeti različitih oblika nižu jedan za drugim u nizu poput meandra s naizmjeničnim rasporedom boja i tonova. Morandijeva faza iz 50-ih godina obilježena je apstrahiranijim oblicima i bojom dok posljednju karakteriziraju „manje muške, lirskije atmosfere na tragu Paula Kleea, a u akvarelima i utjecaj istočnjačke kaligrafije."[28]

Slika 2.: Prizor s retrospektivne izložbe *Nada Pivac – Memento* otvorene 26. veljače 2009. u *Maloj galeriji svetog Ante* na Bistriku[29]

Upravo će potonje biti važno za sagledavanje mrtvih priroda Nade Pivac jer se upravo 60-ih godina prvi put i srela s radom toga umjetnika. Pogledamo li priloženu ilustraciju (sl. 2.) na kojoj je zabilježen trenutak razgledavanja njezine retrospektivne izložbe iz 2009., promatrač može lako i s određene distance uočiti paralele sa svim navedenim Morandijevim likovnim postupcima. Bio je to utjecaj kako na njezino promišljanje tako i na njezinu sliku. Posrijedi su dobro odvagane cjeline, usklađenost dijelova i mirnoća kompozicije postignuta polutonovima sive dok ponegdje (sl. 3.) „zazvoni" boja poput plave. U katalogu izložbe mrtvih priroda N. Pivac iz 1967., koju je nazvala *Tihožitja*, slovenskim nazivom za mrtve prirode, njezina stalna kritičarka Azra Begić zapaža da je posrijedi svjesno ograničenje na jedan svijet lišen atraktivnosti: „Boja je sada propjevala u rijetko profinjenim sazvučjima: plavo i žuto, kobalt modro i crno, žuto i zeleno, i toliki drugi odnosi i rasporedi, uravnoteženi

[28] *Isto*.
[29] Slika preuzeta s http://svantosarajevo.org/?p=398, (23. IV. 2015.).

Identiteti - kulture - jezici test.indd 205 24.5.2016. 10:00:41

nijansama sivog ili nijansama prirodne (nikad pečene) zemljane boje (umre), koju slikarica miješa s plavim (nije koristila sirove boje) i tako oplemenjuje sve zajedno"[30].

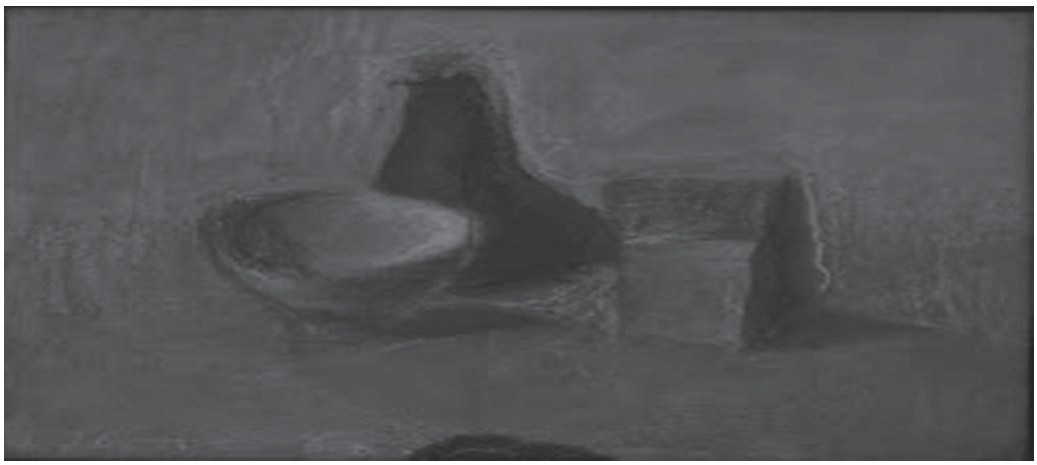

Slika 3.: Nada Pivac, *Mrtva priroda I*, pastel (1967.)[31]

Nakon relativno kratka razdoblja tihožitja, slijedi apstraktan niz slika Nade Pivac koje se „umeću […] između 'realističkih', tj. čitljivih radova, ili teku paralelno s njima."[32]

3. Polifonija

Polifonija iz 1974. (sl. 4.), za koju je dobila nagradu *Oslobođenja*, jedna je od dviju kompozicija naslikanih uljem na platnu.[33] Ovaj se primjer u kontekstu cjelokupnoga autoričina opusa izdvaja karakterističnom kompozicijom i dinamičnom formom. Plohe se u pokretu smjenjuju, prepleću, zasijecaju i ulaze jedna u drugu čime je u cjelini aktiviran efekt fluidnosti.

[30] A. Begić, *n. dj.*, str. 174.
[31] Slika preuzeta s http://www.fst.ba/info/arhiv.php?subaction=showfull&id=1237451938&archive=1260093499&start_from=&ucat=&, (23. IV. 2015.).
[32] *Isto*, str. 175.
[33] Usp. *isto*, str. 174.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 206 24.5.2016. 10:00:41

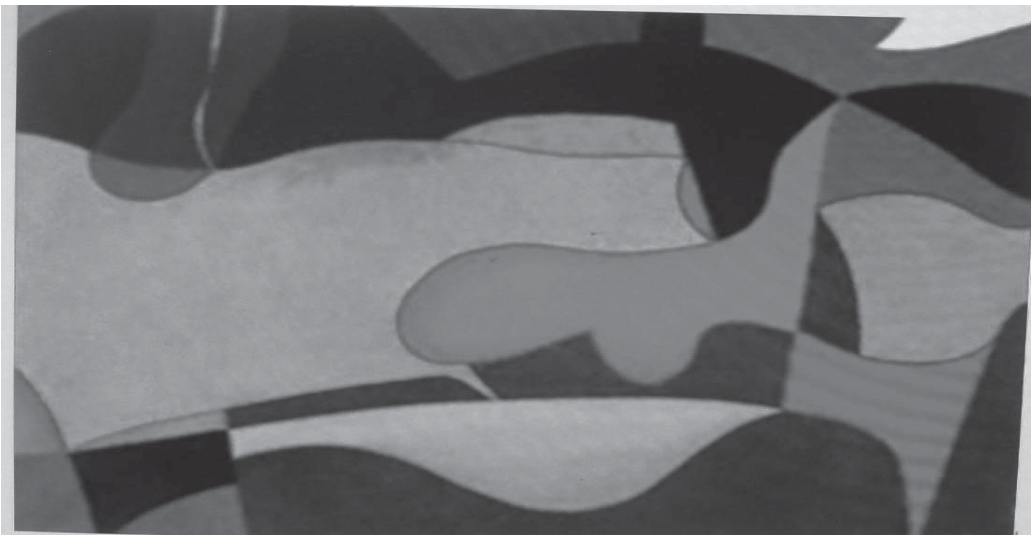

Slika 4.: Nada Pivac, *Polifonija*, ulje na platnu (1974.)[34]

Slika je to s izrazito jakim koloritom – od jarko crvene, narančaste do zelene. Intenzivan kolorit ovdje je harmoničan i doveden u ravnotežu zahvaljujući tamnijim crnim i smeđim tonovima uz podastiranje plave. N. Pivac ovdje koristi intenzivan kolorit ublažen tamnijim dok se plava podastire kao najviši oblik ravnoteže. Na slici negeometrijski oblici u kombinaciji shema ulaza i izlaza stvaraju dinamizam slike. Ovakva prostorna ravnoteža označava zauzimanje snažna stava kojim se artikulirano kontrolira odnos boja i oblika. Uočljiv je odmak od svake figuracije. Izmjenama toplih i plavih boja na jednoj plohi stvara se iluzija relativnosti prostora. Na pitanje koje tonalitete koristi, naročito u tehnici pastela, N. Pivac odgovara da su to najprije maslinastozeleni, ljubičasti i plavi tonovi, no da je za nju najvažnija kompozicija i sklad pojedinačnoga i cjeline: „Mene ne interesira perspektiva, već bojena fleka, organizacija fleka, ritmički odnos, malo – veliko, tamno – svijetlo, ali više od toga takozvani harmonični odnos, sezanovski problem da može biti boja istog valera i iste svjetlosne vrijednosti, a da bude drukčija.“[35]

4. Transformacije izvanjskoga

Upravo se ovaj sezanovski trenutak ponajviše ukazuje u sljedećoj fazi u kojoj je pejsaž tematska dominanta. Pejsaži se kod N. Pivac mogu pratiti još od 1968., što kulminira u tzv. počiteljskoj fazi, izložbom pastela u Galeriji „Roman Petrović“ u Sa-

[34] Slika preuzeta iz priloga Adise Bašić, „Dobrota je ujedinila BiH“, o bh. turneji izložbe *Memento* Nade Pivac. Prilog je objavljen u *Slobodnoj Bosni* 7. V. 2009., a reprodukcija *Polifonije* na str. 63.
[35] V. Vujanović, *n. dj.*, str. 57.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 207 24.5.2016. 10:00:41

rajevu 1983. Usporedimo sliku *Podne u Počitelju* iz te godine s prethodno analiziranom *Polifonijom*, nastalom gotovo desetljeće prije.

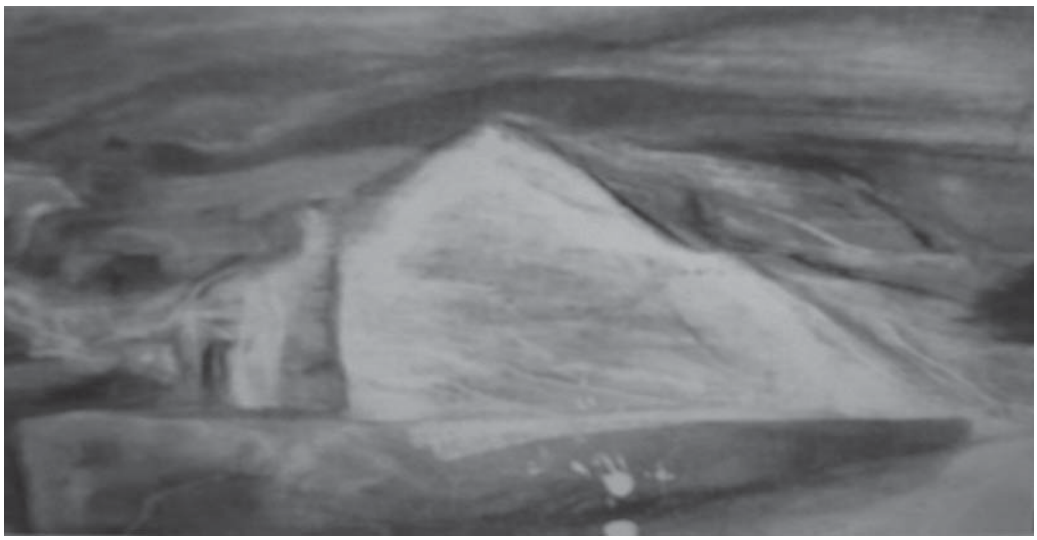

Slika 5.: Nada Pivac, *Podne u Počitelju*, pastel (1983.)[36]

Za razliku od apstraktne *Polifonije*, na sl. 5. vidljivo je vraćanje figuraciji. Ovdje je pak riječ o svojevrsnu svođenju predočenoga. Slika predstavlja specifično viđenje tipičnoga krajobraza podneblja koje slikaricu inspirira. Naziru se obrisi kuće, kamenih podzida i okružja, dok se starina samoga Počitelja specifičnim koloritom osvjetljava i oživljuje. Izvanjske se boje, one viđene, modificiraju spajanjem s prethodno nanesenim tonalitetima. Na Cézanneovim se pejsažima, primjerice, to ostvaruje harmonijom između boja Azurne obale i njezinih pejsaža i s druge strane žute u crvenu.[37] Na ovom će mjestu kao usporedba dobro poslužiti Cézanneov pejsaž *Planine u Provansi* iz 1886. (sl. 6.). Ovdje je nužno ponovno istaknuti već spomenut Cézanneov odnos prema svjetlosti. Njemu svjetlost „nije nešto što se može reproducirati, nego nešto što se mora prikazati pomoću nečega drugog: boja.“[38]

[36] Slika preuzeta iz kataloga izložbe *Nada Pivac – pasteli 1983. – 1995.* postavljene 1995. godine u Galeriji „Miroslav Kraljević“.
[37] Vidi Tristan Klingsor, *Cézanne*, Paris, 1924., str. 49.
[38] U. Becks-Malorny, *n. dj.*, str. 74.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 208 24.5.2016. 10:00:41

Slika 6.: Paul Cézanne (1839. – 1906.), *Planine u Provansi*, ulje na platnu (1886.)[39]

Slično i N. Pivac bojom oživljava atmosferu podneva u Počitelju. Ovdje je uspjela specifičnim koloritom dočarati jedan izdvojen trenutak vrućega ljetnoga dana karakterističnoga za to podneblje. Sama umjetnica kaže da ima pastela gdje je „...uspostavila odnos između kamena i vode, otpor kamena vodi"[40]. Sličnu analogiju uočavamo i na ovoj slici na kojoj se, umjesto vode, kamen opire jačini podnevnoga sunca koje se reflektira, pravi odbljeske. Gledajući ovaj krajolik Nade Pivac, točno se može osjetiti vrelina ili, bolje reći, žestina ljetnoga dana u Počitelju. Sama kuća postaje užarena te i sama metaforički preuzima ulogu sunca i isijava. Fluidna atmosfera na ovim pejsažima i te kako podsjeća na radove engleskoga slikara Williama Turnera.

Slika 7.: W. Turner (1775. – 1851.), *Kiša, para i brzina*, ulje na platnu (1844.)[41]

[39] Slika preuzeta s http://www.paulcezanne.org/mountains-in-provence.jsp#prettyPhoto[image1]/0/, (23. IV. 2015.).
[40] V. Vujanović, *n. dj.*, str. 57.
[41] Slika preuzeta s https://hr.wikipedia.org/wiki/William_Turner#/media/File:Rain_Steam_and_Speed_the_Great_Western_Railway.jpg, (23. IV. 2015.).

Identiteti - kulture - jezici test.indd 209 24.5.2016. 10:00:42

Ova asocijacija nije slučajna. Pogledamo li njegovo ulje na platnu iz 1844. (sl. 7.), primjećujemo slično promišljanje o gradnji atmosfere, fluidnost naspram statičnosti, zamućenost naspram jasnoće i liričan doživljaj onoga izvanjskoga. Kako zapaža M. Kemp, i ono znanstveno i osjećajno poput poetske melankolije koegzistira u istom mentalnom spektru.[42] Poznato je da je upravo ovakvim načinom izvedbe anticipirao impresionizam, njegovu post-fazu, kao i apstraktno slikarstvo i slikarstvo apstraktnog ekspresionizma. „Pejzaž je nešto što izrasta, ne nešto artificijelno, to je priroda koja ima rastući oblik, ima dinamike na kojoj čovjek može da gradi svoju ritmičku igru, prati osjećanja, možda da gradi sliku u jednom dahu"[43], reći će umjetnica.

Komparirajmo u nizu po jednu sliku Cézanneova i Morandijeva krajolika s krajolikom Nade Pivac. Iako ih razdvaja veliko vremensko razdoblje, ipak ih povezuju slični senzibiliteti transformacije onoga vidljivoga u prirodi:

Slika 8.: Nada Pivac[44]

Slika 9.: Paul Cézanne[45]

Slika 10.: Giorgio Morandi[46]

Iako je riječ o različitim tehnikama, sva tri djela povezuju slični motivi. Nada Pivac rabi tehniku pastela (sl. 8.), Cézanne uljanu (sl. 9.), a Morandi grafiku (sl. 10.). Sve tri kompozicije vertikalno su postavljene, međutim, ono što se zapaža na prvi pogled, različite su vrste transformacije viđena prizora. Za razliku od Cézannea i Morandija N. Pivac rastapa čvrstu geometrizaciju širokim plohama zelene, žute, plave i sive. Pejsaž možemo shvatiti onako kako ga je opisao sam Cézanne: „Da bismo stigli

[42] Vidi Martin Kemp, *Visualizations: The Nature Book of Art and Science*, Berkeley – Los Angeles, 2000., str. 57.
[43] A. Begić, *n. dj.*, str. 176.
[44] *Kala u Sućuraju II*, pastel (1994.). Slika preuzeta iz kataloga izložbe *Nada Pivac – pasteli 1983. – 1995.* postavljene 1995. godine u Galeriji „Miroslav Kraljević".
[45] *Seoska kuća i kesten u Jas de Bouffanu*, ulje na platnu (1884.). Slika preuzeta s https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_paintings_by_Paul_C%C3%A9zanne#/media/File:Paul_C%C3%A9zanne_042.jpg, (23. IV. 2015.).
[46] *Tri kuće u Campiaru*, grafika (1929.). Slika preuzeta s https://gerryco23.files.wordpress.com/2013/01/morandi-three-houses-in-campiaro-1929.jpg, (23. IV. 2015.).

Identiteti - kulture - jezici test.indd 210 24.5.2016. 10:00:42

do pejzaža, moramo žrtvovati koliko god je moguće svako, vremensko, prostorno, objektivno određenje, ali to odricanje ne pogađa samo objektivno, ono u istoj mjeri utječe na nas.“[47] Premda je N. Pivac sve više odmicala od konkretnog prostorno-vremenskog i objektivnog određenja, zanimljiva je činjenica da je uvijek odbijala prigovore o napuštanju predmetnosti i zakoračenju u apstrakciju. Dapače, sama će reći: „Kad radim figurativno, mislim apstraktno, kad radim apstraktno, osjećam figuraciju.“[48]

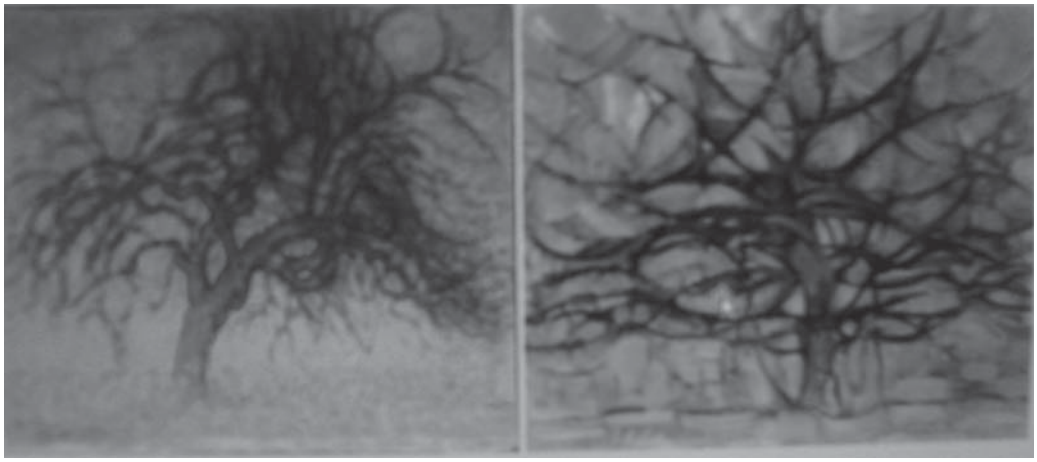

Slika 11.: Piet Mondrian (1872. - 1944.)[49] **Slika 12.: Piet Mondrian**[50]

Ono izvanjsko, koje je apstrahirano, tako više nije predočeno; ono je mišljeno kroz neprestanu dijalektiku figurativnosti i apstrakcije. Za ilustraciju ovog umjetničkog sazrijevanja, procesa u kojem se predmetnost postupno napušta, prigodno je prisjetiti se čuvene Mondrianove serije posvećene drveću (sl. 11. i 12.) u komparaciji s pastelom N. Pivac (sl. 13.).

[47] Gilles Deleuze – Félix Guattari, *Šta je filozofija?*, Sremski Karlovci – Novi Sad, 1995., str. 214.
[48] A. Begić, *n. dj.*, str. 175.
[49] *Crveno drvo*, ulje na platnu (1908.). Slika preuzeta s http://www.piet-mondrian.org/the-red-tree.jsp, (23. IV. 2015.).
[50] *Sivo drvo*, ulje na platnu (1912.). Slika preuzeta s http://www.piet-mondrian.org/the-gray-tree.jsp, (23. IV. 2015.).

Identiteti - kulture - jezici test.indd 211 24.5.2016. 10:00:42

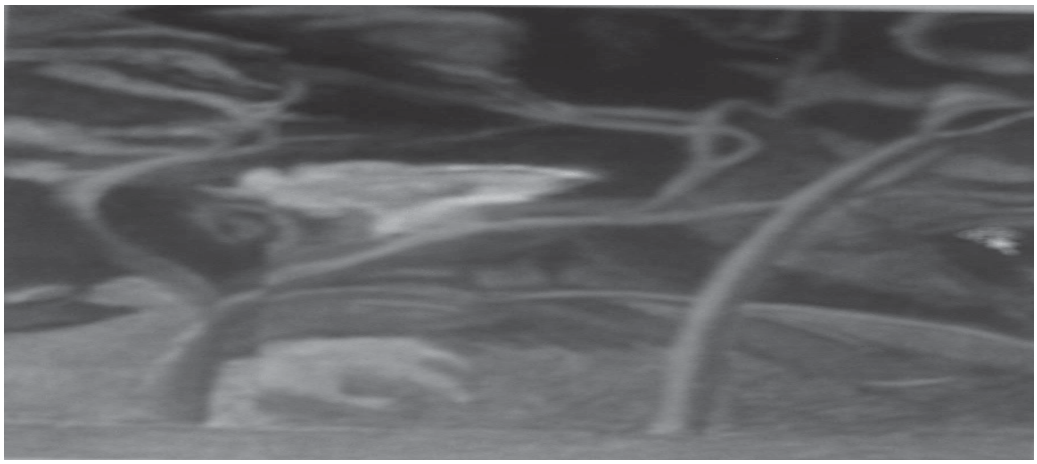

Slika 13.: Nada Pivac, *Drvo II.*, pastel (1992.)[51]

Istodobnim pogledom na *Crveno drvo* iz 1908. i *Stablo* iz 1912. godine, primjetno je da linija potiskuje boju i plohu. I suh pastel N. Pivac *Drvo II.* iz 1992. godine izveden je virtuoznom igrom linije za razliku od prethodnih primjera na kojima su dominante mrlje. Zanimljivo je pritom spomenuti i njezin odnos prema pastelu koji je umjetnici omogućio neposredniji kontakt s prirodom i izvanjskim ambijentom. Kao tehnika, prvotno joj je služio samo kao skica, a zatim (p)ostaje njezin glavni medij.[52]

Za posljednju seriju slika Nade Pivac može se reći da je u pravom smislu istinska sinteza svih njezinih umjetničkih promišljanja i stvaralačkih iskustava. Osjetna je opuštenost u potezu i snazi boje što nije uvijek odlikovalo prethodne cikluse. Slike iz ove posljednje faze, ujedno i najzrelije, podsjećaju na topografske karte (sl. 14.). Površina je izbrazdana linijama koje sinergijskim djelovanjem s bojom ostvaruju specifičnu dramatiku slike: tamnoljubičastom bojom naspram žute, narančaste i crvene ostvaruje se dojam kretanja, kleovski rečeno, faktora vremena. Prirodne sile nagrizaju površinu kamena, dube ga i mrve, ali on usprkos tomu čvrsto stoji; pravci se odvajaju, razdvajaju; točke se koturaju i rasipaju. Oslobađa se efekt dinamizma unutarnjega stanja koje se preslikava na izvanjsko: „Ovi moćni ritmovi negiraju svaku pomisao na malaksalost i opuštanje duha i slikarske geste što bi, s obzirom na godine koje Nada Pivac nosi na plećima, moglo da se pomisli.“[53]

[51] Slika preuzeta iz kataloga izložbe *Nada Pivac – pasteli 1983. – 1995.* postavljene 1995. u Galeriji „Miroslav Kraljević“.
[52] Usp. V. Vujanović, *n. dj.*, str. 57.
[53] Meliha Husedžinović, „Emocije oslikane pastelom“, *Nezavisne novine*, 19. X. 2001., str. 38.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 212 24.5.2016. 10:00:42

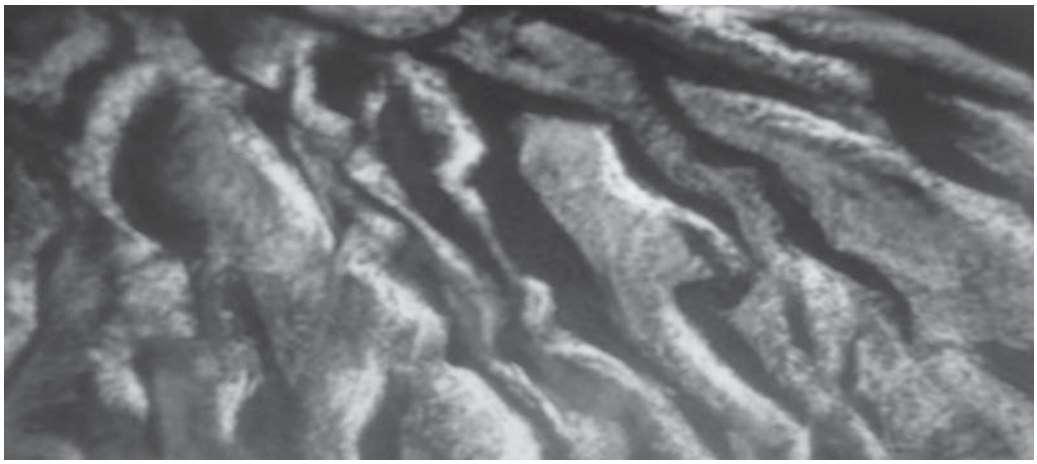

Slika 14.: Nada Pivac, *Zapis u kamenu*, pastel (1997.)[54]

Pejsaži su to koji „su gotovo prijeteći, neočekivani, dramatični, skoro nesavladivi, ukratko – pred njima zastaje dah.“[55] Jedna od najsnažnijih u tom će pogledu biti *Crna planina* iz iste godine (sl. 15.). Na slici su dijagonalnom razdjelnicom suprotstavljena dva pola. Asocijativan se niz označenoga rastvara – igra života i smrti, onoga svjesnoga i prostora crnila koje sadrži ono neiskazivo, ono ispod svijesti i smisla. Sve se to dijalektički prepleće u činu stvaranja, stoga crnilu nije slučajno sučeljena ljubičasta ploha, boja koja simbolizira duhovnost. Sliku tako „naseljava niz sprega i prepleta ritmova koji otkrivaju i ogromnu likovnu kulturu i onaj utisak da je ‘stvaralački čin sličan tajni stvaranja svijeta’“[56].

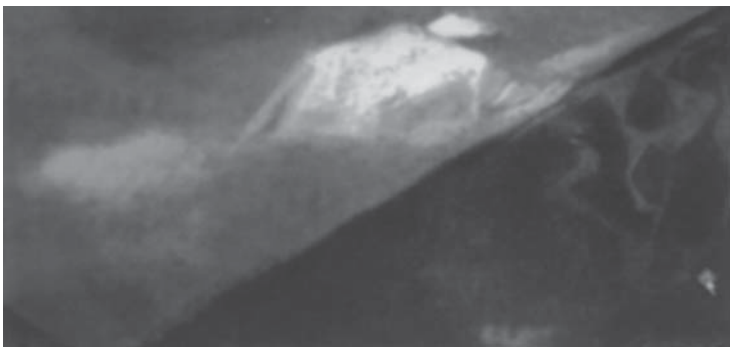

Slika 15.: Nada Pivac, *Crna planina*, pastel (1997.)[57]

[54] Slika je preuzeta iz članka Melihe Husedžinović, „Emocije oslikane pastelom“, *Nezavisne novine*, 19. X. 2001., str. 38.
[55] *Isto*, str. 38.
[56] Meliha Husedžinović, „Portret umjetnika: Nada Pivac – susret dva zanosa: gledanje i stvaranje“, *Revija slobodne misli 99*, Sarajevo, br. 35., 2002., str. 71. – 81.
[57] Preuzeto iz: *isto*.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 213 24.5.2016. 10:00:42

5. Portreti – (raz)otkrivanje nutarnjega

Kada je riječ o cjelokupnu opusu Nade Pivac – s posebnim osvrtom na njegov apstraktan predznak – može se reći da portreti u njemu i ne zauzimaju istaknuto mjesto. To, pak, ne znači da se i kroz specifičnosti Nadina načina portretiranja ne mogu nazrijeti određeni majstorski postupci detektirani na prethodnim primjerima. Dapače, u portretiranju je redovito „...išla na deformaciju lika što je razumijevala kao metodu otkrivanja unutarnjih svojstava osobe odnosno opisa onoga što površinski nije vidljivo.“[58] Kako je pisala Azra Begić, Nadin pojačan interes za portrete započinje 80-ih godina 20. st. Zanimljiv je način na koji ova povjesničarka umjetnosti bilježi njezin proces preobrazbe lika koji se preslikava: „Ona bi najprije uspostavila kontakt s modelom kroz analizu forme u nizu crteža, potom bi prešla na rad 'u materijalu' približavajući se postepeno onoj tački sinteze u kojoj se maksimalna svjesnost miješa sa vatrom stvaranja – času u kome se portret, poput zrelog ploda otkida od svog stvaraoca: model je tada i 'uhvaćen' i prevaziđen, nepotreban; dosegnuto je stanje njegove transformacije u sliku, u život oblika“[59].

Slika 16.: Nada Pivac, *Portret Šačire Veledar*, pastel (1995.)[60]

Upravo se u ovome krije dubinska psihološka karakterizacija lika koja prevladava vanjsku (re)prezentaciju. Primjerice, na portretu Šačire Veledar (sl. 16.) zanimljiva je

[58] Marko Karamatić, „Odlazak slikarice pastela“, *Svjetlo riječi*, br. 287., 2008., str. 65.
[59] A. Begić, *n. dj.*, str. 177.
[60] Slika preuzeta iz kataloga izložbe *Nada Pivac – pasteli 1983. – 1995.* postavljene 1995. u Galeriji „Miroslav Kraljević“.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 214 24.5.2016. 10:00:42

geometrizacija lica (visoke jagodice i čelo), čija je druga strana naglašena plavom i žutom mrljom uz pozadinu koja doznačava nutarnje stanje i melankoliju.

Zaključak

Iz ovoga rada, koji predstavlja svojevrstan ponovljen pogled na stvaralaštvo Nade Pivac, nesumnjivo se može zaključiti da je ova umjetnica višestruko zadužila bosanskohercegovačku kulturu. Od njezinog umjetničkog ništa manje nije bio važan ni njezin pedagoški rad kako na sarajevskoj, tako i na širokobriješkoj Akademiji likovnih umjetnosti. N. Pivac se svojim stvaralaštvom upisala u tijekove modernih strujanja na bosanskohercegovačkoj likovnoj sceni i to ne samo kao jedan od dionika, odnosno dionica, nego i kao aktivna nositeljica promjena u razvojnim procesima naše likovne umjetnosti. Iza njezina kontinuirana rada, duga više od pola stoljeća, stoji beskompromisna predanost umjetničkom usavršavanju kako na praktičnome tako i na teorijskome planu.

Iščitavanje slikarskoga opusa Nade Pivac kroz prizmu apstrakcije u pogledu potonje tvrdnje ukazalo se iznimno pogodnim. U gotovo svakoj fazi njezina opusa uočljiv je određen stupanj apstraktnoga likovnoga izraza. Nadrealistička i fantastična topika koju je gajila u početcima potpuno je smijenjena upoznavanjem s Morandijevim mrtvim prirodama čiji pak utjecaji vuku korijene u sezanovskoj poetici. Njezina nagrađena *Polifonija* iz 1974. možda je jedini primjer iz njezina opusa koji bismo mogli okarakterizirati kao potpuno napuštanje predmetnosti. Na pejsažima iz sljedeće počiteljske faze primjetno je vraćanje figurativnosti pri čemu se apstraktno očituje u specifičnu viđenju krajobraza i njegovu svođenju. To se nastavlja i u dijelu opusa u kojem su tematske dominante sakralni motivi i portreti, koji su također daleko od realističkoga vida portretiranja. Njezin zadnji ciklus pastela *Zapisi u kamenu* predstavljat će tako posljednju fazu njezina stvaralaštva koju možemo u formalnom smislu atribuirati kao najslobodniju i u kojoj se ponajviše očituje zrelost i dosljednost izraza. Iako su se u njezinu stvaralaštvu stalno prepletale figuracije i apstrakcije, može se zaključiti da je Nada Pivac i te kako dobro koristila mogućnosti apstraktnog likovnog jezika koji je u temelju njezine stilografije. Upravo se u toj postupnosti napuštanja figuracije nadaje shvaćanje stvaralačkoga čina kao intelektualnoga i duboko studioznoga, bez trenutnog prepuštanja dominirajućim trendovima.

Kroz uvid u apstrakciju u opusu Nade Pivac bilo je nužno konstantno povlačiti paralele s radovima kanonskih umjetnika koji su inaugurirali apstrakciju. Nije slučajno da je sama umjetnica isticala slikare poput P. Kleea, V. Kandinskog i P. Cézannea po kojima je studirala i razvijala svoj apstraktni izraz. Tako se kroz cijeli rad dijaloški uspostavljala veza s njezinim izvornim iskazima, što je samo po sebi znak. Naime, upravo su u intervjuima sadržane temeljne poetičke smjernice kao

Identiteti - kulture - jezici test.indd 215 24.5.2016. 10:00:42

interpretativno-analitički ključ za čitanje njezina opusa, koji je zasigurno jedan od najznačajnijih u umjetnosti 20. st. u Bosni i Hercegovini. Unatoč tomu, iznenađujuće je, pa i razočaravajuće, da je o njemu pisano minimalno. Treba li napomenuti da nije objedinjen ni u jednoj samostalnoj monografiji? Osim izvrsnih sinteza Azre Begić i Melihe Husedžinović, u određenim zapisima o našoj povijesti umjetnosti 20. st. nepravedno je prešućena. Indikativno je, primjerice, da u predgovoru izložbe Gradske galerije Bihać *Šta je to apstrakcija? Umjetnost u BiH pedesetih i šezdesetih*[61] Irfana Hošića (koji sažeto prikazuje tijek razvoja apstrakcije u Bosni i Hercegovini i navodi ključne umjetnike poput B. Selmanovića, M. Todorovića, F. Likara, R. Miševića, B. Misirlića, A. Ramića, B. Aleksića, M. Zaimovića, Lj. Perčinlića, H. Balića, Dž. Hoze i V. Dimitrijevića) ni na jednom mjestu ne spominje ime Nade Pivac.

Još za života umjetnica je bila svjesna svoje prešućenosti. Stoga zaključimo njezinim glasom: „To nigdje ne piše, čak ni u Godišnjaku Akademije, ne samo da sam jedan od osnivača, a kamoli da sam prva koja je imala zadatak da to učinim. I ja sam načinila pravu stvar i ovo ponašanje mojih kolega užasno me žalosti.“[62]

[61] Vidi Irfan Hošić, *Šta je to apstrakcija? Umjetnost u BiH pedesetih i šezdesetih*, Bihać, 2007.
[62] V. Vujanović, *n. dj.*, str. 57.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 216 24.5.2016. 10:00:42

Miscellanea

Aleksandar Bogdanić ♦ Bojana Karanović ♦ Jelena Ćurguz

Univerzitet u Banjaluci – Goldsmiths, University of London – Komunikološki koledž u Banjaluci
aleksandar.bogdanic@kfbl.edu.ba – bojana_karanovic@yahoo.com
jelena.curguz@kfbl.edu.ba
UDK 316.774:351.78(497.6)
Izvorni znanstveni članak

MEDIJSKA KONSTRUKCIJA MENTALITETA ŽRTVE U SVJETLU TEORIJE KULTIVACIJE

Sažetak

Rad istražuje vezu između medijskih sadržaja o žrtvama nasilja iz prethodnih ratova i kultivacije mentaliteta žrtve na temelju teorije kultivacije. Teorija kultivacije pretpostavlja da osobe koje često i mnogo gledaju televiziju, odnosno koje su značajno dugotrajno izložene nasilju u medijima doživljavaju svijet nasilnim. Mentalitet žrtve je psihološko stanje osobe koja sebe vidi kao žrtvu djelovanja osoba ili okoline u kojoj živi – takva osoba osjeća se i ponaša kao žrtva čak i kad nije direktno doživjela fizičko ili mentalno nasilje. Mentalitet žrtve stiče se u porodici ili u društvenom, odnosno medijskom okruženju. Česte posljedice osjećaja žrtve su i odbrambenost, odnosno optuživanje drugih za svoje nedaće i negativan odnos prema drugima i društvenom okruženju. Glavna pretpostavka ovog rada, koja je dijelom potvrđena, jeste da osobe koje mnogo gledaju televizijske programe u RS-u, u kojima ima značajan broj sadržaja o sjećanjima na žrtve nasilja iz prethodnih ratova, smatraju svijet opasnim i pokazuju osobine žrtve. U radu se iznose rezultati istraživanja analize sadržaja informativnih programa RTRS i RTVBN i anketnog istraživanja punoljetnih građana RS-a na području grada Banjaluke u periodu od maja do jula 2015. godine. Rad razmatra i okolnosti i posljedice ove svojevrsne vikariozne viktimizacije.

Ključne riječi: teorija kultivacije, komemoracije ratnih tragedija, vikariozna viktimizacija, mentalitet žrtve, nasilje na televiziji

MEDIA CONSTRUCTION OF VICTIM MENTALITY IN THE LIGHT OF CULTIVATION THEORY

Abstract

This paper investigates the relationship between media content about victims of violence from previous wars and the cultivation of victim mentality based on the cultivation theory.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 221 24.5.2016. 10:00:43

The cultivation theory assumes that people who frequently watch television a lot, i. e. who are exposed quite a long time to the violence in media, perceive the world as violent. Victim mentality is a psychological, and sometimes a personality trait, which perceives itself as a victim of the actions done by a person or the environment they live in – those people feel and act as victims although they have not suffered physical or psychological violence. Victim mentality is acquired in the family or in the social, i. e. media environment. Frequent victimization consequences as pessimism, apathy, defensive attitude, conservative approach towards life and a negative relationship to social environment. The main assumption of this study – that the individuals who watch a great deal of television in RS, which contains a significant amount of content about the remembrance of violence victims from previous wars, demonstrate victim traits – has been partially confirmed. The study reports the results of content analysis of the news shows for RTRS and RTVBN as well as of the survey research of RS adults on the population of greater city of Banja Luka, conducted May through July 2015. The study also considers the circumstances and consequences of this vicarious victimization of sorts.

Key words: cultivation theory, commemoration of war tragedies, vicarious victimization, victim mentality, television violence

Uvod

U Bosni i Hercegovini se desio oružani sukob prije više od dvije decenije. Međutim, posljedice rata i ljudske tragedije koju on nosi osjećaju se i danas. U ovom ratu je poginulo više od sto hiljada ljudi,[1] a raseljeno, privremeno ili trajno, više od dva miliona ljudi, što je činilo više od polovine predratnog stanovništva.[2] Gradska i industrijska infrastruktura je dobrim dijelom razrušena ili onesposobljena i zemlja je zagađena nagaznim minama.[3] Rat je, takođe, stvorio bolna sjećanja na veliki broj pogibija i tragedija, koja se danas obilježavaju kao pomeni, parastosi i komemoracije. Ovi pomeni i drugi javni događaji vezani za njih redovno se obilježavaju i prenose ih mediji, a posebno televizija. Sjećanja su, iz ugla ožalošćenih, važna za njegovanje odnosa prema svojim članovima porodice i očuvanje vlastitog identiteta. Iz šireg ugla, javna sjećanja bi trebalo da podstiču poštovanje dostojanstva i svetosti ljudskog života i podsjećaju na besmisao i tragične posljedice ratnog nasilja. Međutim, veliki broj sjećanja i komemoracija prerastao je u veliki broj (pseudo)događaja o kojima mediji, kao što ćemo vidjeti u ovom radu, svakodnevno izvještavaju.

Dugotrajno i često izlaganje posredovanom nasilju, pored iskazivanja poštovanja prema žrtvi, može da ima i druge posljedice. Naime, dugotrajno izlaganje medijskim sadržajima o žrtvama nasilja može da utiče na percepciju stvarnosti u kojoj se gleda-

[1] Usp. Nedim Hasić, „Bosanska knjiga mrtvih", *Slobodna Bosna*, 2010., br. 705., str. 26.
[2] Usp. Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH, *Revidirani osnovni dokument koji predstavlja dio izvještaja države članice Bosne i Hercegovine*, 2010, http://www.mhrr.gov.ba/pdf/ljudskaprava/core.pdf, (9. XI. 2015.), str. 6.
[3] Usp. *isto*, str. 6. – 7.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 222 24.5.2016. 10:00:43

lac vidi žrtvom. U ovom radu, utemeljenom na teoriji kultivacije, iznose se rezultati istraživanja o količini vijesti o sjećanjima na tragične ratne i druge nasilne događaje i o percepciji stvarnosti i vlastitom odnosu prema životu ljudi u Republici Srpskoj koji svakodnevno gledaju takve vijesti.

1. Televizija i kultivacija

Teorija kultivacije je nastala i počela se razvijati i istraživati u Sjedinjenim Američkim Državama u zlatno doba televizije – krajem šezdesetih i tokom sedamdesetih i osamdesetih godina dvadesetog vijeka. U to vrijeme u SAD su postojale tri velike televizijske mreže koje su u cjelokupnom gledalištu imale udio veći od 90 %. Drugim riječima, televizija je u to vrijeme bila najveći i najvažniji izvor informacija, zabave i društvenog života uopšte.[4] Osamdesetih godina dvadesetog vijeka, uz pomoć kablovske i satelitske tehnologije, prvo dolazi do umnožavanja broja televizijskih kanala, emisija i trajanja emitovanja, a u posljednjih dvadeset pet godina, u vrijeme digitalizacije i sve veće medijatizacije, dolazi do stalnog umnožavanja medijskih izvora i sadržaja.[5]

Ipak, iako je od prvih istraživanja na temu kultivacije prošlo nešto manje od pola vijeka, prisustvo televizije je i dalje snažno i uticajno,[6] a prema istraživanjima korištenja medija, veće je od svih ostalih brojnih medija i izvora zajedno.[7] Iako iz godine u godinu gledanost direktnog televizijskog programa postepeno opada, prosječan građanin u SAD-u televiziju još uvijek dnevno gleda 4 sata i 27 minuta, odnosno oko 5 sati zajedno sa programom snimljenim za gledanje kasnije u toku dana. Naravno, današnji gledaoci, posebno tzv. „milenijska generacija" sve više koristi druge uređaje na kojima gledaju filmske i druge video-sadržaje, poput Netflixa.[8]

Bez obzira na suštinske promjene u vrsti izvora televizijskih sadržaja i načinu njihovog korištenja, televizija, kao medij ili kao žanr, pa i teorije koje je objašnjavaju, još uvijek su relevantni. To jednako važi i za naše podneblje. Naime, prema istraživanju

[4] Usp. George Gerbner i dr., „Living with television: The dynamics of the cultivation process", Jennings Bryant – Dolf Zillman (ur.), *Perspectives on media effects*, Hilldale, 1986.; George Gerbner i dr., „Growing up with television: Cultivation processes", Jennings Bryant – Dolf Zillman (ur.), *Perspectives on media effects*, Hilldale, 2002.

[5] Usp. „The total audience report Q3 2014", *Nielsen*, 2014., http://www.nielsen.com/us/en/insights/reports/2014/the-total-audience-report.html, (7. IV. 2015.), str. 4.

[6] Usp. Jaeho Cho i dr., „Media, terrorism, and emotionality: Emotional differences in media content and public reactions to the September 11th terrorist attacks", *Journal of Broadcasting & Electronic Media,* god. XLVII., 2003., br. 3., str. 309. – 327.

[7] Usp. „The total audience report Q4 2015", *Nielsen*, 2015., http://www.nielsen.com/us/en/insights/reports/2016/the-total-audience-report-q4-2015.html, (23. XII. 2015.), str. 16.

[8] Usp. Matthew Hughes, „Your TV viewing habits are changing, as are Nielsen ratings", 2. IX. 2015., http://www.makeuseof.com/tag/tv-viewing-habits-changing-nielsen-ratings/, (30. IX. 2015). „The total audience...", 2015.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 223 24.5.2016. 10:00:43

javnog mnijenja Republike Srpske iz septembra 2014. godine, televiziju gleda 97 % građana, a 54 % građana je gleda više od dva sata dnevno.[9]

Prema anketnom istraživanju koje je rađeno kao dio ove studije, građani Banjaluke su u julu 2015. godine gledali puno televiziju. Naime, 32 % građana je gledalo televiziju četiri sata dnevno ili više, a oko 80 % je tokom radne sedmice gledalo televiziju dva sata dnevno ili više.

Prema istraživanju iz 2014. godine, najgledaniji sadržaji u Republici Srpskoj su informativni (39 %). Građani RS najviše su gledali dnevnik u 19.30 sati na Radio-televiziji Republike Srpske (RTRS) – 35 % i Radio-televiziji BN (RTVBN) – 30 %.[10] Slično je pokazalo i naše istraživanje za Banjaluku iz jula 2015. godine: najviše građana Banjaluke prati informativne sadržaje (36 %), a dnevnik u 19.30 najviše se gleda na RTRS (42 %) i na RTVBN (24 %).

George Gerbner i drugi teoretičari kultivacije televiziju smatraju najvećim zajedničkim izvorom slika i informacija u istoriji društvenog komuniciranja. Televizija oblikuje zajedničko simboličko iskustvo koje djeca stiču od malih nogu i s kojim odrastaju. Upravo je to i bio glavni razlog istraživanja „kulturoloških indikatora", odnosno vrijednosti, tema i vrsta televizijskih sadržaja u društvenoj sredini u kojoj djeca odrastaju pod preovladavajućim uticajem televizije.[11]

Pored sveprisutnosti u životu pojedinca, televizija ima niz drugih jedinstvenih osobina. Ona je, prema istim teoretičarima, prije svega, centralizovani sistem pripovijedanja koji nema prepreka poput pismenosti i pokretljivosti, pa je, stoga, za najveći broj građana glavni zajednički izvor socijalizacije i svakodnevnog informisanja. Sam uticaj televizije utemeljen je na neprekidnom ponavljanju sadržaja koji definišu društvenu stvarnost i tako opravdavaju postojeći društveni poredak. Ono što je drugačije kod televizije, u poređenju s drugim medijima, jeste centralizovana proizvodnja slikovnih, verbalnih i tekstualnih sadržaja, kao i njeno neselektivno, ritualno gledanje. Naime, ono što ljudi gledaju na televiziji u određenom trenutku uglavnom više zavisi od toga šta se u tom vremenu emituje na televiziji nego od same vrste programa koji bi gledaoci željeli da gledaju.

Oni takođe smatraju da je za specifičan uticaj televizije posebno važno to što većina programa na televiziji, uključujući i vijesti, dijeli iste osobine pripovijedanja i oblikovanja sadržaja. Prema njima, na oblikovanje, tj. kultivaciju društvene stvarnosti putem televizije najviše utiče taj *opšti obrazac* koji je zajednički svim sadržajima i žanrovima na televiziji, a kome su gledaoci izloženi tokom niza godina. Pomenuti televizijski obrazac vide svi gledaoci, bez obzira na to kada, koliko i šta gledaju na tele-

[9] Vidi Institut za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Banjaluci, *Medijska slika Republike Srpske: izvještaj o istraživanjima javnog mnijenja u 2014. godini*, Banjaluka, 2014.
[10] Vidi *isto*.
[11] Usp. G. Gerbner i dr., *n. dj.*, str. 43.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 224 24.5.2016. 10:00:43

viziji. On, između ostalog, sadrži okruženje, uloge, društvene tipove, događaje i povezane ishode koje možemo naći u svim televizijskim sadržajima. A većina ljudi rađa se i odgaja u svijetu televizije i ne može izbjeći pomenuti obrazac, kome su izloženi svakodnevno, više puta na dan.[12]

Stoga se u teoriji kultivacije pojam *kultivacija* koristi da se opiše kako gledanje televizije oblikuje društvenu stvarnost, tj. poimanje svijeta u kome gledalac živi. I upravo opšti obrazac televizije, kome su gledaoci izloženi dugi niz godina, najviše utiče na kultivaciju društvene stvarnosti.

Analiza kultivacije godinama je bila usredsređena na posljedice dugotrajne izloženosti sistemu televizijskih poruka kao cjeline, odnosno njegovom opštem obrascu. Istraživanja utemeljena na teoriji kultivacije su trokraka, tj. sastoje se od tri vrste analize: analize sistema institucija, analize sistema poruka i analize kultivacije.[13]

Pri analizi sistema institucija naglasak je na sagledavanju procesa proizvodnje i upravljanja tokom televizijskih sadržaja, odnosno uređivačkom politikom i procesom donošenja odluka u proizvodnji i emitovanju televizijskog programa. Drugim riječima, u analizi sistema institucija osnovno istraživačko pitanje tiče se raznih postupaka, pritisaka i ostalih uticaja i ograničenja koja postoje u proizvodnji sadržaja. Ovaj krak nije direktno vezan za samu kultivaciju, a razvio se u istraživanjima uticaja na medijske sadržaje.[14]

Druga dva kraka direktno su u vezi sa kultivacijom. Analiza sistema poruka pretpostavlja temeljnu i dugotrajnu analizu sedmičnih televizijskih sadržaja s ciljem razotkrivanja osobina sadržaja koji čine zajednički obrazac koji vrši kultivaciju društvene stvarnosti.

Analiza kultivacije je usredsređena na otkrivanje slike društvene stvarnosti kod televizijskih gledalaca putem anketnog istraživanja, odnosno u identifikaciji razlika u poimanju društvene stvarnosti kod gledalaca koji su više ili manje izloženi televizijskim sadržajima. Naime, glavna pretpostavka u analizi kultivacije je da osobe koje provode mnogo vremena gledajući televiziju vide društvenu stvarnost kao slike, prikaze, vrijednosti i ideologiju koju sadrže televizijski programi, odnosno koje oblikuje televizijski objektiv. Tzv. „diferencijal kultivacije" je razlika u poimanju stvarnosti između strastvenih i nestrastvenih gledalaca. U teoriji kultivacije „strastveni" gledaoci su obično oni koji gledaju televiziju četiri sata dnevno i više. Međutim, broj sati kojim se definiše strastveni gledalac je relativan, jer može biti uslovljen i drugim

[12] Usp. *isto*, str. 45.; James Shanahan – Michael Morgan, *Television and its viewers: Cultivation theory and research,* Cambridge, 2004.

[13] G. Gerbner i dr., *n. dj.*, str. 44. – 46.; J. Shanahan – M. Morgan, *n. dj.*, str. 6. – 8.

[14] Vidi Pamela J. Shoemaker – Stephen D. Reese, *Mediating the message in the 21st century: A media sociology perspective*, New York, 2014.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 225 24.5.2016. 10:00:43

faktorima, posebno kulturološkim, pa definisanje strastvenih, polustrastvenih i nestrastvenih gledalaca nije apsolutno nego se vrši na samom uzorku.[15]

Još jedan važan pojam koji služi za provjeru kultivacije je kultivaciona matica (*mainstream*). Iako je savremena kultura raznolika, ona je, prema teoriji kultivacije, sadržana unutar glavne kulturne struje ili matice. Matica, koncept donekle sličan Gramšijevoj hegemoniji,[16] sadrži osnovne stavove, vjerovanja, vrijednosti i način života u jednom društvu. Opšti obrazac televizijskih sadržaja čini televiziju glavnim kanalom kulturne matice određene društvene zajednice. Kultivaciona matica vrši homogenizaciju, odnosno stapanje i prožimanje različitih vrijednosti i pogleda na svijet u obrascu televizije. Ona nije zbir manjih struja, nego je najšira i najstabilnija matica zajedničkih značenja i vjerovanja. Samo matičenje (*mainstreaming*) je proces u kome se kod ljudi koji puno gledaju televiziju smanjuju ideološke razlike koje nastaju zbog drugih uticaja (regionalnih, političkih, klasnih). Dakle, kod onih koji je usvoje, matica čini zajednički pogled na svijet i vrijednosti koje se kultivišu dugotrajnim izlaganjem televiziji. Gerbner zato televiziju smatra suštinskim instrumentom akulturacije Amerikanaca, ali, sve više, i ostalih građana širom svijeta.[17]

Istraživanja iz oblasti kultivacije su, u određenoj mjeri, ustanovila postojanje kulturološke matice kod strastvenih gledalaca.[18] Pored toga, pokazala su i brojne druge uticaje kultivacije. Jedan od značajnih pokazatelja je da na televiziji, bez obzira na vrijeme i godinu istraživanja, uvijek ima mnogo više nasilja nego u stvarnom životu. Dugotrajno izlaganje nasilnoj slici svijeta koju oblikuje televizija kod ljudi koji je mnogo gledaju stvara utisak da žive u opakom okruženju, tzv. sindrom opasnog ili „pokvarenog svijeta". Drugim riječima, strastveni gledaoci svijet u kome žive smatraju opasnim ili im takvi sadržaji izazivaju strah od nasilja.[19] Dodatno, ako strastveni gledaoci i sami, posredno ili neposredno, dožive neko nasilje ili zločin, kod njih je sindrom opasnog svijeta još izraženiji. Ovu pojavu istraživači kultivacije nazivaju „rezonancom"[20].

U analizi sistema poruka istraživanja su, na primjer, pokazala i da na televiziji ima manje ljudi starije dobi nego u stvarnom životu. I žena je manje na televiziji nego u stvarnom svijetu.[21]

---

[15] G. Gerbner i dr., *n. dj.*, str. 47., 50.

[16] Usp. Dick Hebdige, „From culture to hegemony; Subculture: The unnatural break", Meenakshi Gigi Durham – Douglas M. Kellner (ur.), *Media and cultural studies: Keyworks*, Malden, 2001.

[17] Vidi J. Shanahan – M. Morgan, *n. dj.*

[18] Usp. George Gerbner i dr., „Charting the mainstream: Television's contributions to political orientations", *Journal of Communication,* god. XXXII., 1982., br. 2., str. 100. –127.

[19] Usp. Patrick E. Jamieson – Daniel Romer, „Violence in popular U.S. prime time TV dramas and the cultivation of fear: A time series analysis", *Media and Communication,* god. II., 2014., br. 2., str. 39.

[20] L. J. Shrum – Valerie D. Bischak, „Mainstreaming, resonance, and impersonal impact", *Human Communication Research,* god. XXVII., 2001., br. 2., str. 187. – 215.

[21] G. Gerbner i dr., *n. dj.*, str. 51., 53.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 226 24.5.2016. 10:00:43

Međunarodna istraživanja iz oblasti kultivacije nisu uvijek dala iste rezultate kao istraživanja u SAD-u, posebno kad je riječ o sindromu opasnog svijeta. Međutim, ukazala su na slične pojave, poput matičenja.[22] U drugim zemljama, pa i u našem kontekstu, po Gerbneru, treba imati na umu kontekstualne kulturološke faktore, kao i osobine televizije i televizijskih programa.[23] Kritičari teorije kultivacije ističu da su istraživanja dala slabe rezultate na makrosocijalnom nivou, pogotovo pri samoj analizi kultivacije i kultivacionog diferencijala.[24]

Kada isključimo analizu sistema institucija, teorija kultivacije, konceptualno i istraživački, ima dosta sličnosti sa još jednom uticajnom medijskom teorijom koja se pojavila negdje u isto vrijeme – teorija postavljanja dnevnog reda.[25] Društvena spoznajna teorija masovnog komuniciranja, na nešto drugačiji način, takođe podupire pretpostavke teorije kultivacije. Naime, budući da su ljudi simbolička bića, oni imaju i sposobnost posredovanog iskustva, odnosno posredovanog učenja. Značaj posredovanog učenja je u tome što simboličko okruženje, posebno kod osoba koje su strastveni gledaoci televizije ili korisnici drugih medija, čini najveći dio njihovog iskustva, tako da, najvećim dijelom, slika društvene stvarnosti, odnosno svijest o javnosti koja ih okružuje, nastaje putem elektronske akulturacije, odnosno putem masovnih medija. A, prema ovoj teoriji, ljudi mijenjaju i vlastito ponašanje u skladu sa svojom posredovano kultivisanom svijesti o društvenoj stvarnosti.[26]

2. Posredovana viktimizacija

Drugi dio ovog istraživanja bavi se posredovano stvaranje žrtve, odnosno „vikariozna" traumatizacija i viktimizacija. Naime, osoba se počinje osjećati žrtvom preživljavajući traumu, ne neposredno, nego zbog bliskosti sa osobom koja je bila žrtva nasilja, putem razgovora sa nekom drugom osobom ili osobama, ili putem čestog ili dugotrajnog izlaganja nasilnim medijskim sadržajima, posebno o onim žrtvama s kojima osoba ima nešto zajedničko. To može biti društvena grupa kojoj pripada osoba koja je izložena pričama o nasilju.[27]

[22] Usp. *isto*, str. 58.

[23] Usp. *isto*, str. 60.

[24] Usp. W. James Potter, „A critical analysis of cultivation theory", *Journal of Communication,* god. LXIV., 2014., br. 6., str. 1015. – 1036.

[25] Usp. Amir Hetsroni – Hila Lowenstein, „Cultivation and agenda-setting: Conceptual and empirical intersections", Michael Morgan – James Shanahan – Nancy Signorielli (ur.), *Living with television now: Advances in cultivation theory and research*, New York, 2012.; Maxwell E. McCombs – Donald L. Shaw, „The agenda-setting function of mass media", *Public Opinion Quarterly,* god. XXXVI., 1972., br. 2., str. 176. – 187.

[26] Usp. Albert Bandura, „Social cognitive theory of mass communication", Jennings Bryant – Mary Beth Oliver (ur.), *Media effects: Advances in theory and research*, 3. izdanje, Mahwah, 2009.

[27] Usp. Lynn A. Addington, „Current issues in victimization research and the NCVS's ability to study them", *Bureau of Justice Statistics*, *2008*, http://bjs.gov/content/pub/pdf/Addington.pdf, (16. III. 2015.), str. 3.; Robin M. Hartinger-Saunders i dr., „Victimization, psychological distress and subsequent offending

Identiteti - kulture - jezici test.indd 227 24.5.2016. 10:00:43

Ako se pripadnost nekoj grupi osjeća snažno, onda može doći i do kultivacije kolektivne žrtve. Kolektivna viktimizacija može biti višegeneracijska, odnosno posredovana, među osobama koje nisu direktni potomci žrtava ali se smatraju dijelom zajednice nad kojom je vršeno nasilje. Pri kolektivnoj viktimizaciji osoba smatra da joj je neka druga zajednica ili grupa bezrazložno, nepravedno i nemoralno nanijela bol i povrede sa trajnim posljedicama, nedavno ili u daljoj prošlosti.[28] Osjećaj žrtvovanja često se ispoljava ljutnjom, strahom i samosažaljevanjem. Stvaranje i održavanje osjećaja kolektivne žrtve vrši se interpersonalno, ali i putem obrazovnih ustanova, udžbenika, medija i promotivnih i komemorativnih događaja.[29]

Osobe koje se osjećaju kao žrtve, bez obzira da li su taj osjećaj stekle neposredno ili posredovano, dijele određene osobine. Najčešće su to beznadežnost, bezvoljnost, odbrambenost, cinizam, optuživanje drugih za svoje nevolje, sindrom opasnog svijeta i fatalizam. Pojedine osobe ispoljavaju i pasivnu agresivnost prema drugima, manipulativnost, samosažaljenje, neutemeljeno pripisivanje drugima negativnih namjera, vjerovanje da su drugi ljudi sretniji od njih, nepovjerenje, preopreznost, bespomoćnost, tvrdoglavost, samoomalovažavanje, nezadovoljstvo poslom kojim se bave, nezadovoljstvo vlastitim izgledom, pretilost, osjećaj krivnje, strah, ljutnju, egocentričnost/sebičnost i bezosjećajnost.[30]

Pored toga, kod posredovane kolektivne viktimizacije, osobe koje se osjećaju kao kolektivne žrtve najčešće krive članove neke druge zajednice i one koje ih nisu spriječili u lošim djelima i razvijaju osvetoljubivost i nepovjerenje prema njima. Smatraju svoju zajednicu i njene cijeve pravednim. One nastavljaju da održavaju sukob među zajednicama, vrednuju samo vlastita iskustva, prenaglašavaju razlike između zajednica u sukobu, grade svoju ličnost na traumama i sjećanju na patnju i nesreću. Često umanjuju vlastitu odgovornost i odbacuju odgovornost zajednice kojoj pripadaju, odnosno opravdavaju i racionalizuju negativna i nemoralna djela koja je

among youth", *Children and Youth Services Review,* god. XXXIII., 2011., br. 11., str. 2380. Elicka S. L. Peterson, „Vicarious victimization", Bonnie S. Fisher – Steven P. Lab (ur.), *Encyclopedia of victimology and crime prevention*, Thousand Oaks, 2010, str. 962. – 964. MaryDale Salston – Charles R. Figley, „Secondary traumatic stress effects of working with survivors of criminal victimization", *Journal of Traumatic Stress,* god. XVI., 2003., br. 2., str. 169.

[28] Usp. Johanna Ray Vollhardt, „Collective victimization", Linda R. Tropp (ur.), *Oxford handbook of intergroup conflict*, New York, 2012.

[29] Branko Milosavljević, „Samoživi arhiv neprijateljstva i netolerancija prema drugima", Vladimir Turjačanin i dr., *Tolerancija u društvu*, Banja Luka, 2011., str. 88.

[30] Usp. Daniel Bar-Tal i dr., „A sense of self-perceived collective victimhood in intractable conflicts: Nature, antecedents, functions, and consequences", *International Review of the Red Cross,* god. XCI., 2009., br. 874., str. 229. – 258.; Manfred F. R. Kets de Vries, *Mindful leadership coaching: Journeys into the interior*, Hampshire, 2014., str. 68. – 86.; Usp. Lila Petar Vrklevski – John Franklin, „Vicarious trauma: The impact on solicitors of exposure to traumatic material", *Traumatology,* god. XIV., 2008., br. 1., str. 106. – 118.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 228 24.5.2016. 10:00:43

činila ili čini njihova zajednica onima koji su ih povrijedili. Stvaraju dosta krutu sliku o sebi koja se ne može promijeniti sve dok stvarni ili simbolički sukob traje.[31]

Svojevrsnu kultivaciju posredovane viktimizacije Milosavljević naziva „samoživim arhivom neprijateljstva"[32]. Pored niza „pseudo-događaja"[33] poput muzejskih izložbi o brutalnim stradanjima, književnih djela, religioznih obreda, udžbenika i naziva ulica, autor navodi i medijske promocije sjećanja na stravične događaje, dešavanja i stradanja ljudi kao jedan od najvažnijih oblika „reanimacije samoživog arhiva naprijateljstva"[34].

3. Medijska kultivacija žrtve

U kontekstu kultivacije, prva pretpostavka ovog istraživanja je da ljudi koji u RS-u mnogo gledaju televiziju smatraju svijet opasnim, odnosno smatraju ga opasnijim od onih koji ne gledaju televiziju, tj. gledaju je manje od sat vremena dnevno.

Druga pretpostavka istraživanja je da najgledaniji informativni programi na RTRS i RTVBN u periodu analize sadrže veliki broj priloga o žrtvama nasilja iz prethodnih ratova, odnosno opšti obrazac vijesti o žrtvama nasilja koji se stalno ponavlja.

Treća pretpostavka istraživanja je da postoji značajna razlika u percepciji društvene stvarnosti i vlastite viktimizacije između osoba koje najviše gledaju informativne programe i osoba koje više gledaju druge programe.

Četvrta pretpostavka istraživanja je da osobe koje puno gledaju televiziju u RS-u pokazuju osobine žrtava (posredovanog) nasilja.

3.1. Metod

Istraživanje izvedeno za ovaj rad sastojalo se iz analize sadržaja televizijskih programa i anketnog istraživanja televizijskih gledalaca. Izvršena je analiza sadržaja informativnih programa RTRS i RTVBN i anketno istraživanja punoljetnih građana RS na području grada Banjaluke.

3.2. Analiza sadržaja

Korpus za analizu sadržaja činile su centralne informativne emisije RTRS i RTVBN, odnosno 61 jedna emisija Dnevnika RTRS i 61 emisija Dnevnika RTVBN u

[31] Usp. D. Bar-Tal i dr., *n. dj*.
[32] B. Milosavljević, *n. dj.,* str. 81.
[33] Daniel J. Boorstin, *The image: a guide to pseudo-events in America*, New York, 1992, str. 11. – 12.
[34] B. Milosavljević, *n. dj.,* str. 88.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 229 24.5.2016. 10:00:43

19.30 sati, koje su emitovane u periodu od 1. 5. do 30. 6. 2015. godine. Ukupno je analizirano oko 60 sati informativnog programa na obje televizije.

U toku istraživanja pomenutog korpusa identifikovane su, opisivane i brojane sve vijesti/prilozi, tj. sadržaji koji su izvještavali o parastosima, komemoracijama, pomenima ili sjećanjima na nasilna ubistva, masakre, pogibije, mučenja i druge nasilne zločine, kao i nasilna protjerivanja i druge vrste nasilja nad civilima ili vojnicima u toku rata na prostoru nekadašnje Jugoslavije, u periodu od 1991. do 1995. godine, kao i tokom Drugog svjetskog rata. Analizu i kodiranje je vršio jedan istraživač. Provjeru primjene kriterija analize uradila su druga dva istraživača pojedinačno na slučajno odabranih deset emisija korpusa i došli su do identičnih rezultata.

U analizi sadržaja bilježeni su nazivi vijesti/priloga, redoslijed i istaknutost priloga, sažeti opis priloga, trajanje, vrijeme i datum emitovanja priloga (emisije), kao i neki drugi podaci.

Već je ranije naglašeno da su prethodna, kao i ovo istraživanje utvrdili da su na televizijama u RS-u najgledaniji informativni sadržaji, da su dva najgledanija programa upravo RTRS i RTVBN, a najgledanije informativne emisije su Dnevnik RTRS i Dnevnik RTVBN u 19.30 sati.[35] Iz tog razloga je odabran pomenuti korpus navedenih televizijskih kuća.

Vremenski period korpusa izabran je na osnovu *Kalendara obilježavanja značajnih istorijskih događaja oslobodilačkih ratova* Ministarstva rada i boračko-invalidske zaštite RS[36] budući da ga koriste i mediji u donošenju svojih uređivačkih odluka[37], odnosno pojedine institucije i organizacije kada medijima najavljuju takve događaje. Naime, u *Kalendaru* je u maju i junu broj događaja ili natprosječan u odnosu na ostale mjesece ili ispodprosječan, zavisno od kriterija karaktera događaja (lokalni, regionalni, republički). Dvomjesečni korpus je, s druge strane, dovoljno veliki da, na temelju pomenutog kalendara, koji, u izdanju iz 2011. godine, broji oko 270 događaja godišnje, doslijedno reflektuje vrstu i broj priloga koji se emituju tokom cijele godine.

3.3. Anketno istraživanje

Za anketno istraživanje izabrana je populacija koju čini punoljetno stanovništvo grada Banjaluke. Grad Banjaluka najveće je naseljeno mjesto u Republici Srpskoj i administrativni je i univerzitetski centar Republike Srpske. U teritorijalnu jedinicu

[35] Usp. Institut, *n. dj*.

[36] Usp. „Kalendar obilježavanja značajnih istorijskih događaja oslobodilačkih ratova", *Vlada Republike Srpske*, 2011.,http://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/mpb/Documents/2011%20kalendar%20obiljezavanja%20istorisjkih%20dogadjaja.pdf, (14. III. 2015.).

[37] Podatak iz razgovora sa odgovornim urednikom informativnog programa na RTRS-u u maju 2015. godine.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 230 24.5.2016. 10:00:43

Grada Banjaluke ulaze gradska, prigradska i seoska naselja. U Gradu Banjaluci živi oko 200.000 stanovnika i studira oko 60 % svih studenata u Republici Srpskoj.[38] Značajan broj studenata, kao i zaposlenih u republičkoj javnoj upravi su iz cijele RS. Stoga, budući da zbog svojih specifičnosti i vrste stanovnika dobrim dijelom odslikava Republiku Srpsku, Banja Luka je bila primjerena populacija za ovo istraživanje.

Anketno istraživanje vršeno je na slučajnom skupnom slojevitom uzorku od 500 punoljetnih građanja Banjaluke sa granicom greške od 4 %. Istraživanje je izvodilo više obučenih anketara u periodu od 10. do 12. jula 2015. godine u 29 mjesnih zajednica Grada Banjaluke. Anketni upitnici su sadržavali 29 pitanja i ispitanici su ih sami popunjavali, osim nekoliko osoba starije dobi, koje su anketari intervjuisali. Ključna pitanja u upitniku su provjeravala vezu i uticaj nezavisnih promjenjivih (gledanost i vrste gledanih programa) na zavisne promjenjive kultivacije (sindrom opasnog svijeta i osjećaj žrtve).

Sindrom opasnog svijeta je operacionalizovan u pitanjima o stavovima o količini fizičkog nasilja u mjestu u kome ispitanik živi, odnosno u Republici Srpskoj; kao i o tome da li se danas ljudima može vjerovati, odnosno da li su danas ljudi uglavnom dobronamjerni i velikodušni ili gledaju samo sebe i svoj interes. Osjećaj žrtve je operacionalizovan s prethodna dva pitanja, kao i sa pitanjima o tome ko je krivac za rat na ovim prostorima tokom devedesetih godina dvadesetog vijeka, ko je kriv za smrt 12 beba u banjalučkom porodilištu u maju 1992. godine, da li je u prethodnom ratu neki drugi narod nepravedno nanio veliku nesreću i bol mom narodu, da li će pravda i istina pobijediti, kao i pojedinim drugim pitanjima navedenim u tabeli 3. Pored navedenih pitanja, upitnici su sadržavali i pitanja o gledanosti i korištenju medija, kao i pojedina demografska pitanja.

4. Rezultati istraživanja

Analiza sadržaja centralnih informativnih emisija pokazala je da je broj priloga o sjećanju na nasilne i tragične ratne događaje u periodu analize bio veliki. Naime, u prosjeku su na dnevniku RTRS emitovana dva priloga dnevno, a na RTVBN jedan. Ukupno su u periodu od 61 dan na centralnom dnevniku RTRS emitovana 103 takva priloga, a na RTVBN 50. Uočljivo je da je dnevnik RTRS imao dvostruko više priloga o sjećanju na tragične događaje u periodu analize od RTVBN, a naše anketno

[38] Usp. Republički zavod za statistiku, *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u BiH 2013 – Republika Srpska. Preliminarni rezultati*, 2014, http://www2.rzs.rs.ba/static/uploads/bilteni/popis/PreliminarniRezultati_Popis2013-drugo_izdanje_sa_kartama_Final.pdf, (8. IV. 2015.), str. 9. Republički zavod za statistiku, *Visoko obrazovanje – statistički bilten 12*, 2015, http://www2.rzs.rs.ba/static/uploads/bilteni/obrazovanje/visoko_obrazovanje/Bilten_Visoko_Obrazovanje_12.pdf, (31. X. 2015.), str. 39.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 231 24.5.2016. 10:00:43

istraživanje iz jula 2015. godine pokazalo je i da je on u periodu istraživanja bio i gledaniji (42 %) u odnosu na RTVBN (24 %).

Značajan broj ovih priloga je emitovan u najavi dnevnika (42,5 %). Prosječno trajanje jednog priloga bilo je dvije minute, a prosječno trajanje svih priloga o sjećanju u jednom dnevniku na RTRS bilo je oko tri i po minute, a na RTVBN oko minutu i po. Ukupno trajanje priloga u periodu analize na obje televizije činilo je oko pet sati informativnog programa (tablica 1).

Najčešći narativni obrazac ovih priloga sadržavao je prepričavanje tragičnog događaja, često uz pojedine arhivske video-priloge ili slike o samom događaju, te slike ili svjedočenja preživjelih roditelja, djece ili saboraca. Dodatno, veza sa sadašnjošću se dočaravala slikama nadgrobnih spomenika ili spomen-obilježja, kao i sveštenika i skupa na parastosu, te prisustvom i/ili izjavama političara ili vršilaca javnih funkcija.

Ovakvi rezultati uglavnom podržavaju *drugu* pretpostavku istraživanja da najgledaniji informativni programi na RTRS i RTVBN sadrže značajan broj priloga o žrtvama nasilja iz prethodnih ratova, odnosno jedan opšti obrazac vijesti o žrtvama nasilja koji se stalno ponavlja.

Pored toga, imajući na umu rezultate analize sadržaja tokom dva mjeseca, kao i pomenuti *Kalendar obilježavanja značajnih istorijskih događaja*[39], obrazac komemoracija nasilja ponavlja se tokom cijele godine, iz godine u godinu, u istim i drugim informativnim programima obje televizije (prvi i treći dnevnik, vijesti, hronike i sl).

Tablica 1.: Rezultati analize sadržaja dnevnika u 19.30 na RTRS i RTVBN u periodu 1. 5. – 30. 6. 2015.

Prilozi o sjećanju na ratne događaje	RTRS	RTVBN	ukupno
broj priloga u maju	59	30	89
broj priloga u junu	44	20	64
ukupan broj priloga u periodu analize	103	50	153
prosječan broj priloga u jednom dnevniku	1,7	0,8	1,25
u najavi dnevnika	45 (43,7 %)	21 (42 %)	65 (42,5 %)
prosječno trajanje jednog priloga u maju	1' 57"	1'41"	1' 51"
prosječno trajanje jednog priloga u junu	2' 05"	2' 22"	2' 10"
prosječno trajanje jednog priloga u periodu analize	2' 00"	1' 57"	1' 58"
prosječno trajanje priloga u jednom dnevniku	3' 23"	1' 36"	2' 29"
ukupno trajanje svih priloga	3h 26m 42s	1h 38m 5s	5h 4m 47s

[39] Vlada, *n. dj.*

Identiteti - kulture - jezici test.indd 232 24.5.2016. 10:00:43

Anketno istraživanje pokazalo je da najveći broj građana televiziju gleda dva, tri ili četiri sata dnevno (61,5 %), sa neznatnim razlikama kada se uporedi gledanje vikendom (62 %) i radnim danima (61 %). Jedan sat dnevno vikendom televiziju gleda 14,78 %, a tokom sedmice 19,64 %. Pet i više sati dnevno tokom sedmice televiziju gleda 18,4 %, a vikendom 19,42 %. Ovi podaci su ukazivali na to da se u daljim analizama rezultata istraživanja gledaoci koji gledaju televiziju jedan sat smatraju nestrastvenim, a gledaoci koji televiziju gledaju 2-4 sata strastvenim. Kada se ovi podaci posmatraju drugačije, uočljivo je da vikendom 81,42 % ispitanika televiziju gleda dva sata dnevno ili više, a radnim danom 75,78 %.

Kad je u pitanju internet, 33,6 % građana ga uopšte ne koristi, a 21,46 % ga koristi do sat dnevno, što je zajedno više od polovine. Ovaj podatak govori i da je televizija još uvijek medij koji ispitanici najviše koriste.

Prema ovom istraživanju, građani najviše gledaju informativne (36,23 %), dramske (18,62 %) i sportske sadržaje (17,41 %). Nakon njih, gledaju se društveno-politički, ekonomski i obrazovni (11,94 %), muzički (8,70 %), kulturno-umjetnički (3,24 %) i drugi sadržaji (3,44 %).

Kad je riječ o informativnim sadržajima, najveći broj ispitanih građana izjasnio se da centralne informativne emisije, odnosno glavne večernje vijesti gleda u 19.30 sati (41 %), dok vijesti u 19.00 sati gleda 33,2 %, a vijesti u 22.30 i 23.00 sata gleda 12,34 % gledalaca. Televizijske vijesti uopšte ne gleda 10,73 % gledalaca. Već smo iznijeli podatak da je u ovom istraživanju vijesti u 19.30 najveći broj gledalaca gledao na RTRS (42 %), te na RTVBN (24 %).

Relativno mali broj građana u ovom istraživanju (34,21 %) smatra da ima veoma mnogo (9,11 %) ili prilično mnogo (25,1 %) nasilja u mjestu u kom žive. Međutim, potpuno drugačije razmišljaju, što je u skladu sa drugim istraživanjima o kultivaciji, kad je u pitanju nasilje u Republici Srpskoj. Naime, 71 % ispitanih smatra da ga u RS ima veoma mnogo (19,3 %) i prilično mnogo (51,62 %).

Što se tiče pitanja o povjerenju u druge ljude, koje se od samog početka istraživanja kultivacije koristilo kao jedna od promjenjivih za utvrđivanje „sindroma opasnog svijeta“, 65 % ispitanika smatra da se danas nikome ili rijetko kome može vjerovati, a 34 % da se može vjerovati većini ili nekim ljudima.

Na pitanje da li su danas ljudi dobronamjerni i velikodušni (žele da pomognu i daju drugima) ili uglavnom gledaju samo sebe i svoj interes, samo 10 % ispitanika je odgovorilo da je većina ljudi dobronamjerna i velikodušna, a 88,6 % da danas većina ljudi uglavnom gleda samo sebe i svoj interes.

Kao najvećeg krivca za rat koji se desio na našim prostorima devedesetih godina dvadesetog vijeka 58,7 % ispitanika vidi međunarodnu zajednicu (SAD, EU i druge zapadne zemlje) kao i političare i građane iz naroda koji nisu više željeli da žive u

Identiteti - kulture - jezici test.indd 233 24.5.2016. 10:00:43

zajedničkoj državi (31,58 %). Isto tako, 80,16 % ispitanika smatra da su Ujedinjene nacije i međunarodna zajednica najveći krivac za smrt 12 beba u banjalučkom kliničkom centru koje su preminule zbog nedostatka medicinskog kiseonika u vrijeme kada je, na početku rata, Banjaluka bila odsječena od ostatka svijeta i pod avionskim embargom Ujedinjenih nacija.

Na pitanje ko je kriv za društvenu i ekonomsku krizu u kojoj se nalazi RS, ispitanici su odgovorili da je to najviše neodgovorna i korumpirana vlast (60,53 %), međunarodna zajednica (18,42 %), te vlastita nesposobnost i neodgovornost (10,32 %).

U svjetlu (posredovane) viktimizacije, značajan je podatak da 84,82 % ispitanika smatra da je u prethodnom ratu neki drugi narod nepravedno nanio veliku nesreću i bol narodu kome pripadaju.

Konačno, oko polovine ispitanih građana (51,62 %) smatra da bi bili sretniji da žive u nekoj drugoj zemlji (Zapadna Evropa, SAD, Kanada, Australija). Slično tome, oko polovine građana vjeruje da će pravda i istina ipak na kraju pobijediti kad su u pitanju razrješenje i posljedice sukoba na našim prostorima (47,17 %), ali druga polovina ne vjeruje u to (51,21 %). Slično su odgovorili i na pitanje o mogućnosti zajedničkog života – 52 % smatra da je zajednički život u BiH moguć ili vjerovatno moguć, jer imamo više sličnosti i zajedničkih interesa nego razlika, a 47 % je izrazilo sumnju i smatra da suživot nije moguć jer su razlike velike.

Ispitanici koji najviše gledaju informativne televizijske sadržaje, u odnosu na one koji najviše gledaju druge sadržaje, smatraju i da ima najviše nasilja u Republici Srpskoj, najmanje vjeruju drugim ljudima i najviše krive druge za svoje prošle i trenutne nedaće.

U tablici 2 iznosimo podatke o hi-kvadratu za vezu između vrste sadržaja i pojedinih zavisnih promjenjivih koji u svim kategorijama odbacuju nultu hipotezu naše *treće* pretpostavke, odnosno ukazuju na to da postoji značajna razlika u percepciji društvene stvarnosti i vlastite viktimizacije osoba koje najviše gledaju informativne programe u odnosu na osobe koje više gledaju druge programe.

Tablica 2.: Sadržaji na televiziji u svjetlu kultivacije i viktimizacije, $p < 0.001$

	Koje sadržaje i emisije najviše gledate na televiziji?								
	Koliko ima fizičkog nasilja u mjestu u kome živite?	Koliko ima fizičkog nasilja u Republici Srpskoj?	Da li se ljudima može vjerovati?	Da li su ljudi dobronamjerni i velikodušni ili gledaju samo sebe i svoj interes?	Ko je najveći krivac za rat devedestih godina XX vijeka?	Ko je naviše kriv za smrt 12 beba?	U zadnjem ratu neki drugi narod nepravedno je nanio veliku nesreću i bol mom narodu.	Da li je zajednički život u BiH moguć?	Ko je najviše kriv za trenutnu društveno-ekonomsku krizu?
X^2	71,56	51,94	84,26	40,52	60,56	69,31	65,94	91,05	95,56
df	28	28	28	14	28	28	21	28	35

Identiteti - kulture - jezici test.indd 234 24.5.2016. 10:00:43

Tablica 3.: Povezanost gledanosti, dobi, obrazovanja i prihoda sa kultivacijom i viktimizacijom, p < 0.001

	Koliko fizičkog nasilja ima u mjestu u kome živite?	Koliko fizičkog nasilja ima u Republici Srpskoj?	Da li se ljudima može vjerovati?	Da li su ljudi dobronamjerni i velikodušni ili gledaju samo sebe i svoj interes?	Ko je najveći krivac za rat devedestih godina 20. vijeka?	Ko je naviše kriv za smrt 12 beba?	U prethod. ratu neki drugi narod nepravedno je nanio veliku nesreću i bol mom narodu.	Pravda i istina će na kraju pobijediti kad su u pitanju razrješenje i posljedice sukoba.	Da li je zajednički život u BiH moguć?	Ko je najviše kriv za trenutnu društveno-ekonomsku krizu?
Koliko vremena dnevno najčešće gledate televiziju tokom sedmice?	r=.38	r=.36	r=.23	r=.19	r=.18	r=.15 p=.001	r=.16	r=.20	r=.22	r=.28
Koliko vremena dnevno najčešće gledate televiziju viken-dom?	r=.29	r=.30	r=.37	r=.31	r=.32	r=.31	r=.25	r=.28	r=.33	r=.41
Dob	r=.22	r=.20	r=.25	r=.19	r=.39	r=.34	r=.38	r=.38	r=.45	r=.55
Nivo obra-zovanja	r=.16	r=.17	r=.21	r=.15	r=.34	r=.30	r=.32	r=.34	r=.39	r=.49

Korelacije u tablici 3 pokazuju blagu, ali značajnu povezanost između gledanosti televizije i efekata kultivacije i viktimizacije. Stoga možemo djelimično odbaciti *prvu i četvrtu* nultu hipotezu. Ovi podaci pokazuju da u našem uzorku postoji povezanost između dužine gledanja televizije i sindroma opasnog svijeta kao i osjećaja žrtve. Inače, oni koji više gledaju televiziju smatraju i da ima više nasilja u RS, imaju manje povjerenja i manje vjeruju u dobre namjere drugih ljudi i zajedničku budućnost, te više optužuju druge za nedaće vlastitog naroda.

Konačno, ovo istraživanje pokazalo je da žene nešto više vjeruju u zajednički život i razrješenje sukoba nego muškarci, ali u ostalim slučajevima razlike u stavovima kod osoba različite dobi, pola i socijalnog statusa nisu bile značajne.

5. Rasprava

Rezultati dvomjesečne analize sadržaja centralnih informativnih emisija RTRS i RTVBN pokazuju da se u programima najgledanijih televizijskih kanala u Republici Srpskoj ponavljao obrazac podsjećanja na nasilne tragične ratne događaje, iz večeri u veče, iz dana u dan. Gledalac ovih emisija vidi takve sadržaje najčešće dva puta u dnevniku na RTRS, odnosno jednom u dnevniku na RTVBN. Ako imamo na umu da se veliki broj ovakvih priloga našao i u najavama centralnih dnevnika (42,5 %), kao i u ostalim informativnim emisijama ovih televizija koje se emituju svakog dana

Identiteti - kulture - jezici test.indd 235 24.5.2016. 10:00:43

(jer se prilozi iz centralne informativne emisije često ponavaljuju u toku dana), onda su strastveni gledaoci izloženi takvim porukama najmanje dvostruko više.

Javni servis RTRS je, u odnosu na RTVBN, u periodu analize emitovao dvostruko više priloga o sjećanjima na tragedije iz rata – 103, sa ukupnim trajanjem od 3 sata i 26 minuta. Razlozi za ovakvu razliku mogu biti raznoliki – od toga da je ciljna javnost RTRS veća i da imaju brojniju dopisničku mrežu u cijelom RS-u, preko činjenice da imaju više zvaničnih izvora i zahtjeva izvora da se izvještava o pomenutim sjećanjima, sve do toga da podržavanju politiku vlasti koja smatra obilježavanje i podsjećanje na ratnu tragediju važnim. Bez obzira na moguće uzroke, odnosno da li je namjera takve vrste sadržaja dostojanstveno sjećanje na stradale ili vrsta propagande, činjenica da je, prema našem istraživanju, centralni dnevnik RTRS gledalo najviše ispitanika (42 %), govori o tome da je izloženost ovakvim sadržajima bila značajna.

Pored toga, analiza sadržaja je pokazala i to da vijesti o sjećanjima na tragične događaje odražavaju opšti obrazac televizijskog programa, tj. da produkcijski ne odudaraju od drugih vijesti, dokumentarnih i dramskih televizijskih sadržaja.[40]

Korpus za analizu sadržaja je bio obiman, ali budući da je bio usredsređen na jednu grupu ili vrstu vijesti, može se pretpostaviti da u toku godine strastveni gledaoci vide na stotine, ako ne i hiljade ovakvih priloga, što je i u skladu sa *Kalendarom obilježavanja*[41] koji, manje-više, prate i televizijske kuće koje su bile predmet analize. Koliko tačno ovakvih sadržaja ima u toku godine mogla bi pokazati dvanaestomjesečna analiza tokom cijele kalendarske godine, odnosno višegodišnja analiza slučajno odabranog uzorka korpusa. Međutim, iako nije reprezentativan na godišnjem nivou, korpus je bio dovoljno obiman da može da posluži kao osnova za uopštavanje i zaključivanje o količini ovakvih sadržaja na godišnjem i višegodišnjem nivou.

Anketno istraživanje je, između ostalog, pokazalo da je televizija još uvijek najgledaniji medij kod građana koji su učestvovali u ovom istraživanju. Isto tako, vrlo je zanimljva veza koja se uočava između vrste gledanih televizijskih sadržaja i slike „opasnog svijeta" i viktimizacije (tabela 2.). Naravno, ne možemo govoriti o uzročnosti konkretnih sadržaja na veću ili manju percepciju nasilja, odnosno osjećaj žrtve, nego da samo postoji statistički značajna razlika. U drugačije koncipiranom istraživanju bi se mogla testirati veza između konkretnih sadržaja i pojedinih percepcija i osjećanja.

Kada su u pitanju „klasične" kultivacione korelacije (tabela 3.), one su u skladu sa nizom prethodnih istraživanja zasnovanim na teoriji kultivacije[42]. Iako nisu snažne, ove korelacije ukazuju na postojanje veze između dužine svakodnevne izloženosti televizijskim sadržajima i slike stvarnosti i pojedinih ličnih stanja koje izložene osobe

[40] Vidi G. Gerbner i dr., *n. dj.*.
[41] Usp. Vlada, *n. dj.*
[42] Usp. J. Shanahan – M. Morgan, *n. dj.*, str. 107. – 136.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 236 24.5.2016. 10:00:43

imaju. Ni u ovom slučaju ne možemo govoriti o uzročnosti, budući da se ona ne može utvrditi iz podataka ovog istraživanja. Postoji niz drugih mogućih uticaja koji su povezani sa specifičnom slikom svijeta, odnosno viktimizacijom koju su naši ispitanici pokazali, od vlastitog neposrednog iskustva pojedinih tragičnih događaja,[43] porodičnog iskustva i sjećanja, obrazovanja, učešća u religioznim ritualima i obredima, pa do životne sredine, posla, društvene mreže i drugih izvora percepcije. Ono što istraživanje jeste pokazalo je da posredovanog ratnog nasilja ima veoma mnogo u informativnim programima dvije najgledanije televizije u RS-u, kao i da postoji veza između gledanih televizijskih sadržaja, dužine gledanosti i percepcije nasilnog društva i pojedinca kao žrtve.

Iako utemeljeno na teoriji kultivacije, ovo istraživanje se nije bavilo analizom diferencijala kultivacije i matičarenja.

Zaključak

U ovom radu izneseni su rezultati istraživanja sprovedenog u periodu od maja do jula 2015. godine. Istraživanje je podrazumijevalo analizu sadržaja 122 emisije najgledanijih centralnih informativnih emisija na dvije televizije u Republici Srpskoj – RTRS i RTVBN u periodu od 1. maja do 30. juna 2015. godine, kao i anketno istraživanje punoljetnih građana na području grada Banjaluke, sprovedeno u julu iste godine. Koristeći teoriju kultivacije kao polazište, u istraživanju se tragalo za povezanošću između gledanosti televizije, odnosno gledanosti medijskih sadržaja o žrtvama nasilja iz prethodnih ratova i kultivacije mentaliteta žrtve. Glavna pretpostavka istraživanja bila je da osobe koje mnogo gledaju televizijske programe u RS, u kojima ima značajan broj sadržaja o sjećanjima na žrtve nasilja iz prethodnih ratova, doživljavaju svijet opasnim i pokazuju osobine žrtve, odnosno posredovanu viktimizaciju.

U cjelini gledano, ovo istraživanje pokazalo je da u informativnim programima analiziranih televizija ima mnogo izvještaja o nasilju počinjenom u ratovima, u vidu medijskih sadržaja o žrtvama nasilja, odnosno priloga o sjećanju na nasilne i tragične događaje. Pored toga, utvrđena je i značajna veza između vrste sadržaja i percepcije društvene stvarnosti, kao i vlastitog osjećaja žrtve. Dodatno, istraživanje je otkrilo i niz blagih, ali značajnih povezanosti između gledanosti televizije i slike „opasnog svijeta“ odnosno osjećaja žrtve koji je, uslovno rečeno, nastao izlaganjem posredovanom nasilju.

[43] Usp. Metin Başoğlu i dr., „Psychiatric and cognitive effects of war in former Yugoslavia: Association of lack of redress for trauma and posttraumatic stress reactions“, *JAMA,* god. CCXCIV., 2005., br. 5., str. 580. – 590.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 237 24.5.2016. 10:00:43

Pored toga što ovo istraživanje nije moglo da ukaže na direktnu uzročnost pojedinih promjenjivih, ono je imalo i pojedina druga ograničenja. Prije svega, analiza sadržaja, iako obimna, trebalo bi da obuhvati reprezentativan uzorak jedne ili više godina, koje bi reflektovale jedan duži vremenski period. Dodatno, da bismo mogli utvrditi stvaran uticaj televizije, posebno je trebalo istražiti veze između dobi, gledanosti, kultivacije i viktimizacije, analizirati rezonancu, te isključiti neke druge promjenjive, poput vlastitog ili porodičnog iskustva s ratnom ili drugom tragedijom, okruženje i neke druge elemente. I ovdje bi bilo poteškoća jer je najveći broj porodica, svaka na svoj način, osjetila i osjeća posljedice prethodnog rata. Konačno, skale kod pojedinih pitanja nisu bile usaglašene sa ostalim skalama tako da su otkrivene korelacije nešto blaže nego što bi bile kod doslijedno skaliranih pitanja.

U ovom istraživanju nije analizirana još jedna česta pojava u medijima u BiH i okruženju kada izvještavaju o žrtvama rata. Name, u izvještavanju o tragedijama, žrtve gotovo uvijek imaju nacionalni identitet. Rijetko su to žene, muškarci, djeca – ljudska bića – a mnogo češće Srbi, srpski civili, srpska djeca, Hrvati, hrvatske žrtve, Bošnjaci i bošnjačke žrtve.[44] I ova pojava, poput rezonance, vjerovatno pojačava uticaj posredovane viktimizacije.

Ipak, pored ovih i drugih ograničenja, istraživanje je ukazalo i na, rekli bismo, ogroman društveni problem o kome se uglavnom ćuti. I taj problem možda nije prisutan samo u Republici Srpskoj i Bosni i Hercegovini, nego vjerovatno i u okruženju, u Hrvatskoj i Srbiji. Naime, čini se da ni više od dvadeset godina nakon rata, rat u glavama ljudi koji redovno gledaju vijesti na televiziji uopšte nije prestao. Naprotiv, on se dešava nesmanjenom žestinom, sa otprilike dva ratna „događaja" dnevno. Isto tako nisu prestali ni etiketiranje neprijatelja i naglašavanje okrutnosti pripadnika naroda koji su nekom drugom narodu nanijeli bol. Međutim, najveća posljedica nastavka medijatiziranog rata nije u održavanju stalnog sukoba suprotstavljenih etničkih zajednica. Najveće posljedice su upravo posljedice posredovane viktimizacije kod građana koji su izloženi takvim medijskim sadržajima. Već smo istakli da istraživanja ukazuju na to da osobe koje se osjećaju žrtvom, bez obzira da li su taj osjećaj stekle neposredno ili posredovano, dijele osobine poput apatije, odbrambenosti, cinizma, optuživanja drugih za svoje nevolje, sindroma opasnog svijeta, samosažaljenja, bezosjećajnosti i fatalizma.

Ako medijski „kultivišemo" ovakve građane, ako se ovako obrazuju i usmjeravaju buduća pokoljenja, negativne psihološke posljedice bi mogle da budu veće i dugotrajnije. U tom smislu, nadležna tijela i institucije bi možda trebalo da razmotre druge načine dostojanstvenog sjećanja na osobe koji su izgubile svoje živote u

[44] Usp. Aleksandar Bogdanić, „Secularizing the ideology of nationalism and nationalizing the ideology of secularism: A refeudalization of discourse in Bosnia and Herzegovina", *Social Identities: Journal for the Study of Race, Nation and Culture*, god. XX., 2014., br. 1., str. 6.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 238 24.5.2016. 10:00:43

tragičnim ratovima devedesetih. Takva sjećanja trebalo bi da komuniciraju ljudskost i saosjećanje, kako prema onim kojih više nema, tako i prema onim koji žive, odnosno koji odrastaju u takvom medijskom okruženju. Nadamo se, stoga, da ovo istraživanje neće ponuditi samo određena saznanja iz oblasti teorije kultivacije članovima akademske zajednice koji se bave društvenom ulogom medija, nego da će podstaći na razmišljanje i urednike u medijima i odgovorna lica u javnim ustanovama i drugim tijelima da počnu da razmišljaju o drugačijem obilježavanju našeg tragičnog nasljeđa.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 239 24.5.2016. 10:00:43

Damir Kukić ♦ Ivana Sivrić

Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici – Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru
damirkukic@yahoo.com – ivanasivric0@gmail.com
UDK 316.77
Pregledni članak

MEDIJSKA PISMENOST – RAZVIJANJE KRITIČKOGA DISKURSA

Sažetak

Usprkos ubrzanu razvoju novih tehnologija i novih medija u društvu, ne postoji dovoljno jasna rasprava o pitanjima vezanim za medijsku pismenost. Novo medijsko okruženje u kojem su recipijenti sve aktivniji i u kojem posvećuju više vremena medijskim sadržajima, zahtijeva kvalitetan i odgovoran pristup medijskom obrazovanju, posebno djece i mladih. U području medijskoga obrazovanja ne postoji sustavan pristup podizanju razine medijske pismenosti kod djece. To je sustavan, interdisciplinaran i dugotrajan proces promjene. Medijska pismenost podrazumijeva posjedovanje određenih znanja i kreiranje kritičkoga pristupa. Razvijanje kritičkoga diskursa i stjecanje kompetencija ključan je cilj i interes medijskoga opismenjavanja.

Ključne riječi: medijska pismenost, kompetencija, medijski odgoj, časopisi za djecu i mlade, kritički diskurs

MEDIA LITERACY – THE DEVELOPMENT OF CRITICAL DISCOURSE

Abstract

In spite of the rapid development of new technologies and media, issues related to media literacy have not been clearly discussed. The new media environment in which recipients are more and more active and devote a considerable amount of time to media content requires responsible, quality approach to media education, especially where children and youth are concerned. The field of media education lacks the systematic approach to improving children's media literacy. It entails long-term systematic and interdisciplinary changes. Media literacy implies possessing a certain type of knowledge and adopting a critical approach. The development of critical discourse and competencies is the main goal and vital interest of media literacy.

Key words: media literacy, competency, media education, children and youth magazines, critical discourse

Identiteti - kulture - jezici test.indd 241 24.5.2016. 10:00:43

Uvod

Medijska pismenost kao sposobnost kritičkoga pristupa medijskim sadržajima i prvi je korak u stjecanju medijskih kompetencija jer omogućava razmišljanje, analiziranje medijskih poruka i sadržaja te doprinosi stvaranju kritičnosti prema porukama koje mediji kreiraju. Pojam medijske pismenosti je višedimenzionalan. Često se ovaj pojam u praksi poistovjećuje s pojmom medijskoga obrazovanja, odgoja za medije, medijskom analizom. Da bismo stekli medijske kompetencije, potrebno je graditi analitički, kritički, te praktičan pristup medijima.

U suvremenom se svijetu užurbano radi na informatičkom opismenjavanju što većeg broja ljudi dok je u BiH upitna ne samo funkcionalna već i alfabetska pismenost stanovništva.

Usprkos povećanu razvoju novih tehnologija i novih medija u društvu, ne postoji dovoljno jasna rasprava o pitanjima vezanima za medijsku pismenost. Novo medijsko okruženje u kojem su recipijenti sve aktivniji i poduzimaju veću odgovornost za svoju medijsku potrošnju zahtijeva više od samo adekvatnog pravnog okvira kako bi se osigurala učinkovita zaštita djece, mladih i odraslih. U području obrazovanja ne postoji sustavan pristup podizanju razine medijske pismenosti kod djece i odraslih. To je sustavan, interdisciplinaran i dugotrajan proces promjene. Cilj je ovoga rada upozoriti na važnost medijske pismenosti i na važnost edukacije društva, posebno mladih, kako bi se koristile nove tehnologije radi napretka i lakše komunikacije, a nikako moguće manipulacije. Pojedini mediji, kreirajući svoje sadržaje, čak koristeći i manipulativne tehnike, stvaraju određene obrasce ponašanja te norme ponašanja i stilove života.

Polazimo li od sljedećih hipoteza, ovaj je koncept lako prihvatljiv. S obzirom na to da smo istraživali dva najčitanija časopisa za mlade na ovim prostorima, polazimo od pretpostavke da ti listovi utječu na ponašanje mladih. U potrazi za vlastitim identitetom mladi tragaju za svojim idolima u kojima vide uzor za vlastito ponašanje i djelovanje. Određeni medijski sadržaji, čiji je ključni i jedini cilj profit, kreirani su tako da privlače pozornost, posebno mladih ljudi i da, korištenjem koncepta poznatih osoba i poziva na zabavu, utječu na modeliranje poželjnih načina ponašanja. Analizom časopisa *Teen* i *Ok* došlo se do spoznaje da je ovakva vrsta djelovanja pojedinih medija prisutna i primjetna te da postoji velika potreba za medijskim opismenjavanjem i stjecanjem medijskih kompetencija kod mladih kako bi se mogli sami oduprijeti medijskoj manipulaciji.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 242 24.5.2016. 10:00:43

1. Razvoj novih medija

Promatramo li povijest medija, primijetit ćemo da se svako uvođenje novih tehničkih i tehnoloških novina u tom području komunikacije nazivalo revolucionarnim. Tako se danas pojava digitalnih medija, razvoj informacijske i komunikacijske tehnologije, posebno interneta, naziva revolucijom novoga vijeka. S tim se mijenja i definicija same konvergencije koja je u početku označavala spajanje računala i telekomunikacije.

Konvergencija je tada opisivala promjene u načinu dostavljanja medijskih sadržaja dok danas opisuje i prati društvene i kulturne promjene nastale u komunikaciji. Iz godine u godinu razvoj tehnologije stvara nove primjere i prakse tako da se i pojam konvergencije stalno dopunjuje. Tehnologija naglo napreduje i zauzima svoje posebno mjesto u svim modelima društvene interakcije.

Tehnološki determinizam koji je, prema pojedinim teorijskim postavkama, inzistirao na tehnologiji kao komponenti koja stalno napreduje i (p)određuje ljudsko ponašanje vlastitim karakteristikama, mijenja se u koncepte koji smatraju da tehnologija nema takvu moć te da čovjek prilagođava tehnologiju svojim potrebama radi lakšeg i uspješnijeg obavljanja brojnih svakodnevnih poslova i aktivnosti.

U tom se kontekstu i konvergencija mijenja u značenje koje najbolje opisuje Watsonova definicija prema kojoj je konvergencija spajanje i susretanje u središtu podrazumijevajući da je to susretanje, prožimanje, spajanje medija u jednu jedinstvenu cjelinu.[1] Naglasak se stavlja na to da današnja konvergencija prati svakodnevnu medijsku transformaciju. Jankins dalje zagovara da se konvergencija ne odvija samo kroz medijske uređaje bez obzira na to koliko oni bili unaprijeđeni i sofisticirani.

Prema ovom autoru konvergencija je plod djelovanja individualnoga korisnika i njegove socijalne interakcije s drugima. Usprkos stalnu inzistiranju kroz pojedine koncepte na tome da postoji jak utjecaj tehnološkoga determinizma, izgleda da još ne postoji kvalitetna javna rasprava o pitanjima kreiranja medijskoga prostora i udjela digitalne tehnologije u medijskoj produkciji. Novo medijsko okruženje, u kojem su recipijenti sve aktivniji i u kojem sve više vremena provode konzumirajući različite medijske sadržaje, podrazumijeva i zahtijeva veću odgovornost i analizu medijskoga prostora, odnosno kritičniji stav i osvrt na medijsku funkciju i produkciju.

Mediji su odavno prestali biti samo kanali prolaska informacija i poruka do recipijenata. Moć medija danas puno snažnija i veća, a time je veća i odgovornost prema pitanju razumijevanja i proučavanja funkcioniranja medija. Unaprjeđenje kvalitete medijskih sadržaja podrazumijevalo bi odgovoran odnos medija prema različitim potrebama recipijenata, ali i nova znanja i kompetencije onih koji percipiraju medi-

[1] Usp. James Watson, *Media Communication: An Introduction to Theory and Process*, Hampshire – New York, 2003., str. 350.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 243 24.5.2016. 10:00:43

jske sadržaje. To doslovno znači unaprjeđenje medijske pismenosti i razvijanje kritičkoga pristupa, posebno kod djece.

Autor Ithiel de Sola Pool često u svojim razmišljanjima navodi da je nemoguće opirati se razvoju tehnologije i tehničke kulture jer je to nazadovanje, zatupljivanje i vraćanje unazad. S nama ili bez nas mediji i tehnologija i dalje će napredovati. Mi imamo mogućnost iskoristiti taj razvoj i olakšati vlastitu svakodnevnu komunikaciju, što podrazumijeva novu vrstu znanja i poznavanje funkcija medija. Mediji mogu biti izvor znanja i informacija koje su nam potrebne i koje nas čine dijelom suvremenog, osviještenog i informiranog društva.[2]

Međutim, postoji i druga strana koja pokazuje da mediji ponekad nastoje kontrolirano utjecati na formiranje mišljenja i kreiranje stavova svoje publike. Obično je takva komunikacija usmjerena prema jednom cilju, a to je afirmiranje koncepta neoliberalne tržišne ideologije. Stoga su nam potrebna nova znanja i oblici educiranja koji će nas dovesti do mogućnosti kritičkoga rasuđivanja medijskoga sadržaja i shvaćanja medija. Takva se sustavna funkcionalna učenja medijske komunikacije mogu odrediti kao medijska pismenost.

Autorica Dafne Lemish promišlja o tome da se „medijska pismenost, po svojim osnovnim karakteristikama, obično povezuje sa sposobnošću analiziranja i evaluacije medijskih poruka, kao i sa sposobnošću da se komunicira na razne načine. Medijska pismenost je pismenost koja je potrebna da bi se učestvovalo u društvenom i kulturnom životu, koji od građana zahtijevaju da budu informisani, kritički nastrojeni i kreativni.“[3]

Kako se razvija znanost, tako se razvijaju i unaprjeđuju i oblici i karakteristike medijske pismenosti. Medijsko je opismenjavanje često u literaturi shvaćeno kao referentan okvir za identificiranje medijske manipulacije. Medijima se često pripisuje da su oni glavni i odgovorni za širenje ideja, vrijednosti, normi, odnosno da su oni kreatori postavljanja agende i svojevrsne matrice unutar koje se realizira prepoznavanje dominantnih vrijednosti u društvu. Danas se pojam medijske pismenosti, kao što pojašnjava i teoretičarka Lemish, usmjerava na kreativno i kritičko promišljanje o medijima. Cilj je toga koncepta funkcionalno opismeniti javnost kako bi razumjela medijsku tehnologiju te kako bi mogla kreativno promišljati o porukama koje prima i razvija kompetencije koje pomažu prilikom raspoznavanja mogućih oblika medijske manipulacije i usmjerena djelovanja.

Bosna i Hercegovina kroz svoj sustav obrazovanja nastoji uvoditi oblik medijske pismenosti interdisciplinarnim metodama i pristupima bilo da se to radi kroz školske programe, pojedine medijske sadržaje bilo kroz sveučilišne kurikule. Međutim, teško

[2] Usp. Zlatan Krajina – Tena Perišin, „Digitalne vijesti: mediji, tehnologija i društvo“, *Društvena istraživanja*, god. XVIII., 2009., br. 6., str. 941. – 944.

[3] Dafne Lamish, *Deca i televizija: globalna perspektiva*, Beograd, 2008., str. 276. – 277.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 244 24.5.2016. 10:00:43

je provoditi funkcionalnu medijsku pismenost dok je jednostavna (alfabetska) pismenost još uvijek upitna. S obzirom na to da se u BiH s popisom stanovništva radi i istraživanje o broju nepismenih, evo nekih relevantnih podataka.

Popis stanovnika u BiH proveden je u 2013. godini, ali podatci još nisu službeni tako da se još uvijek uspoređuju podatci o nepismenosti iz 1991. kada je bio proveden zadnji popis u BiH. Postoje preliminarni rezultati popisa iz 2013. prema kojima je popisano 3,791.622 osoba, od toga u Federaciji BiH 2,371.603 osobe, u Republici Srpskoj 1,326.991 i u Distriktu Brčko BiH popisano je 93.028 osoba.[4] Prema popisu Federalnog zavoda za statistiku iz 1991. navodi se podatak da je u Bosni i Hercegovini živjela 3,697.232 stanovnika i da je od tog broja njih 367.733 (9,9 %), bilo nepismeno. S obzirom na to da je BiH zemlja u tranziciji i da se još uvijek bori s velikim brojem nezaposlenih (prema podatcima Zavoda za statistiku iz siječnja 2015. broj nezaposlenih iznosi 551.187.[5]), socijalno ugroženim i društveno marginaliziranim slojem društva, jasno je da je svaki oblik napretka i usavršavanja težak, mukotrpan i spor. To se odnosi i na pitanje medijske pismenosti, odnosno mogućnosti da građani u BiH, posebno mladi, kritički analiziraju medijske sadržaje te aktivno sudjeluju u kreiranju medijskoga prostora.

Jasno je da je temeljna, elementarna pismenost primarna obveza našega društva, ali postoji i konkretna obveza da se bavimo i sustavnom, funkcionalnom pismenošću koja uključuje medijsku pismenost. Pojava i eksploatacija novih medija pokreće nove spoznaje, razmjene mišljenja i neprestanu komunikaciju putem novih medija i društvenih mreža. „Mediji, s obzirom na vrijednosne poruke koje odašilju, uvelike usmjeravaju aktivnosti mladih, a osim što utječu na zauzimanje stavova spram relevantnih društvenih problema, potiču na kvalitetu komunikacije.“[6]

U tom kontekstu današnji mediji funkcioniraju kao prenositelji simboličkih poruka, vrijednosti i načela, mediji danas sudjeluju u kreiranju svjetonazora, vjerovanja i kulturoloških matrica. Oni participiraju u modeliranju i promoviranju određenih društvenih vrijednosti tako da ih više ne možemo promatrati samo kao sredstva za diseminiranje poruka. Kao takvi masovni su mediji i simptom na temelju kojeg prepoznajemo ključne elemente dominantne ideologije.

[4] „Preliminarni rezultati: popis stanovništva, domaćinstva i stanova u BiH 2013.“, *Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine*, 2. II. 2014., http://www.bhas.ba/obavjestenja/Preliminarni_rezultati_bos.pdf, (10. IV. 2015.).

[5] „Registrirana nezaposlenost u januaru 2015.“, *Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine*, 12. IV. 2013., http://www.bhas.ba/saopstenja/2015/NEZ_2015M1_001_01-bos.pdf, (10. IV. 2015.).

[6] Zlatko Miliša i dr., *Mladi – odgoj za medije: priručnik za stjecanje medijske kompetencije*, Zagreb, 2010., str. 40.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 245 24.5.2016. 10:00:43

2. Koncept medijske pismenosti

Pojam medijska pismenost često se u literaturi poistovjećuje s medijskim obrazovanjem, obrazovanjem za medije, kao i s umijećem kreiranja medijskih poruka i komuniciranja uz pomoć medija. No svaki je pojam jedinstven i nije istoznačan. Medijska pismenost podrazumijeva sposobnost pristupa, analize, vrjednovanja i komuniciranja poruka posredstvom medija. Koncept medijske pismenosti obuhvaća tehničku kompetenciju kao sposobnost pristupa medijima, kritičku sposobnost kao sposobnost razumijevanja i analize medijskih sadržaja, njihova tumačenja i kritičkoga vrjednovanja te praktičnu sposobnost stvaranja medijskih poruka i uporabe medija u svakodnevnom životu.[7]

Medijsko obrazovanje podrazumijeva najširi pristup proučavanju općeg medijskog ambijenta suvremenog doba odnosno same stvarnosti.[8] Na taj način medijsko obrazovanje nije svojevrstan okvir za tehnologiziranje znanja i njegovu instrumentalizaciju bilo za informatičko društvo bilo za društvo znanja (u oba je slučaja riječ o izravnoj i neupitnoj afirmaciji neoliberalne tržišne logike), nego je temelj za „saznavanje samog okvira stvarnosti, odnosno praktičkog djelovanja unutar 'matrice' ontološke medijske paradigme"[9]. U tom kontekstu obrazovanje za medije je obrazovni proces u oblasti proučavanja medija kroz edukaciju edukatora, odnosno kroz obuku i trening stručnih osoba koje sudjeluju u obrazovnim procesima.

Medijska pismenost je koncept koji nam omogućava lakše razumijevanje funkcioniranja masovnih medija u suvremenom društvu. To je oblik funkcionalne pismenosti koja se odnosi na društvo i kulturni život koji od građana zahtijeva kreativnost, kritičnost i informiranost. Postoji više razloga zašto proučavati i učiti o medijskoj pismenosti od kojih ćemo u sljedećem dijelu izdvojiti samo neke najizraženije.

Mediji su bitan čimbenik u procesu informiranja i kreiranja javnoga (političkoga) mnijenja tako da su veoma značajni u procesima demokratizacije. Medijska pismenost omogućava objektivno promišljanje te stvaranje vlastitih stavova i nenametnutih mišljenja. Mediji prenose informacije, a time i kreiraju naše svjetonazore, kulturu, društvene norme i modele ponašanja. Medijska bi pismenost u tom kontekstu trebala pomoći da pojedinci kritički promišljaju o sadržajima koje usvajaju te da tako objektivno kreiraju svoje percepcije, uvjerenja, način promišljanja i vrjednovanja.

U suvremenom društvu sve veći primat dobivaju vizualni mediji, odnosno slika nad pisanim, tiskovnim medijima. Iako pisan materijal i dalje ima primarnu funkciju u odgoju i obrazovanju, u školstvu i na fakultetu, naš je svakodnevni život pod stal-

[7] Usp. Sonia Livingstone, „What is media literacy?", *Intermedia*, god. XXXII., 2004., br. 3., str. 18. – 20.
[8] Vidi Divna Vuksanović, „Medijsko obrazovanje: potreba i/ili nužnost opstanka savremenog sveta kulture", Divna Vuksanović (ur.), *Knjiga za medije – mediji za knjige*, Beograd, 2008.
[9] *Isto*, str. 38. – 39.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 246 24.5.2016. 10:00:43

nim utjecajem vizualnih medija, posebno televizije i interneta. Vizualno predstavljanje pojava i procesa zahtijeva od korisnika da nauče prepoznavati strukturu slika. Slike imaju više poruka unutar jednoga prikaza koje se iz takva predstavljanja mogu pročitati. Stoga je važno naučiti „čitati", odnosno razumjeti smisao slikovne poruke.

Informacije koje svakodnevno primamo kreiraju naše uvjerenje, naša mišljenja i navike. Bitno je cijeloživotno učenje o potrebama, funkcijama i ciljevima medija kako bismo shvatili njihovu ulogu u svakidašnjem životu. Jako je važno medijsko obrazovanje nastavnoga kadra koji mora osposobiti studente da prenose svoja znanja na mlađe naraštaje u domeni poslova kojima će se baviti. Bitno je razumjeti kako informacija nastaje, kojim interesima ona služi te kako razviti kritičko, kreativno ili alternativno mišljenje prema informacijama koje primamo. Potrebno je steći kompetencije kojima ćemo biti u stanju prepoznati odgojnu, obrazovnu ulogu medija, ali i manipulativnu funkciju koja je obično utemeljena na profitabilnim interesima medija koji kreiraju takve poruke.

Dakle, jasno je da postoji više razloga za proučavanje medijske pismenosti i medijske kulture. Potrebno je kontinuirano praćenje medija i sudjelovanje u javnome životu i prostoru koji nas okružuje. Tek takvim pristupom možemo reći da smo informirani i da dobivamo informacije o najvažnijim događajima u društvu. Potom možemo kritički i kreativno promišljati o informacijama koje primamo te ih analizirati, a na kraju i kontrolirati, nadzirati društvena središta moći putem javnoga mijenja.

Jedino dobro informirano društvo može promišljati o problemima društvene zajednice, raspoznati i analizirati te tražiti konstruktivna rješenja nastalih problema. Pored toga dobro informirano društvo može utjecati i na donošenje javnih odluka i analizirati javne interese, odnosno nosioce javnih interesa, predstavnike javne vlasti. Takvom konstrukcijom javnoga mnijenja možemo reći da se postiglo odgovorno, racionalno i učinkovito društvo koje može, putem medija i informacija koje prima, raspolagati, utjecati i kreirati politiku i javne interese.

Inače, medijska pismenost, bilo da se promatra samostalno ili kao dio medijske pedagogije ili medijske kulture, predstavlja sustavan pristup u obrazovanju koji se mijenjao i usavršavao tijekom godina. To je jasno s obzirom na to da se i mediji usavršavaju, napreduju pa je onda logično i napredovanje ove stručne discipline i njezino usavršavanje kako bi dala odgovore na mnoge nedoumice i pitanja vezana za funkcije i utjecaj medija.

Koncept medijske pismenosti mijenjao se kroz povijest. Tako smo isprva imali tiskane medije koji su preferirali ograničen pristup informacijama dok je današnji koncept otvoren i neograničen prvenstveno uporabom interneta. S druge strane, cilj

Identiteti - kulture - jezici test.indd 247 24.5.2016. 10:00:43

je učenja bio usvajanje znanja, a danas je to usvajanje vještina (svladavanje računalne tehnologije, analize, procjene, sudjelovanje u kreiranju medijskih sadržaja).

U 19. i 20. stoljeću pomoćna su pomagala bila tisak i knjiga, a stoljećima prije to je bila usmena predaja. Ta su nam pomagala omogućavala saznanja, ali pomogla u očuvanju potrebita znanja. Danas su to multimedijalna tehnološka sredstva i novi mediji utemeljeni na uporabi digitalne tehnologije. Nekada je stjecanje kompetencija i obrazovanje bilo ograničeno prostorom (učionicom), a koristili su se tiskani materijali za prenošenje znanja. Za usporedbu s tim vremenom, današnje je učenje otvoreno u prostoru i vremenu, a kako bismo stjecali znanja, najčešće se pored tiskanih materijala koristimo u nastavi i tehnološkim pomagalima.

Pristup znanstvenom proučavanju medija bio je drukčiji. Do pojave interneta medijska je pismenost promatrana kao sposobnost analiziranja i evaluacije medijskih poruka te kao sposobnost komuniciranja. Medije, pogotovo televiziju, često se stavljalo u kontekst najvećeg uzroka problema, posebno kada je riječ o rizičnu ponašanju djece, te se medijsko obrazovanje smatralo rješenjem tih problema. Od nastavnika se zahtijevalo da oni budu ti koji će kritički promišljati i usmjeravati mlade kako treba promatrati i analizirati medije.[10]

Zabilježene su mnoge rasprave o značenju medijske pismenosti. U tim se raspravama ističu dva pristupa. Jedan se odnosi na proces „imunizacije". U zemljama u kojima su se javljali izravni, uglavnom negativni utjecaji medija na mlade (obično je to bio utjecaj televizije kao dominantnog medija) od programa za medijsko opismenjavanje očekivalo se da nauči mlade kako se oduprijeti iskušenju gledanja televizijskog programa, odnosno da ih nauči kako će postati imuni na moguć negativan utjecaj toga programa. S druge strane, postoji drugi pristup, a to je „interpretacija". Taj pristup nastoji ukazati na to da su programi medijskoga opismenjavanja utemeljeni na razumijevanju gledateljskih sposobnosti djece i unaprjeđenju njihovih vještina kako bi mogli sami interpretirati medijske poruke.

Danas se medijsko opismenjavanje ne definira kao strogo suprotstavljanje dječjem uživanju u medijima, ali niti kao proces koji pravi razliku između dobrog i lošeg gledanja televizije i korištenja interneta. Proces imunizacije protiv negativnih utjecaja pojedinih medijskih poruka nije rješenje. Međutim, proces interpretacije medijskih sadržaja ipak je doživio promjene, a doživljavat će ih i u budućnosti, sukladno razvoju digitalne tehnologije i novih medija.[11]

Postoji jednostavan razlog zašto je proučavanje medijske pismenosti toliko važno. Naime, pojedina longitudinalna istraživanja u posljednjih dvadeset godina o korištenju medija ukazuju na to da se trend praćenja medija svakodnevno pojačava

[10] Usp. Stjepan Rodek, „Novi mediji i nova kultura učenja", *Napredak*, god. CLII., 2011., br. 1., str. 11. – 13.
[11] Usp. D. Lemish, *n. dj.*, str. 275. – 298.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 248 24.5.2016. 10:00:43

i povećava. Prema istraživanjima Family foundation, Generation M.[12] mladi u dobi između 8 i 18 godina u prosjeku su svakodnevno 10 sati i 45 minuta izloženi medijskim sadržajima. U usporedbi s prijašnjim istraživanjima (1999.: 7 sati i 29 minuta, 2004.: 8 sati i 33 minute), možemo vidjeti da je riječ o stalnu porastu praćenja medijskih sadržaja.

Iz ovoga se jasno može zaključiti da se proces medijske pismenosti treba konstantno usavršavati i nastojati prilagoditi novim medijskim gibanjima i dostignućima upravo zato što su mediji postali značajan socijalizacijski agens u svakodnevnoj komunikaciji kako mladih tako i odraslih. Stoga se može reći da je analiza medija ujedno i analiza društvene stvarnosti i strukture ideoloških vrijednosti.

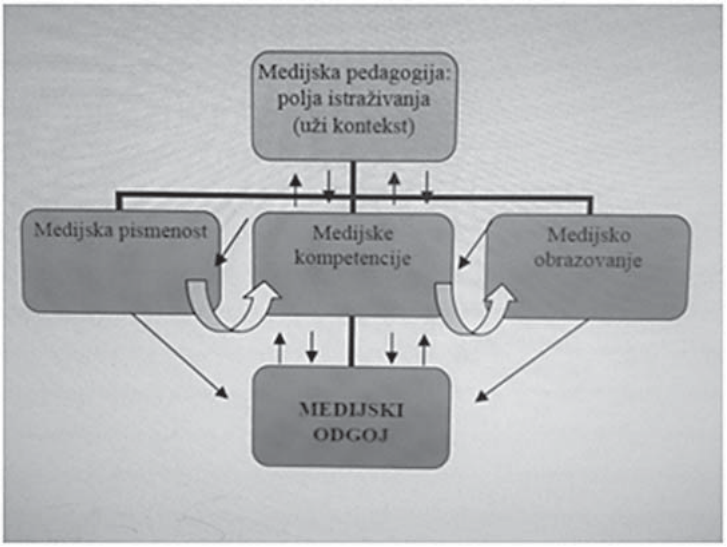

Graf 1.: Prikaz polja koja prikazuju znanstveni pristup i razvoj medijskoga odgoja[13]

Različita su i mišljenja o tome koji su ciljevi medijske pismenosti i što su elementi njezine metodologije istraživanja – što promatrati i istraživati u području medijske pismenosti (tekst, publiku, produkciju). Posebno je važno da medijska pismenost, na svoj praktičan način, omogućava kvalitetno sudjelovanje u javnom komunikacijskom procesu sa stajališta sudjelovanja pojedinaca i skupina kao građana u procesima demokratizacije društva. Tako gledano, medijska je pismenost vrlo značajan

[12] Ovdje navodimo rezultate longitudinalnog istraživanja skupine istraživača. Istraživanje je realizirano od listopada 2008. do svibnja 2009. na uzorku od 2002 ispitanika i predstavlja treće takvo istraživanje u nizu (prvo je realizirano 1994., a drugo 2004. The Henry J. Kaiser Family Foundation, *Generation M: Media in the Lives of 8-to 18-Year-Olds*, 2. IV. 2012., http://kaiserfamilyfoundation.files.wordpress.com/2010/01/mh012010presentl.pdf, (12. IV. 2015.).

[13] Mirela Tolić, „Temeljni pojmovi suvremene medijske pedagogije", *Život i škola*, Zagreb, god. LV., 2009., br. 22., str. 99.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 249 24.5.2016. 10:00:43

element koji nam pomaže u realizaciji vlastiti stav u društvu tako da se uključujemo u rješavanje javnih problema i donosimo javne odluke.

Oba spomenuta pristupa – interpretacija i imunizacija – pokazala su se kao nekreativna i neprimjerena za vrijeme u kojem žive mladi te kao prevencija od moguće manipulacije medija. Stoga medijska pismenost unapređuje sustav prevencije mladih od medijske manipulacije. Nije interes društva izolirati mlade od medija, jer je takav način gotovo i nemoguć (npr. pametni telefoni, dostupnost internetske veze, televizija) u suvremenu svijetu, nego im omogućiti učinkovito i odgovorno korištenje masovnih medija.

Dosadašnja nastojanja da se zaštite djeca od neželjenih medijskih sadržaja, napose zabrana gledanja, pokazala su se krajnje neprimjerenima i neprihvatljivima. Mediji su danas utjelovljeni u naše društvo tako da je gotovo nemoguće pronaći prostor u kojem ne djeluje neki medij. Gotovo je postalo besmisleno kontrolirati protok informacija ili izolirati se od medija i njihovih sadržaja. Oni su postali primarni socijalizacijski agens koji kreira komunikaciju i interakciju među ljudima koja onda utječe i na druge agense: na obitelj, školu, posao, prijatelje. Mediji postaju naš glavni informator i animator te izvor zabavnih i rekreativnih sadržaja. Naravno, pretjerana uporaba medija može reducirati i ugroziti neke druge aktivnosti koje onda propuštamo u svakodnevnom životu, kao što su šport, igre, rekreacija, druženja i uspostava interpersonalnih odnosa.

Mladi dosta vremena provode uz medije i oni kreiraju njihove idole, svjetonazore, vrijednosti, modu, stil ponašanja. Stoga je bitno proučavati i analizirati medije i medijske sadržaje, posebno one koje mladi i djeca najviše koriste i konzumiraju. Tek analizom pojedinih medija možemo stvoriti sliku informacija i sadržaja koje mladi preferiraju i na što najviše obraćaju pozornost. Stoga je analiza magazina za mlade logično odabran predmet istraživanja ovakva tipa.

3. Analiza časopisa za djecu i mlade

Metodologija istraživanja Analiza časopisa rađena je na dvama najčitanijima časopisima za mlade na području Hrvatske i BiH. Oba su magazina u vlasništvu Europapress Holdinga, medijskog konglomerata u čijem su vlasništvu i još neke tjedne i dnevne novine u Hrvatskoj. Analizirane tiskovine proizvode se u Hrvatskoj, a prodaju se i na tržištu u BiH. Riječ je o časopisima za mlade *Teen* i *Ok*. Prema anketi koja je provedena u Hrvatskoj[14] časopis *Ok* ima nakladu između 50 tisuća prodajnih

[14] Ovdje navodimo rezultate istraživanja koje je provedeno u Hrvatskoj o najčitanijim kategorijama svih hrvatskih mjesečnika, gdje je časopis *Ok* najčitaniji u kategoriji hrvatskih mjesečnika dok zauzima četvrtomjesto na listi čitanosti svih hrvatskih magazina za 2010.„Novine koje su pobijedile internet“,Jutarnji list, 2. III. 2010., http://www.jutarnji.hr/ok---novine-koje-su-pobijedile-internet-/644972/, (2. V. 2015.)

Identiteti - kulture - jezici test.indd 250 24.5.2016. 10:00:43

primjeraka pa sve do 80 tisuća prodajnih primjeraka u najboljim mjesecima prodaje. Prema istim podatcima 2008. godine ovaj je časopis od prodaje zaradio 6,800.000 kuna, a 2009. zaradio je 7,600.000.[15] U vremenu u kojem gotovo svim tiskovinama u regiji, a i u svijetu, naglo pada naklada ili su u statusu stagnacije, ovi su časopisi za mlade pronašli svoj put i publiku koja iz godine u godinu raste.

Predmet ovoga istraživanja su sadržaji u časopisima *Teen* i *Ok*. Ciljevi istraživanja usmjereni su prema identificiranju tema i osoba koje preferiraju ti časopisi kako bi se utvrdilo kakvu kulturu i koje vrijednosti preferiraju. U tom su smislu ključne hipoteze da ovi časopisi preferiraju „celebrity" kulturu i način života poznatih osoba, da najviše pozornosti posvećuju zabavi, da promoviraju važnost fizičkoga izgleda i koncepta trenda (poželjan model oblačenja, moderan način ponašanja), da promoviraju konzumeristički stil življenja.

Istraživanje je realizirano kroz kvalitativnu analizu sadržaja časopisa koji su izašli u mjesecu travnju i svibnju 2015.

Rubrike i tematske cjeline koje su obrađene u dvama najčitanijima listovima za djecu i mlade odnose se na sljedeće teme: konzumerizam, potrošačka kultura, zabava, izgled (*image*), uspjeh, zdrava ishrana, „celebrity" kultura, jačanje samosvijesti, higijena, seksualni odnosi, šport i rekreacija.

Ciljana populacija kojoj se ovi časopisi obraćaju jesu mladi i tinejdžeri u razdoblju od 13 do 18 godina. Najčešći kupci su djevojčice, djevojke, ali sadržaji i rubrike poput „Extreme Sport" pokazuju jasno da su časopisi namijenjeni dječacima. Svaki broj časopisa nudi neki poklon (lak za nokte, marame za kosu, privjesak za ključeve, kupone za prodajne centre, kupovinu slastica, McD sladoleda i slično). Pored poklona izravnu ulogu u prodaji časopisa čine i posteri. Za travanj 2015. *Teen* (br. 4.) sadrži 162 mikropostera i 19 postera u formatu A4 i većem. *Ok* nudi 21 poster A4 formata te pet velikih postera. Na posterima su obično svjetski poznati glazbenici, glumci, tinejdžerske zvijezde, javne osobe.

Slijedi prikaz tablica i grafova koji prikazuju naslove, reklamne sadržaje časopisa, teme o zdravlju, higijeni te žanrove koji su najzastupljeniji u analizi sadržaja ovih časopisa.

[15] Usp. *isto.*

Identiteti - kulture - jezici test.indd 251 24.5.2016. 10:00:43

Tablica 1.: „Flash“ naslovi analiziranih časopisa[16]

Naslovnica časopisa *Ok*	Naslovnica časopisa *Teen*
• Ljubav ili prijateljstvo – mogu li cure ili dečki biti samo prijatelji ili je to ipak nemoguća misija? OK!, naravno, zna! • WhatsApp: Skuži tog dečka preko poruka! • DJ ZEDD: Kako sam osvojio top liste i Selenu • McDonald's te časti McSundae sladoledom! • Osvoji mobiće, starke, satove, majice, knjige, teblet, kozmetiku • 21 poster, 2x mega – Ronaldo, Ariana	• Kratka i slatka škola ljubljenja • Zayn Malik:Moj život bez ID! • Teen sanjalica: Što sanja Zendaya Coleman, a što Theo James? • Ja zavodnik? Nema šanse – Ross Lynch • Becky G:Mrzila sam svoj osmijeh! • Budi IN, čitaj Teen! • Osvoji New Yorker look, role i kacigu, kozmetiku. • 162 mikro postera, 2x mega – Slatke male lažljivice, Zayn Malik

Naslovne stranice analiziranih časopisa prikazuju mnoštvo i šarenilo fotografija poznatih osoba iz javnoga života, najčešće tinejdžerskih zvijezda i „flash“ kratke naslove uglavnom vezane za osobe koje su na naslovnici. Ti su naslovi često intrigantni i dvosmisleni te prizivaju pozornost na čitanje i analiziranje duljeg teksta koji se nalazi u časopisu.

Zanimljivo je da je pisanoga teksta u oba časopisa jako malo te da primat nad tekstom čine fotografije poznatih. Obično su to svjetski poznate osobe koje svojim stilom, modom i izgledom stvaraju uzore mladima i potrebu kopiranja njihovih navika, izgleda i ponašanja. S obzirom na to da je naklada časopisa jako velika te da časopis kupuju i čitaju mlade osobe, bitno je tko su i kakav dojam ostavljaju osobe koje predstavljaju „idole“ mladima.

Članci vezani za javne osobe ne govore o njihovim dostignućima, žrtvi koju su podnijeli da bi postali slavni, odricanjima, vježbanju i slično, već samo obrađuju teme o izgledu i privatnome životu te mogućim propustima u javnosti ili u ljubavi. Tako mladi ne dobivaju jasnu sliku života tih javnih osoba, nego samo prezentnu sliku poznatih i predodžbu da je njihov život, sam po sebi, bio predodređen za uspjeh. Na taj se način čitatelji, uglavnom mladi, identificiraju s predodžbom koju članak donosi o njihovim idolima i konceptu „uspješnosti“, a odnosi se na pojmove ljepote, zdravlja, privlačnosti i „celebrity“ kulture.

S druge strane, učinci djelovanja medijskih sadržaja uočljivi su i u obliku reklama i promotivnih medijskih elemenata. Nerijetko se i javne osobe, koje mladi prate, pojavljuju kao modeli koji eksperimentiraju modnom industrijom, kozmetikom, nakitom, markiranom odjećom te koji promoviraju prodaju tih proizvoda. U toj situaciji čitatelji često nisu svjesni marketinškog trika za koje njihovi idoli svakodnevno dobivaju novac kako bi promovirali proizvode koje će mladi konzumirati.

Sljedeći tekstovi ilustriraju navedenu misao: „Shay Mitchel: U mojoj torbici uvijek je…” (navodi kozmetičke proizvode koje koristi); „Modni trendovi koje moraš imati…” (navode se modne marke poznatih brendova i njihovi proizvodi); „Make

[16] Vidi *Ok*, br. 280, svibanj 2015.; *Teen*, br. 4., travanj 2015.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 252 24.5.2016. 10:00:43

up bez greške"; „Decathlon" (modna marka); „Svi na role"; „Lijepa koža traži essence" (kozmetička krema); „Cool look by essence".[17]

Sljedeći primjeri ilustriraju prehrambene reklamne proizvode i poruke u analiziranim časopisima.

Tablica 2.: Reklamni sadržaji za prehrambene proizvode

Prehrambeni reklamni proizvodi
• McDonald's te časti McSunday sladoledom! (kupon)
• Coca Cola Zero – poljubac koji osvaja
• Fanta Fotka – Dohvati fantu i fotkajte lude fotke!
• McDonald's novo – proizvodi hamburgera i pomfrita po promotivnim cijenama
• Sendvič za super figuru!...s pik šunkama, naravno
• Dorina – okusi sreću!
• Ne moraš biti savršen da bi imao savršen sendvič – Nitko kao piko!
• Nescafé – ono kad pozoveš prijateljicu kod kuće, a nemaš ništa slatko
• Sensation (gazirana voda s okusom) – Prirodno malo kalorija!

Oba su magazina u vlasništvu jedne medijske kuće, stoga su i reklamne poruke gotovo iste, s malim odstupanjima, pa nije bilo potrebno odvajati reklamni sadržaj po časopisu.

Procjenjuje se da je u svijetu 1,7 milijardi odraslih s prekomjernom tjelesnom težinom, 30 milijuna osoba je ozbiljno debelo, a svake godine od posljedica prekomjerne tjelesne težine umre 2,5 milijuna ljudi.

U Americi je svaka četvrta osoba pretila, a tri osobe od pet imaju prekomjernu tjelesnu težinu.[18] Problem pretilosti nije zanemariv ni kod djece ni kod mladih osoba. Stil i način života određuje i njihove navike, rekreaciju, život. Ovakve poruke u časopisima, ali i na javnim prostorima, školama, autobusima, koje stimuliraju na konzumaciju i kupovinu ovih proizvoda, glavni su problem današnje neosviještenosti društva i jedan u nizu čimbenika koji stvara poremećaje u razvoju i pretilost.

Problem nisu samo ponuđeni proizvodi, nego i poruke koje stoje uz reklamni sadržaj. Navedene poruke „Sendvič za super figuru" ili „Senzacija − prirodno malo kalorija", „Coca-cola Zero" nastoje prikazati proizvode koji su „cool" i „in" za konzumaciju, a uz to stoje i primamljive, poželjne, ali diskutabilne poruke da isti proizvodi ne utječu na figuru i zdravlje konzumenata. S druge strane mladima se nameću razni stilovi, modni savjeti, trendovi koji utječu na kreiranje i stvaranje uzora te usvajanje određenih stilova oblačenja i ponašanja: „5 top kombinacija za krizmu", „Detalji za savršeni look", „Kako do savršenog stila", „Budi modni kreator", „Street

[17] Vidi *Teen*, br. 4., travanj 2015.

[18] Usp. „Debljina: bolest modernog doba", *Nastavni zavod za javno zdravstvo Primorsko-goranske županije*, 3. VII. 2014., http://www.zzjzpgz.hr/nzl/71/debljina.htm, (10. V. 2015.).

Identiteti - kulture - jezici test.indd 253 24.5.2016. 10:00:43

style"[19], „Modna policija", „Proljetni modni hitovi"[20]... Takvi naslovi prezentiraju modne marke, stil, odjeću, cijene i trgovine u kojima se sve ti promovirani proizvodi mogu kupiti.

Pored navedenih tema konzumerizam, moda, stil, ljepota, kozmetika, hrana, šport, postoji jedna zanimljiva rubrika u oba časopisa, a odnosi se na higijenu, samosvijest, spolne odnose i (intimne) potrebe mladih.

U časopisu *Ok* postoje dvije rubrike „SOS" koje se bave zdravstvenim i seksualnim temama. Donosimo nazive rubrika i dio naslova.

Tablica 3.: Prikaz dviju rubrika u časopisu *Ok* o zdravlju i seksualnim odnosima mladih

• SOS za tvoje probleme!	• SOS – najstrože povjerljivo!
• Samo se debljam – pomozite!	• Želim seks! (13 godina)
• Drugačija sam?	• Prvi put! (16 godina)
• Užasno mi ide na živce!	• Dvojbe da li sam gay? (13 godina)
• Ne doživljava me uopće!	• Diram se svaku noć! (14 godina)
• Čudna cura!	• Članak čitateljice: Moj prvi put – maženje uz logorsku vatru! (16)

S obzirom na to da smo naveli podatak da se naklada ovog časopisa prodaje u rasponu 50 – 80 tisuća primjeraka mjesečno u Hrvatskoj i regiji, jasno je da je tekst naveden u tablici 3 posebno zanimljiv za analizu i to ne samo s medijskog i sociološkog aspekta. Djeca i mladi postavljaju pitanja od kojih i sami roditelji često bježe, ali i pitanja koja se trebaju tumačiti kroz edukaciju i osmišljene pedagoške programe. Interesantno je da ove rubrike nisu istaknute u sadržaju te da roditelje, ako dobro ne promotre časopis koji mladi čitaju, ne mogu saznati o kojim je temama riječ. S druge strane, postavlja se pitanje tko su osobe koje odgovaraju djeci na njihove upite jer u tim rubrikama nema ni potpisa ni naznaka tko su osobe koje primaju pisma i odgovaraju na postavljena pitanja.

Naša kvalitativna analiza sadržaja izdvaja neke od tih odgovora. Primjerice, djevojčica od 13 godina zabrinuta je što još nema osjećaje prema drugom spolu, a njezine vršnjakinje imaju i je li ona zbog toga „gay". Slijedi odgovor nepoznata izvora: „Tebe muči puno problema! Budući da imaš samo 13 godina, tek si ušla u razdoblje života kada ti se otkriva spolnost. Normalno je da još nisi sigurna u svoj seksualni identitet. Po svemu sudeći, nisi 'gay'. Iako, nije ni to neka katastrofa, zar ne?"[21]

Na upit djevojčice od 14 godina može li se oboljeti od svakodnevnog masturbiranja, slijedi odgovor: „Nekada su učili mlade ljude da je masturbacija štetna za

[19] Vidi *Ok*, svibanj 2015., broj 280., str. 12. – 96.
[20] Vidi *Teen*, travanj 2015., broj 4., str. 14. – 94.
[21] *Ok*, svibanj 2015., str. 86.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 254 24.5.2016. 10:00:43

zdravlje. No, kao što je znanost potvrdila, masturbacija pomaže u poznavanju vlastite spolnosti i nadasve opušta te i rješava napetosti i frustracija…"[22]

Za razliku od ovog časopisa, u *Teenu* postoji jedna rubrika pod nazivom „Povjerljivo" koja se dotiče sličnih tema vezanih za tijelo, intimu, prijatelje, školu, ljubav i spolne odnose. Na pitanja u ovom časopisu odgovara specijalist psihijatar čije ime, prezime i fotografija stoje u gornjem desnom kutu analizirane rubrike. Međutim, ostaje dilema jesu li odgovori u potpunosti prilagođeni uzrastu djece koja upućuju pisma.

Bitno je znati tko odgovara na poruke i pitanja koja djeca i mladi šalju, jesu li to novinari, psiholozi, pedagozi ili neki drugi stručnjaci. Većina medijskih poruka usmjerena je ka ostvarivanju profita. Vrlo je bitno razumjeti namjeru medijske poruke: želi li autor odgovora poduprijeti zdrav tjelesni i mentalni razvoj djece ili im slati odgovore koje ona žele dobiti. Bitno je da djeca traže odgovore i da vjeruju u ono što dobiju. Smisao nije u tome da im se zabrani pitati, tragati i istraživati, nego u tome kako ih usmjeriti na pravu informaciju te kritičko, analitičko i kreativno razumijevanje medija. Medijska pismenost nije negledanje, nečitanje, neinformiranje, već upravo pozorno čitanje, gledanje i informiranje o medijskim sadržajima i porukama.

Drugim riječima, medijska je pismenost koristan i praktičan okvir, kompleks aktivnosti ili koncept na temelju kojeg možemo kritički analizirati medijske sadržaje identificirajući dva procesa (dekonstruktivan i konstruktivan) i matricu značenja ne samo za pojedine znakove, upotrijebljene u medijskim sadržajima, nego i za višeslojnu simboliku tih sadržaja i poruka. Takav je pristup veoma značajan s aspekta moderne medijske kulture i njezine kritičke uloge.

U oba časopisa postoje rubrike, testovi, analize koje bi trebale pomoći jačanju samosvijesti i slobode pojedinca. Takve su poruke „upakirane" u naslove koje donosimo u 4. tablici.

Tablica 4.: Naslovi tekstova u kojima se nude savjeti za poželjne modele ponašanja

Ok	*Teen*
Voliš li sebe?	World psiho – tako sam živčana. Help!
100% sve o tebi!	Koja je tvoja magična osobina? (test)
Nauči dobiti sve što želiš!	Da li si dosljedna, temeljita, praktična, pametna? (test)
Prije osamnaeste moraš reći nekom „volim te", otputovati izvan Hrvatske, odraditi neki sezonski posao, darovati nešto nekome tebi važnom i zavoljeti svoje tijelo!	
Zapravo je dobro biti drugačiji!	
Poznati o sebi – mrzile smo svoje tijelo!	

[22] *Isto.*

Identiteti - kulture - jezici test.indd 255 24.5.2016. 10:00:43

Navedeni naslovi, kao i tekstovi, promoviraju, eksplicitno i implicitno, određene poželjne načine ponašanja, odnosno modele ponašanja koji će vas učiniti sretnom i kompletnom osobom. Tekstovi obiluju savjetima za estetizaciju tijela i promoviranje hedonističkog koncepta življenja. Testovi koji se nude u časopisima određena su vrsta manipulacije temama i potrebama mladih i izravno i atraktivno privlače pozornost mladih („Voliš li sebe?", „Nauči dobiti sve što želiš!", „Koja je tvoja magična osobina?" i sl.). Takvi testovi i savjeti kreiraju prividne potrebe mladih pa su vrlo upitni s aspekta etičkih i pedagoških kriterija. Prikazani medijski sadržaji eksplicitne su i implicitne ideološke i vrijednosne poruke te snažno utječu na modeliranje pozitivnih stavova prema konzumerističkom konceptu življenja i „celebrity" kulturi.

Časopisi koje smo analizirali ispunjeni su mnoštvom fotografija poznatih osoba iz svijeta mode, filma, glazbe. Naslovne stranice i cijeli časopis otisnut je na masnome papiru, prevladavaju žive boje, fotografije i kratki članci te „flash" vijesti i poruke popraćene fotografijama. Teme koje su najviše zastupljene odnose se na zabavu, javne osobe, „celebrity", ljepotu i izgled, zdravlje. Časopisi sadrže i mnoštvo reklamnoga sadržaja usmjerena najviše na proizvode za ljepotu, markiranu robu i za mobilnu industriju.

Graf 2.: Rubrike i tematske cjeline u analiziranim časopisima

Glavna tema, koja je najviše zastupljena i u oba časopisa, odnosi se na poznate osobe, javne osobe tinejdžerske idole. Najčešće su to strana imena poznatih osoba iz svijeta mode, glazbe, filma, športa. Na prvom su mjestu mlade glazbene zvijezde, američke pop zvijezde, glumci, „celebrity" osobe koje su poznate zbog svoga „imagea", stila i ponašanja. Teme i fotografije obično se odnose na detalje iz njihovih privatnih života, „paparazzo" fotografije, fotografije sa snimanja modnih kataloga i reklama.

Rubrike koje su prikazane u oba najčitanija časopisa kod mladih potvrđuju najzastupljenije navedene teme, a one se odnose prvenstveno na javne osobe iz svijeta

Identiteti - kulture - jezici test.indd 256 24.5.2016. 10:00:43

glazbe, mode, filma, zatim na zabavu, izgled i ljepotu. Sljedeći graf prikazuje koje su od navedenih tema i u kom omjeru zastupljene u analiziranim časopisima. Razvrstali smo ih na sljedeće dominantne žanrove u listovima: ljepota, film, šport, moda, „celebrity".

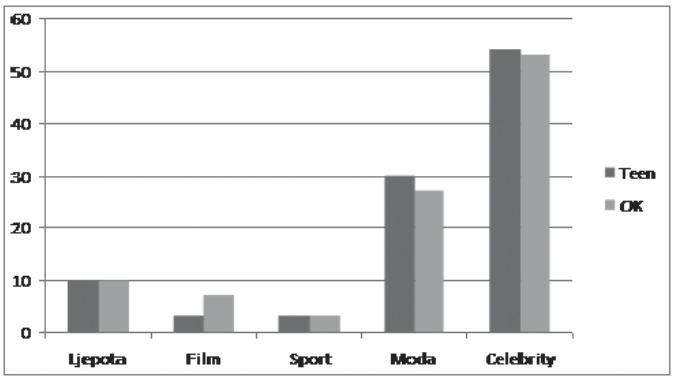

Graf 3.: Najzastupljeniji žanrovi u oba analizirana časopisa

4. Rezultati analize sadržaja

U medijskoj se industriji posljednjih nekoliko godina razvila hipoteza o svjetskoj krizi tiskovnih medija, novina, časopisa. Fokus je stavljen na mlađu populaciju do trideset godina koja je rođena u doba interneta i novih multimedijskih dostignuća te je zanemarila ili gotovo uopće nema naviku čitanja tiskovnih medija. Okosnica ovoj činjenici jesu upravo ova dva medija koji su se pokazali kontradiktornima kako domaćoj tako i svjetskoj medijskoj politici tiskovnih medija.

Prema anketi provedenoj u Hrvatskoj[23], časopis *Ok* drži nakladu između 50 tisuća prodajnih primjeraka pa sve do 80 tisuća prodajnih primjeraka u najboljim mjesecima prodaje. Prema istim podatcima 2008. ovaj je časopis od prodaje zaradio 6,800.000 kuna, a 2009. zaradio je 7,600.000 kuna.[24] U vremenu kada svim tiskovinama u regiji, a i u svijetu, naglo pada naklada ili su u statusu stagnacije, ovi su časopisi za mlade pronašli svoj put i publiku koja iz godine u godinu raste.

Prema podatcima danima u tablicama i grafovima jasno se vidi da su teme koje se ističu i dominiraju u oba časopisa usmjerene isključivo na zabavu, rekreaciju, dokoličarenje, uživanje. Sve su teme usmjerene na razonodu, opuštanje i zabavu. Tekstovi obiluju i savjetima za estetizaciju tijela i elementima za promoviranje

[23] Usp. „Novine koje su pobijedile internet".
[24] *Isto*.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 257 24.5.2016. 10:00:43

hedonističkoga koncepta življenja. Iz analiziranih rubrika jasno se vidi da je zabava u oba časopisa dominantna tema i zauzima najviše teksta, poslije „celebrity" tema. U zabavu su uvršteni kvizovi, vicevi, pisma čitatelja, testovi o poznatim osobama, problemi mladih i povjerljiva pisma. Sljedeća najzastupljenija tema odnosi se na ljepotu i izgled. Ove teme možemo uočiti i u velikom broju reklamnih sadržaja koje časopisi nude, također u intervjuima s poznatim osobama koje govore o modi i stilu, zatim u reklamama za kozmetičke proizvode koji se u časopisu promoviraju u vidu poklona ili reklame, te u tekstovima s različitim modnim savjetima o izgledu, garderobi, stilu, a sve vezano za određene prigode (večernji izlazak, dnevni izlazak, „street style", modna policija, testovi o izboru vlastita stila).

Ovo je istraživanje pokazalo da su teme i naslovi časopisa koncentrirani na potrošačku kulturu, modu i šport. Najveći broj tekstova promovira „celebrity" kulturu i stvara uvjete za kreiranje uzoraka za ponašanje i stvaranje „imidža" što može biti vrlo privlačno djeci i mladima. Na taj se način modeliraju i matrice koje mogu mladima služiti kao obrasci poželjnog ponašanja uklopljena u konzumerističke koncepte življenja.

Završna razmatranja

Kvalitativna analiza sadržaja popularnih časopisa za mlade na prostorima BiH i Hrvatske samo je, na deskriptivnoj razini, ukazala na činjenicu da su mladi izloženi medijskim porukama koje, najvećim dijelom, imaju svoju određenu vrijednosnu strukturu. To znači da mladi u medijima mogu pronaći gotove i veoma atraktivne obrasce za svoje ponašanje i to ne samo kada je riječ o modnim trendovima nego i kada je u pitanju preferiranje životnoga stila – glamur, popularnost, „celebrity" kultura, zabava.

Ovakva situacija ukazuje na potrebu da se mladi pripreme i pouče o medijskom svijetu, odnosno da usvajaju znanja i vještine na temelju kojih će moći analizirati ono što im mediji nude. To podrazumijeva vrlo ozbiljan i analitičan pristup onih društvenih čimbenika koji sudjeluju u procesima socijalizacije. Obrazovne institucije, naravno, u tom su smislu među najbitnijim čimbenicima. Takav pristup povezan je s konceptom moderne medijske pismenosti na temelju koje je moguće da mladi usvoje potrebna znanja i vještine.

Razvijanje medijskoga kritičkoga diskursa kroz razvijanje znanja i stjecanja kompetencija ključan je cilj i interes medijskoga opismenjavanja. Cilj je istaknuti važnost medijskoga odgoja i obrazovanja. Medijska pismenost podrazumijeva sposobnost pristupa, analize i vrjednovanja različitih oblika medijskih poruka. Ovaj koncept uključuje različite kompetencije:

Identiteti - kulture - jezici test.indd 258 24.5.2016. 10:00:44

- *tehnička kompetencija* podrazumijeva sposobnost pristupa medijima i njihovo korištenje
- *kritička kompetencija* odnosi se na razumijevanje medijskih sadržaja i sposobnost njihova tumačenja i analitičku procjenu
- *praktična kompetencija* je sposobnost stvaranja medijskih poruka i njihovu diseminacije.

Medijska kompetencija središnji je pojam medijske pismenosti. Ona uključuje sposobnost izgradnje kritičke svijesti s obzirom na izazove djelovanja medija, posebno novih medija. Medijska kompetencija u obliku kritičke kompetencije bila bi prema tome usmjerena na sposobnost orijentacije, vrjednovanja znanja, dekodiranja znakova i simbola u medijima kako bi mogli razumjeti i primijeniti medijske poruke. Prvi korak u tome jest razvijanje koncepta medijske pismenosti kao modela edukacije koji se odnosi na analizu i kritičko i kreativno korištenje medija i medijskih sadržaja.

Mladi su svakodnevno izloženi različitim medijskim sadržajima. Kako je pokazala i naša analiza, ti su sadržaji zastupljeni i u novinama specijaliziranima za potrebe mladih. Često su ti sadržaji usmjereni na promoviranje konzumerističkoga koncepta i elemenata „celebrity“ kulture tako da mladi u tim sadržajima dobivaju svojevrsne obrasce za kreiranje vlastita ponašanja i odabira idola. Takav kontekst preferira određene komponente iz dominantne ideološke matrice što zahtijeva da se razvije sustav medijskoga obrazovanja. To podrazumijeva, prije svega, uspostavu medijske pismenosti kao modela edukacije za mlade kojim će se omogućiti razvijanje kritičkoga pristupa medijskim sadržajima.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 259 24.5.2016. 10:00:44

Žarko Dugandžić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru
dugandzicz@gmail.com
UDK 314.42(497.6)"1991/1995"
Pregledni članak

RATNI MORTALITET U HERCEGOVAČKO-NERETVANSKOJ ŽUPANIJI OD 1991. DO 1995. (IZRAVNI DEMOGRAFSKI GUBITCI)

Sažetak

Na temelju dostupnih podataka, ali zasigurno i necjelovitih, prikazani su izravni demografski gubitci u Hercegovačko-neretvanskoj županiji tijekom Domovinskoga rata. Analiziran je vremenski i prostorni okvir izravnih demografskih stradanja u razdoblju od 1991. do 1995., po veličini, vremenskoj i prostornoj distribuciji, spolu, starosti, nacionalnoj strukturi i statusu ratnih stradalnika. Na temelju dostupnih podataka utvrđeno je da je Hercegovačko-neretvanska županija imala 4690 izravnih žrtava rata. Od toga broja na muškarce otpada 4059 ili 87 %, a na žene 631 ili 13 %. Žrtve među vojnim pripadnicima iznose 3047, od čega je 30 žena, dok broj civilnih žrtava iznosi 1643, od čega je 601 žena.

Ključne riječi: Hercegovačko-neretvanska županija, Hrvati, Srbi, Bošnjaci, rat, ratni mortalitet, demografski gubitci

WAR MORTALITY IN HERZEGOVINA-NERETVA CANTON FROM 1991 TO 1995. (DIRECT DEMOGRAPHIC LOSSES)

Abstract

On the basis of available, highly probably incomplete, data direct demographic loses in Herzegovina-Neretva Canton during the War for Independence are shown. A spatial and temporal framework of direct demographic sufferings in the period from 1991 to 1995 was analyzed by size, temporal and spatial distribution, gender, age, national structure, and status of the victims. On the basis of available data, it was determined that Herzegovina-Neretva Canton had 4690 direct casualties of war. Of the total sum, 87 % or 4059 were men and 13 % or 631 were women. There were 3047 military victims, of which 30 were women and 1643 civil victims, 601 of which were women.

Key words: Herzegovina-Neretva Canton, Croats, Serbs, Bosniaks, war, war mortality, demographic loss

Identiteti - kulture - jezici test.indd 261 24.5.2016. 10:00:44

Uvod

Predmet ovoga rada je prikaz izravnih demografskih gubitaka tijekom Domovinskoga rata[1] u Hercegovačko-neretvanskoj županiji. Ti demografski gubitci izravna su posljedica srbijanske oružane agresije na Bosnu i Hercegovinu, ali i ratnog sukoba između Armije Bosne i Hercegovine (ABiH) i Hrvatskoga vijeća obrane (HVO-a).

Nemoguće je u potpunosti sagledati društvene i gospodarske posljedice rata ako iz analize izostavimo prikaz šireg povijesno-političkog i demografskog konteksta, napose kada su u pitanju neposredne ratne žrtve, tj. poginuli, ubijeni i umrli zbog posljedica rata te nasilno odvedeni, zatočeni i nestali.

Rat na prostoru BiH, kao jedan od vanjskih čimbenika demografskoga razvoja, izrazito je nepovoljno determinirao dinamički i strukturni razvoj stanovništva Bosne i Hercegovine, a time i Hercegovačko-neretvanske županije (HNŽ) potičući pritom depopulacijske procese u svim njegovim aspektima. Zbog svoje dugotrajnosti, intenziteta i razornosti vrlo se nepovoljno preslikao na demografski razvoj ovoga prostora. Rat je na razvoj stanovništva HNŽ-a utjecao svojim izravnim i neizravnim učincima. Kratkoročni i dugoročni učinci rata međusobno su se prožimali i nadopunjavali čime su se posljedice rata činile još složenijima i teže otklonjivima. Rat je iza sebe ostavio dugotrajne i nepovoljne posljedice izravnih i neizravnih demografskih gubitaka.

HNŽ je dio Federacije Bosne i Hercegovine (FBiH) te dio povijesne regije Hercegovine, a obuhvaća prostor općinâ Čapljina, Čitluk, Jablanica, Konjic, Mostar, Neum, Stolac, Prozor-Rama i Ravno, ukupne površine od 4.401 km². Broj stanovnika na prostoru današnje Hercegovačko-neretvanske županije 1991. godine iznosio je 267.590 stanovnika[2] s prosječnom gustoćom od 60,80 stanovnika po četvornom kilometru dok prema popisu iz 2013. HNŽ (istina, po još preliminarnim rezultatima) ima 236.278 stanovnika s prosječnom gustoćom od 53 stanovnika po četvornom kilometru. Iz toga se može zaključiti da HNŽ i nakon 22 godine ima oko 12 % stanovništva manje u odnosu na 1991. godinu. Današnja demografska slika HNŽ-a,

[1] Jedan dio čitateljstva zasigurno se ne će složiti s nazivom rata u Bosni i Hercegovini, tj. s nazivom Domovinski rat, te s navođenjem 1991. godinu kao godinu početka rata u Bosni i Hercegovini jer smatraju da je spomenuti rat otpočeo tek u travnju 1992., a kao najčešći razlog navodi se kako Bosna i Hercegovina tada još uvijek nije bila proglasila odcjepljenje od Jugoslavije. Ono što je nepobitno jest to da je upravo u južnom dijelu današnje Hercegovačko-neretvanske županije početkom listopada 1991. godine otpočeo rat u Hercegovini. Naime, taj dio južne Hercegovine ondašnje su JNA i TO, kao temeljne komponente OS bivše Jugoslavije, iskoristile kao povoljnu operativnu snagu za rasijecanje najjužnijeg dijela Republike Hrvatske, odnosno južne Dalmacije. A kada su snage JNA i TO doživjele prvi poraz u pograničnom prostoru između Bosne i Hercegovine i Republike Hrvatske kod sela Čepikuće, svoj su bijes i mržnju iskalile na nedužnu narodu južne Hercegovine paleći i uništavajući sela, rastjerujući stanovništvo pa otuda i nastaju prvi prognani i prve izbjeglice. I ne samo to, mnoge ljude odvode u zatočeništvo u Bileću. Upravo među tim zatočenicima nastaju i prve žrtve. Dakle, prve žrtve Domovinskoga rata bili su upravo mještani tog dijela južne Hercegovine.

[2] Vidi *Stanovništvo Federacije Bosne i Hercegovine 1996 - 2006: statistički bilten*, Sarajevo, br. 110., 2008.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 262 24.5.2016. 10:00:44

kao i općenito prostora BiH, u velikoj je mjeri uvjetovana ratnim stradanjima naroda na ovom prostoru i lošom gospodarskom situacijom u poslijeratnim godinama.

Slika 1: HNŽ u sastavu FBiH

Tablica 1: Broj stanovnika HNŽ-a 1991. i 2013. godine po općinama

Red. br.	općine	1991.	2013.	razlika
1.	Čapljina	27.882	28.122	240
2.	Čitluk	15.083	18.552	3.469
3.	Jablanica	12.691	10.580	-2.111
4.	Konjic	43.878	26.381	-17.497
5.	Mostar	126.628	113.169	-13.459
6.	Neum	4.325	4.960	635
7.	Stolac	18.681	14.889	-3.792
8.	Prozor-Rama	19.760	16.297	-3.463
9.	Ravno	1.771	3.328	1.557

Identiteti - kulture - jezici test.indd 263 24.5.2016. 10:00:44

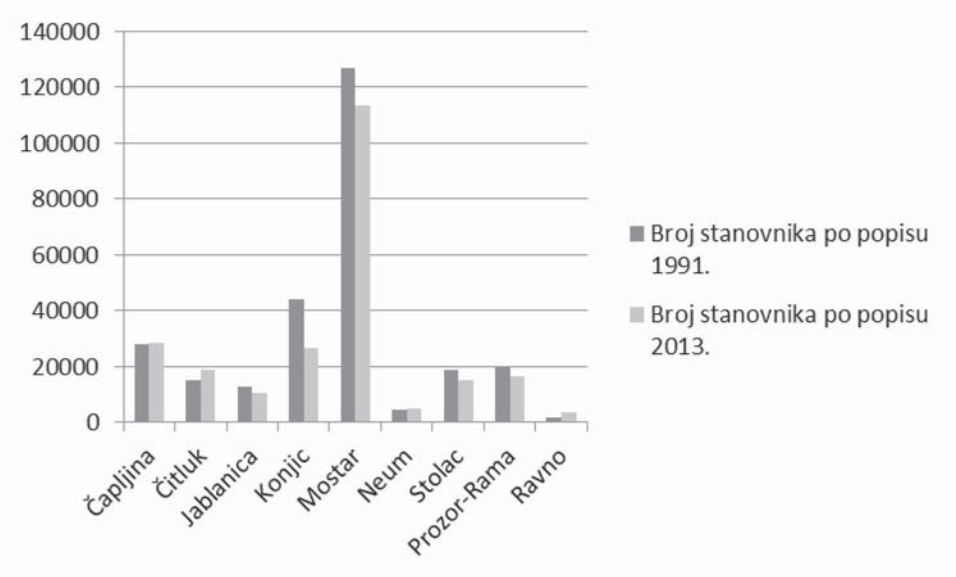

Graf 1: Odnos broja stanovnika po općinama HNZ-a 1991. i 2013. godine

Velik broj općina po popisu iz 2013. godine bilježi pad stanovništva u odnosu na 1991., a općina Konjic u tome prednjači s gubitkom od oko 39,8 % stanovnika u odnosu na 1991. godinu, zatim slijedi općina Mostar koja 2013. ima oko 9,5 % stanovnika manje nego 1991. Istina, postoji i nekolicina općina koje u odnosu na 1991. bilježe nešto veći broj stanovnika, a među njima su općine Čitluk, koja ima oko 23 % stanovnika više nego 1991. godine, te općine Neum i novonastala općina Ravno.

1. Metodološke napomene

Dakako, utvrđivanje ljudskih gubitaka u HNŽ-u tijekom Domovinskoga rata nije samo znanstveno istraživačko nego i civilizacijsko pitanje. Danas raspravljati o ljudskim gubitcima iz Domovinskoga rata kako u Bosni i Hercegovini tako i u HNŽ-u još je uvijek nezahvalan posao. Ljudski gubitci u Domovinskome ratu unatoč određenim procjenama, izračunima i popisima jedna su od najkontroverznijih istraživačkih i, štoviše, najosjetljivijih dnevno-političkih tema. Utvrđivanje visine i strukture izravnih ratnih demografskih gubitaka složen je istraživački posao. Ta složenost, između ostaloga, temelji se na odgovarajućim poteškoćama i ograničenjima koja se odnose na dostupnost, cjelovitost, ali i objektivnost izvora podataka. Dakako, još uvijek nema središnje državne institucije koja bi po jedinstvenom metodološkom obrascu prikupljala podatke o smrtno stradalim i nestalim osobama u Domovinskome ratu u BiH pa tako ni u FBiH, kao i o nestalim

Identiteti - kulture - jezici test.indd 264 24.5.2016. 10:00:44

osobama. Upravo zbog nedostatka sustavna istraživanja i danas se često navode gotovo proizvoljne procjene pri čemu se uvećavaju, umanjuju te prešućuju pojedine kategorije ljudskih gubitaka. Razlog tomu je nepoznavanje činjenica ili pak određene namjere. Najčešće je riječ o osobnim, nacionalnim ili političkim razlozima „jer su stradali i žrtve naše, a počinitelji njihovi". Namjerno preuveličavanje i prešućivanje bilo koje žrtve, odnosno stradalnika Domovinskoga rata, olakšava manipulaciju ljudskim gubitcima. U istraživanjima ljudskih gubitaka svaki narod u BiH daje prednost istraživanju vlastitih žrtava rata zaboravljajući pritom da svaki stradalnik i svaka žrtva Domovinskoga rata ima pravo na pijetet. Zbog toga je jako otežano prikupljanje podataka i njihova znanstvena analiza. Često su u pitanju i proizvoljne procjene, što opet utječe na značaj istraživanja.

Svrha je ovoga istraživanja doći do što točnijih podataka i pokazatelja o poginulim, nestalim i umrlim osobama od posljedica rata u HNŽ-u. Pa i pored toga i u današnje vrijeme postoji mogućnost da stvaran broj poginulih, ubijenih i umrlih stanovnika od posljedica rata u HNŽ-u može biti i nešto drukčiji u odnosu na izneseno. Svakako, te razlike ne bi smjele biti znatnije. Dakako, nije isključeno da će neka buduća istraživanja pokazati nešto veći ili manji broj stradalih nego što u ovom trenutku raspolažemo, a postoji mogućnost da se do potpunih saznanja o žrtvama rata nikada i ne dođe. Istina je i to da se danas vrlo malo pozornosti posvećuje navedenoj problematici.

Što se pak tiče izvora korištenih za istraživanje ove teme, oni nam daju tek osnovne informacije o poginulima, nestalima i umrlima od posljedica rata. No podatci o načinu, okolnostima i počiniteljima stradanja su, izuzev dijela koji se odnosi na hrvatsku nacionalnu komponentu, veoma manjkavi. Ipak, ljudski gubitci najteža su ratna posljedica, prije svega zato jer su nenadoknadivi.

2. Povijesno-politički kontekst Domovinskoga rata u BiH

Nakon Drugoga svjetskoga rata nastala je socijalistička Jugoslavija. Premda je jugoslavenska država bila podijeljena na nacionalne republike, pojedini narodi nisu bili zadovoljni svojim položajem u novoj zajednici. Od 1945. do 1974. državni centralizam i unitarizam omogućili su srpsku hegemoniju i dominaciju na saveznoj razini što je rezultiralo nezadovoljstvom i otporom većine nesrpskih naroda takvu stanju. Godine 1981. na Kosovu započinje pokret Albanaca pod parolom „Kosovo republika", koji su ubrzo ugušile snage sigurnosti i Jugoslavenske narodne armije (JNA). Taj albanski zahtjev samo je rasplamsao srpski nacionalizam nakon čega je otpočela

Identiteti - kulture - jezici test.indd 265 24.5.2016. 10:00:44

homogenizacija srpskog nacionalnog korpusa u SFRJ s namjerom da se rušenjem saveznog Ustava iz 1974. pokuša povratiti njegova hegemonistička pozicija.[3]

Smrću Josipa Broza Tita nestaje autoritativnog vođe, a vlast u zemlji preuzima kolektivno Predsjedništvo s rotirajućim kadrovima. Rukovodstvo SR Srbije pokušava s glasovima pokrajina i Crne Gore uspostaviti majorizaciju ili preglasavanje drugih u Predsjedništvu. „Kako navedeni model nije dao očekivane rezultate, počela je potraga za nacionalnim liderom na republičkoj razini koji će se u pogodnom trenutku uspeti na jugoslavensko kormilo. I ta politika nije prošla bez unutarnjih potresa i obračuna starih i novih kadrova. U sklopu SK Srbije naglo se uspinjao Slobodan Milošević koji je 1986. preuzeo čelnu funkciju u SK Srbije, a s koje će odlučno krenuti u realizaciju memorandumskog projekta srpskih akademika u sprezi sa srpskim radikalima i vojnim vrhom JNA.“[4]

Kada je jednostranački komunistički sustav propao u Europi i kada se bratstvo i jedinstvo pokazalo neodrživim i utopističkim projektom, naslutio se i početak kraja SFRJ koja je stajala na tim temeljima. Na vidjelo su izišli brojni nepomirljivi interesi i stavovi republika i naroda te države. Sve je počelo sukobom interesa, nastavilo se nacionalnom nesnošljivošću i pobunom srpskoga naroda u Hrvatskoj i BiH, prijetnjama i sukobima, a završilo ratom.

Velikosrpska ideja glavni je uzrok rata na prostorima Jugoslavije. „Krivci su za izbijanje i vođenje rata Milošević i njegov režim u sprezi s vrhom JNA.“[5] Memorandum SANU postaje glavni oslonac politike Slobodana Miloševića. Njime zapravo Srbija traži drukčiji oblik jugoslavenske državne zajednice kako bi se čvršće povezali i ujedinili svi Srbi u SFRJ. Memorandumom je nastala ubrzana bipolarizacija političke scene u SFRJ na dvjema stranama. S jedne je strane bila velikosrpska politička scena na čelu sa Slobodanom Miloševićem „pozvanim“ da ispuni povijesnu ulogu stvaranja tzv. Velike Srbije dok su se s druge strane našle sve ostale republike koje su imale svoje puteve i rješenja za prevladavanje krize.

Počinju „mitinzi istine”, praktički se ukidaju autonomne pokrajine, ruše republička i pokrajinska vodstva. U siječnju 1990. razbijena je jedna od najznačajnijih poveznica jugoslavenske države, a to je bio SKJ. Propadanje izvanrednog 14. kongresa SKJ, koji se održavao u Beogradu od 20. do 22. siječnja 1990., značilo je i prestanak jedinstva unutar SKJ. S druge strane, to je omogućilo Slobodanu Miloševiću i srbijanskoj vlasti da uspostavi jači nadzor nad saveznim tijelima vlasti SFRJ. Tako se urušila snaga Partije koja je djelovala više od 80 godina, a 45 je bila na vlasti.

[3] Usp. Rajko Rakić – Branko Dubravica, *Kratki pregled vojnih djelovanja u Domovinskom ratu (1991.–1995.)*, Zagreb, 2009., str. 18.
[4] *Isto*, str. 19.
[5] *Isto*, str. 22.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 266 24.5.2016. 10:00:44

Savez komunista BiH još se dugo borio protiv višestranačja i zalagao za čvrstu i jedinstvenu jugoslavensku federaciju. Prema Izbornom zakonu koji je Skupština SR Bosne i Hercegovine (BiH) donijela u ožujku 1990. bilo je izričito zabranjeno višestranačje na nacionalnoj osnovi, ali je Ustavni sud BiH to osporio pa je 31. srpnja 1990. amandmanima na Ustav omogućeno održavanje prvih slobodnih izbora. Tako je u Sarajevu 26. svibnja 1990. održana osnivačka skupština Stranke demokratske akcije (SDA) na čelu s Alijom Izetbegovićem. Potom je, također u Sarajevu, 12. srpnja 1990. osnovana Srpska demokratska stranka (SDS)[6] na čelu s dr. Radovanom Karadžićem, a 18. kolovoza 1990., opet u Sarajevu, održan je Prvi opći sabor Hrvatske demokratske zajednice (HDZ). Za predsjednika je izabran dr. Davor Perinović koji na čelu stranke ostaje kratko, tj. do 7. rujna 1990. kada je za vršitelja dužnosti predsjednika HDZ-a BiH imenovan novinar iz Sarajeva Stjepan Kljujić.[7] Na sjednici Glavnog odbora HDZ-a BiH održanoj 15. ožujka 1992. u Bugojnu Kljujića je naslijedio dr. Milenko Brkić.[8]

Dan uoči smjene na vrhu kolektivnog Predsjedništva SFRJ 14. svibnja 1990., vojni vrh oružanih snaga donosi tajnu odluku o oduzimanju oružja TO Hrvatske i Slovenije i stavljanja pod nadzor JNA.[9] Uskoro, na temelju navedene zapovijedi SSNO-a i odluke Predsjedništva SR BiH od 19. listopada 1990., oružje Teritorijalne obrane SR BiH povučeno je u skladišta JNA. Time je JNA osigurala monopol na nasilje u SFRJ, a sekretar saveznog Sekretarijata za narodnu obranu SFRJ general Veljko Kadijević „čuvar jedinstvene države i političkog sustava", izjavio je da je Teritorijalna obrana bila „jedna velika podvala"[10].

Prvi višestranački izbori u BiH provedeni su 18. studenoga 1990. godine. SDA na republičkoj razini dobiva 86 od 240 zastupničkih mjesta u dvama domovima Skupštine BiH i time postaje politička organizacija s najviše izbornih mandata. SDS dobiva 72 mandata, HDZ 44, SKBiH-SDP 14, SRSJ 12 i ostali 12 mandata.[11] Vijeće ministara Europske zajednice priznalo je 6. travnja 1992. SR BiH, a dan poslije BiH priznaju SAD, Austrija i Republika Hrvatska.[12]

Dolaskom na vlast u Srbiji Slobodan Milošević je na temelju programa SANU počeo poticati javne rasprave o položaju Srba na Kosovu, u Hrvatskoj i BiH.[13] Tako je postupno stvaran tzv. masovni pokret građana Srbije i Crne Gore koji su najpoznatiji

[6] Usp. Ivo Lučić, *Uzroci rata: Bosna i Hercegovina od 1980. do 1992. godine*, Zagreb, 2013., str. 260.
[7] Usp. *isto*, str. 270.
[8] Usp. *isto*, str. 357.
[9] Usp. *isto*, str. 25.
[10] Ivo Lučić, „Bosna i Hercegovina od prvih izbora do međunarodnog priznanja", *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, god. XL., 2008., br. 1, str. 118.
[11] Usp. Jakša Raguž, „Pabirci iz arhiva SDA Stolac", *Stolačko kulturno proljeće*, god. VII., 2008., str. 116.
[12] Usp. I. Lučić, *Uzroci rata...*, str. 369.
[13] Usp. R. Rakić – B. Dubravica, *n. dj.*, str. 35.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 267 24.5.2016. 10:00:44

po mitinzima (zvali su ih mitinzi istine ili antibirokratska revolucija) na kojima su se služili raznim neistinama, iskrivljenim i izmišljenim podatcima o svojoj ugroženosti. Cilj takvih masovnih pokreta bila je nacionalna mobilizacija srpskoga i crnogorskoga naroda i politička eliminacija Miloševićevih protivnika. Tim je metodama Slobodan Milošević vrlo brzo uspio u svojim namjerama, a svoje je planove obznanio na Kosovu 28. lipnja 1989. prigodom obilježavanja 600-te obljetnice Kosovske bitke kada je izjavio da će „Srbi ostati u Jugoslaviji"[14].

Pobuna dijela građana srpske narodnosti u BiH imala je temeljni cilj: onemogućiti stvaranje samostalne BiH i preusmjeriti tijek događaja. U skladu s tim srbijanski su političari podupirali stvaranje „Velike Srbije", proširene na zapad, na dijelove Hrvatske i BiH. Dio građana srpske narodnosti u BiH u potpunosti se poistovjetio s tom nacionalističkom velikosrpskom politikom i prema njoj je bio uglavnom dodvorljiv i ponizan dajući joj bezuvjetnu potporu.

Na prostoru BiH pobunjenici su oružanim akcijama na područjima na kojima su činili većinu stanovnika stvorili uporišta iz kojih su, uz pomoć JNA, krenuli u agresiju.

Rat u BiH biva potaknut velikosrpskim idejama i teritorijalnim pretenzijama suvremene srpske države (u okviru jugoslavenske državne zajednice) prema prostoru BiH. Strategijski cilj agresije na BiH bio je povezivanje „svih srpskih zemalja" i stvaranje tzv. Velike Srbije. Takve ratne ciljeve službeno je iznosio Slobodan Milošević početkom 1991. godine. U ostvarivanju te politike služili su se najokrutnijim metodama kao što su etnocid, kulturocid, masovna silovanja, osnivanje sabirnih logora i zatvora, masovna protjerivanja nesrpskog stanovništva, odnosno genocid i etničko čišćenje.

Najvažniji razlog agresije na BiH bila je nemogućnost očuvanja centralističke vlasti i izgradnja čvrste federacije što bi srpskom vrhovništvu omogućavalo put za ostvarenje potpune srpske hegemonije. Razlike u konceptu reforme jugoslavenske države koncem 80-ih i početkom 90-ih godina 20. st. neumitno su morale rezultirati političkim i vojnim sukobima.

U jesen 1991. provoditelji velikosrpskoga programa usmjerili su vojne snage na jug Republike Hrvatske. Nositelji agresije i na tom području bili su JNA, TO Srbije i Crne Gore te BiH potpomognuti raznim paravojnim postrojbama i skupinama s četničkim obilježjima. Agresor je na raspolaganju imao 4. korpus, dijelove 37. užičkog korpusa, 2. titogradskog korpusa JNA, snage ratnog zrakoplovstva iz zračne luke u Mostaru i Titogradu te 9. vojnopomorski sektor JRM u Kumboru. Za koordinaciju napada na jug RH ustrojena je 2. operativna grupa (OG) neprijateljskih snaga. Prema agresorovu operativnome planu napada glavne su snage nastupale u smjeru Trebinje

[14] *Isto*, str. 36.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 268 24.5.2016. 10:00:44

– Dubrovnik, a pomoćne u smjeru Herceg Novi – Cavtat – Dubrovnik.[15] Istodobno se napad planirao i izvodio na dvama pomoćnim taktičkim smjerovima Vjetrenica – Slano i Ravno – Čepikuće – Ston.[16] Neprijatelj je svoje snage pokrenuo iz Crne Gore prema Popovu polju 17./18. rujna 1991. To je bio početak rasporeda njegovih snaga za napad na jug RH. Nakon 23./24. rujna pokrenuo je i ostale snage za napad na Konavle i Dubrovnik.[17] Napad je počeo 1. listopada istodobno na cijelom jugu u zaleđu Čepikuća i Slanoga te kroz Konavle prema Dubrovniku. „Neprijatelj je 1. listopada 1991. pokrenuo motoriziranu kolonu iz Ravnoga (jugoistočna Hercegovina) jačine oko 500 do 600 ljudi s ciljem izbijanja na granicu RH prema Čepikuću"[18]. Agresor je tom prilikom doživio težak poraz poslije čega se morao povući u prostor Ravnoga nad čijim je žiteljima Hrvatima nastavio teror. Stanovništvo je izbjeglo i prognano, a neki su odvedeni i u zatočeništvo. Tako je Ravno bilo prvo selo s hrvatskim pučanstvom u BiH koje su velikosrpske snage zapalile i srušile. Tek osam mjeseci poslije Ravno i ostali dio Hercegovine, južno od Popova polja, oslobodile su hrvatske snage u akciji za oslobađanje juga Hrvatske.[19]

Slika 2.: Spaljene i uništene kuće u selu Ravno u listopadu 1991.

[15] Usp. Marinko Ogorec, *Hrvatski domovinski rat 1991.-1993.*, Rijeka, 1994., str. 105.
[16] Usp. *isto*, str. 105.
[17] „Taj najjužniji dio Hrvatske predstavljao je jednu od dvije operacijske osnovice za napad na gravitacijsku stožernu točku Slano – Ploče, odnosno bilo je to područje s kojega su snage jugoarmije trebale podići središnjoj Dalmaciji i Splitu. Druga operacijska osnovica za provedbu iste zadaće bio je Mostar i njegovo šire okružje." Davor Domazet Lošo, *Hrvatski domovinski rat 1991.-1995.: strateški pogled*, Zagreb, 2010., str. 184.
[18] R. Rakić – B. Dubravica, *n. dj.*, str. 162.
[19] Kao prva civilna žrtva Domovinskoga rata u BiH vodi se Jozo Stanković, 61-godišnjak kojeg su neprijateljski vojnici ubili u selu Ravno.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 269 24.5.2016. 10:00:44

Inače, uzroci i posljedice srbijanske oružane agresije na BiH te nesretan međusoban sukob Armije BiH i HVO-a jedan su od najvažnijih aspekata koje je nužno poznavati za razumijevanje visokih demografskih gubitaka tijekom Domovinskoga rata. Zbog svoje veličine, strukture i prostornoga razmještaja, demografski su gubitci dobar pokazatelj smjera, jačine, karaktera i posljedica rata.

Između idejno-političkih i povijesnih korijena, uzroka i ciljeva rata u BiH i visine izravnih demografskih gubitaka postoji izrazita uzročno-posljedična povezanost. Ta se povezanost osobito dobro vidjela baš na području HNŽ-a. Naime, prostor BiH u svim varijantama srbijanskog ekspanzionizma prema zapadu trebao se naći u okvirima velikosrpske države. Pritom se ponajmanje vodilo računa o povijesnoj, kulturnoj i civilizacijskoj baštini toga prostora, njegovim granicama, etničkom sastavu stanovništva kao i o njegovoj državno-pravnoj pripadnosti. U pozadini ideoloških polazišta agresije na BiH bila je namisao kako staviti pod nadzor jedno od, u geostrategijskom smislu, najznačajnijih područja.

Ratni ciljevi srbijanskoga i armijskoga vodstva trebali su se ostvariti udarom JNA i srpskih pobunjenika u BiH koje je JNA od samoga početka svesrdno podupirala i naoružavala. Dugotrajnost i intenzitet Domovinskoga rata na području BiH, a time i u HNŽ-u, uzrokovali su izravne sukobe zaraćenih strana, što je dovelo do velikih ljudskih gubitaka i među vojnicima i među ostalim stanovništvom.

Nepomirljive ideologije politički i vojni interesi suprotstavljenih strana u ratnom sukobu umnožili su ljudske gubitke. Represija i teror prema nenacionalnom stanovništvu rezultirali su velikim gubitcima stanovništva, mnogobrojnim pojedinačnim i masovnim ubojstvima, pa čak stradanjima u logorima.

3. Nacionalna struktura stanovništva HNŽ-a 1991. godine

Prema popisu stanovništva 1991. godine Hercegovačko-neretvanska županija (HNŽ) brojila je 267.590 stanovnika. Od toga je stanovnika hrvatske nacionalnosti bilo 109.616 ili 40,96 %, srpske nacionalnosti 38.911 ili 14,54 %, Bošnjaka 100.070 ili 37,39 % te ostalih 21.144 ili 7,11 %.

Tablica 2.: Nacionalni sastav općina HNŽ-a 1991.

Općine	uk. broj stanovnika					u %			
		Hrvati	Srbi	Bošnjaci	ostali	Hrvati	Srbi	Bošnjaci	ostali
Čapljina	27.882	14.969	3.753	7.672		53,69	13,46	27,52	5,33
Čitluk	15.083	14.823	19	111		98,28	0,13	0,74	0,85
Jablanica	1.2691	2.291	504	9.099		18,05	3,97	71,7	6,28
Konjic	43.878	11.513	6.620	23.815		26,24	15,09	54,28	4,39

Identiteti - kulture - jezici test.indd 270 24.5.2016. 10:00:44

Mostar	126.628	43.037	23.846	43.856		33,99	18,83	34,63	12,55
Neum	4.325	3.792	207	190		87,68	4,79	4,39	3,14
Prozor-Rama	19.760	12.259	45	7.226		62,04	0,23	36,57	1,16
Ravno		774							
Stolac	18.681	6.188	3.917	8.101		33,12	20,97	43,3	2,61

Prema popisu stanovništva iz 1991. godine vidljivo je da je u pet općina i gradova (Čapljina, Čitluk, Neum, Prozor i Ravno) ove županije što apsolutnom, što relativnom većinom prevladavalo stanovništvo hrvatske nacionalnosti. U preostale četiri općine i grada (Mostar, Jablanica, Konjic i Stolac) bilo je većinsko bošnjačko stanovništvo. Na prostoru današnjeg HNŽ-a nije bilo općina i gradova s većinskim srpskim stanovništvom. U gradovima i općinama s većinskim hrvatskim stanovništvom 1991. godine živjelo je 46.617 stanovnika hrvatske nacionalnosti te su predstavljali 68,7 % ukupne populacije u tim općinama. U navedenim općinama i gradovima živjelo je 4.024 ili 5,93 % stanovnika srpske nacionalnosti, 15.199 ili 22,40 % Bošnjaka te ostalih 1.994 ili 2,94 %. Administrativne jedinice u kojima su Hrvati bili većina brojile su 67.824 stanovnika ili 25,14 % populacije HNŽ-a.

U gradovima i općinama s većinskim bošnjačkim stanovništvom 1991. godine živio je 84.871 stanovnik bošnjačke nacionalnosti, što je činilo 42,04 % ukupne populacije u tim općinama. U tim općinama i gradovima živjelo je34.887 Srba ili 17,28 %, Hrvata 63.029 ili 31,22 % te ostalih 19.097 ili 9,46 %. Administrativne jedinice u kojima su Bošnjaci bili većina imale su sveukupno 201.878 stanovnika ili 74,85 % populacije HNŽ-a.

4. Izravni demografski gubitci

Analizirajući do sada objavljene izvore podataka[20], utvrdili smo da je kao izravan demografski gubitak tijekom Domovinskoga rata u Hercegovačko-neretvanskoj županiji evidentirana 4.821 osoba. Gledano prema statusu, njih 3.235, ili 67 %, vojnici su, odnosno branitelji poginuli, nestali ili umrli od posljedica rata dok je od posljedica rata poginulo, nestalo i umrlo1.586 civila ili 33 %. Uzmemo li navedene brojke kao temelj za daljnji tijek istraživanja, možemo procijeniti da je tijekom Domovinskoga rata zbog posljedica rata u HNŽ-u poginulo, nestalo ili umrlo približno 0,5 % ukupnoga stalnoga stanovništva HNŽ-a iz popisa 1991. godine.

[20] Vidi Šimun Musa (ur.), *Spomenica poginulim i nestalim braniteljima HVO-a*, Mostar, 2000.; Ivan Šarčević (ur.), *Ubijeni i nestali Hrvati*, Sarajevo, 2008.; Mirsad Tokača, *Bosanska knjiga mrtvih*, Sarajevo, 2012.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 271 24.5.2016. 10:00:44

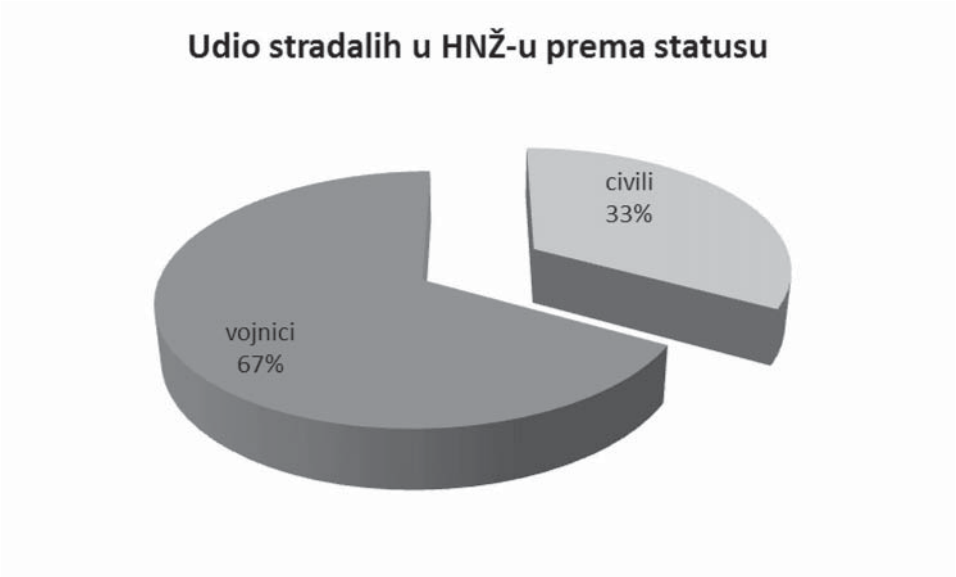

Graf 2.: Udio stradalih u HNŽ-u po statusu

Prostorna distribucija poginulih, ubijenih i umrlih pokazuje izrazitu prostornu selektivnost što je posljedica različitog prostornog intenziteta ratnih aktivnosti. Tako 54 % smrtno stradalih dolazi s prostora općine Mostar što govori o intenzitetu borbenih aktivnosti u toj općini (tablica 3, grafikon 3).

Tablica 3.: Prostorna distribucija stradalih u HNŽ-u (1991. – 1995.).[21]

		muškarci			žene			
Red. br.	općina	civili	vojnici	ukupno	civili	vojnici	ukupno	ukupno
1.	Čapljina	65	174	238	30	1	31	275
2.	Čitluk	5	47	52	0	0	0	52
3.	Jablanica	42	188	230	35	2	37	268
4.	Konjic	135	732	867	114	11	125	991
5.	Mostar	591	1.741	2.332	243	35	278	2.598
6.	Neum	1	12	13	1	0	1	14
7.	Stolac	49	96	145	52	0	52	197
8.	Prozor-Rama	126	218	344	72	5	77	424
9.	Ravno	0	2	2	0	0	0	2
10.	Ukupno	1.014	3.210	4.223	547	54	601	4.824

[21] Preuzeto iz: Š. Musa, *n. dj.*; I. Šarčević, *n. dj.*; M. Tokača, *n. dj.*

Identiteti - kulture - jezici test.indd 272 24.5.2016. 10:00:44

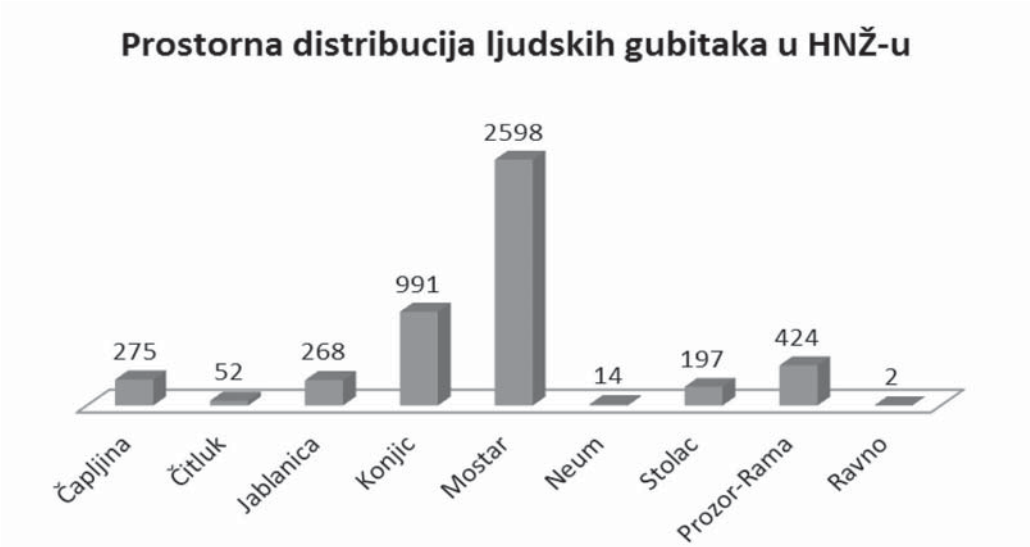

Graf 3.: Prostorna distribucija ljudskih gubitaka u HNZ-u

Iz navedenog je vidljivo da je najveći broj stradalnika s područja općina Mostar i Konjic, odnosno 74 % svih stradalih u HNŽ-u: iz općine Mostar 53,85 % stradalih i 20,54 % iz općine Konjic. Treba napomenuti da nije zanemariva korelacija između mjesta stradanja i mjesta stanovanja, odnosno da su stradanja uglavnom vezana za mjesto stanovanja ili bližu regiju.

Kada je u pitanju vremenska distribucija poginulih, ubijenih i umrlih od posljedica rata u HNŽ-u, njih 3.928, ili 85 %, stradalo je 1992. i 1993. godine. Odnosno, godine 1992. stradale su 1.483 osobe, ili 32 %, a 1993. godine 2.445 ili 53 % svih žrtava rata.

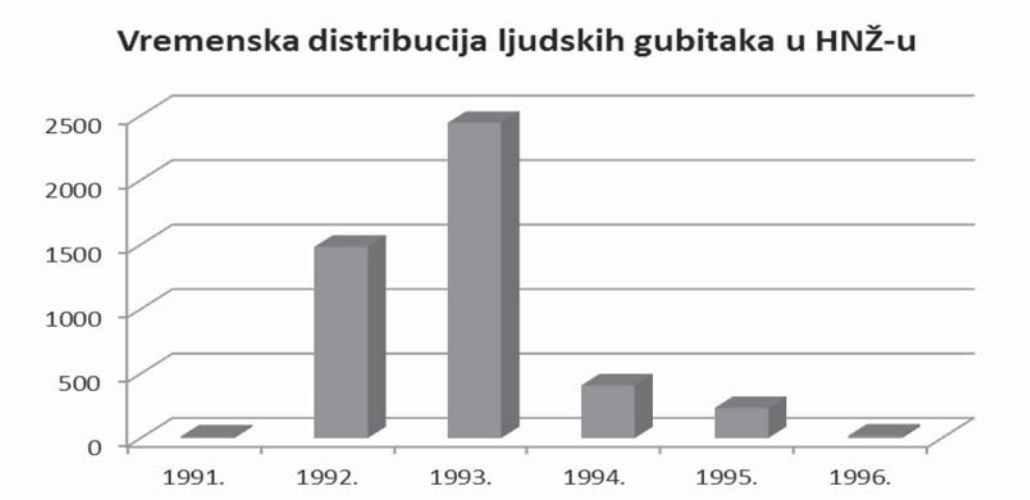

Graf 4.: Vremenska distribucija ljudskih gubitaka u HNŽ-u

Identiteti - kulture - jezici test.indd 273 24.5.2016. 10:00:44

5. Dobno-spolna struktura stradalih u HNŽ-u

Sa stajališta utjecaja izravnih demografskih gubitaka na razvoj stanovništva HNŽ-a vrijedno je istaknuti i neka strukturna obilježja ratnog mortaliteta. U tom je kontekstu od najvećeg značenja njihova dobna struktura koja nesumnjivo pokazuje vrlo visok stupanj starosne selektivnosti stradalih. Najveća koncentracija stradalih je u rasponu od 20. do 40. godine života, što čini 50,65 % ukupnog broja ubijenih, odnosno poginulih, nestalih i umrlih od posljedica rata u HNŽ-u. Više je nego jasno da se tako visok broj i udjel stradalih u tim dobnim skupinama nesumnjivo mora preslikati i na određene procese u reprodukciji, ali i na radne aktivnosti stanovništva HNŽ-a. Naime, riječ je o fertilnim, radno najsposobnijim te najznačajnijim dobnim skupinama stanovništva te županije, čiji je gubitak teško nadoknadiv, napose u ionako složenim i nepovoljnim demografsko-strukturnim i demografsko-reprodukcijskim procesima kakvi postoje u razvoju HNŽ-a.

U spolnoj strukturi smrtno stradalih u HNŽ-u prevladavaju muškarci jer su oni i najzastupljeniji u mobilizacijskom procesu. Od ukupnog broja poginulih, nestalih i umrlih, udio muškaraca iznosi 88 %. Od ukupnog broja stradalih muškaraca njih 76 % stradali su kao vojnici, a 24 % kao civili. Od ukupnog broja stradalih 12 % čine žene, a od ukupnog broja stradalih žena njih je 91 % stradalo kao civili, a 9 % kao vojnici. U HNŽ-u imamo i najveći udio žena u civilnim žrtvama rata na razini BiH tijekom Domovinskoga rata (tablica 4, grafikon 4).

Tablica 4.: Broj stradalih muškaraca i civila prema statusu u općinama HNŽ-a[22]

		muškarci			žene			
Red. br.	općina	civili	vojnici	ukupno	civili	vojnici	ukupno	ukupno
1.	Čapljina	65	174	238	30	1	31	269
2.	Čitluk	5	47	52	0	0	0	52
3.	Jablanica	42	188	230	35	2	37	267
4.	Konjic	135	732	867	114	11	125	992
5.	Mostar	591	1.741	2.332	243	35	278	2.610
6.	Neum	1	12	13	1	0	1	14
7.	Stolac	49	96	145	52	0	52	197
8.	Prozor-Rama	126	218	344	72	5	77	421
9.	Ravno	0	2	2	0	0	0	2
10.	Ukupno	1.014	3.210	4.223	547	54	601	4.824

[22] Preuzeto iz: Š. Musa, *n. dj.*; I. Šarčević, *n. dj.*; M. Tokača, *n. dj.*

Identiteti - kulture - jezici test.indd 274 24.5.2016. 10:00:44

Graf. 5.: Udio poginulih žena i muškaraca u HNZ-u

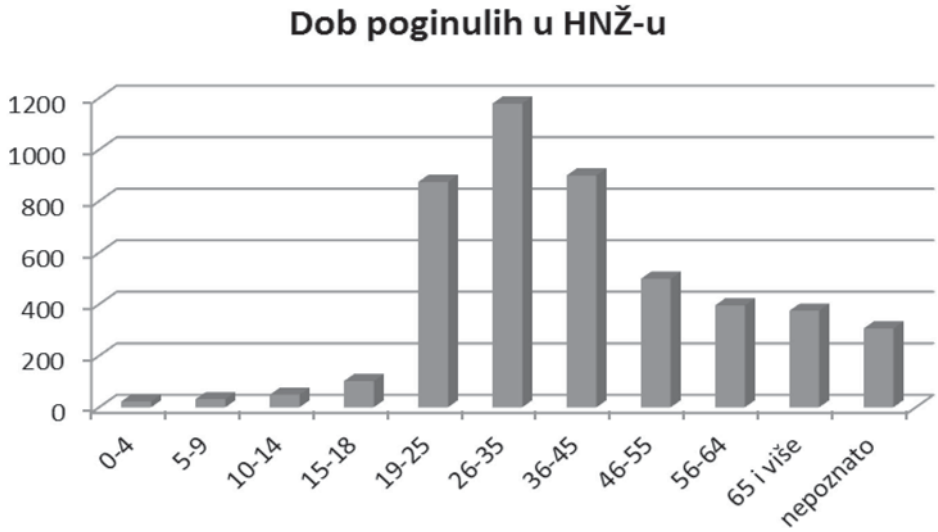

Graf 6.: Dob stradalih u HNŽ-u

Što se tiče nacionalne strukture najveći je broj stradalih Bošnjaka 2.762 ili 57 %, Hrvata 1283 ili 27 %, Srba 736 ili 15 % te ostalih 40 ili 0,8 %.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 275 24.5.2016. 10:00:44

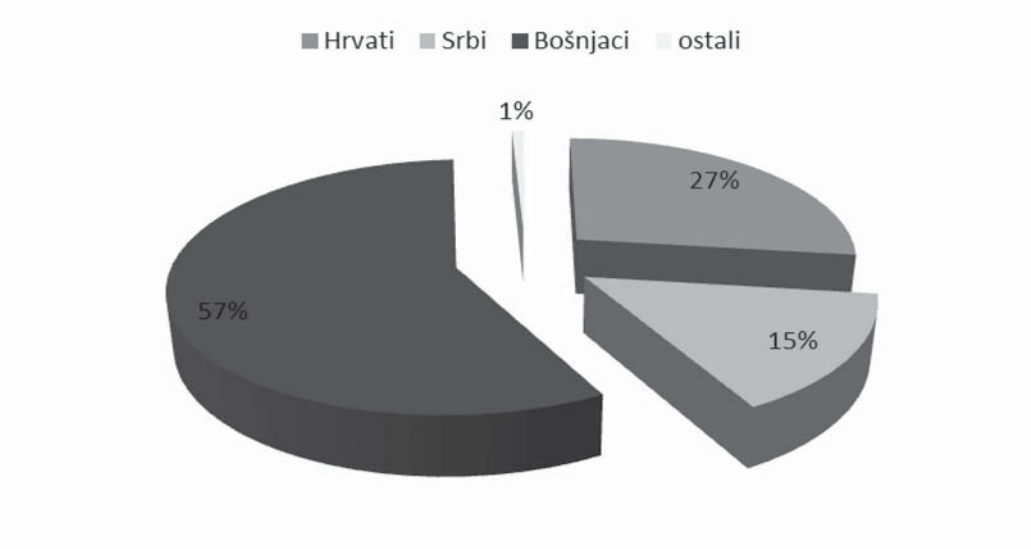

Graf 7.: Udio stradalih prema nacionalnosti u HNŽ-u

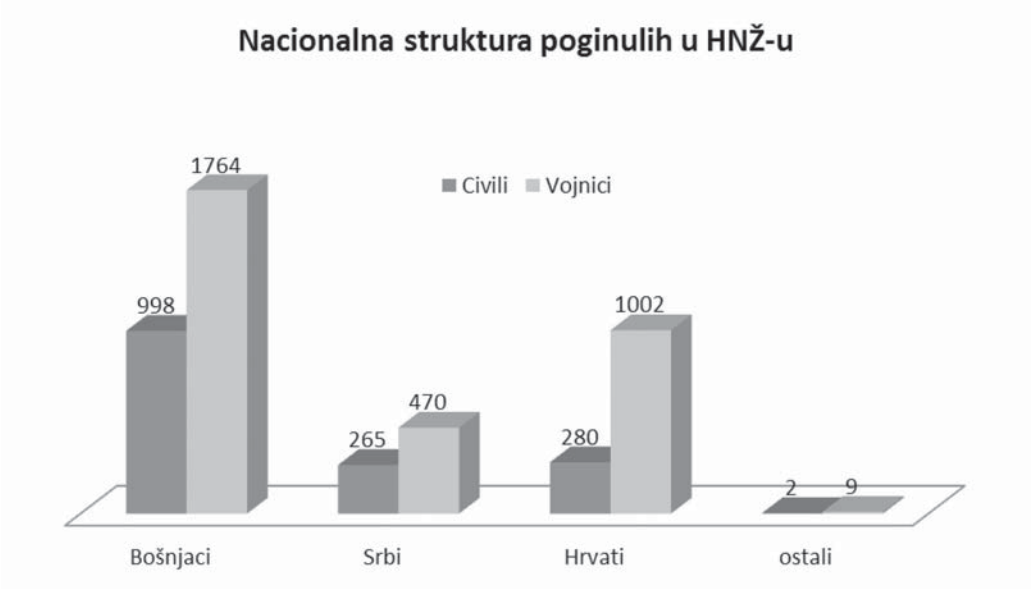

Graf 8.: Nacionalna struktura stradalih u HNŽ-u

Identiteti - kulture - jezici test.indd 276 24.5.2016. 10:00:44

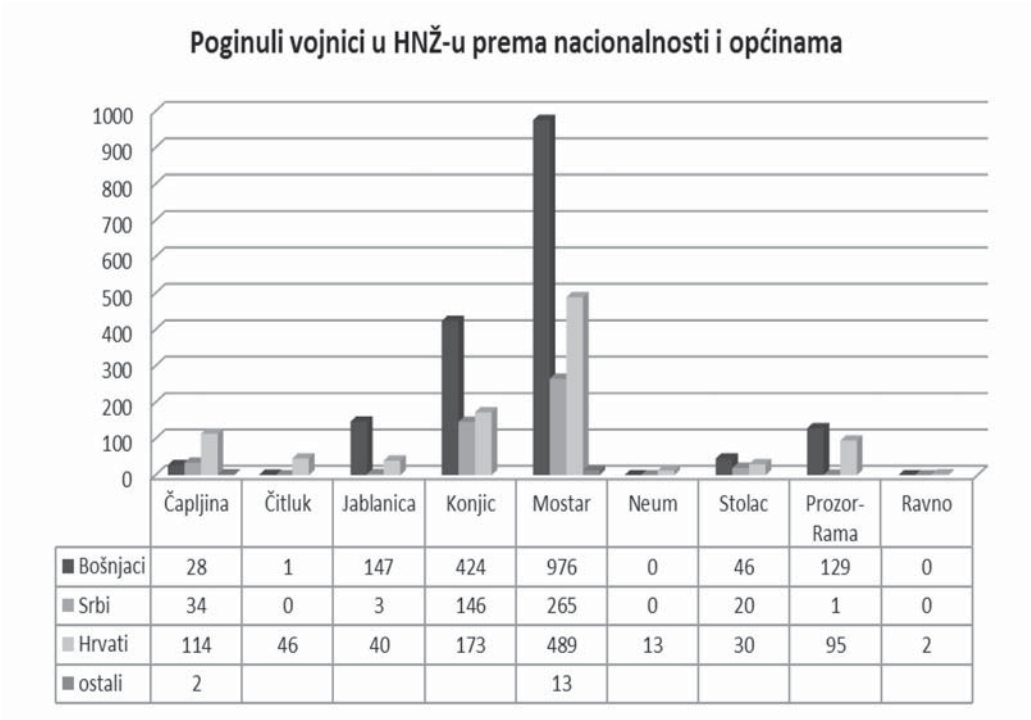

	Čapljina	Čitluk	Jablanica	Konjic	Mostar	Neum	Stolac	Prozor-Rama	Ravno
Bošnjaci	28	1	147	424	976	0	46	129	0
Srbi	34	0	3	146	265	0	20	1	0
Hrvati	114	46	40	173	489	13	30	95	2
ostali	2				13				

Graf 9.: Prostorna distribucija poginulih vojnika prema nacionalnosti u HNŽ-u

Među vojnicima najveći je broj stradalih Bošnjaka 1.751 ili 54 %, Srba 469 ili 14,48 %, Hrvata 1.002 ili 30,95 %, te ostalih 15 ili 0,46 %. Mostar je općina s najvećim brojem stradalih vojnika među svima trima narodnostima.

Među civilima najviše je stradalih Bošnjaka 1.012 ili 64,87 %. Slijede žrtve među Hrvatima 282 ili 18,07 % te 266 Srba ili 17,05 %. I prema ovom parametru općina Mostar broji najveći broj stradalih među svima trima narodima s tim da su za Hrvate općine Konjic i Mostar bile jednako pogubne po broju žrtava, njih 89 (grafikon 10).

Identiteti - kulture - jezici test.indd 277 24.5.2016. 10:00:44

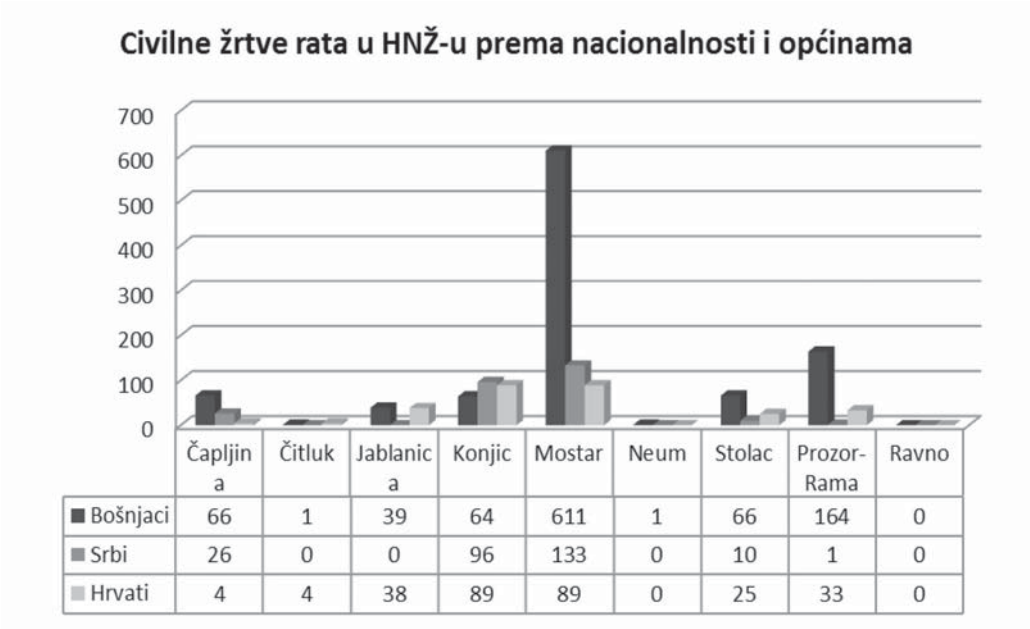

	Čapljina	Čitluk	Jablanica	Konjic	Mostar	Neum	Stolac	Prozor-Rama	Ravno
Bošnjaci	66	1	39	64	611	1	66	164	0
Srbi	26	0	0	96	133	0	10	1	0
Hrvati	4	4	38	89	89	0	25	33	0

Graf 10.: Stradali civili prema nacionalnosti i općinama HNŽ–a

6. Izravni demografski gubitci u HNŽ-u i njihove značajke

Tijekom Domovinskoga rata u HNŽ-u bio je relativno visok udio stradalih civila koji iznosi čak 33 % od ukupnih izravnih demografskih gubitaka, što nedvojbeno upućuje na to da se vojne operacije nisu odvijale samo duž prve crte bojišnice nego su ratnim razaranjima i stradanjima bila zahvaćena i područja udaljenija od prve crta razdvajanja. Od ukupnog broja izravnih demografskih gubitaka njih devedeset četvero, ili 1,9 %, bila su djeca.

Sama struktura izravnih demografskih gubitaka dovela je i do još većeg poremećaja u dobno-spolnoj strukturi stanovništva HNŽ-a te još više pojačala neravnotežu u prostornom razmještaju naseljenosti. Posljedica je to jasno izražene selektivnosti ratnoga mortaliteta prema spolu i dobi. Drugim riječima, u ratovima bitno više stradavaju muškarci (zbog većega sudjelovanja u vojnim postrojbama), i to u dobi između 20. i 40. godine života (vojni obveznici). Premda ne raspolažemo svim relevantnim pokazateljima, potvrdu potonje tvrdnje možemo pronaći u dobno-spolnoj strukturi poginulih i nestalih branitelja. Nešto više od polovine poginulih, umrlih i nestalih branitelja imalo je u trenutku stradavanja (smrti/nestanka) između 20 i 40 godina, dakle, nalazilo se u najpovoljnijoj reprodukcijskoj i radnoj životnoj dobi. Utjecaj diferencijalnoga ratnoga mortaliteta muškoga stanovništva na razvoj spolne

Identiteti - kulture - jezici test.indd 278 24.5.2016. 10:00:44

strukture stanovništva HNŽ-a mora se jasno vidjeti i u porastu općega koeficijenta feminiteta stanovništva HNŽ-a, što jasno implicira produbljenje spolne neravnoteže s dalekosežnim posljedicama za kretanje nupcijaliteta i fertiliteta.

Zaključak

Rat na prostoru HNŽ-a prouzročio je velika demografska, ali i materijalna razaranja. Uništena je stambena, komunalna, prometna i ostala infrastruktura. Rat je uzrokovao dugotrajne i nepovoljne posljedice koje se očituju u izravnim i neizravnim demografskim gubitcima. Došlo je do velikih i naglih poremećaje u domeni prirodnog, ali i ukupnog kretanja stanovništva ove županije.

Ovim se istraživanjem pokazalo da izravni demografski gubitci u HNŽ-u iznose 4.821 žrtvu. Od navedena broja 33 % odnosi se na civilne, a 67 % na vojne pripadnike. Tijekom rata u HNŽ-u primjećuje se njegova vremenska, ali i prostorna selektivnost. Ukupno 85 % žrtava rata, poginulih, nestalih i umrlih, stradalo je 1992. i 1993. godine. Kada gledamo prostornu selektivnost, više od 74 % stradalih dolazi s prostora općina Mostar i Konjic. Kada je u pitanju udio stradalih prema nacionalnoj strukturi, onda najveći udio stradalih dolazi iz reda Bošnjaka, oko 57 %, zatim Hrvata 27 % te Srba 15 %.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 279 24.5.2016. 10:00:45

Marija Putica

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru
marija.putica@tel.net.ba
UDK 316.77:659
Stručni članak

STORYTELLING U ULOZI NOSITELJA IDEOLOGIJE PROMJENE

Sažetak

U radu se analizira i kroz praktične primjere predstavlja primjena *storytellinga* kao najpogodnijeg nositelja ideologije uvjeravanja i promjene. Tijek primjene predstavljen je od njegova nastanka u filmskoj industriji, preko masovnih medija do virtualne stvarnosti. Pojašnjeno je kako *storytelling* postaje dio panoptičkog pogleda i sudjelovanja u hegemoniji moći na način da osigurava kako pravila ponašanja, tako i pedagogiju promjene. U ovom je radu *storytelling* predstavljen kao čuvar pamćenja i nositelj strateškoga projekta jer posjeduje moć koja se ne ogleda u kontroli i disciplini, već u kolektivnoj priči i pamćenju.

Ključne riječi: *storytelling*, ideologija, pamćenje, promjena, moć, filmska industrija, masovni mediji, računalne igre

STORYTELLING AS THE BEARER OF THE CHANGE IDEOLOGY

Abstract

In the paper the author analyses and presents through practical examples the use of storytelling as the bearer of the persuasion and change ideology. The course of usage is presented through its inception in film industry, mass media to virtual reality. The author has explained how storytelling became part of the panoptic view and participation in the hegemony of power in such way that it assures the rules for behaviour as well as the pedagogy of change. In this paper storytelling is presented as the memory keeper and bearer of strategic project because it possesses the power which cannot be manifested in the control and discipline but in the collective story and memory.

Key words: storytelling, ideology, memory, change, power, film industry, mass media, computer games

Identiteti - kulture - jezici test.indd 281 24.5.2016. 10:00:45

Uvod

Storytelling koristi različite medije i distribucijske kanale za pričanje priča i njihovo plasiranje radi utjecanja na svakodnevni život većine građana. Takve priče utječu na način razmišljanja i ponašanja ljudi, na mišljenje koje imaju o sebi i o drugima, kao i na izgradnju vlastitoga identiteta. Pri tome se koristi suvremena komunikacijska tehnologija kao što je internet – svjetski komunikacijski sustav međusobno povezanih računalnih mreža namijenjen razmjeni svih oblika informacija. Kao najznačajnije mjesto u oblasti skladištenja, pretraživanja i korištenja različitih informacija, internet je postao zaseban svijet za *storytelling*. Stotine milijuna računala povezanih u jedinstvenu mrežu otklanjaju sve zaprjeke za dobro osmišljen i individualiziran oblik uvjeravanja.

Na tehnološkoj i ideološkoj podlozi web 2.0 nastala je grupa internetskih aplikacija nazvana „društveni mediji" koji imaju izniman učinak na interakciju unutar zajednice. Oni su medijske monologe (jedan prema mnogima) transformirali u društvene medijske dijaloge (mnogi prema mnogima). Tako je mreža postala platforma na kojoj se povećava kolektivna inteligencija, a dinamičnim stvaranjem i dijeljenjem informacija povećava se kolektivna inteligencija. Stečena inteligencija oblikuje svijest o svijetu i najvećim vrijednostima. Ona definira što je dobro, a što loše, pozitivno ili negativno, dobro ili zlo te proizvodi nov oblik globalne kulture. Stoga je stjecanje kritičke medijske pismenosti temelj racionalnu korištenju ovog zavodljivog okruženja, poglavito stoga što je jasno kako neposredna budućnost donosi gigantski 3D svijet koji će u sebi sadržavati sve ostale medije.

1. Digitalni *storytelling*

Storytelling (pripovijedanje, pričanje priče) je prijenos događaja u riječi, zvuk ili slike, često uljepšano i improvizirano. U svakoj kulturi koristi se za promicanje moralnih vrijednosti, očuvanje kulturne tradicije te za zabavu i obrazovanje. Prvi su se oblici pripovijedanja prenosili usmeno. S pojavom pisma i prijenosnih medija priče se bilježe pisanom riječju, zvukom i slikom. S vremenom je *storytelling* postao sredstvom kojim se konstituira stvarnost te stručnjaci upozoravaju kako može postati opasnom zamjenom racionalnim argumentima. Suvremeno pripovijedanje služi razvoju kulturnih normi ponašanja, uvjeravanju pri donošenju odluka, poticanju na akciju i često djeluje na podsvjesnoj razini. Osobito značajnu ulogu imaju računalne igre i druge digitalne platforme koje se koriste u interaktivnoj fikciji ili interaktivnu pripovijedanju. S razvojem digitalnih tehnologija razvija se digitalni *storytelling* kreiran u formi interaktivnih priča, računalnih igara i sličnih oblika pripovijedanja. Digitalna tehnologija je organizacijama, tvrtkama i pojedincima omogućila dijeljenje svojih

Identiteti - kulture - jezici test.indd 282 24.5.2016. 10:00:45

priča preko interneta putem različitih elektroničkih distribucijskih sustava. Koristi se u svim oblastima ljudskoga života: u poslovanju, obrazovanju, zdravstvu, politici…

U istoimenoj knjizi Christian Salmon objašnjava *storytelling*:

> Bilo da želite uspješno obaviti poslovne pregovore, natjerati suprotstavljene strane na potpisivanje mirovnog sporazuma, lansirati novi proizvod, uvjeriti uposlene u prihvaćanje važne promjene, koja uključuje i njihovo otpuštanje, da smislite „ozbiljnu" video igru ili da liječite poslijeratne traume američkih vojnika, storytelling je lijek za sve. Pedagozi ga koriste kao tehniku u nastavi, a psiholozi kao način za izlječenje trauma. On predstavlja odgovor na krizu smisla u kompaniji i oruđe propagande, mehanizam za virtualno uranjanje i instrument za profiliranje pojedinaca, tehniku vizualizacije informacije i opasno oružje za dezinformiranje…[1]

Riječ *storytelling* se s web-stranica institucija proširila i na web-stranice novina, webzine i blogove, a dominantno je sredstvo industrija koje proizvode emocije. Postao je kompenzacija za sve lošije uvjete suvremenoga života. Medijske korporacije kao što su Time/Warner, Sony/Columbia, Disney/America, Paramount/Viacom/Blockbuster rade proizvode koji promiču ideologiju kao sustav dominacije. S dolaskom Ronalda Reagana na čelo SAD-a, *storytelling* pomaže pri uspostavi dominacije specifičnih političkih skupina i projekata. Tako je serijom filmova o Rambu ispričana priča o američkoj nevinosti i snazi u doba agresivnih vojnih intervencija u Trećem svijetu. Filmovi *Čelični orao* I i II svijetu su ispričali priču o arapskom režimu i teroristima, a predstavljaju i utopijski način vojničkog života. Film *Cruising* ispričao je priču koja predstavlja homofobičan napad.

Film je primjeren medij za pričanje priče pa se obilato koristi za uvjeravanja i poticanje očekivanih ponašanja. Tijekom ekonomskih i političkih kriza populariziran je film strave, primjerice, u Njemačkoj nakon Prvoga svjetskog rata, a u SAD-u za trajanja velike depresije. Kako bi ispričali priču o teškim uvjetima života, Afroamerikanci koriste glazbeni izraz. Naime, gospel se pojavio kao priča o ropstvu, a bluz o rasizmu. Rep-glazba priča o ekonomskim i političkim problemima američkih crnaca. Kako su njihove priče često nasilno intonirane, strahovima bijelaca su u svojim nastupima tijekom predizborne utrke obilato podilazili predsjednički kandidati B. Clinton i G. W. Bush. U članku „The Power and the Story. How the crafted Presidential Narattive Has Determined Political Success from George Washington to George W. Bush", Evan Cornog je ustvrdio da ključ američkoga liderstva i tajna predsjedničkoga uspjeha uvelike počivaju upravo na *storytellingu*. Zavodljive priče lako postaju laž ili prijevara te su političari usmjereni na kontrolu medija. Tijekom vladavine R. Reagana pojavili su se *spin-doktori*, u Clintonovo doba *story-spineri* dok je „strategija Šeherzade" *storytelling* učinila ključnim čimbenikom za osvajanje i izvršavanje vlasti G. Busha. Obamina predsjednička kampanja bila je zasnovana na društvenim mrežama. Težnja

[1] Christian Salmon, *Storytelling*, Beograd, 2010., str. 15.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 283 24.5.2016. 10:00:45

za plasiranjem istine i kontrole mišljenja je institucionalizirana uspostavom Instituta za kreativne tehnologije koji je osnovala vlada SAD-a i Hollywood. S početkom novoga tisućljeća *storytelling* uvezen iz SAD-a osvaja i Europu. Izborna kampanja za predsjedničke izbore u Francuskoj 2007. nazvana je sarkozijevskom pričom dok je često citirana izjava da je politika pisanje zajedničke priče onih koji se njome bave i onih kojima je namijenjena.

Internet je prerastao pitanja tehnologije i postao važan nositelj promjena u ponašanju ljudi, ukinuo je stara medijska pravila i otvorio put novoj komunikaciji. Pojedinci koji imaju moć preuzimaju ovlasti institucija i kontroliraju protok znanja i informacija. Nova pravila koja je uveo ovaj novi medij ne omogućuju više samo osvajanje novih tržišta. On danas, naime, služi za osvajanje ljudskih umova. Mediji su dosad služili uvjeravanju, danas se putem mreže kroz nove medijske kanale i forume plasiraju priče i odvijaju razgovori o određenim temama te se sugovornike uvjerava u poduzimanje određenih aktivnosti. Pripovjedački pristup u humanističkim znanostima prepoznat je koncem prošloga stoljeća te se *storytelling* uspostavio kao tehnika kontrole i moći. S razvojem komunikacijske tehnologije i razvojem novih kanala za distribuciju informacija nastaje *storytelling revival*.

Prije postojanja interneta tvrtke su se oglašavale zakupom reklamnoga prostora u medijima. Bilo je to neciljano reklamiranje putem tiska, radija i televizije. Njihove su poruke istosmjerne i orijentirane na proizvod. Megabrandovi širokog dosega i danas se reklamiraju putem visokobudžetskog oglašavanja, za razliku od malih tvrtki kojima su cilj specifične skupine koje zahtijevaju individualizirane poruke koje informiraju, educiraju te ukazuju na postojanje izbora. Novinari i urednici koriste se internetom kako bi za svoje priče pronašli zanimljive događaje i ljude. Interes tvrtki i organizacija je navesti medije da govore o njima i njihovim uspjesima, a pritom se služe pisanjem medijskih priopćenja. Na web-stranicama kreira se poseban dio namijenjen isključivo medijima. Riječ je o „online" sobama za medije. One nude informacije dostupne u različitim formatima. Imajući u vidu optimizaciju internetskih pretraživača, nude različite tehnike pregledavanja te sustav navigacije koji im pruža informacije koje se nisu dosjetili zatražiti, a organizaciji je važno da ih plasira. Brojne „online" sobe za medije koriste e-mail biltene za novinare i blogere, kao i RSS unose čime se sadržaj izravno upućuje.[2]

Prema američkoj udruzi odnosa s javnošću „odnosi s javnošću pomažu međusobnoj prilagodbi neke organizacije i njezine javnosti". Ova definicija ne spominje medije. Zahvaljujući internetu, danas tvrtke, organizacije i pojedinci komuniciraju izravno s potencijalnim kupcima svojih roba ili ideja. Stoga se putem blogova zaobilazi medijski filtar, a ideje i priče o proizvodima odašilju se na način kako bi ih cilja-

[2] Vidi www.PRdaily.com.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 284 24.5.2016. 10:00:45

na publika mogla pronaći na stranicama s vertikalnim izbornikom, RSS-ovima i na pretraživačima vijesti. Stoga su *blogging* i *podcasting* danas osobito važna područja internetskoga sadržaja. Priče se osmišljavaju prema ciljanim skupinama pojedine tržišne skupine, a webocentričan svijet, svijet YouTubea, TiVo-a i blogova nudi, kako priliku za prikupljanje ideja, tako i kanal za isporuku istih.

Za razliku od tradicionalnih medija, ovaj se model ne temelji na promocijama, porukama i uvjeravanju. On djeluje gdje je i kada zatražen, a obraćanje mu je oblikovano za specifičnu situaciju.

2. Kanali za distribuciju multimedijskih sadržaja

Nove su komunikacijske tehnologije otvorile i nove mogućnosti novom razvoju komuniciranja gdje građani imaju mogućnosti aktivnog sudjelovanja u javnoj sferi, uvjereni da oni utječu na promjene. Međutim, iz njih proistječu i brojne mogućnosti manipulacije. Za razliku od tradicionalnih, nove su metode znatno suptilnije. Razvojem medija kao nositelja informacija koje se putem telekomunikacijskih mreža odašilju ciljanim skupinama korisnika, *storytelling* se koristi tako da donosi odgovor na dvojbe suvremenoga doba. Postao je jednostavan način za kreiranje uma spremna na prihvaćanje ideja i očekivana ponašanja. Kratke i multimedijske poruke koriste se kao siguran put za pričanje priče. Porukama rukuje *Short Message Centre* (SMS-C) i usmjerava ih od izvorišne prema odredišnoj pokretnoj postaji. Kako su pojedinačne poruke ograničene na 160 znakova, više se poruka može povezati u jednu. Zahvaljujući EMS usluzi (*Enhanced Messaging Service*) moguće je slanje zvučnih i slikovnih sadržaja. Multimedijske poruke zahtijevaju veće brzine prijenosa od usluga SMS i EMS pa se za slanje videosadržaja koristi MMS (*Multimedia Messaging Service*) temeljen na protokolu WAP (*Wireless Application Protocol*).

Internetski blogovi (*weblogovi*) rade se na tehnologiji blogovske programske potpore (*software*) koji je jednostavan za uporabu i pogodan za plasiranje različitih ideja. Stoga su postali važnim dijelom internetskih sadržaja. Softver za kreiranje bloga postavlja na vrh stranice novi unos ili objavu. Programi za tekstualnu analizu iz milijuna blogova izvlače sadržaj te je lako pratiti što ljudi govore o pojedinoj temi. Blogovi omogućuju trenutačno plasiranje ideja i stvaraju povratnu informaciju. Kada izazove samo šutnju, upozorava da ideja nije dobro predočena. Zahvaljujući internetskim tražilicama koje indeksiraju sve riječi svake objave, pristupaju im ljudi koje zanimaju pojedine teme jer su postovi na blogu razvrstani po odvojenim kategorijama. Pritom čitatelji ostavljaju komentare čije blage kontroverze izazivaju rasprave i živost koju priželjkuje svaki bloger. Stoga neki od poznatijih blogova imaju čitanost veću od dnevnih novina jer se određena informacija može dobiti odmah. Jedan od najpoznatijih pretraživača blogova je *Technorati* koji pretražuje više od

Identiteti - kulture - jezici test.indd 285 24.5.2016. 10:00:45

66 milijuna blogova, a uz najnovije postove na blogovima donosi i priopćenja za javnost razvrstana prema ključnoj riječi. Za kreiranje bloga najčešće se koriste *Blogger*, *TypePad*, *WordPress* i drugi softveri za bloging. Od iznimne su važnosti ime bloga, ključni tagovi koje će indeksirati internetski pretraživači, uključivanje mogućnosti komentiranja kao i opcija koja dopušta poruke drugih blogera o svojoj obradi teme (*trackback*). Redovito ažurirani blogovi, kao i priopćenja za medije i javnost, stvaraju visoke pozicije na ljestvici poretka pretraživača. Kako bi se izdvojili u masi istih, *Technorati*, najpoznatiji pretraživač blogova, omogućio je kategorizaciju blogova na način da autor kreira metatagove za svaku objavu. Videobloging, ili vloging, odnosi se na videosadržaj postavljen na blog, a pojašnjava ga tekstovni dio bloga.

Zahvaljujući internetu, danas se, zaobilazeći medije, izravno obraća potencijalnim kupcima proizvoda, usluga ili ideja. David Meerman Scott donio je nova pravila priopćenja za javnost:

- priopćenja za javnost ne treba objavljivati samo onda kada se događa nešto veliko; valja pronaći dobre razloge da ih se objavljuje kontinuirano
- umjesto ciljanja na „šačicu" novinara, treba stvarati priopćenja za javnost koja se obraćaju izravno kupcima
- treba pisati priopćenja koja obiluju ključnim riječima
- uključiti ponude koje će potrošače navesti da na neki način odgovore na vaše priopćenje
- u priopćenja postaviti linkove kako bi se potencijalni klijenti povezali s vaših ključnih internetskih stranica
- priopćenja za javnost treba opremiti programima koji omogućuju pretraživanje i pregledavanje
- dodajte tagove za društvene medije, kao što su *Technorati*, DIGG i *del.icio.us* kako bi priopćenje bilo pronađeno
- putem priopćenja za javnost nužno je „uvući" ljude u prodajni ciklus.[3]

Najboljim načinom za objavljivanje priopćenja za javnost pokazala se objava priopćenja kao posta na web-stranici. Oni se šalju jednom od distribucijskih servisa vijesti te prema internetskim servisima vijesti. Na taj se način jednim priopćenjem dolazi do velikog broja internetskih stranica jer pretraživači vijesti (*Yahoo!*, *Google*, *Lycos*…) i vertikalne internetske stranice indeksiraju priopćenje. Većina distribucijskih servisa prenosi priopćenja mrežnim medijima, a sadržavaju i mogućnost distribucije na nacionalnoj razini. Većina web-stranica je statična jer treba sadržavati ključne informacije. Pretraživački algoritmi kreirani su tako da visoko rangiraju stranice koje se

[3] Usp. David Meerman Scott, *Nova pravila marketinga & PR-a*, Zagreb, 2009., str. 64.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 286 24.5.2016. 10:00:45

često ažuriraju pa organizacije često ažuriraju stranice s priopćenjima. Korištenjem načina na koji rade pretraživački alati za indeksiranje (*crawler*), čestim objavljivanjem priopćenja često neopravdano skreću pozornost i tako si osiguravaju visoke pozicije na ljestvici poretka pretraživača.

Tvorac RSS-a (*Really Simple Syndication*) Dave Winer načinio je softver namijenjen za automatsko ažuriranje blogovske poruka, vijesti i internetskoga sadržaja na osobnim računalima. Zahvaljujući RSS-u, korisnik zainteresiran za određen sadržaj ne treba sam pretraživati internetske stranice u potrazi za novim podatcima i pričama koje ga zanimaju. Adam Curry je kreirao *podcasting* server koji po zadanim kriterijima sam može prepoznati sadržaje i izvršiti njihovo preuzimanje te ih „pakirati" izravno u uređaj za reproduciranje.[4]

Podcast je tip audiodatoteke radijskoga stila, audiosadržaj povezan s RSS servisom. Takvi su audioservisi popularni na internetu zbog mogućnosti dopune i obavijesti RSS-ovima te ih korisnici mogu preslušati čim se postave na internet. *Podcast* datoteke dostupne su kroz *iTunes* i moguće ih je slušati na iPodu, nekom drugom MP3-playeru ili izravno na računalu. To je iznimno pogodan način za dostavu ažurirana sadržaja koji publika želi čuti, a osobito kod obraćanja ljudima koji često putuju. RSS (*Really Simple Syndication)* je jednostavan za plasiranje informacija te ga koriste i najpoznatije stranice za vijesti poput BBC-ja, *New York Timesa*, *Washington Posta*. Tražilice za RSS, Firefox primjerice, ili web-aplikacije, poput *News-Gatora*, provjeravaju sve unose u potrazi za promjenama i prikazuju ih na web-stranici. RSS omogućuje isporuku precizno ciljana sadržaja izravno ciljanoj publici. Internetski medijski servisi nude RSS unose koji se primaju prema spremljenim ključnim riječima ili frazama. Tagiranje audiosadržaja vrši se pridodavanjem tekstualnih informacija o audiosadržaju kako bi ga se lakše pronašlo na webu jer se te informacije pronalaze na stranicama pretraživača i stranicama za distribuciju audiosadržaja. Kako bi *podcastovi* doprli do velikog broja ljudi, važne su usluge posluživanja (*hosting*) i distribucija jer servisi, kao što je npr. *Liberated Syndication*, raspodjeljuju audiodatoteke distribucijskim mrežama poput *iTunesa*. *Podcasting* često uključuje i *podcast* blog čiji će sadržaj pretraživači lako indeksirati. Po uzoru na *podcast*, u novije se vrijeme koristi *vodcast*, videosnimke koje se distribuiraju putem *iTunesa* i RSS-unosa.

Današnja tehnologija omogućuje pronalaženje osoba prikladnih za raspravu o svim sitnim pojedinostima pojedinih tema zahvaljujući mjestima na internetu gdje se okupljaju i svoje mišljenje izražavaju *online*: *chat room*, *message board*, *list server*, *wiki*, *blog*. Objave se s jednog foruma ili bloga prenose na drugê što predstavlja iznimno važnu internetsku moć povezivanja. Zahvaljujući ovoj tehnologiji, moguće je dobiti trenutačan, iskren i otvoren uvid u ono što ljudi doista misle.

[4] Vidi www.mediart.org.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 287 24.5.2016. 10:00:45

Skupne e-mail liste ili *list server* je način međusobnog povezivanja skupine istomišljenika. Wikiji su web-stranice koje korisnicima dopuštaju ažuriranje, uklanjanje ili objavljivanje sadržaja. Da bi se uređivalo wiki, treba biti stručnjak za dotično područje. Blogovi, *podcastovi*, priopćenja za javnost i drugi *online* mediji predstavljaju samostalne cjeline, ali se najčešće organiziraju unutar web-stranice. Iako se tehnologija za svaki oblik internetskog sadržaja međusobno razlikuje, e-knjiga i *webinar* ideju izdvajaju iz mase istih i vlasnika određuju kao pouzdan izvor. Stoga su posebno djelotvorne bijele knjige koje ključni donositelji odluka koriste kako bi opravdali provedbu važnih aktivnosti. Ispočetka su ih koristile vlade koje su u njima predstavljale svoju politiku. Njihovim su autorima važni ljudi koji su ih učitali pa sadrže zahtjev za registraciju, a s oficijelnim web-stranicama povezane su putem servisa TechTarget i Knowledge Storm. Pišu se u Portret formatu. E-knjige nastale su nakon njih, a pišu se u Landscape formatu.

3. Stvaranje viralne priče

Internet je postao pogodan medij za besplatno reklamiranje proizvoda, usluge ili osobe pri čemu je dovoljno vješto ispričati neku priču koju će drugi dalje prosljeđivati kao korisnu, smiješnu ili naprosto zabavnu što se naziva viralnim marketingom, „online žamorom" ili blogovskom predajom. Blogerima su za širenje poruka na raspolaganju widgeti, a neki od njih sadrže alate za skupno označavanje određenih stranica (*social bookmarking*) pomoću tagova za stranice. Isto tako nude im se i grafički elementi nalik *banner* reklamama s poveznicom na svoju stranicu kako bi ju neovisni blogeri i vlasnici web-stranica postavili na njih. Osnovane su brojne agencije za pokretanje i vođenje viralnih kampanja. Kratka povijest pokazala je da su neke od njih bile lažne što je ubrzo bivalo razotkriveno zahvaljujući internetu. Kako bi lansirale priču koja će privući mase, iako ni za jednu uspjeh nije zajamčen jer ovise o trenutku i brojnim drugim okolnostima, tvrtke i organizacije upošljavaju videoblogere (vlogere), blogere i *podcastere*. Stoga se stvaranje viralne priče često uspoređuje s filmskim studijima i diskografskim kućama gdje se za brojne projekte očekuje skromna dobit, ali da će jedan proizvod ipak postati hit i povratiti sva ulaganja i donijeti dobit pa se u tom smjeru pokreće niz projekata. Put do uspjeha u viralnome je usmjerenost na kupca proizvoda, usluge ili ideje, a nikako na njih same. Usmjerenost na kupca i njegove probleme koje proizvod koji se nudi može riješiti središte je brojnih kampanja pokrenutih u novije vrijeme. Broj pojedinačnih posjetitelja i reakcije u masovnim medijima postaju nevažan cilj.

Za promociju pokretanja novoga tematskoga parka posvećena Harryju Potteru (*The Wizarding World of Harry Potter*) tvrtka Universal Orlando Resorts odabrala je sedam najutjecajnijih blogera o Harryju Potteru. Tajni *webcast* poslužio je kao mjesto

Identiteti - kulture - jezici test.indd 288 24.5.2016. 10:00:45

dogovora o elementima parka. Pokrenuta je web-stranica kao link za blogere i novinare te su mediji o zabavnom parku sami izvješćivali. S parkom se u kratku vremenu upoznalo oko 350 milijuna ljudi, a tekstove sedmorice angažiranih preuzimali su ostali blogeri.

Kako gospodarske tako i političke organizacije koriste se *framingom* koji vjerodostojnost medijskoga sadržaja zamjenjuje njegovim dojmom te se medijima nameću pitanja koja su njima važna, a gospodarski i politički interesni govor prerastao je u novinarski diskurs.

7Up je u Americi predstavio nov proizvod – mlijeko s novim okusom. Blog je vodila krava, a zvao se „Blog bijesne krave". Održavalo ga je šest tinejdžera, a djelovali su pod nadzorom marketinške službe. Imali su zadatak pisati tekstove o kravi koja putuje Amerikom i prepričava svoje pustolovine. O popularnosti bloga govori činjenica da se dnevno prijavljivalo 20.800 korisnika. Političkim i ekonomskim moćnicima omogućen je sofisticiran i specijaliziran način komunikacije.

Takva se propaganda temelji na prividu komunikacije između javnosti i moćnika individualiziranjem sadržaja služeći se pritom fenomenima podsvjesnog i obrambenim mehanizmima. Pozornost se usmjerava na vođenje postojeće publike u smjeru koji će pomoći u ostvarenju konačnih ciljeva i u uvjerenju da je ono što se nudi ujedno i ono što oni trebaju. Tako novije političke kampanje glasače segmentiraju u modele kupaca koji se nazivaju mikrociljevi te razvijaju programe koji se obraćaju svakom od tih modela. Način na koji ti ljudi razmišljaju upoznaje se tako što se analiziraju web-stranice, blogovi i *podcastovi* koje oni posjećuju. Čitajući i slušajući isto što i njihovi potencijalni kupci, uče se riječi i fraze koje oni usvajaju te im se u kampanji serviraju isti sadržaj uz ilustracije i multimediju po uzoru na komunikacijske medije koje posjećuju i na taj se način ovladava okolnostima koje utječu na njihov proces odlučivanja. Detaljno segmentiranje kupaca dovodi do uvjerenja kako je to što im se nudi ujedno i ono što će riješiti njihove probleme (sigurnost, standard, budućnost njihove djece, okoliš…) Radi upoznavanja kupaca organiziraju se *webinari*, internetski seminari koji su se pokazali kao uspješan put prodora na tržište, poglavito zahvaljujući web-pretraživačima koji ih povezuju s terminima koje koriste. *Webinari* obično traju od 30 do 90 minuta i mogu sadržavati audio-, video- i grafičke prikaze, a mogu biti snimani uživo uz gostovanja ljudi koji će odgovarati na postavljena pitanja.

Najpopularnija stanica za distribuciju videosadržaja je YouTube, a kompanije razvijaju i vlastite kanale njihove distribucije. Pričanje priče ciljanoj skupini posebno je djelotvorno putem usluge pokretne televizije. Gledanje sadržaja na pokretnom terminalu temelji se na rješenju više odredišnog razašiljanja pri čemu pošiljatelj adresira skupinu primatelja, a sadržaj se dostavlja do točke najbliže skupini primatelja. Tu se

Identiteti - kulture - jezici test.indd 289 24.5.2016. 10:00:45

umnožava, putuje prema podskupinama te prema svakom primatelju. Uslugu više odredišnog razašiljanja na pokretnom je telefonu omogućila usluga Triple Play. Kako sve ove oblike spojiti u djelotvoran način okupljanja tisuća ljudi iz različitih dijelova svijeta pokazuje *site* TheaterChurch.com. Umjesto crkvenom zgradom župnik Batterson koristi se tehnologijom. Potaknut primjerima koji dolaze s Avenije Madison i Hollywooda, župnik u vlastitom filmskom studiju snima priče iz evanđelja te ih putem web-stranice prezentira „svojim župljanima". Propovijedi distribuira putem *podcastova*, a koristi i e-mail bilten, videosnimke te motivacijski *webcast* serijal. Svoju je zajednicu izgradio kako *online* tako i *offline* slijedeći načelo da poruka ostaje ista, ali treba ići ukorak s tehnologijom. I Sveta je Stolica odlučna u primjeni novih komunikacijskih tehnologija i koristi ih u širenju vjere. Godine 2000. pokojni papa Ivan Pavao II. prihvatio je ideju promoviranja vjere putem SMS poruka.

Upravljanje različitim virtualnim identitetima odvije se putem web-stranica virtualnih društvenih mreža, SNS-ova (*Social Network Sites*). Tehnološke karakteristike svih ovih mreža slične su, ali su različite kulture koje oko njih nastaju. Nekima se može pristupiti samo na poziv, drugima zahvaljujući glasovima o fizičkom izgledu (*www.beautifulpeople.com*) itd. Ipak, svaka je od njih zanimljiva interesnim krugovima. Važna je činjenica da su njihovi korisnici mladi ljudi, a političke organizacije i različite tvrtke kreiraju načine uklapanja u virtualno druženje kako bi plasirali svoje priče. U listopadu 2008. LinkedIn je svoju društvenu mrežu s 30 milijuna profesionalnih veza otvorio kao potencijalni uzorak za B2B istraživanja. Testiranje je pokazalo da potencijal ove virtualne društvene mreže leži u prihodima modela istraživanja više nego u oglašavanju kroz LinkedIn DirectAds.

Pridruživanje različitim skupinama na društvenim mrežama može dovesti i do problema sa zakonom. Tu su ljudi okupljeni oko najplemenitijih pitanja do ultradesničarskih pokreta. U umreženom se svijetu promijenila uloga pojedinca jer on više nije samo primatelj informacije već je i sam postao informacija. Ideja o razmjeni informacija kao razmjeni vrijednosti rezultirala je time da je pojedinac postao vlastita konvertibilna vrijednost. Takva se vrijednost razvija na temelju sljedećih značajki:

- pripadnost određenoj zajednici ili zajednicama
- broju veza, kontakata i odnosa koje uspostavlja i održava
- članstva u organizacijama, institucijama, udruženjima, asocijacijama
- uključenosti u mreže raznih vrsta
- broju virtualnih duplikata koje ima u igri i kojima raspolaže
- sposobnosti da super brzo obavlja navigaciju kroz raznorodne mreže

Identiteti - kulture - jezici test.indd 290 24.5.2016. 10:00:45

- snage da prihvati nomadski način virtualnog, pa i realnog zajedništva.[5]

Velike tvrtke, političke organizacije i politički predstavnici ponaosob kreiraju svoje profile, svjesni komunikacijskog potencijala mladih. Osobitu pozornost javnosti i medijskih analitičara izazvao je videospot iz predsjedničke kampanje G. Busha 2004., a stajao je 6,5 milijuna dolara. Spot naziva *Ashley's Story* u trajanju od svega jedne minute prikazuje susret predsjedničkog kandidata s kćeri žrtve terorističkoga napada na Svjetski trgovinski centar 11. rujna. Kreirana je web-stranica, poslani su milijuni e-poruka te brošura. Spot sadrži temeljnu osobinu televizijske reklame. Kako o televizijskim reklamama tvrdi D. Antin da se one „...kreiraju i emitiraju kako bi istakle i izdvojile u publici već postojeći interes za određene robe, usluge i proizvode"[6], ovaj se spot naslanja na osjećaje građana spram prijetnji od terorizma i sućuti prema žrtvama. Stranica marinaca SAD-a za novačenje na MySpaceu sadrži *streaming* videomaterijal zapovjednika i novaka te iskusne marince. Na stranici *companycommand.army.mil* američka je vojska organizirala rasprave o „svojim najbolje čuvanim tajnama". Trudi se biti u duhu slobodnog, nevladinog, dragovoljnog foruma. Politička kampanja Baracka Obame temeljila se na planu da pristaše pružanjem pravih informacija dopru do novih pristaša. Društveno web-mjesto kampanje *my.barack.obama.com* bilo je osmišljeno za održavanje skupova i prikupljanje novca. Korisnici su postavljali blogove, okupljali se u skupine, a zadatak voditelja kampanje sveo se na opskrbu web-stranice potrebnim alatima. Osim toga, Obama je bio značajno prisutan i na drugim web-mjestima kao što su MySpace, Facebook i Bebo. Stoga je mrežna kampanja omogućila da se sve informacije i događaji lako prenose na Facebook profile njihovih pristaša, na kojima se mogu razmjenjivati s prijateljima, kao i prijateljima njihovih prijatelja.[7]

Internet je jedinstven sintetički skup različitih medija koji istodobno dijele istu tehnologiju, ali svi ti mediji djeluju različito. Zahvaljujući mogućnostima uporabe različitih medija, različitim kanalima distribucije i različitim recipijentima, jednostavna je proizvodnja različitih varijanti istog djela. L. Manovich ističe kako internet briše razliku između masovne i individualne distribucije jer, u teorijskom pogledu, istu stranicu može posjetiti jedna osoba, ili više milijuna ljudi.[8]

Trodimenzionalan virtualan svijet Drugi svijet (*Second Life*) je virtualan svijet koji posjeduju i grade njegovi stanovnici. U glavnim su ulogama računalno stvoreni likovi. Korisnik izravno utječe na radnju što dovodi do bijega od stvarnosti jer u virtualnom svijetu može biti sve što poželi. Oni su kreirali avatare za interakciju s drugim stanovnicima radi druženja i poslovanja. Ubrzo su im se pridružile i brojne svjetski

[5] Usp. Stanko Crnobrnja, *Estetika televizije i novih medija*, Beograd, 2010., str. 311.
[6] Vidi www.artic.edu.
[7] Usp. Don Tapscot, *Odrasti digitalno*, Zagreb, 2011., str. 251.
[8] Vidi www.keyframe.org/int/manovich.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 291 24.5.2016. 10:00:45

poznate kompanije, prvenstveno iz svijeta medija i tehnologije. Tako je novinska agencija Reuters u Drugom svijetu otvorila prvu svjetsku redakciju vijesti.

I književnost je prihvatila nov oblik interaktivne fikcije. Interaktivni roman temelji se na hipertekstu koji korisniku omogućuje da, slijedeći linkove, sam određuje smjer kretanja i tijek događaja. Ovaj vid romana namijenjen je slučajnom čitanju koji slijedi različite smjerove tijeka radnje. Tipičan primjer interaktivnoga romana je Pottermore. Autorica J. K. Rowling napisala je serijal o Harryju Potteru, a Pottermore je njegova proširena verzija koja se nalazi na internetu. Sa svakim nastavkom romana *Harry Potter* snima se i novi film, a njegov se lik pojavljuje na brojnim uporabnim predmetima. Tvrtke koje proizvode odjevne predmete te školsku opremu u njegovu su liku prepoznale priliku za besplatnu promidžbu. Informatička kompanija Apple je iPod na poleđini označila logom Hogwartsa, a zajedno s kupnjom uređaja isporučuje se besplatna audioknjiga o Harryju Potteru. Uz to, paralelno s iPodom objavljena je i videoigra načinjena prema pojedinim nastavcima Harryja Pottera.

Cyberpunk književna scena agresivno osvaja internet te se često objavljuju interaktivni romani koji predstavljaju službene nastavke događaja iz popularnih računalnih igara. Jedan od popularnijih primjera eBooka je *Dark Clouds* koji je vezan uz hit *Watch Dogs*. Na ovom području vodeću ulogu ima francuski studio Ubisoft. Romani na mobitelima postaju sve popularniji. Nastaju tako što na mrežnu stranicu za romane autor postavlja manje ulomke teksta. Čitatelji ih preuzimaju te, primjerice u Japanu, oko polovina njih postaju književne uspješnice.

Wovel je naziv za interaktivni web-roman. Novi se dijelovi rade dio po dio u obliku web-serijala, a korisnici glasuju o nastavku priče. Tako autor ne slijedi vlastiti plan pisanja, već piše ovisno o rezultatima glasovanja.

Dok tiskane knjige bilježe zanemarivu prodaju, elektronička izdanja, namijenjena čitanju na iPodu ili iTunesu, uživaju veliku popularnost kako u besplatnim verzijama tako i u plaćenim. Ova književnost svoju popularnost duguje i „online žamoru“, pričama koje se o njima plasiraju na različitim dijelovima interneta te na blagim kontroverzama koje izazivaju i potiču nastavak priča o njima. Kao primjer za elektroničku knjigu koja je izazvala impresivan online žamor možemo navesti knjigu Adolfa Hitlera *Mein Kampf*.

4. Simulacija stvarnosti

U knjizi *Deontologija medija* Claude Jean Bertrand tvrdi da je zabava važna uloga medija jer vrši psihoterapeutsku funkciju koja se ogleda u bijegu od sumorne stvarnosti i uživanju u jednom sasvim novom svijetu, svijetu koji je pojedinac odabrao, odnosno kreirao za samoga sebe. Nadalje, on ističe da pružanjem zabave mediji smanjuju napetost koja može dovesti do različitih, poglavito psihičkih bolesti. Tvrdi

Identiteti - kulture - jezici test.indd 292 24.5.2016. 10:00:45

da mediji ljudima donose sreću. Međutim, za sreću koju donose mediji nužno je biti educiran za prihvaćanje medijskih aktivnosti i stvaralaštva. Nužno je upoznati izražajna sredstva medija kao i ciljeve onih koji nam se putem njih obraćaju. Potrebno je znati zašto je poruka baš tako koncipirana.

Virtualna stvarnost (VR) označava nešto što je prisutno svojim djelovanjem ili funkcionalnošću, ali ne postoji u fizičkom pogledu. To je očit oksimoron jer označava nešto što doista ne postoji, što bi u stvarnosti trebalo biti, ali ne postoji u obliku u kojem prividno postoji. Razlikujemo dvije vrste virtualnih prostora: u ograničenom ili zatvorenom prostoru (računalne igre ili simulacije) te one koje su dostupne preko interneta i otvorene su za interakciju te poveznice na druge svjetove i okruženja.

U fikcijama se često stvaraju virtualni likovi, poglavito u računalnim igrama. Poznati virtualni likovi su, među ostalima, Max Headroom i Lara Croft. VR stvara trodimenzionalnu sliku koja okružuje korisnika i daje mu potpun doživljaj nekog mjesta ili situacije. U početku se VR tehnologija primjenjivala u oblasti arheologije i tradicijske kulture. Danas ima raznoliku primjenu, poglavito u područjima zabave, obrazovanja i medicine. Za doživljaj virtualne stvarnosti koriste se naočale i slušalice, a u novije vrijeme odijela i rukavice. Sljedeća faza u ponudi senzorskih, medijskih, tehnoloških i estetskih rješenja podrazumijeva i sljedeće:

- minijaturnu, trodimenzionalnu televizijsku sliku u boji u okviru naočala, koja pokretom glave prikazuje i sasvim različite prizore
- minijaturne zvučnike izravno u ušima, odnosno sluh koji obuhvaća 360 stupnjeva
- ponudu konkretnog okusa i mirisa, uz ostalu programsku ponudu
- rukavice koje gledatelju omogućuju kontrolu likova u animiranom filmu koji promatra
- gledatelj i fizički postaje dio televizijskoga prizora i njegovo kretanje utječe na razvoj događaja u određenoj sceni.[9]

Radi podizanja učinkovitosti vojne izobrazbe Pentagon je 1999. godine osnovao institut za kreativne tehnologije na Sveučilištu Južna Kalifornija. U suradnji s tim institutom djeluje i Hollywood čije istraživače iz područja umjetne inteligencije, dizajnere, videodizajnere, scenariste, redatelje i ostale stručnjake angažira i Stricoma (Uprava za vojnu simulaciju, izobrazbu i instrumentalizaciju). Petogodišnji ugovor, vrijedan 45 milijuna dolara, obnovljen je nakon isteka uz udvostručenje toga iznosa.[10] Za trajanja prvoga ugovora napravljen je novi model vojne izobrazbe: *Joint Fires and Effects Trainer System* (JFETS). Riječ je o videoigri zasnovanoj na uranjanju vojnika

[9] Usp. S. Crnobrnja, *n. dj.*, str. 225.
[10] Vidi C. Salmon, *n. dj.*

Identiteti - kulture - jezici test.indd 293 24.5.2016. 10:00:45

u poluvirtualni svijet koji podupire realne borbene uvjete na terenima u Iraku ili Afganistanu. Virtualna stvarnost od svoga nastajanja počiva na idejama nasilja i transcendencije. Elektroničko numerički integrator i računalo (ENIAC) konstruirano je kako bi tijekom Drugoga svjetskoga rata izračunavalo složene balističke tablice potrebne za predviđanje putanja bombi i projektila. Vannevar Bush, predsjednik Rooseveltova ureda za znanstveno istraživanje i razvoj, teoretizirao je o kiborgu, spoju čovjeka i stroja.

Potonja istraživanja tekla su u smjeru interaktivnosti čovjeka i stroja što granicu među njima čini nejasnom. Myron Krueger tvrdio je da će krajnje sučelje između računala i ljudi biti ljudsko tijelo i ljudski osjeti. Izume s Tehnološkog instituta u Massachussetsu (MIT) preuzeo je i Hollywood. Hitchcockov film *Nazovi M radi umorstva* od gledatelja je zahtijevao nošenje posebnih leća kako bi mogli gledati halucinatorne učinke filma. Morton Heilig[11] izvodio je eksperimente stimuliranja živčanoga sustava uz pomoć trodimenzionalnih slika, binauralnog zvuka i mirisa. Njegova istraživanja bila su usmjerena na zabavu i u to vrijeme nisu bila prepoznata kao korisna. Na njima su zasnovane igre za igrače konzole Nintendo. U radu „Krajnji zaslon" Ivan Sutherland teoretizirao je u smislu kako bi krajnji zaslon bio soba unutar koje računalo može kontrolirati postojanje materije. Na stolici prikazanoj u takvoj prostoriji moglo bi se sjediti. Lisičine, prikazane u takvoj prostoriji, vezivale bi nas, a metak prikazan u njoj bio bi smrtonosan.

Pokretač svih istraživanja na području virtualne stvarnosti što ih provode USC, UC Barkeley, UNC, MIT, Stanford te Autodesk i Apple je NASA čija je misija napuštanje Zemlje i ulazak u virtualni prostor. Prva kaciga sa zaslonom je dizajnirana pod pokroviteljstvom ratnog zrakoplovstva SAD-a, a zaslon je bio znatno sofisticiraniji od onih koje danas imamo u komercijalnoj uporabi. Zaslon je nosio temelj virtualnih sustava za navođenje, a korišteni su u američkom ratu protiv Iraka. Svaki od tih zaslona NASA je otkupila po cijeni od pola milijun dolara. Od privatne kompanije VPL otkupili su senzorsku rukavicu za pristup podatcima (*data glove*), koju su preinačili za uporabu u videoigrama.

Značajniji pomaci na ovom području dogodili su se s aktivnostima Stevea Jobsa, stručnjaka iz Apple Computersa. Sedamdesetih godina prošloga stoljeća Steve Jobs je za tvrtku Atari dizajnirao računalne igre. Zatim je sa Steveom Wozniakom, elektroničkim stručnjakom (hakerom) u tvrtki Hewlett-Packard, osnovao tvrtku Apple. Prvo Appleovo računalo koristilo je televizor kao zaslon, dizajnirali su prvo grafičko korisničko sučelje, a uz računala su isporučivane i videoigre.

Računalne ili igre koje se igraju *online*, igre namijenjene igraćim konzolama kao što su Play Station, Nintendo, Xbox, postale su važan gospodarski čimbenik brojnih

[11] Vidi Grigore C. Burdea – Philippe Coiffet, *Virtual Reality Technology*, Haboken, 2003.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 294 24.5.2016. 10:00:45

država jer predstavljaju popularan oblik zabave. Igre na mreži s više igrača u 2011. godini donijele su zaradu od 44 milijarde dolara. Takva je suradnička zabava postala unosnijom od Hollywooda. Prve računalne igre bile su akcijske, a najpoznatija među njima je Super Mario. Igre simulacije simuliraju život računalnih likova nalik svakodnevnomu životu ili im je cilj izgraditi grad. Najpoznatija igra simulacije vožnje i letenja je Microsoftov *Flight Simulator* (simulator letenja) u kojoj igrač preuzima ulogu pilota zrakoplova ili svemirske letjelice. U grupu najprodavanijih spadaju i „pucačine" (engl. *first person shooter* – FPS), rađene u trodimenzionalnom okruženju i u potpunoj interakciji igrača i okoline. Tijek igre koja razvija strategije u realnom vremenu (engl. *real time strategy* – RTS) je takav da igrač upravlja nacijom razvijajući je vojno i ekonomski kako bi porazio drugoga igrača. Najpoznatiji među njima je *Warcraft Serial*. Igre igranja uloga (engl. *role-playing game* – RPG) igre su u kojima igrač preuzima ulogu lika i prolazi kroz interakciju s ostalim računalno vođenim likovima. Također, vrlo su popularne i internetske igre u kojima sudjeluje velik broj igrača (engl. *massive multiplayer online* – MMO). Najpopularnija MMO igra je *World of Warcraft* koja ima oko 11 milijuna igrača diljem svijeta. Među različitim tipovima računalnih igara posljednja se pojavila višeigračna igra igranja uloga (engl. *massive multiplayer online role-playing game* – MMORPG). Za njihovo se igranje plaća mjesečna pretplata, a bilježe najbrži rast među različitim tipovima ove vrste zabave.

Za razliku od izloženosti prizorima nasilja putem tiska i TV-a, sudionici u videoigrama izravno i aktivno sudjeluju nasilju. Te igre potiču natjecateljski duh jer pobjednik postaje onaj koji ubije ostale igrače. Ubijanje u igrama ne nosi sankcije za razliku od stvarna života.

I dok, zahvaljujući novoj digitalnoj tehnologiji, moćni pojedinci preuzimaju ovlasti službenih institucija i nude djeci i adolescentima virtualne svjetove nasilja zanemaruju se igre koje bi mnogima znatno popravile temeljne izglede za sretniju budućnost – zdravlje. Primjerice, igranje računalne igre *Bronkie the Bronchiasaurus* pomaže kod astme, igra *Packy and Marlon* kod dijabetesa, a igra *Need for Speed II* pomaže kod oštećenja različitih dijelova tijela.[12]

Simulatori vožnje i letenja izvrstan su način za obuku, ali za borbu na terenu vojnici trebaju ispuniti strateške ciljeve. Stoga Pentagon nastoji ići ukorak s tehnologijama simulacije i specijalnim efektima, ali i profitirati od novih proizvoda industrije zabave kako bi mogao investirati u nove projekte. JFETS je postala podloga za buduće virtualne ratne pozornice, a stručnjaci upozoravaju kako je većina računalnih igara suviše militantna, čak i za vojsku. Takve igre ne služe samo izobrazbi vojnika u borbenim uvjetima već se njihove preinake koriste i za njihovo liječenje od posli-

[12] Usp. Pamela M. Kato, „Video Game Sin Health Care: Closing the Gap", *Review of General Psychology*, god. XIV, 2010., br. 2., str. 113. – 121.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 295 24.5.2016. 10:00:45

jetraumatskog stresa (PTSP) jer se posljedice ublažavaju kada se, sada bez opasnosti, ponovo proživi scenarij borbe.

Budući da je svijet suočen s nepredvidivim, primjerice, bioterorističkim napadima, znanstvenici rade studije o učincima virtualnih svjetova. Tako je u medicinskom časopisu *Lancet Infectious Diseases* objavljena studija o načinu na koji se virtualni svijet može koristiti pri izradi modela ponašanja stvarnoga svijeta tijekom epidemije. Zaključak studije je da, ako bi se virtualne epidemije integrirale s *online* igrom, bilo bi moguće ispitivati reakcije, pa i upravljati njima. Ovo je istraživanje potaknuto gubitkom kontrole kod virtualnih likova na području igre gdje je vladala moćna krilata zmija Hakkar. Osim oružja i snage, Hakkar je bio opasan i zbog zarazne bolesti koja se zvala „pokvarena krv". Zaraženi igrači su, prema planu programera, trebali umrijeti, ali su postupili neočekivano. Iskoristili su mogućnost teleportacije i prelazili u nova područja šireći zarazu.[13]

Bolje razumijevanje nove komunikacijske tehnologije nužno je za suočavanje s izazovima novoga doba. Umrežavanjem cjelina ljudskoga roda postaje veća od njezinih dijelova i izgledno je da će suočavanje s tim izazovom i njegovo razumijevanje postati ključnim zadatkom dvadeset prvog stoljeća.

Zaključak

Na području komunikacije, zabave i trgovine internet je uveo temeljne, a neposredna budućnost donosi trodimenzionalni svijet koji će obuhvatiti i sve druge medije. Na društvenim medijima učestalo se vode demokratske rasprave, ali postaje sve jasnije kako su sve više pod utjecajem novih tehnologija vlasti. Njihov utjecaj više nije samo u području kapitala, sigurnosnih i ekoloških prijetnji, već utječe na mišljenje, izaziva emocije i, u konačnici, uklanja mogućnost osmišljavanja vlastitoga života.

Donedavno su moćnici upravljali industrijskom kulturom zasnovanoj na modelu masovne proizvodnje i namijenjene masovnoj publici. Ciljevi su bili komercijalne naravi usmjereni samo na prodaju robnih proizvoda. Danas je ljudima koji imaju moć na raspolaganju društvena mreža, uvezan i objedinjen svijet koji omogućava da se u izravnu kontaktu s pojedincem na brz, lak i zavodljiv način realiziraju željena transformiranja. Takva transformiranja mogu biti vojne, političke ili ekonomske prirode.

Storytelling je kod europskih političara postao nova ideologija uvezena iz SAD-a. Naime, devedesetih godina prošloga stoljeća u SAD-u se domišljato pričanje priče koristilo i u područjima u kojima je to bilo neuobičajeno. Otprije je pričanje priče

[13] Usp. Nicholas A. Christakis – James H. Fowler, *Povezani*, Zagreb, 2010., str. 238.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 296 24.5.2016. 10:00:45

shvaćeno kao djelotvorno sredstvo u marketingu, menadžmentu, političkoj komunikaciji… Vizualizacija bojnoga polja, novačenje ljudi ili prenošenje naredbi ciljevi su koji se ostvaruju „kroz igru". U tom se procesu ne djeluje ni s vrha ni iz centra jer je uspostavljena mreža koja kanalizira postupke i emocije pojedinaca.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 297 24.5.2016. 10:00:45

Silvana Marić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru
ssillvana@gmail.com
UDK 316.75(497.1):81'373.21
Stručni članak

UTJECAJ IDEOLOGIJE U SFRJ NA KREIRANJE JAVNOGA PROSTORA

Sažetak

Ovaj rad želi prikazati kako su jezik, ideologija i prostor neizostavno povezani. S promjenama političkih sustava kroz povijest dolazilo je i do promjena naziva gradova, ulica, trgova, imena tvornica itd. Kultura sjećanja koja je postojala u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji iskazivala je poštovanje samo prema žrtvama narodnooslobodilačke borbe dok se isto to poštovanje nije iskazivalo prema drugim žrtvama. Slavljenje praznika koji su vezani uz komunistički sustav i dodjeljivanje imena gradovima, trgovima, ulicama, tvornicama prema narodnooslobodilačkim borcima stvara osjećaj prisutnosti službene ideologije u svakodnevici društvenoga života. Ideološki utjecaj na sve segmente društva bio je isprepletan tako da su veoma često određene tvornice, gradovi, športski klubovi, škole, spomenici i drugi materijalni i nematerijalni oblici nosili imena narodnooslobodilačkih boraca i pripadnika Komunističke partije, a sve pod parolom bratstva, jedinstva, slobode, radnika, budućnosti, napretka itd. S raspadom Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije dolazi do promjene tih naziva u onoj mjeri koliko je određeno društvo spremno prihvatiti promjenu određene ideologije, vrijednosti, političkoga sustava, a time i promjenu naziva gradova, ulica, tvornica i datuma obilježavanja državnih praznika.

Ključne riječi: komunistička ideologija, narodnooslobodilački borci, Tito, gradovi, državni praznici, tvornice

THE INFLUENCE OF IDEOLOGY ON THE CONSTRUCTION OF PUBLIC SPACE IN THE SOCIALIST FEDERAL REPUBLIC OF YUGOSLAVIA

Abstract

This paper aims to show that language, ideology and space are inextricably linked. Historically, the changes in political systems brought about modifications in the names of cities, streets, squares, factories etc. In the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, only the victims of the National Liberation War were remembered, while the same respect was not extended towards other victims. Celebrating holidays connected to the communist system and naming

Identiteti - kulture - jezici test.indd 299 24.5.2016. 10:00:45

cities, squares, streets and factories after the National Liberation War heroes makes official ideology present in everyday life. As ideology influenced all segments of the society, certain factories, cities, sport clubs, schools, monuments and other material and non-material entities carried the names of the National Liberation War heroes or members of the Communist party under the motto of "brotherhood, unity, liberty, workers, future, progress" and the like. Following the breakup of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, these names started to change. The modifications largely depended on the society's willingness to accept the change of ideology, values and political system which entails modifications in the names of cities, streets, factories and dates of public holidays.

Key words: communist ideology, National Liberation War heroes, Tito, cities, public holidays, factories

Uvod

S promjenama političkih sustava i ideologija u povijesti dolazi do promjena u nazivima materijalnih i nematerijalnih objekata unutar određenoga prostora i vremena. Vezanost prostora, ideologije, jezika i sjećanja temelj je proučavanju naziva gradova i tvornica te datuma obilježavanja praznika na prostoru Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.

Određivanje imena gradovima, školama, ulicama, tvrtkama… određuje političko i simboličko „vlasništvo" nad društvenim prostorom i vrijednostima na kojima se temelji. Javni je prostor oblikovan ideologijom vladajućih elita. Dugogodišnji utjecaj komunističke ideologije na javni prostor SFRJ ogleda se u nazivima gradova, trgova, ulica, tvrtki… te u određivanju datuma državnih i republičkih praznika itd. S promjenama na političkoj sceni dolazi do promjena i u nazivima materijalnih i nematerijalnih oblika društvenoga prostora.

Promjene u bilo kojem političkom sustavu nisu jezične prirode, nego ideološke i vrijednosne. Odnos ideologije prema određenim osobama i datumima koji se koriste za nazive gradova, ulica, mostova, trgova, državnih praznika veže se za uspjehe i pobjede primjerice tijekom ratova.

Rad se bavi nazivima gradova, tvrtki i obilježavanjem ključnih državnih i republičkih praznika što je bilo u funkciji vladajuće ideologije. Primjerima koje ćemo navesti nastojat ćemo prikazati kako je davanjem imena gradovima, tvornicama i drugim objektima, kao i određivanjem datuma državnih i republičkih praznika, ideologija prožimala sve segmente društva.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 300 24.5.2016. 10:00:45

1. Jezik, prostor i ideologija

Ideološki utjecaj na jezik i prostor veoma je velik. Svi politički sustavi nose određene elemente ideologije. Poslije pada jednoga sustava dolazi do stvaranja novoga, a to uključuje i ideološki zaokret. S novom ideologijom dolazi i do prenamjene prostora i jezičnih promjena. Uklanjaju se spomenici, stavljaju se novi spomenici, skulpture, biste, mijenjaju se nazivi gradova, trgova, ulica, društava, tvrtki, jezičnih izraza, a sve zbog promicanja novih vrijednosti. Ovaj prijelaz posebno je vidljiv u procesu odbacivanja komunističkoga sustava i pripadajuće mu ideologije, što i jest fokus ovoga rada.

Samo s usklađenošću nazivlja prostora s ideologijom može se osigurati opstanak političkoga sustava, smatrali su pobornici komunističkih svjetonazora. Prostor emitira određen ideološko simbolički sadržaj koji je u njega utkan, a cilj je društvenih znanosti dekodirati te sadržaje i pokazati usklađenost simboličkog i pojavnog aspekta društvenoga prostora. Bez povezivanja prostora i povijesti znanost ne može doći do otkrića društvenih veza unutar jedne uže ili šire povijesne cjeline. Republike bivše Jugoslavije imale su različitu etničku, kulturnu, običajnu strukturu stanovništva, a vladajuća je ideologija kao cilj imala građenje nove političke zajednice koja će imati zajedničke vrijednosti i političke ciljeve.

„Geografija je važna i to ne iz pojednostavljenog i odveć rabljenog razloga što se sve zbiva u prostoru, nego zbog toga jer gdje se nešto zbiva ima kritičnu težinu u spoznavanju kako se i zašto to događa.“[1] Prostor nije više samo fizičko mjesto, nego ima i druga značenja koja se često usklađuju s vladajućim svjetonazorima određene ideologije. Isto tako jezik nije samo način sporazumijevanja, nego i simbolično prenošenje poruka ciljanim skupinama. Jezični nazivi gradova, ulica, trgova, spomenika, društava, tvrtki… samo su preslika poruka vladajuće ideologije.

Preimenovanje gradova, ulica, trgova, društava, tvrtki nije bilo isključivo ideološke naravi. Povijesno naslijeđe nastoji se redefinirati brisanjem naziva gradovima, ulicama, trgovima po istaknutim osobama od svevremenskoga nacionalnoga značenja. Pisci, književnici, znanstvenici, izumitelji i brojne druge osobe koje su doprinijele kulturnom i društvenom razvoju ili koje su obilježile određeno razdoblje nacionalne skupine stavljani su u drugi plan. Po njima je dobio ime veoma mali broj gradova, ulica, trgova, društava i većinom su bili smješteni izvan središta zbivanja (središta gradova, regija). Izniman značaj u društvenome prostoru dobile su osobe određene prema ideološkim kriterijima vladajuće elite.

[1] Stipe Grgas, „O zaokretu ka prostoru“, *Filozofska istraživanja*, Zagreb, god. XXXII., 2012., br. 1., str. 170.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 301 24.5.2016. 10:00:45

2. Utjecaj komunističke ideologije na jezično nazivlje materijalnih i nematerijalnih oblika i obilježavanje praznika u SFRJ

Kroz razdoblje Titove Jugoslavije došlo je do ideološkoga odabira riječi koje su se upotrebljavale unutar komunističko-socijalističkoga sustava i za nazive gradova, ulica, trgova, poduzeća, športskih klubova, kulturnih društava.

Ideološki utjecaj političkih struktura u bivšoj Jugoslaviji vidljiv je na svim područjima od zemljopisnih naziva, naziva tvrtki, kulturnih naziva do naziva športskih klubova, što ukazuje da je ideologija prožimala sve segmente društva. Raspad komunističkoga sustava doveo je i do promjena tih naziva, ali i zaborava simboličkih sadržaja koji su im stajali u temelju. Koliko je snažan bio ideološki utjecaj pokazuje i to da je svaka od republika u Jugoslaviji imala najmanje jedan grad koji je u svome imenu nosio ime predsjednika SFRJ Josipa Broza Tita ili, primjerice, istoimenu ulicu u svakome gradu.

Većina ulica i trgova poslije Drugoga svjetskog rata dobila je nazive prema antifašističkim borcima ili borcima narodnooslobodilačke borbe jer su se partizanski „uspjesi" obilježavali kao antifašističke pobjede. Svi oni koji su u bili u drugim vojnim formacijama nisu imali pravo na bilo kakvo nazivlje. No, osim njih čak su i istaknuti pjesnici, slikari, znanstvenici koji nisu bili sljedbenici vladajuće ideologije bili isključeni iz javnoga, a time i iz društvenoga prostora.

> Premda nam je s onomastičke strane motiv imenovanja nebitan, sa sociolingvističkoga stajališta ova imenovanja pokazuju odnos određenoga društvenoga sloja prema nekim njegovim pojedincima: odnos počasti i sjećanja na njih i njihove zasluge u kulturnom i društvenom životu nacije. Nosioci imena su pali borci, političari, ali najvećim dijelom nacionalni kulturni pregaoci iz bliže i dalje prošlosti. Taj izbor u odabiru baš takvih imena ne začuđuje s obzirom na društvenu grupaciju koja sudjeluje u imenovanju baš takvih vrsta ustanova. Imenovanja ove vrste organizirano su djelovanje jedne društvene grupacije, koja ovdje svjesno utječe na određeni, ne bilo kakav, razvoj jednoga jezičnoga segmenta svojega socijalnog idioma.[2]

Sjećanje na ideološki sustav bivše Jugoslavije vodi u otpor prema promjeni naziva gradova, ulica, trgova, športskih klubova i organizacija, kulturnih spomenika itd. Nemirenje s raspadom komunističkoga sustava i demokratskom osudom te ideologije javlja se velik jaz između onih osoba koje su odrasle u tom sustavu; koje nakon raspada komunističkog sustava i te ideologije nisu prihvatile nove demokratske vrijednosti i nove obrasce ponašanja.

> Ritualna dimenzija odnosi se na ritualne prakse kojima se prostor označava i time povezuje s određenim događajem iz prošlosti, uklopljenim u šire shvaćanje povijesnog događanja, ili s određenom tradicijom. Prostor tako postaje jedan od ključnih elemenata samog obilježavanja,

[2] Vida Barac-Grum, „Ime u jezičnom i društvenom kontekstu", *Rasprave - časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, Zagreb, god. XIV., 1988., br. 1., str. 35. – 36.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 302 24.5.2016. 10:00:45

te se smatra da obilježavanje upravo na tom prostoru ispunjava svoju pravu svrhu. Nakon ratnih stradanja naročito su prisutni rituali kojima se podsjeća na važne događaje i važne datume iz prethodnih ratnih događanja, međutim oni nisu jedini oblik ritualnog izvođenja, budući da se kroz ritualnu reinterpretaciju prostora javlja potreba i za drugim oblicima rituala koji bi homogenizirali grupu podsjećajući je na njenu tradiciju.[3]

Nakon raspada komunističkoga sustava u istočnoeuropskim zemljama došlo je do sustavnog uništavanja simbola te ideologije. U Hrvatskoj i BiH također je došlo do promjene naziva gradova, ulica, trgova s ideološkim predznakom komunističkoga sustava, ali i to je uslijedilo kao posljedica vraćanja temeljnim vrijednostima nacionalnoga i kulturnoga identiteta.

Ono što potvrđuje ideološko-političke odrednice komunističkoga nazivlja jest to što su gradovi, trgovi, ulice, kulturna društva dobivali nazive najčešće prema političarima i revolucionarima. Ti političari i revolucionari većinom nisu pripadali tom području, nego su dolazili iz drugih republika bivše Jugoslavije čime se još više željelo potvrditi bratstvo i jedinstvo među narodima u bivšoj Jugoslaviji, pri čemu su zanemarivana imena znamenitih osoba iz određenoga područja koja su tu uvelike nečemu doprinijela.

Svaki pokušaj davanja naziva gradovima, ulicama, trgovima prema znamenitim povijesnim osobama određenoga kraja, najčešće hrvatskoga, unaprijed je osuđen na propast jer sve su se odluke na kraju donosile unutar Komunističke partije. Sve vrijeme od 1945. godine pa do 90-e godine prošloga stoljeća je vrijeme u kojem je komunistička ideologija na pobjedi u Drugome svjetskom ratu izgradila kulturu kolektivnoga sjećanja. Vrijednosni je sustav građen na različitim doživljavanjem ratnih događanja.

Sve vreme postojanja Jugoslavije vojničke žrtve obeležavaju se praznicima (Dan borca 4. juli, Dan Armije 22. decembar, Dan ustanka...), brojnim spomenicima, po njima se imenuju škole, ulice, a to doprinosi jačanju pozicije države i njenih institucija. Žrtve palih sovjetskih vojnika se glorifikuju (na primer imenovanje centralnih beogradskih ulica), čime se afirmiše savezništvo sa tadašnjim SSSR-om i novi socijalistički sistem vrednosti. Isticanje martirstva partizanske žrtve položene na „oltar revolucije" snažilo je predstavu autohtonosti oslobodilačke borbe i kreiralo transcendentni okvir socijalizma.[4]

[3] Mateo Žanić, „Konstrukcija poslijeratnog prostora: simbolička izgradnja Vukovara", *Polemos*, Zagreb, god. XI., 2008., br. 22., str. 32.

[4] Usp. Darko Karačić – Nataša Banjaglev – Tamara Govedarica, *Revizija prošlosti*, Sarajevo, 2012., str. 182., citirano prema: Olga Manojlović-Pintar – Aleksandar Ignjatović, „Prostori selektovanih memorija: Staro sajmište u Beogradu i sećanje na drugi svetski rat", Sulejman Bosto – Tihomir Cipek – Olivera Milosavljević (ur.), *Kultura sjećanja: 1941.*, Zagreb, 2008., str. 97. – 98.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 303 24.5.2016. 10:00:45

Primjerice prema knjizi *Revizija sjećanja*, komunisti su za 48 sati promijenili nazive 160 ulica.[5]

3. Nazivi gradova prema Josipu Brozu Titu, narodno-oslobodilačkim borcima i članovima Komunističke partije

Svaka je republika u bivšoj Jugoslaviji imala jedan grad koji je nazvan prema tadašnjem predsjedniku Jugoslavije Josipu Brozu Titu[6]. Osim gradova, po Titu su nazivane i brojne ulice, trgovi, udruženja. Kult ličnosti[7] bio je znakovit i za Jugoslaviju jer se lik i djelo Josipa Broza Tita uzdigao do „nepogrješivosti" političkoga vođe i osobe koja se poštuje kao neka religijska osobnost. Za vrijeme njegove vladavine u SFRJ njegovan je kult ličnosti i kroz razne vidove manifestacije koje su održavane u njegovu čast. Kult ličnosti bio je svojstven raznim ideologijama, od fašizma (Benito Mussolini), nacizma (Adolf Hitler) do komunizma (Josip Broz Tito, Lenjin, Staljin). Karakteristike koje su svojstvene kultu ličnosti vidljive su u stavu da je „vođa" iznad svih ostalih državljana, da je nepogrješiv, zatim u pretjeranu isticanju njegovih slika (fotografija) u svim društvenim ustanovama, na plakatima, u novinama, časopisima, u imenovanju ključnih cjelina prostora prema „vođi", u zatvaranju protivnika određenog političkog sustava (ubojstva, mučenja, progonstva, suđenja bez dokaza), a školski materijali obiluju tekstovima koji se odnose na život „vođe" itd.[8]

3.1. Korenica – Titova Korenica (Hrvatska)

Korenica je grad smješten u Lici u Hrvatskoj. Kroz mjesto prolazi rijeka Korenica pa je vjerojatno grad po njoj dobio ime. Grad je 1945. godine preimenovan u Titovu Korenicu da bi naziv Korenica bio vraćen tek 1997. godine.

> U Narodnim je novinama 15. listopada 1945. objavljena Odluka o promjeni naziva Korenica u Titova Korenica koja glasi: Narod koreničkog kotara u više navrata jasno je izrazio svoju volju da se mjesto Korenica prozove „Titova Korenica", pa je narod tako već i zove, htijući time dati vidnog znaka svoje ljubavi i zahvalnosti velikom vođi oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije. S obzirom na prednje, a na osnovu jasno izražene volje naroda ODLUČUJEM da se mjesto Korenica istoimenog kotara, Okruga ličkog prozove „Titova Korenica". Ministarstvo

[5] Usp. *isto*, str. 189.

[6] Tito je za života dobio četiri svoja grada, odnosno njegovo je ime kao prefiks bilo sadržano u nazivima gradova dok je poslije smrti dobio još četiri grada. Svih šest Republika i dvije autonomne pokrajine imale su grad koji je u nazivu sadržavao prefiks Tito.

[7] Kult ličnosti prvi put spominje Nikita Hruščov 1956. kao oznaku za vladavinu Josipa Visarionovića Staljina.

[8] Vidi Dražen Nemet, „Povijesni mitovi o Josipu Brozu Titu kao sredstvo manipulacije narodima na prostoru bivše SFRJ", *Pre Tempore*, Zagreb, god. III., 2006., br. 3.; Andrijana Rabrenović, „Politički plakat i kult ličnosti", *Medianali*, Dubrovnik, god. VII., 2013., br. 13.; Olivera Milosavljević, „Otac – genije – ljubimac: Kult vladara – najtrajniji obrazac vaspitavanja dece", *Žene i deca*: *4. Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*, Beograd, 2006., br. 23., str. 188. – 291.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 304 24.5.2016. 10:00:45

unutrašnjih poslova, broj: 7578-1945, Zagreb, dne 5. listopada 1945. Ministar: V. Krstulović' (NN br. 44: 1).[9]

3.2. Užice – Titove Užice (Srbija)

Užice su grad smješten u Srbiji. Gradu je u srpnju 1946. promijenjeno ime u Titove Užice[10] da bi tek tijekom 1992. grad vratio staro ime Užice.

3.3. Podgorica – Titograd (Crna Gora)

Podgorica je dobila naziv Titograd za života Josipa Broza Tita, točnije 13. VII. 1946.[11] Crna Gora napravila je najveću promjenu u imenu jer nije upotrijebila prefiks nego je promijenila naziv Podgorica u Titograd. Jedini je glavni grad od bivših republika SFRJ koji je dobio ime po Titu, sve su ostale republike izabrale gradove koji su većim dijelom bili industrijska središta, ali nisu bili najveći gradovi u tadašnjim republikama i pokrajinama. Ime Podgorica vraćeno je 1992. godine.

3.4. Veles – Titov Veles (Makedonija)

U Makedoniji, kao jednoj od republika SFRJ, Titov je Veles grad koji nosi naziv po Josipu Brozu. Također je jedan od gradova koji je odmah nakon Drugoga svjetskoga rata promijenio naziv prema predsjedniku tadašnje SFRJ, točnije 11. listopada 1946. „Titov Veles je, posle Skoplja, drugi grad Povardarja. Nalazi se u sredini SR Makedonije, na obje strane Vardara, uz obod Titovoveleške kotline, gde Vardar ulazi u Titovovelešku kotlinu.“[12]

3.5. Kosovska Mitrovica – Titova Mitrovica (Kosovo)

Kosovska Mitrovica je grad smješten na sjeveru Kosova. Do promjene imena grada u Titova Mitrovica dolazi 1981. godine. Sadašnji naziv grada jest Kosovska Mitrovica.

[9] Ivica Mataija, „Promjene imenâ naselja na hrvatskome području u svjetlu administrativnih određenja od 1860. do 1960. godine“, *Folia onomastica Croatica*, Zagreb, br. 20., 2012., str. 136.
[10] Vidi Jovan Marković, *Gradovi Jugoslavije*, Beograd, 1966., str. 207. - 210.
[11] Vidi službenu stranicu grada Podgorice http://www.podgorica.me/podgorica-kroz-vjekove, (25. III. 2015.).
[12] J. Marković, *n. dj.*, str. 310.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 305 24.5.2016. 10:00:45

3.6. Drvar – Titov Drvar (Bosna i Hercegovina)

Grad koji je u Bosni i Hercegovini dobio ime po Josipu Brozu Titu jest Drvar. No za razliku od većine drugih gradova, Drvar je poslije Titove smrti, 1981. godine, dobio naziv Titov Drvar. Drvar se vodio kao grad u kojem je planiran atentat na Tita tijekom njemačke ofenzive 1944. godine.[13] Ovaj je događaj naveden kao povod da se Drvar preimenuje u Titov Drvar. Drvar se uzima i kao mjesto gdje je došlo do prvoga ustanka naroda BiH. Manje je poznata činjenica da su četnici tijekom Drugoga svjetskoga rata Drvar i okolicu etnički očistili od Hrvata. U Drvaru se nalazi i poznata Titova pećina[14] koja je i nakon 90-ih zadržala taj naziv. Drvaru je vraćen naziv 1991. godine.

3.7. Titov Vrbas (Vojvodina)

Grad je smješten u pokrajini Vojvodini, a naziv Titov Vrbas nosi od 1983. Vojvodina je jedna od dviju autonomnih pokrajina SFRJ koja je ime jednom od svojih gradova dala po Titu. Grad je do 90-ih nosio taj naziv da bi 1991. gradu vraćeno ime Vrbas.

Osim Josipa Broza Tita, po kojem su mnogi gradovi dobili ime, i drugi su borci ili „narodni heroji" također dobili „svoje" gradove. Tu možemo istaknuti Edvarda Kardelja, Aleksandra Rankovića, Borisa Kidrića, Đuru Pucara itd.

3.8. Kraljevo – Rankovićevo

Kraljevo[15] je grad u Srbiji kojem je poslije Drugoga svjetskog rata promijenjeno ime u Rankovićevo, po Aleksandru Ranković̂u. Aleksandar Ranković bio je potpredsjednik Jugoslavije, predsjednik Odjeljenja za zaštitu naroda (drugi čovjek nakon Tita), sekretar CK KPJ, član Politbiroa KPJ, šef Unutarnje državne bezbjednosne agencije, član AVNOJ-a, ministar unutrašnjih poslova SFRJ i član brojnih drugih tijela unutar SFRJ.[16] Kao glavna osoba za tajne službe (OZNA, UDBA) bivše Jugoslavije, Rankovića se smatra odgovornom osobom za brojne zločine koji su počinjeni nad narodima Jugoslavije. O radu tajnih službi dovoljno govori izjava A.

[13] Usp. Đuro Basler – Mihailo Maletić, *Lepote i znamenitosti Bosne I Hercegovine*, Beograd, 1961., str. 285.
[14] Usp. *isto*, str. 287.
[15] Vidi „Istorija Kraljeva", http://www.kraljevo.org/OPSTINA-KRALJEVO-Istorija-Kraljeva_70____lat, (26. III. 2015.).
[16] Vidi Tvrtko Jakovina, „Američki komunističi saveznik", *Zavod za hrvatsku povijest*, Zagreb, god. XXXI., 1998., br. 31., str. 81. – 108.; Goran Akrap, „Mač i štit u rukama Partije - represivni sustav u funkciji oblikovanja korpusa javnoga znanja", *National Security and the Future*, Zagreb, god. XI., 2010., br. 11., str. 165. – 239.; Josip Mihaljević, „Kolektivna biografija jugoslavenskog komunističkog rukovodstva Jože Pirjevec, Tito i drugovi", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, Zagreb, god. XLIV., 2012., br. 1., str. 484. – 489.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 306 24.5.2016. 10:00:45

Rankovića prenesena u *Politici* 1951.: „Likvidirali smo 568.000 narodnih neprijatelja, a kroz logore od 1945. do 1951. prošlo je 3,777.776 zatvorenika“[17]. Za razliku od E. Kardelja, Aleksandar Ranković nije imao mogućnost da se isto mjesto (Ploče) po njemu zove dva puta jer je već 60-ih godina prošloga stoljeća označen kao „politički negativac“. Aleksandar Ranković je dao ostavku 1966. nakon neslaganja s Josipom Brozom Titom i drugim pripadnicima Komunističke partije (SKJ).

Gradovi Rankovićevo i Kardeljevo nisu dugo ostali pod tim nazivom jer je donesena odluka prema kojoj se samo prema Titu mogu davati imena gradovima tako da su ta dva grada vratila svoje prethodno ime Ploče i Kraljevo. Ploče će ponovno nakon Kardeljeve smrti jedno vrijeme nositi naziv Kardeljevo.

3.9. Općina Novi Travnik – Pucarevo (BiH)

Naziv Pucarevo dolazi od Đure Pucara, člana Komunističke partije Jugoslavije, člana Centralnoga komiteta KPJ, člana Glavnoga štaba Narodnooslobodilačke borbe i Partizanskih odreda Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu, potpredsjednika Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnoga oslobođenja Bosne i Hercegovine, član predsjedništva AVNOJ-a, sekretara Pokrajinskoga komiteta Komunističke partije Jugoslavije za BiH, ministra u prvoj Vladi BiH, vršitelja dužnosti predsjednika Prezidija Narodne skupštine BiH itd. On je još jedan od narodnih junaka po kojemu su brojne ulice i tvornice u bivšoj Jugoslaviji dobile ime i samo je jedna u nizu osoba koja je kao član Komunističke partije dobila brojne nazive gradova, ulica, trgova ili spomenika.

3.10. Ivangrad (Crna Gora)

Berane, mjesto u Crnoj Gori, 1949. dobilo je naziv Ivangrad prema Ivanu Milutinoviću.[18] Ivan Milutinović bio je član KPJ, član CK KPJ, član Politbiroa, član Narodnooslobodilačkog partizanskog odreda Jugoslavije, član AVNOJ-a, član NKOJ-a i „narodni heroj“. Gradu Beranu u Crnoj Gori vraćeno je ime 1992.

[17] *Politika*, Beograd, 1. veljače 1951., citirano prema: Tomislav Vuković, „Srpsko-hrvatske informacijske operacije protiv Hrvatske“, *Glas koncila*, 4. III. 2012., http://www.glas-koncila.hr/index.php?option=com_php&Itemid=41&news_ID=20058, (26. III. 2015.).

[18] Vidi Pavle Ljumović, „Ivan Milutinović Milutin, čovjek i ratnik“, *Montenegrina*, http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/cg_u_2_svj_ratu/pavle_ljumovic_ivan_milutinovic_covjek_i_ratnik.htm, (26. III. 2015.).

Identiteti - kulture - jezici test.indd 307 24.5.2016. 10:00:45

3.11. Dimitrovgrad

Caribrod je bio naziv mjesta koje je promijenilo naziv u Dimitrovgrad prema bugarskom komunističkom vođi, a ujedno Titovu suradniku Georgiju Dimitrovu. Mjesto je smješteno na granici između Srbije i Bugarske.

3.12. Petrovgrad – Zrenjanin (Vojvodina)

Grad je dobio naziv po jugoslovenskom kralju Petru te je 1935. grad pod nazivom Veliki Bečkerek u Vojvodini preimenovan u Petrograd. Petrograd će 1946. dobiti naziv Zrenjanin prema Žarku Zrenjaninu.[19] Žarko Zrenjanin je bio partizan i narodni borac Jugoslavije. Jedan je od pokretača narodnooslobodilačke borbe u Vojvodini.

Nisu samo gradovi, trgovi, ulice, spomenici u Jugoslaviji dobili naziv po Josipu Brozu Titu, nego i u drugim svjetskim zemljama, najvećim dijelom zemljama komunističkoga sustava. Titova ulica postoji u Italiji u Napulju, u Indiji u New Delhiju, u Etiopiji u Adis Abebi, na Cipru u Limasolu itd.

Iz naziva gradova koji u prefiksu imaju riječ Tito možemo vidjeti da je grad kao najviša razina prostorne organizacije unutar republika mijenjao ime većim brojem prema Titu, a tek manjim brojem prema drugim njegovim suradnicima i narodnooslobodilačkim borcima. Tito je kao vrhovni poglavar države imao prednost pred ostalim „istaknutim" osobama iz tadašnjega političkog i vojnog vrha SFRJ.

I druge su komunističke zemlje davale nazive svojim gradovima prema oslobodilačkim borcima i pripadnicima Komunističke partije. To je bila praksa gotovo svih komunističkih zemalja. Poslije raspada Jugoslavije samo su Zrenjanin i Dimitrovgrad u Srbiji zadržali ime, sva ostala mjesta promijenila su svoje nazive.

4. Tvornice

Na tlu Jugoslavije i tvornice su dobivale imena prema osobama iz političkoga i vojnoga života. Posebice se ovo odnosi na veće tvornice, tvornice koje simboliziraju socijalističko gospodarstvo, koje se nalaze u većim gradovima, koje zapošljavaju veći broj radnika itd. Izdvojit ćemo samo neke od njih kojima je tadašnja ideologija odredila naziv prema narodnim borcima ili prema članovima Komunističke partije. Najveći jugoslavenski brendovi nosili su naziv prema političarima i borcima NOB-a.

„Đuro Đaković" naziv je tvornice koja je u ondašnjoj Jugoslaviji proizvodila vojnu opremu, vlakove, vagone, konstrukcije za mostove, mostove, kombajne, a s radom je nastavila i nakon osnivanja Republike Hrvatske. „Zadatak Tvornice bio je gradnja i popravak vagona i lokomotiva, željezničkih mostova i mosnih konstrukcija,

[19] Usp. J. Marković, *n. dj.*, str. 84. – 85.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 308 24.5.2016. 10:00:45

fabrikacija strojeva i svakovrsnog saobraćajnog oruđa i opreme, podizanje i tjeranje pomoćne industrije koja je u savezu sa svim tim proizvodima, preuzimanje izgradnje i opreme željeznica, pogon željeznica pod vlastitom upravom ili zajedno s drugima i sl."[20]

Ime „Đuro Đaković" dobila je po političaru, jednom od osnivača Komunističke partije 1919. godine. On je bio i organizacijski tajnik CK KPJ od 1928. do svoje smrti 1929., član Centralnoga partijskog vijeća KPJ, zastupnik KPJ u Ustavotvornoj Skupštini…[21] Brojne su vojne jedinice nazvane prema Đuri Đakoviću, primjerice tijekom Španjolskoga građanskoga rata jedan je bataljun nosio naziv Đuro Đaković, zatim u Belgiji je tijekom Drugoga svjetskoga rata formirana jedinica od iseljenika s područja Jugoslavije koja je nosila naziv Đuro Đaković. U Brodskom Varešu napravljen je spomen-park Đuro Đaković, a u Zagrebu je 1989. postavljena bista Đure Đakovića itd. Danas imamo tvrtku Đuro Đaković Holding d. o. o., zatim Slobodnu zonu Đuro Đaković, Košarkaški klub Đuro Đaković, školu Đuro Đaković itd.

„Rade Končar" naziv je za tvornicu u bivšoj Jugoslaviji koja je proizvodila tehnološke aparate. Ime je dobila po Radi Končaru, članu Komunističke partije Jugoslavije, članu CK Komunističke partije Hrvatske, političkom sekretaru KP Hrvatske, članu politbiroa KPJ, po organizatoru ustanka protiv snaga koje su okupirale Jugoslaviju… Proglašen je „narodnim herojem" Jugoslavije. Nakon njegove smrti velik je broj tvornica i škola dobilo ime po njemu. Tvrtka i danas nosi isti naziv „Končar - elektroindustrija" i nastavak je prijašnje industrije.

„Boris Kidrič" bio je naziv tekstilnog kombinata smještena u Zadru, a dobio je naziv prema istaknutu članu KP-a i narodnom borcu Borisu Kidriču. Ovaj tekstilni kombinat postojao je i za vrijeme Domovinskoga rata, a zapošljavao je oko 2.000 ljudi.

> Kidrič, Boris, slovenski političar (Beč, 10. IV. 1912. – Beograd, 11. IV. 1953.). Bio je član KP Jugoslavije (KPJ) od 1928. Progonjen i zatvaran, u emigraciji u Beču, Pragu i Parizu. Od 1935. bio je sekretar CK Saveza komunističke omladine Jugoslavije, od 1940. član CK KPJ, organizator antifašističkog pokreta u Sloveniji, tajnik Izvršnog odbora Osvobodilne fronte od 1941., komesar Glavnoga štaba Narodnooslobodilačke vojske i Partizanskih odreda Slovenije, a 5. V. 1945. postao je prvi predsjednik Narodne vlade Slovenije. Od 1946. bio je ministar za industriju u vladi Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ), zatim predsjednik Planske komisije i Privrednoga savjeta FNRJ i član Saveznog izvršnog vijeća odgovoran za privredu, a od 1948.

[20] „Povijest", *Đuro Đaković – službena web stranica*, http://www.duro-dakovic.com/o_nama/povijest/default.aspx, (27. III. 2015.).

[21] Vidi: „Đaković, Đuro", *Proleksis enciklopedija*, http://proleksis.lzmk.hr/19000/, (27. III. 2015.); „O Brodskom Varošu", *Župa Krista kralja Brodski Varoš – službena web stranica*, http://www.varossb-zupa.hr/index-6.html, (27. III. 2015.); *Slavonski Brod - službena web stranica*, http://www.slavonski-brod.hr/index.php/component/search/?searchword=%C4%91uro%20%C4%91akovi%C4%87&searchphrase=all&Itemid=3224, (27. III. 2015.).

Identiteti - kulture - jezici test.indd 309 24.5.2016. 10:00:45

član Politbiroa CK KPJ. Bio je vodeći jugoslavenski ekonomski ideolog i jedan od tvoraca prijelaza na sustav radničkoga samoupravljanja.[22]

Prema Borisu Kidriču ime su dobili: tvornica stakla u Puli, Kemijski institut u Ljubljani, nagrada Boris Kidrič za tehniku, Institut za nuklearna istraživanja Boris Kidrič u Vinči itd. I grad Kidričevo u Sloveniji dobio je ime u njegovu čast.

Tvornica čokolade i slatkiša koja je danas poznata pod nazivom „Kraš" nastala je spajanjem manjih tvornica te 1950. postaje Tvornica Josip Kraš prema antifašističkom borcu i voditelju sindikalnog pokreta.[23] Josip Kraš bio je narodnooslobodilački borac, član KP-a, pripadnik sindikalnoga pokreta, član CK KP Hrvatske, član CK KPJ, vođa antifašističke borbe u Hrvatskoj…[24]

Badel je jedna od najvećih tvornica likera i rafinerija alkohola u bivšoj Jugoslaviji koja je dobila naziv prema Marijanu Badelu. Povijest tvornice seže od 1862. god., no tek poslije Drugoga svjetskoga rata tvornica mijenja naziv u „Marijan Badel". Današnji je naziv tvornice „Badel 1862 d. d."[25] Ime tvornice potječe od pripadnika Komunističke partije i narodnoga heroja Jugoslavije Marijana Badela. Pripadnik je KP Hrvatske, pripadnik Saveza komunista omladine Jugoslavije, politički komesar, antifašist itd.

„Vlado Bagat" je tvornica koja je u bivšoj Jugoslaviji (Zadar) proizvodila šivaće strojeve. Tvornica je imala više organizacijskih jedinica koje su diljem Jugoslavije proizvodile razne vrste opreme. Najviše su ostali poznati po proizvodnji šivaćih strojeva koji su nazvani bagaticama. Tvornica je zapošljavala nekoliko tisuća ljudi (procjenjuje se 3.000 do 4.000 ljudi). Ime tvornice „Vlado Bagat" potječe od antifašističkoga borca, pripadnika KP Hrvatske, političkoga komesara, koji je sudjelovao u osnivanju Mornarice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Proglašen je „narodnim herojem" 1948. god.[26]

„Rudi Čajevac" tvornica je elektroničke opreme i uređaja u Banjoj Luci koja je dobila ime prema jednom od prvih pilota Narodnooslobodilačke vojske i „narodnom heroju" Rudi Čajevcu. Jugoslavija je izdala i poštansku markicu s njegovim likom. Rudi Čajevac i Franjo Kluz tijekom Drugoga svjetskoga rata s otetim su zrakoplovima prebjegli u partizane.[27]

[22] „Boris Kidrič", *Hrvatska enciklopedija*, http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=31392, (27. III. 2015.).

[23] Usp. „Povijest Kraša", *Kraš – službena web stranica*, http://www.kras.hr/hr/povijest_krasa, (27. II. 2015.).

[24] Vidi „18. listopada", *Gradska knjižnica i čitaonica Metel Ožegović - Varaždin*, http://knjiznica-vz.hr/index.php?option=com_content&task=view&id=182&Itemid=95, (27. III. 2015.).

[25] „Povijest tvrtke", *Badel 1862. – službena web stranica*, http://www.badel1862.hr/hr-HR/O-nama/S/Povijest-tvrtke.html?Y2lcMTE%3D, (27. III. 2015.).

[26] Usp. Tatjana Kovač – Mijo Vojnović, *U spomen revoluciji*, Split, 1976., str. 25.; „Splitski heroji: poginuli borci posmrtno odlikovani Ordenom narodnog heroja", *Antifašistički Split: ratna kronika 1941. – 1945.*, http://www.ratnakronikasplita.com/prilozi/heroji, (27. III. 2015.).

[27] Usp. Samir Aslani, *Lovački avioni Drugog svetskog rata 1939. – 1945.*, Beograd, 2004., str. 84.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 310 24.5.2016. 10:00:45

Virovitička tvornica „Boško Buha“ proizvodila je šećer, a dobila je naziv prema partizanskom mladiću koji je poginuo od četnika. Boško Buha u brojnim se izvorima navodi kao jedan od najmlađih partizana koji je poginuo sa 17 godina (1926. - 1943.). Bio je član Druge proleterske brigade NOVJ-a. Po njemu je osim tvornice u Vinkovcima naziv dobilo i kazalište u Beogradu, a 1979. snimljen je i film Boško Buha. Proglašen je „narodnim herojem“ poslije Drugoga svjetskoga rata. Godine 1951. filmom koji je snimljen prema njemu i brojnim drugim tekstovima prikazan je kao jedna od najvećih osoba narodnooslobilačke borbe. Prikazan je kao pionir, bombaš, borac, vođa omladine u narodnooslobodilačkoj borbi.[28]

„Janko Gredelj“ tvornica je željezničkih materijala koja je dobila ime prema „narodnom heroju“ Janku Gredelju koji je bio član Komunističke partije Jugoslavije. Poginuo je tijekom Drugoga svjetskoga rata 1941. god., a narodnim je herojem proglašen 1951. Tvornica danas nosi naziv „Tvornica željezničkih vozila Gredelj d. o. o.“.

„Viktor Lenac“ naziv je brodogradilišta koje je svoj rad počelo davne 1896. god. pod nazivom „Lazaurus“ u gradu Rijeci. Nakon svršetka Drugoga svjetskoga rata brodogradilište mijenja naziv u Brodogradilište Viktor Lenac čije je ime ostalo do danas. „Godine 1948. brodogradilište je dobilo ime ‘Viktor Lenac’ u čast ‘narodnog heroja’ iz Drugoga svjetskog rata, koji je bio radnik brodogradilišta.“[29]

„Ivo Lola Ribar“ je tvornica koja je u Jugoslaviji proizvodila liječnički materijal, vatu, gazu, zavoje itd. Ime je dobila 1947. god.[30] prema Ivi Loli Ribaru, a prije toga zvala se „Manufaktura vate i gaze Tulić Mlin“. Danas tvornica nosi naziv „Lola Ribar d. o. o.“. Ivo Lola Ribar bio je član brojnih organizacija unutar SFRJ. Donosimo jedan dio teksta iz članka „Ivo Lolo Ribar u Zagrebu“ autora Jerke Petričevića:

> Generalni sekretar KPJ tada je povjerio Loli vođenje Omladinske komisije pri CK KPJ, povjerio mu je konkretnu aktivnost na obnavljanju, snaženju i širenju SKOJ-a. I u tom smislu Lolo Ribar je Titov učenik. On odlazi u svijet da objašnjava program mlade antifašističke i komunističke generacije u Jugoslaviji, te da kao predstavnik te generacije i njezinog organiziranog naprednog pokreta pridonosi stvaranju i jačanju antifašističkih snaga među omladinom svijeta.[31]

Imena tvornica davana su prema narodnooslobodilačkim borcima. Iako su tvornice mogle nositi imena i po istaknutim osobama iz struke za koju je tvornica bila vezana, to je bio rijedak slučaj. Što je tvornica bila veća, razvijenija i u svijetu priznati-

[28] Miljenko Hajdarović, „Boško Buha“, *Hrvatski povijesni portal*, 20. I. 2007., http://povijest.net/?p=3683, (27. III. 2015.).

[29] „Povijest“, *Viktor Lenac – službena web stranica*, http://www.lenac.hr/hr/Home.aspx?PageID=8, (11. IV. 2015.).

[30] Vidi „Povijest“, *Lola Ribar – službena web stranica*, http://www.lolaribar.hr/upoznajte_nas.asp, (11. IV. 2015.).

[31] Jerko Petričević, „Ivo Lola Ribar“, *Obnova i reorganizacija SKOJ-a*, str. 45. http://www.znaci.net/00001/217_2.pdf, (11. IV. 2015.).

Identiteti - kulture - jezici test.indd 311 24.5.2016. 10:00:45

ja to je bila veća mogućnost da će nositi ime po nekom „narodnom heroju". Manje tvornice nosile su imena prema materijalima koje su prerađivale.

> I imena nekih tvornica nastala su transonimizacijom: Marijan Badel, Đuro Đaković, Rade Končar, Đuro Salaj, Josip Kraš, Boris Kidrić. Tako su imenovana velika industrijske poduzeća, poduzeća s određenim ugledom, kojima nije potrebno da neposredno u imenu imaju objekt svojega rada, već je ime dovoljno da se zna što tvornica proizvodi. Takav tip imenovanja industrijskih giganata nije tipičan samo za naše jezično područje. U Francuskoj su imena tvornica Citroen i Renault, u Njemačkoj Opel i dr. Međutim u našem su slučaju imena nastala na osnovu antroponima boraca i heroja u ratu, a u francuskom i njemačkom primjeru prema automobilskim (ili drugim) konstruktorima i osnivačima tvornica. Razlike su dakle u statusu nosilaca osobnih imena.[32]

Brodogradilište u Kraljevici još uvijek nosi naziv Titovo brodogradilište. Velik je broj materijalnih objekata i nakon raspada SFRJ zbog izgrađenosti imena na svjetskome tržištu zadržao jedan dio svoga imena ili čak i puno ime poput Titova brodogradilišta

5. Praznici u SFRJ

Kao i svaka država i Jugoslavija je imala kalendar u kojemu su bili točno označeni datumi koji su se slavili u državi i koji su bili neradni dani. Većina državnih blagdana bila je vezana za pobjedu u Drugome svjetskome ratu, a veoma mali broj državnih blagdana koji su obilježili povijesnu i kulturnu baštinu naroda Jugoslavije. Vjerski blagdani gotovo se nikako nisu slavili jer je prema komunističkoj ideologiji vjera bila preprjeka za „jedinstvo" različitih naroda u SFRJ, a narušavala je i politički sustav SFRJ sa svojim sustavom vrijednosti.

Podređenost komunističkoj ideologiji može se vidjeti i kroz datume koji su se obilježavali kroz godinu. Službeni su se praznici slavili u svim republikama bivše Jugoslavije i bili su neradni dani.

> Službeni praznik definiram kao datum s političkom moći, kao rezultat djelovanja dominantne ideologije vremena: vrijeme se u njemu „zaustavi", a struktura se susreće i legitimira poviješću. Uvijek je u službi vladajućih skupina, uvijek podržava njihov status quo. Sustav praznika nazivam „ritmom svetoga" jer odvaja važne dane - praznike - od nevažnih, doslovno „svakodnevnih". Zbog učinkovitog upravljanja društvom - dakle, ujednačenog doziranja svetoga u svakodnevno, što opravdava postojeći poredak - praznički je kalendar uvijek vremenski uravnotežen, kako sveto ne bi izgubilo svoj značaj iznimnosti, neuobičajenosti.[33]

U SFRJ postojali su državni i republički praznici. Najveći broj praznika koji se slavio u SFRJ bio je vezan uz JNA i vojne pobjede u NOB-u. „Od 25 važnijih

[32] V. Branc-Gum, *nav. dj.*, str. 36.
[33] Mitja Velikonja, „Slavljenje bivših jugoslavenskih praznika u današnjoj Sloveniji", *Etnološka tribina*, god. XXXVI., 2013., br. 43., str. 49. – 64.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 312 24.5.2016. 10:00:45

datuma koji su se obilježavali u SFRJ, 15 ih se odnosilo na JNA i vojne pobjede u NOB-u."[34]

5.1. Državni praznici

Dan mladosti slavio se 25. svibnja. Toga se dana slavio Titov rođendan te su se na taj način vezale mlađe i starije generacije (u liku Josipa Broza Tita). Iako je toga dana slavljen njegov rođendan, datum njegova rođenja bio je nepoznanica. Mjesec dana nosila se štafeta duž cijele Jugoslavije i na kraju bi bila predana Titu u ruke. „Svibanj je postao mjesec mladosti. Stvarni datum Titova rođenja nije poznat, a 25. svibnja zapisan je u jednom od mnogih krivotvorenih dokumenata s kojima je putovao prije rata. Na taj su ga datum 1944. godine Nijemci pokušali likvidirati zračnim desantom na Drvar, no on im je tada za dlaku umaknuo te se do oslobođenja Beograda preselio na Vis."[35] Još se uvijek u nekim dijelovima obilježava Dan mladosti, tj. simbolično se obilježava u malom krugu ljudi koji nastoje na taj način „oživjeti" lik Tita i simolički se prisjetiti vremena bivše Jugoslavije. Žaljenje za praznikom koji je nastao na temelju izmišljena Titova rođendana jest sjećanje na bivši politički sustav. Toliko slavljeni i uvažavani praznici krajem 90-ih gube na svome značaju te padaju u zaborav s novim političkim sustavom.

Dan rada slavio se 1. svibnja kao Međunarodni praznik rada. U SFRJ praznik rada se često nazivao i „1. maj" što je također ostalo u jezičnom nazivlju u brojnim dijelovima bivše Jugoslavije i nakon njezina raspada. Taj je datum u Jugoslaviji obilježavan brojnim manifestacijama i slavio se dva dana. Organizirani su brojni mimohodi, predstave, izložbe, slavlja za radnike. Iako je riječ o međunarodnom prazniku, taj je praznik naveden zbog uloge radnika u bivšoj Jugoslaviji u kojoj su radnici prikazani kao „temelj društva". Prema marksističkoj ideologiji radnici su prikazani kao borci, snaga društva, kao revolucionari koji se trebaju izboriti za svoja prava jer su izrabljivani.

Praznik rada u SFRJ nije slavljen u duhu Međunarodnoga dana rada, nego kao ures komunističke ideologije kada je prikazivana moć i snaga države kroz vojsku, policiju i razne vojne mimohode. Radnici nisu prosvjedovali i borili se za svoja prava, nego su pristajali uz politički sustav tadašnje Jugoslavije. Politički i vojni vrh Jugoslavije praznik je rada iskoristio za prikazivanje (posebice medijsko) Jugoslavije kao komunističke države u kojoj je na djelu mir i blagostanje sa svim pravima radnika.

Dan JNA slavio se 22. XII. kao dan utemeljenja Jugoslavenske narodne armije koja je trebala predstavljati i braniti sve narode u SFRJ, odnosno činiti okosnicu političkog i simboličkog sustava bivše Jugoslavije. Svoje osnivanje temeljila je na parti-

[34] Miroslav Tuđman, *Informacijsko ratište i informacijska znanost*, Zagreb, 2008., str. 110.
[35] M. Velikonja, *n. dj.*, str. 53.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 313 24.5.2016. 10:00:45

zanskim vojnim postrojbama. Jugoslavenska narodna armija nasljednica je Narodne oslobodilačke vojske Jugoslavije koja je osnovana 22. XII. 1941. preimenovanjem prvo u JA – Jugoslavensku armiju, a potom u JNA – Jugoslavensku narodnu armiju. Datum njezina utemeljenja ostat će 22. prosinca, a sam njezin naziv Jugoslavenska narodna armija dat će „potvrdu" naroda kao osloboditelja Jugoslavije. Političko usmjerenje JNA bilo je komunističko i temeljilo se na marksističkoj ideologiji.

Dan republike slavio se 29. studenoga. Taj se praznik zvao i Dan AVNOJ-a jer je na taj datum bilo drugo zasjedanje AVNOJ-a u Jajcu. Dan Republike označava se kao početak druge Jugoslavije. Na taj su dan pioniri davali zakletvu. „Datum je u imaginariju bivše države bio toliko važan da je svoje mjesto našao čak i na državnom grbu, ispod šest baklji. Dan Republike bio je neka vrsta antipraznika obilježavanju dana osnivanja bivše jugoslavenske države, Dana ujedinjenja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1. prosinca (1918.)."[36]

Dan boraca, 4. srpnja, bio je državni praznik i taj se dan slavio u svim Republikama SFRJ. Toga se dana obilježavao poziv Komunističke partije Jugoslavije na partizanski otpor prema silama Osovine. Kao uzrok poziva uzima se napad njemačkoga Reicha na SSSR.

5.2. Republički praznici

Dan antifašizma u Hrvatskoj se slavi 22. lipnja. Na taj je dan osnovan Prvi sisački partizanski obred u bivšoj Jugoslaviji. Dan antifašističke borbe u Jugoslaviji se slavio 27. srpnja, kada su ubijeni hrvatski civili kod Bosanskoga Grahova i u Drvaru. Istoga dana, 27. srpnja, u mjestu Srb u Hrvatskoj dogodio se navodni napad na Nezavisnu Državu Hrvatsku. O tom su događaju zapodjenute brojne dvojbe. Prema istraživanjima Gorana Jurišića, voditelja Hrvatskoga centra za istraživanje komunističkih zločina, tog su dana četnici u Srbu zajedno s pridruženim komunistima izvršili etničko čišćenje Hrvata. Razlika između ovih dvaju datuma koji se uzimaju kao obilježavanje Dana antifašizma u Hrvatskoj i Srbiji pokazuje i to da je u Hrvatskoj osnovan prvi partizanski odred, Sisački partizanski odred, a zapravo se kao dan antifašizma u Srbiji uzimaju datumi kada su izvršeni zločini nad Hrvatima, a ne osnivanje Prvoga partizanskoga odreda, što se dogodilo mjesec dana prije toga.

Dan ustanka slavljen je 7. srpnja u Republici Srbiji. Osim u Srbiji i u drugim republikama obilježavan je Dan ustanka, ali su datumi obilježavanja bili različiti. U Socijalističkoj Republici Hrvatskoj i Socijalističkoj Republici BiH dan ustanka slavljen je 27. srpnja. Na taj se dan obilježavao napad postrojbi iz Bosanske Krajine koje

[36] *Isto*, str. 56.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 314 24.5.2016. 10:00:45

su napale i zauzele Drvar i Bosansko Grahovo. Malo je poznato da je na ovaj datum (27. VII. 1941.) izvršen pokolj nad Hrvatima u Bosanskom Grahovu i Drvaru.

Dan državnosti BiH, 25. studenoga, slavi se kao dan kada je u Mrkonjić Gradu održano prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a (1943.). ZAVNOBiH i AVNOJ bila su dva ključna tijela u SFRJ. ZAVNOBiH je imao funkciju najvišega tijela Narodnooslobodilačkoga pokreta BiH. Nakon raspada Jugoslavije Dan državnosti BiH i dalje je ostao 25. studenoga i proglašen je neradnim danom.[37]

Slavljenje samo određenih datuma dovodi do toga da se praznici institucionaliziraju. Službena politika i ideologija određuju službene praznike. Političke strukture određuju koji će se praznici slaviti kao neradni dani, koji će se slaviti, ali ne će biti proglašeni neradnim danima te koji se praznici ne će nikako slaviti. Među praznicima koji se nisu gotovo nikako slavili bili su vjerski blagdani jer je vjera bila u suprotnosti s politikom tadašnjeg sustava i bila im je na neki način smetnja. Tražilo se izričito odvajanje vjere od politike.

Identitet države, u ovome slučaju SFRJ, bio je određen obilježavanjem točno određenih datuma koji se vežu uz NOB ili uz KPJ. „Do 1990. i s pomoću državnih praznika identitet se jugoslavenske države određivao prema vladajućoj ideologiji, a ne u skladu s povijesnom i kulturnom tradicijom.“[38]

Vladajuće strukture slavljenjem točno određenih datuma određuju koji su događaji „važniji“, a koji manje važni, iako to u stvarnu životu nije uvijek tako. Iako su praznici nematerijalni oblik sjećanja, oni se povezuju s drugim materijalnim oblicima tadašnjega komunističkoga sustava, poput trgova, ulica, spomenika, tvornica itd.

Nakon 1991. godine dolazi do promjene praznika u gotovo svim republikama bivše Jugoslavije, a praznici koji su nekada imali uzvišen karakter preko noći izumiru. Na mjesto starih praznika dolaze novi praznici s novim političkim sustavom. Praznici bivše Jugoslavije, kao što vidimo po njihovim nazivima, vezani su za obilježavanje događaja iz Drugoga svjetskoga rata i događaje koji su vezani uz Josipa Broza Tita. Antifašistička borba bila je, kao što vidimo, vezana i za nematerijalne oblike sjećanja kao što su državni praznici.

Slavljenje točno određenih datuma, poput Dana Republike, Dana ustanka ili Dana mladosti, pokazuje da su se više slavili datumi koji su označeni kao korak u budućnost, napredak, veselje itd. Na djelu nije bilo slavljenje datuma koji se vežu uz negativna sjećanja. Jedan od razloga tomu jest što se Jugoslaviju nastojalo prikazati vanjskom svijetu kao država mladosti, napretka, jedinstva, ravnopravnosti zbog čega ne bi bilo primjereno slaviti neke negativne datume.

[37] Vidi „Praznici u Federaciji Bosne i Hercegovine“, *Federalno ministarstvo rada i socijalne politike*, http://fmrsp.gov.ba/s/index.php?option=com_content&task=view&id=88, (24. III. 2015.).
[38] M. Tuđman, *n. dj.*, str. 110.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 315 24.5.2016. 10:00:45

Zaključak

S promjenama vlasti u određenom povijesnom trenutku dolazi i do promjena u nazivima objekata kao i datuma obilježavanja određenih praznika. Nijedan totalitarni politički sustav i ideologija nisu izuzeti iz promjene naziva gradova, trgova, ulica, tvrtki, škola i promjena datuma obilježavanja važnijih državnih praznika, što možemo vidjeti i iz primjera za područje Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.

Osnivanjem SFRJ prostor dobiva konotacije koje se vežu uz narodnooslobodilačke borce i pripadnike Komunističke partije. Republike i pokrajine stavljaju u službu kulta ličnosti Josipa Broza Tita i cijele gradove. Sve republike i pokrajine u SFRJ imale su jedan grad koji je u nazivu imao prefiks Tito. Osim Josipa Broza Tita i drugi članovi KPJ „imali" su svoje gradove, ali u manjem broju. Osim gradova i sve druge urbane cjeline ulice, trgovi, mostovi, tvornice također su dobivali imena prema borcima NOB-a i pripadnicima KPJ. S raspadom SFRJ dolazi do promjene naziva gradova, ulica, škola i drugih objekata te datuma obilježavanja državnih praznika, a vraćaju se tradicionalni nazivi koji vrijede u demokratskim sustavima i europskim vrijednostima.

Ekonomsko područje rada najmanje je bilo podložno promjeni tako da velik broj tvornica, „Badel", „Končar", „Kraš" itd., zadržava naziv tvrtke naslijeđen iz SFRJ. Jednom izgrađen brend u ekonomskom smislu zadržao se bez obzira na njegov ideološki naziv.

Osim gradova i tvornica, čija su imena bila određena ne prema zemljopisnom ili povijesnom sadržaju, nego prema ideološkim kriterijima, isti se kriterij koristi i u odabiru datuma slavljenja praznika u SFRJ: Dan mladosti, Dan ustanka, Dan boraca, Dan JNA i dr. Vjerski blagdani, primjerice Božić, Velika Gospa, Uskrs, Duhovi…, nisu se slavili.

Nedavanjem imena po znanstvenicima, književnicima, umjetnicima, osobama koje su svojim radom i dostignućima zaslužne za nacionalni i kulturni identitet ostavljao se prostor raznim manipulacijama javnim znanjem o tome tko je važniji i zaslužniji u povijesti: politički i vojni sektor ili znanstveni, umjetnički, športski itd.

Jugoslavenski su komunisti po uzoru na SSSR davali imena gradovima, ulicama, tvornicama. Uzor su im bili gradovi u SSSR-u: Lenjingrad, Staljingrad, Voršilovgrad, Uljanovsk itd. S propašću komunističkih režima u Europi dolazi i do promjena naziva ili datuma koji su predstavljali i obilježavali taj politički sustav.

Manipulacija javnim znanjem i povijesnim činjenicama imala je cilj dugoročno utjecati na ljude i stvoriti kolektivni identitet jedne državne zajednice (SFRJ). Njegovanje kulta ličnosti (lika i djela Josipa Broza Tita) i davanje prednosti narodnooslobodilačkim borcima (bez obzira na njihove zasluge) pred drugim istaknutim osobama iz javnoga

Identiteti - kulture - jezici test.indd 316 24.5.2016. 10:00:45

i kulturnoga života određene zajednice u davanju naziva odlika je komunističkoga sustava bivše Jugoslavije, ali i drugih komunističkih zemalja.

Rad otvara prostor i budućim istraživanjima o utjecaju političke vlasti ili određene ideologije na oblikovanje javnoga prostora i prostornih poruka. Povijest je podložna promjenama i raznim oblicima manipulacija pa tako i promjenama naziva ulica, trgova, gradova i datuma obilježavanja određenih događaja. Imena gradova, ulica, trgova, mostova, tvrtki kao i datumi državnih praznika utječu na oblikovanje nacionalnoga i kulturnoga identiteta u mnogo većoj mjeri nego što smo toga svjesni. Upravo su zbog toga totalitarna ideologija i komunistički politički sustav nastojali imenovati i odrediti sve segmente javnoga prostora prema vlastitu viđenju povijesti i prikazati ju sukladno svojemu svjetonazoru.

Nemirenje s promjenama naziva gradova, ulica, trgova, škola i promjenama državnih praznika (nakon propasti komunističkoga režima) upućuje kod jednog dijela populacije na žal za prošlim vremenima. Nostalgija za komunističkim sustavom osobito postoji kod dijela starije populacije. Demokratske promjene, novi politički sustav, demokratske vrijednosti dovode i do promjena u prostoru javnoga znanja koje sada kritički nastupa prema prijašnjem komunističkom političkom sustavu i ideologiji – barem jedan njegov dio.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 317 24.5.2016. 10:00:45

Zlata Živaković-Kerže ♦ Miljenko Brekalo ♦ Anamarija Lukić

Hrvatski institut za povijest u Zagrebu, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje u Slavonskom Brodu – Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Područni centar u Osijeku

zkerze@yahoo.com – Miljenko.Brekalo@pilar.hr – Anamarija.Lukic@pilar.hr

UDK 323.15 (497.5 Osijek)

Stručni članak

ETNIČKI IDENTITET OSIJEKA U POVIJESNOM TIJEKU (KRETANJE NARODA, KULTURA I JEZIKA)

Sažetak

U radu su autori prikazali Osijek kao izrazito multietnički i multikulturalni grad koji je svoj hrvatski identitet počeo graditi od početka 20. stoljeća. To potvrđuje popis iz 1910. godine kada Hrvati, kao domicilan narod ovih prostora, postaju najbrojnija nacionalna skupina. Prateći u povijesnom tijeku promjene strukture stanovništva, istaknut je poseban utjecaj migracija pretežito seoskoga stanovništva u gradove vezane za proces industrijalizacije te kulturalna gibanja („hrvatski pokret"). Unatoč tomu i nakon tih migracijskih promjena zadržao se jezik „prošlog vremena". Naime, iako je hrvatski jezik od 1848. bio službeni jezik Kraljevine Hrvatske i Slavonije, u gradu na Dravi njemačkim su jezikom govorili svi ili gotovo svi Osječani; njime su se služili neslužbeno, osobno. To je bio tzv. esekerski jezik kao lokalno narječje, tj. iskrivljen njemački jezik s primjesama hrvatskoga i mađarskoga jezika.

Ključne riječi: Osijek, multinacionalnost, multikulturalnost, popisi stanovništva, materinski jezik, esekerstvo, hrvatski jezik, njemački jezik, 20. stoljeće

THE ETHNIC IDENTITY OF OSIJEK THROUGHOUT HISTORY (THE MOVEMENT OF PEOPLE, CULTURES AND LANGUAGES)

Abstract

In this paper, the authors describe Osijek as a markedly multiethnic and multicultural town which started developing its Croatian identity in the early 20th century. This fact is supported by the 1910 census when the Croats, the indigenous people in the region, became the largest ethnic group. Observing the changes in the demographic structure throughout history, the authors emphasize the impact of the migrations of rural population which were caused by industrialization and cultural movements ("The Croatian Movement"). However, the language

Identiteti - kulture - jezici test.indd 319 24.5.2016. 10:00:45

of "the bygone times" was preserved after the migrations. Namely, even though Croatian became the official language of the Kingdom of Croatia and Slavonia in 1848, all or almost all the inhabitants of Osijek spoke German in informal situations. They used the local, so called Esseker dialect, which was a version of German interwoven with the elements of Croatian and Hungarian.

Key words: Osijek, multinationalism, multiculturalism, census, mother tongue, Esseker, the Croatian language, the German language, 20th century

Uvod

Tijekom prošlih stoljeća Osijek se razvijao na samoj granici između Slavonije i Baranje[1] u pitomoj slavonskoj ravnici, na povišenoj terasi, na mjestu gdje se ona najviše približila desnoj obali rijeke Drave, 22 km od njezina ušća u Dunav. Svojom veličinom, brojem stanovnika, gospodarstvom, povijesnim i kulturnim naslijeđem Osijek je upravno, prosvjetno, kulturno, športsko, a od druge polovice 20. stoljeća i sveučilišno središte. Razdjelnica je kultura i svjetonazora. U njemu se sijeku, dodiruju i isprepliću kršćanstvo (zapadnoga, istočnoga i reformiranoga obreda), židovstvo i islam. Osječani su oduvijek slijedili razvijene gradove Srednje Europe, i to ponajviše Beč, Budim i Peštu, rado prihvaćajući modne i stilske novine Europe.

Osijek je iznikao na tlu rimske Murse, srednjovjekovnog i turskog Osijeka, triju građanskih gradskih općina, te mađarske i njemačke Retfale. Kao mjesto života ljudi on je svjedok raznovrsnih razdoblja: u Tvrđi svjedoči o presijecanju života velikih vojnih garnizona, državnoga činovništva, trgovačkoga i obrtničkoga staleža; u dijelovima grada istočno, zapadno i južno od Tvrđe – u Donjem, Gornjem i Novom gradu – o ispreplitanju života vezana za obradu zemlje i za nastup novih gospodarskih djelatnosti poput brodogradnje, prerade drveta, svilarstva, proizvodnje hrane, prerade kože, skladišnoga poslovanja i za razvoj svega bitnoga u financijskom, prometnom i inom djelovanju.[2]

Od kraja 17. stoljeća te tijekom potonjih stoljeća osječko je stanovništvo raznoliko. Zbog doseljavanja drugih naroda, grad uz Dravu postaje multinacionalan, ali i multikonfesionalan grad u kojem su pridošli narodi označili i različitost životnih navika, jezikâ, tradicijâ i kulturne baštine. Tako su domicilni Hrvati s Austrijancima, Mađarima, Nijemcima, Srbima, Židovima i s drugim narodima zajednički gradili i stvarali skladan suživot doprinoseći gospodarskom i kulturnom uzdizanju. Takav Osijek morao je doživjeti burna zbivanja u obrazovnom i kulturnom životu u kojem

[1] Područje južne Mađarske /Ugarske sve do Trianonskog sporazuma kada od 1921. područje preko rijeke Drave (južna Baranja) ulazi u sastav Kraljevstva, tj. Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

[2] Usp. Zlata Živaković-Kerže, *Urbanizacija i promet grada Osijeka na prijelazu stoljeća (1868. – 1918.)*, Osijek, 1997., str. 11. – 15.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 320 24.5.2016. 10:00:45

od 18. stoljeća počinje hod školstva, a potom i književnog, tiskarskog i kazališnog života.[3]

Osijek je tijekom 18. stoljeća zbog svog povoljnog smještaja na raskrižju suhozemnih i vodenih prometnica privlačio trgovce i obrtnike (većinom Srbe, Nijemce, Austrijance i druge narode), koji su dolazili iz različitih europskih sredina. Ovisno o tome odakle su stizale, pojedine obrtničke i trgovačke obitelji govorile su i pisale njemačkim, talijanskim i novogrčkim jezikom, a bilo je i onih kojima je materinski jezik bio francuski. Prateći širenje i razvijanje Osijeka, tj. njegovu urbanizaciju, uočeno je da rubna područja Gornjega grada naseljavaju Mađari privučeni povoljnom kupovinom zemlje, a samo središte toga dijela Osijeka uz već doseljene Nijemce i Austrijance nakon donošenja *Patenta o vjerskoj toleranciji* od 1781. (*Das Toleranzpatent*) naseljavaju i Židovi. To je vrijeme u kojem se i srpsko (pravoslavno) stanovništvo doseljava i nastanjuje, većinom, u Donjem gradu. Zbog lakšeg sporazumijevanja i skladnijeg življenja, Hrvati su nastojali što brže svladati njemački jezik, a pridošli Nijemci i Austrijanci učili su hrvatski jezik.[4]

U 19. stoljeću javni su službenici govorili latinski i njemački, jedno kraće vrijeme i mađarski, ali svi su oni, ovisno o vremenskome razdoblju, znali, služili se ili razumjeli hrvatski jezik. Osijek je glavni grad Slavonije, političko, gospodarsko, vjersko, prosvjetno, kulturno i športsko središte, u kojem je 1866. živjelo 14.344 stanovnika među kojima je najviše bilo Hrvata. Pri tome je u Tvrđi 1.044 stanovnika, i to 805 Nijemca, 70 Mađara i 161 Hrvat. U Donjem gradu je 5.767 stanovnika (4.022 Hrvata, a ostali Donjograđani su bili Srbi, Nijemci, Mađari, Židovi, Slovaci i drugi). U Gornjem gradu je 6.531 stanovnik, i to 5.753 Hrvata, a ostalo su bili Nijemci, Mađari, Srbi, Židovi i ostali narodi. U Novom su gradu tada, u Donjoj i Gornjoj ulici, današnjoj Divaltovoj, živjela 1.002 stanovnika (841 Nijemac i 43 Mađara, a ostali Novograđani bili su Hrvati, Srbi i Talijani).[5]

1. Prožimanje identiteta

Prožimanjem kulturâ i utjecajâ, poštivanjem vjerske pripadnosti te prihvaćajući različitosti, u Osijeku se razvijao skladan suživot. Dobar duh grada uz Dravu postajao je sve izrazitiji ženidbenim vezama u kojima se „pretakala" nacionalna raznolikost i jačala gospodarska, kulturna, vjerska, jezična i politička snaga Osijeka. Naime, zahvaljujući istaknutu položaju između Istoka i Zapada, Osijek je i u 20. stoljeću

[3] Usp. Ive Mažuran – Josip Vrbošić, *Osijek: Na obalama stoljeća*, Osijek, 1998., str. 10.

[4] Usp. Zlata Živaković-Kerže, „Udio Židova u gospodarstvu Osijeka u prvoj polovici 20. stoljeća", *Osječki zbornik*, god. XXVIII., 2007., str. 161. – 162.

[5] HR-Državni arhiv Hrvatske u Zagrebu (dalje DAH), Arhivski fond 367, Statistika stanovništva, Popis stanovništva po zvanju i zanimanju, kutija 11, sv. XVI, XVII; Stanislav Marijanović, *Hrvatsko pjevačko društvo „Lipa" u Osijeku 1876. – 1986.*, Osijek, 1987., str. 22. – 25.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 321 24.5.2016. 10:00:45

višenacionalan grad, gospodarsko susretište naroda, religija i jezika. Mali ili neznatan udio naravnoga prirasta stanovništva u Osijeku, kao i u ostalim gradovima diljem Hrvatske, a i šire, objašnjava se jedino useljavanjem, tj. migracijama[6] temeljenima na golemu porastu fizičke pokretljivosti stanovništva te stalnoga koloniziranja grada. A migracije su složene. One su prouzročile stoljetna kompleksna povijesna zbivanja na ovim prostorima, pa tako i u gradu na Dravi, i neprekidno modelirale i utjecale na naseljenost. Tako, primjerice, Osijek 1900. ima 23.018 žitelja od kojih je 10.012 Nijemaca, 6.458 Hrvata, 2.212 Mađara, 2.027 Židova i 1.698 Srba.[7]

Prema regionalnom podrijetlu stanovnici Osijeka bili su rodom iz samoga grada, iz Austrije i Ugarske (Štajerske, Kranjske, Koruške, Tirola, Donje i Gornje Austrije, Češke, Moravske, Galicije i Južne Ugarske, tj. Baranje) te s područja hrvatsko-slavonskih županija (Virovitičke, Srijemske i Požeške). Tako je po popisu stanovnika iz te 1900. godine rođenih Osječana 46,58 %, pridošlih iz Austrije i Ugarske 31,72 %, a s područja hrvatsko-slavonskih županija 21,70 %.[8]

Deset godina potom u Osijeku je 28.505 stanovnika (11.169 Hrvata, 8.479 Nijemaca, 2.299 Židova, 3.536 Mađara, 2.258 Srba). Narodnosna struktura stanovništva grada tada pokazuje da su gotovo tri četvrtine Osječana Hrvati i Nijemci (74,1 %). Po tom popisu u Osijeku je rođeno 40,45 %, pridošlih iz Austrije i Ugarske u Osijeku je 32,15 %, a s područja hrvatsko-slavonskih županija 27,40 % stanovnika. U migracijama su znatan udio imali doseljeni autohtoni elementi s njemačkim govornim jezikom iz središnje Europe.[9]

Tablica 1.: Kretanje broja stanovnika Osijeka prema materinskom jeziku iz popisa 1880. – 1910.[10]

Godina popisa/ materinski jezici	njemački	hrvatski	mađarski	srpski	ostali	ukupno
1880.	8.970 (49,28 %)	5.827 (32,02 %)	1.152 (6.33 %)	1.655 (9,09 %)	597 (2,38 %)	18.201
1890.	10.657 (53,88 %)	5.516 (27,89 %)	1.378 (6.69 %)	1.602 (8,1 %)	625 (3,18 %)	19.778
1900.	12.039 (52,3 %)	6.458 (28,06 %)	2.212 (9,61 %)	1.698 (7,38 %)	611 (2,65 %)	23.018

[6] Pojam migracija po *Velikom rječniku stranih riječi* Bratoljuba Klaića potječe od latinskog glagola *migrare* u značenju seliti; preseljenje, seoba. Trajno se migracija vezuje za ljudski rod, jer čovjek se od pamtivijeka neprestano seli. Seljenja su skupna ili pojedinačna, organizirana ili neorganizirana, trajna ili vremenski ograničena, samovoljna ili pod nekom prisilom. No, sva ta seljenja uvijek potiče potraga za boljim uvjetima življenja.

[7] Jelena Červenjak – Zlata Živaković-Kerže, „Modernizacijska kretanja i položaj žena u gradu Osijeku na prijelazu 19. u 20. stoljeće“, *Scrinia Slavonica*, god. XIV., 2014., str. 130.

[8] HR-DAH, Arhivski fond 367, sv. XL.

[9] Usp. Mirko Korenčić, *Naselja i stanovništvo SRH, 1857. – 1971.*, Zagreb, 1979., str. 487; Zlata Živaković-Kerže, *Židovi u Osijeku (1918. – 1941.)*, Osijek, 2005., str. 16.

[10] Agneza Szabo, „Socijalni sastav stanovništva“, *Od turskog do suvremenog Osijeka*, Julijo Martinčić (ur.), Osijek, 1996., str. 155. – 162.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 322 24.5.2016. 10:00:45

1910.	10.778 (37,81 %)	11.169 (39,18 %)	3.537 (12,41 %)	2.258 (7,92 %)	763 (2,68 %)	28.505

Broj Osječana kojima je njemački bio materinski jezik do 1910. bio je oko polovine ukupnoga broja stanovnika, a zatim je taj broj do popisa iz 1910. naglo opao u korist hrvatskoga jezika i još naglije nastavio padati do sljedećih popisa iz 1921. i 1931., provedenih u novoj državnoj tvorevini.

Od početka 20. stoljeća u Osijeku dolazi do povećana priliva hrvatskoga seoskoga stanovništva u grad jer je brojna i snažna osječka industrija upošljavala sve više radnika koji dolaze iz okolice, prvenstveno naseljene Hrvatima. U to je vrijeme došlo i do snažnijeg razvoja hrvatske nacionalne svijesti u Osijeku, koju šire osječke dnevne novine *Narodna obrana*, potonja *Hrvatska obrana*, koja je izlazila na hrvatskome jeziku, za razliku od osječkih dnevnih novina *Die Drau* i *Slavonische Presse*, pisanih na njemačkome jeziku. Od 1907. u gradu na Dravi je i Hrvatsko narodno kazalište, drugo hrvatsko glumište u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, a djeluje i velik broj hrvatskih društava i udruga.[11] Nazivi ulica imali su uz njemačke i hrvatske natpise da bi do pred početak Prvoga svjetskoga rata u potpunosti postali hrvatski. Tu jezičnu promjenu prihvatili su i osječki trgovci, gostioničari i drugi. Vidjevši poslovnu priliku u približavanju kupcima na njihovu jeziku, tiskaju dvojezične promotivne materijale, a doskora i isključivo na hrvatskome jeziku.[12]

Unatoč svemu, podizanje hrvatske svijesti putem nacionalnoga identiteta u Osijeku je bilo otežano iz više razloga. Glavna im je zaprjeka bila stoljetna dominacija jezika, kulture i društvenoga položaja njemačkih sugrađana i navike koje su o tome stvorene. Naime, u poslovnome životu Austro-Ugarske Monarhije, koji je bio orijentiran prema Budimpešti i Beču, a vlasnici tvornica, banaka, novčarskih ustanova, većih trgovačkih društava i drugih gospodarskih čimbenika u Osijeku većinom su bili Židovi, aškenaske skupine, i Nijemci kojima u sklapanju poslova hrvatski jezik nije bio nužan. No bilo je i drugih razloga zašto se svijest o hrvatstvu u Osijeku širila usporeno[13] te se Osijek doživljavao kao njemački grad mada je asimilacija i kroatizacija Osječana bila u punom jeku. Znakovit pokazatelj asimilacije bila je uključenost Osječana njemačkoga podrijetla u „hrvatski pokret", koji su na taj način izgrađivali i utvrđivali svoj vlastiti nacionalni identitet kao Hrvati.[14]

[11] Usp. Marina Vinaj, *Povijest osječkih novina 1948. – 1945.*., Osijek, 1998., str. 25. – 27.; S. Marijanović, *n. dj.*, str. 23. – 25.

[12] Prema Rudolfu Franji Magjeru (1884. – 1954.) ili Spectatoru (njegov pseudonim), utemeljitelju i članu Društva hrvatskih književnika u Osijeku, pedagoga, publicista i književnika te sudionika u „hrvatskom pokretu", najvažnije gornjogradske ulice – Kapucinska, Pejačevićeva, Duga (Strossmayerova) te Šamačka ulica bile su nastanjene uglavnom Nijemcima, tako da se Pejačevićeva prethodno i zvala „Njemačka ulica". Vidi Spectator, *Osiek i hrvatstvo*, Osijek, 1913., str. 8. – 9.

[13] Usp. Spectator, *n. dj.*, str. 12. – 13.

[14] Kao i sam vođa „hrvatskog pokreta" u Osijeku odvjetnik Dragutin Neumann (1856. – 1911.).

Identiteti - kulture - jezici test.indd 323 24.5.2016. 10:00:45

Tendencija „hrvatskoga pokreta" jasno je vidljiva usporedbom broja Hrvata i Nijemaca iz popisa stanovništva provedena 1900. i 1910. jer se u desetljeću između tih dvaju posljednjih provedenih popisa u Austro-Ugarskoj Monarhiji broj Hrvata udvostručio i uvelike nadmašio broj Nijemaca u Osijeku.

Tablica 2.: Kretanje broja stanovnika Osijeka prema nacionalnosti 1900. i 1910.[15]

Popis stanovništva	Nijemci	Hrvati	Mađari	(Židovi)	Srbi	ostali	ukupno
1900.	10.012	6.458	2.212	(2.027)	1.698	611	23.018
1910.	12.381	12.808	4.306	(2.340)	2.450	1.392	28.505

Svi ti popisi stanovništva provedeni na području Austro-Ugarske Monarhije nisu obuhvaćali etničku kategoriju pa su stoga u njima jezični i etnički omjeri zamagljeni. Kako su ljudi i onda, kao i mi danas, imali potrebu nešto odrediti, identificirati, nekako to nazvati, tako je dolazilo i do prepoznavanja ili identificiranja gradova na etničkoj osnovi. Prepoznavanje ili identificiranje oblikovalo se iznutra, od samih Osječana, i izvana, od stranaca te, najzad, od državne vlasti.[16]

2. Pitanje etničkoga identiteta ulaskom u Kraljevinu SHS, odnosno Kraljevinu Jugoslaviju

Nakon stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca[17], te u potonjoj Kraljevini Jugoslaviji[18], nastupilo je u Osijeku vrijeme gospodarske nestabilnosti, oskudice i društvenoga previranja. U svojim je granicama nova država okupila zemlje s različitim ekonomsko-socijalnim odnosima, oblikovanima u dotadašnjem odvojenom razvoju u sastavu drugih država, što se uvelike preslikalo i na poslovanje i djelovanje osječkih, posebice židovskih, gospodarskih krugova (prijelazno gospodarstvo, sklapanje trgovačkih ugovora sa susjednim državama, nova porezna, prometna, carinska, novčana i ina politika). Samo nekoliko godina nakon Prvoga svjetskoga rata, oporavljan od antropogene ratne katastrofe koja je narušila gospodarska i demografska kretanja, Osijek je zbog svoga povoljnoga geopolitičkoga položaja izvan agrarno-trgovačko-prometnoga središta istočnoga dijela Hrvatske (zahvaljujući

[15] A. Szabo, *n. dj.*, str. 155. – 160.

[16] Riječ je o vlasti Kraljevine SHS/Jugoslavije, koja je potporu pojedinim gradovima pružala ovisno koliko ti gradovi podupiru državni režim, a to je ovisilo o nacionalnom sastavu tih gradova. Grad Osijek stoga možemo usporediti s vojvođanskim gradovima koji su, osim po etničkoj šarolikosti i geografskom smještaju bili slični Osijeku po broju stanovnika (tzv. srednji gradovi poput Sombora i Novog Sada), ili, u slučaju Subotice, po stupnju industrijskog i komunalnog razvoja.

[17] Kraljevina SHS nastala 1. prosinca 1918. ujedinjenjem „Srbije sa zemljama nezavisne države Slovenaca, Hrvata i Srba u jedinstveno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca. Početkom 1929. promijenila je naziv u Kraljevina Jugoslavija. Vidi opširnije Ljubo Boban, *Hrvatske granice 1918. – 1991.*, Zagreb, 1992., str. 14. – 16.

[18] Kraljevom proklamacijom od 6. siječnja 1929. proglašena je apsolutistička monarhija i Kraljevina SHS je Kraljevina Jugoslavija službeno od 3. listopada te godine. Vidi opširnije Lj. Boban, *n. dj.*, str. 30.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 324 24.5.2016. 10:00:46

potrebama i mogućnostima prometovanja u Podunavlju, osobito s obzirom na promet ljudi i roba između Sredozemlja i Podunavlja, samoga podunavskoga bazena i srednjoeuropskih gospodarskih središta) pružao pogodnosti za rad i suživot ljudi različitih naroda i vjera.[19]

Sami Osječani svoj grad nisu doživljavali njemačkim mada je još 1923. „njemački jezik isključiv gospodar pa i u hrvatskim obiteljima"[20]. Možemo se zapitati kako to, ako se u Osijeku govorilo pretežno njemačkim, da ga njegovi stanovnici nisu doživljavali njemačkim gradom. Odgovor se djelomično krije u tome što je osječka etnička situacija bila puno kompleksnija jer grad nije bio naseljen samo Nijemcima i Hrvatima, već i Mađarima, Židovima (koji su mogli biti cionisti ili asimilirani), Slovencima, Česima, Slovacima i drugima. Time ni jezična situacija nije bila ni približno toliko „čista" i jednoobrazna, već naprotiv, osim njemačkoga govorio se i hrvatski i mađarski jezik, ali pretežno u slojevima stanovništva koji su prevladavali – a to su srednji i radnički sloj koji je govorio esekerski.[21] To je u svojoj osnovi bio njemački jezik izmiješan i promijenjen pod utjecajem hrvatskoga i mađarskoga jezika tako da se više nije smatrao njemačkim jezikom i nije imao svoje pismo. Bio je to neslužbeni govorni jezik Osječana nazvan po gradu Osijeku, odnosno Essegu. Zapravo, nije riječ o jeziku, nego o narječju kojim su se Osječani sporazumijevali tako da nitko nikomu ne nameće ili da se itko osjeća zakinutim u jeziku.[22] Doduše, službeni jezik u gradu, kao i u Kraljevini SHS, odnosno Kraljevini Jugoslaviji, bio je srpskohrvatski, što nitko nije dovodio u pitanje iako je, primjerice, u gradskom zastupstvu bilo i onih zastupnika koji se nisu znali izražavati na hrvatskome jeziku. Neslužbeni je govor i nadalje tu esekerski, koji se provlačio i po hrvatskim novinama, npr. kad su u pitanju bili komentari novinara, šaljivi tekstovi i slično. Osječani, kao što nisu svoj grad doživljavali njemačkim, nisu ga doživljavali ni hrvatskim, već multietničkim, i to na poseban, sebi svojstven način, koji su nazivali esekerstvo, no ta riječ osim jezičnih, sadrži i druge konotacije. Odrastajući generacijama u šarenilu različitih naroda, vjera i jezika, Osječani su razvili visok stupanj tolerancije i suživota te razvili mentalitet koji su sami nazivali *esekerstvo*. No, ono ima puno šire značenje

[19] Usp. Mira Kolar-Dimitrijević, „Nezaposlenost u Hrvatskoj od vremena velike svjetske krize i javni radovi", *Ekonomska i ekohistorija - Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*,. god. I., 2005., br. 1, str. 102. – 103., Josip Vrbošić, „Osijek kao upravno središte Slavonije", *Od turskog do suvremenog Osijeka*, J. Martinčić (ur.), Osijek, 1996., str. 279. – 281.

[20] „Oho! S brda i dola i s munjom kroz Osijek", *Slobodni reporter*, Osijek, god. II., br. 5. (84.), 15. XII. 1923., str. 12.

[21] Vidi Velimir Petrović, *Esekerski rječnik – Essekerisches Wörterbuch*, Zagreb, 2008., str. 5. – 6.

[22] Jedini autor koji je u novije vrijeme sustavno proučavao esekerski jezik/narječje je Velimir Petrović koji ga je i tonski zabilježio kako bi ga spasio od zaborava, jer je počeo izumirati nakon Drugoga svjetskog rata. Više o esekerskom u Velimir Petrović, „Esekerski – što je to?", *Godišnjak njemačke narodnosne zajednice*, Osijek, 1995., str. 107. – 122.; V. Petrović, „Međujezični kontakti na primjeru esekerskog narječja", *Književna revija*, god. XLIII., 2003., br. 3., str. 123. – 134.; V. Petrović, „Obilježja osječkog njemačkog narječja", *Godišnjak njemačke narodnosne zajednice*, Osijek, 2002., str. 121. – 140.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 325 24.5.2016. 10:00:46

od etničkoga ili jezičnoga. Esekerstvo je značilo usporenost ili tromost, nezainteresiranost za aktivno uključivanje u svjetska ili državna društveno-politička gibanja, a ni u bilo što drugo što bi od Esekera (Osječanina starosjedioca) zahtijevalo odricanje od uobičajene rutine ili komocije.[23]

Taj osječki identitet i mentalitet najjasnije je ocrtala Vilma Vukelić pišuću u svojoj knjizi na njemačkome jeziku o vremenu na prijelazu 19. u 20. stoljeće u svojim memoarima: „Hrvati, Srbi, Švabe i Židovi sjedili su tamo iz dana u dan u slozi i zajedništvu. Nije bilo nikakvih rasnih predrasuda ni nacionalne netrpeljivosti: svi su oni bili Esekeri, nepopravljivi lokalpatrioti koje nije zanimalo ništa izvan njihova grada.“[24] Osječani su u svome gradu stvorili takvo ozračje u kojem ni vjera ni nacionalnost, pa tako ni jezik, nisu imali presudnu važnost i nisu stvarali preprjeke u međuljudskim odnosima, već upravo suprotno. Takvo je ozračje, naime, postalo dobrim duhom grada Osijeka. Taj duh esekerstva zadržao se dobrim dijelom i u Kraljevini SHS, a potom i Kraljevini Jugoslaviji. Ono što se promijenilo, bilo je veće zanimanje za politička zbivanja te uključivanje u politički život jer je u odnosu na prethodno stanje uvedeno jednako pravo glasa za sve punoljetne muškarce s državljanstvom SHS. Novonastale političke prilike pokrenule su i izmjene među osječkim stanovništvom koje se tiču materinskoga jezika i nacionalnosti.

[23] Nekoliko izdvojenih navoda iz osječkog tiska u vrijeme nakon „prevrata“ zorno prikazuje što su Osječani smatrali pod esekerstvom ili esegerstvom: „...a samo kod nas u Osijeku se ne opaža još nikakav politički život. [...] Naše gradjanske stranke medjutim i dalje spavaju snom mrtvijem. One se ne miču, ne rade ništa, njima je i na očigled svega što se oko njih dogadja s v e s v e j e d n o ! „Essekerstvo“ je prešlo i na Hrvate i na Srbe u Osijeku. Mi danas u Osijeku nemamo nikakve gradjanske političke organizacije.“, „Na posao!“, *Zora*, Osijek,15. I. 1919., str. 1.; „… i ako samo deseti dio svega toga u zbilji provedu, onda su jednim mahom izbrisali staru „essegersku“ tradiciju: mnogo brbljati, a malo raditi.“, „Essegg ili Osijek“, *Osječki reporter*, Osijek, 31. VII. 1922., str. 1.

[24] Personalni memoari, u kojima je autorica tematizirala osobne privatne odnose, nastojeći u njima prikazati duh vremena koji je utjecao na oblikovanje njegova svjetonazora i društvenih normi ponašanja i mišljenja i drugo. Vidi opširnije Vilma Vukelić, *Tragovi prošlosti*, Zagreb, 1994.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 326 24.5.2016. 10:00:46

Tablica 3.: Kretanje stanovništva Osijeka prema kriteriju materinskoga jezika 1910. - 1931.[25]

Godina popisa/ narodnost prema materinskom jeziku	Hrvati i Srbi	Slovenci	Nijemci	Mađari	Česi i Slovaci	Rusini	Poljaci	Rusi	Arnauti, Turci, Rumunji, Talijani, Francuzi, Englezi, ostali, nepoznati	Židovi	Ukupno
1910.	Hrvati 12.808 Srbi 2.450	156	12.381	4.306	Česi 440 Slovaci 156	11	627			(2.340)	23.018
1921.	20.215	620	10.077	2106	770	12	108	111	179	(2731)	34.485
1931.	26.382		9.731	2.839	1.176				130		40.337

Tablica 4.: Kretanje stanovništva Osijeka prema kriteriju vjeroispovijesti 1921. - 1931.[26]

Godina popisa/ vjeroispovijest	katolici	pravoslavci	židovi	evangelici	muslimani	ostali	ukupno
1921.	26.170	4.541	2.731	762	224	10	34.485
1931.	30.330	5.884	-	1.049	437	2.637	40.337

Iz tablica se uočava da je broj „nacionalnog" stanovništva kojem su materinski jezik hrvatskosrpski ili slovenski, porastao na štetu onih kojima je materinski jezik bio njemački ili mađarski. Mnogi od njih iselili su se iz Osijeka ili bili iseljeni uslijed *Naredbe o progonu stranaca* (1919.) ili kao državni činovnici koji u Osijeku više nisu imali posla. Od onih koji su ostali većinu su činili starosjedioci stranoga podrijetla. Mnogi su se od njih već smatrali Hrvatima te su uz svoje strano prezime nosili i hrvatsko ime. Politika Kraljevine SHS, međutim, smatrala ih je „anacionalnima", u smislu „nisu naše (državne) nacionalnosti". Također, „naša" ili „državna" nacionalnost bila je jedna, slavenska nacija, izgrađena iz „tri plemena". Politika Kraljevine bila je, prema nacionalnim manjinama, prilično netrpeljiva, osobito prema Mađarima, i forsirala je asimilaciju. Prema *Zakonu o biračkim spiskovima* pravo glasa na izborima za Konstituantu 1920. dodijeljeno je svim punoljetnim državljanima, no taj je zakon u praksi pobio tumač ministra Draškovića da se glasovanje ne dopusti onima koji

[25] *Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji. Demografske prilike i zgrade za stanovanje sa dva kartograma*, Zagreb, 1914., str. 856. – 857.; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. I. 1921. god.*, Sarajevo, 1931., str. 258. – 259.; *Prisutno stanovništvo po veroispovesti i materinjem jeziku*, http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1931/pdf/G19314001.pdf, (12. IV. 2015.).

[26] *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. I. 1921. god.*, Sarajevo, 1931., str. 258. - 259.; *Prisutno stanovništvo po veroispovesti i materinjem jeziku*, http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1931/pdf/G19314001.pdf, (12. IV. 2015.)

Identiteti - kulture - jezici test.indd 327 24.5.2016. 10:00:46

imaju pravo opcije za svoju nacionalnu državu: Njemačku, Austriju ili Mađarsku.[27] To je pravo dodjeljivala lokalna vlast, a potvrđivao Sudbeni stol. Drugim riječima, povjerenstvo za sastavljanje biračkih popisa dobilo je odriješene ruke da s popisa izbaci koga god poželi, samo ako ima strano prezime. Grad Osijek je 1919. i 1920. imao više prezimena neslavenskoga nego slavenskoga podrijetla, a gotovo polovina svih prezimena bila su njemačka prezimena.[28] U tim okolnostima više od četvrtine Osječana s biračkim pravom bilo je spriječeno izaći na birališta radi „neslavenskog porijekla". A sljedeće, 1921. godine, tj. ubrzo nakon prvih skupštinskih izbora, provodili su se popisi stanovništva. U takvu je ozračju jedan dio Nijemaca naveo svoj materinski jezik kao hrvatski. Tako je Osijek dospio u situaciju da vlasti dio Nijemaca, koji se smatrao Hrvatima, tretiraju kao strano, neslavensko stanovništvo, a da se dio Nijemaca, koji se i dalje smatrao Nijemcima, u strahu od vlasti lažno deklarira kao Hrvati.[29]

Na jezičnoj transformaciji među Osječanima, koja se polako odvijala u razdoblju između dvaju ratova, treba uvelike zahvaliti onodobnom osječkom tisku. Dvadesetih godina prošloga stoljeća, dok su prvi radioaparati, skupi i nedostupni „običnom puku", tek počeli krčiti svoj medijski prostor, sredstvo informiranja bile su isključivo novine, poglavito dnevni tisak. Nakon uspostave Kraljevine SHS tisak na „narodnom jeziku", uglavnom hrvatski tisak, gotovo je u potpunosti prevladao nad njemačkim dok se osječki mađarski tisak posve ugasio. To je bio rezultat nove politike i osnivanja novih političkih stranaka od kojih je svaka imala svoje glasilo: prohrvatska glasila bila su *Hrvatska obrana* i *Hrvatski list*, odnosno prorežimsko *Jug* te ćirilicom tiskana *Straža*. *Narodna* (poslije *Hrvatska*) *obrana* počela je izlaziti početkom 20. stoljeća u odvažno velikoj nakladi od 5.000 primjeraka te tako prokrčila široku trasu budućem hrvatskom tisku. Od 1920. počeo se tiskati *Hrvatski list*, koji je svojom popularnošću daleko nadmašio sve ostale osječke dnevne listove i za nekoliko godina dostigao nakladu od 10.000 primjeraka te je nakladu najdugovječnijih osječkih novina *Die Drau*, tiskanih na njemačkome jeziku, nadmašio čak deset puta. Osječanin, koji je u međuraću htio biti dobro informiran, morao je poznavati hrvatski jezik da bi mogao čitati *Hrvatski list*. Ostale novine na „narodnom jeziku" izlazile su u maloj nakladi, od 500 do 1.000 primjeraka, no korisnici su mogli birati što će čitati na „narodnom jeziku" dok se njemački tisak sveo na jedne novine. Bila je to velika promjena u odnosu

[27] Usp. Zlatko Matijević, „Gradjani na otkaz – njemačka nacionalna manjina i 9. članak Zakona o izboru narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1920.)", *Godišnjak njemačke narodnosne zajednice*, Osijek, 2003., str. 163. – 172.

[28] Vidi *Listina izbornika za izbor gradskog zastupstva Slob. i kr. grada Osijeka 1920.*, Osijek, 1920.; *Jeka od Osijeka: Hrvatski zabavnik i kalendar za god. 1919.*, Osijek.; *Jeka od Osijeka: Hrvatski zabavnik i kalendar za god. 1920.*, Osijek. Ovi kalendari sadrže osječki adresar.

[29] Usp. „Grad Osijek u brojkama", *Hrvatska obrana*, Osijek, br. 54, 8. III. 1921., str. 2.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 328 24.5.2016. 10:00:46

na razdoblje prije Prvoga svjetskoga rata kada je omjer najtiražnijega njemačkoga i mađarskoga tiska prema hrvatskom bio daleko nepovoljniji.[30]

Treba još napomenuti da su osječki Nijemci, a tako i Mađari nakon što im je isteklo pravo opcije, u pravilu bili birači hrvatskih stranaka. Hrvatske stranke, Hrvatska zajednica (HZ) i Hrvatska republikanska seljačka stranka (HRSS), obraćale su im se na njihovim jezicima. U isto vrijeme pripadnici pokreta Orjuna, koja je bila iznimno aktivna u Osijeku, maltretirali su građane zbog uporabe njemačkoga jezika, čak i ako su bili u pitanju Srbi, no maltretirali su i Hrvate zbog rodoljubnih ili domoljubnih pjesama. Između Hrvata i Srba nisu bili zabilježeni incidenti koji bi ukazivali na to da je došlo do netrpeljivosti. Istodobno je do skupštinskih izbora 1923. jačao „hrvatski pokret", dok su predstavnici vlasti, pripadnici režimskih stranaka, forsirali ćirilične natpise i umjesto Osijek pisali Osek. Sve je rezultiralo time da se omjer „nacionalnog" osječkog stanovništva povećao u odnosu na strano ili „anacionalno", što se vidi iz rezultata popisa provedena 1931. godine. Asimilacija osječkih Nijemaca vidljiva je i po tome što nisu bili posebno politički organizirani.[31] Nova država i nova politika u Osijeku rezultirali su promjenom omjera njegovih etniciteta u korist Hrvata i Srba, ubrzanom asimilacijom Nijemaca te razvojem hrvatske svijesti koja je „proradila" pod velikosrpskom politikom. Također, donijela je i političke podjele po nacionalnom ključu, no nije uspjela isforsirati separatizam među stanovnicima.

Umjesto zaključka

Prožimanje različitih etniciteta, promatranih ponajprije kroz materinski jezik, uvezenih i već postojećih običaja i kultura, različitih vjerskih utjecaja i društvenih dominacija pojedinih skupina (koje su se temeljile na gospodarskoj snazi), odredilo je posebnost i prepoznatljivost Osijeka među drugim gradovima, njegov „osobni opis"[32], njegov identitet. Taj je identitet, međutim, bio različito interpretiran ovisno o promatraču: Osječani su identitet svoga grada doživljavali na jedan način, a oni izvan Osijeka, „stranci", na drugi način. Pri tome je jasno da se preko jezičnoga identiteta dolazi do onoga etničkoga, ali treba uzeti u obzir da se jezik i etnicitet podudaraju samo djelomično.

[30] *Die Drau* (počele izlaziti 1868.), *Slavonische Presse* (počele izlaziti 1885.) – dnevne novine na njemačkom i *Szlavóniai magyar újság* (počele izlaziti 1908.), tjednik na mađarskom jeziku.

[31] Kada je (1927.) u Osijeku bila osnovana Njemačka stranka, imala je neznatan broj pristaša.

[32] Mada o gradovima ne razmišljamo kao o osobama, postoji tendencija u pisanju urbane povijesti da se grad promatra ne samo kao lokalitet već kao organizam sa svojom materijalnom, nematerijalnom i ljudskom komponentom. Usp. Irena Benyovski Latin, „Interdisciplinarnost u urbanoj povijesti: povijest i perspektive", *Historiografija/povijest u suvremenom društvu: Zbornik radova s okruglog stola održanog 11. i 12. listopada u Zagrebu*, Goran Ravančić i dr. (ur.), Zagreb, 2011., str. 23.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 329 24.5.2016. 10:00:46

Etnička transformacija Osijeka počela se događati početkom 20. stoljeća. Pri tome je grad na Dravi zadržao svoju višenacionalnost i multikonfesionalnost kroz nazočnost Nijemaca, Srba, Mađara, Židova i drugih naroda, odnosno vjeroispovijesti, dobivajući industrijalizacijom sve više hrvatsko obilježje. Jezična je transformacija bila nešto sporija te su se hrvatski i njemački jezik koristili paralelno, odnosno pomiješano. Udomaćen njemački žargon (*essekerische Sprache*), tzv. esekerski, postao je u Osijeku jezik širih slojeva. Tako je, primjerice, 1890. godine 10.657 Osječana, više od polovice stanovnika u gradu (točnije 53,88 %), njemački jezik isticalo kao materinski jezik, a deset godina potom njemačkim jezikom kao materinskim govorilo je 12.039 osoba ili 52,30 %. Stoga se u gradskom poglavarstvu i početkom 20. stoljeća povremeno uredovalo na njemačkom i hrvatskom jeziku.

Iako su se u kretanju naroda, kultura i jezika velike prekretnice zbile nakon Prvoga i Drugoga svjetskoga rata, Osijek je i nadalje multinacionalan grad u kojem je uvažavanje i poštivanje narodnosnih, kulturnih, religijskih i jezičnih različitosti i u tom povijesnom hodu osiguravalo skladan suživot. Uspoređujući prvi poslijeratni popis stanovništva (1948.) i onaj iz 1991., uočava se udvostručenje Osječana koje je nastalo prirodnim kretanjem stanovništva i, većinom, mirnodopskom migracijom određenom općim gospodarskim činiteljima, ali i političkim uvjetima. Pri tome je selektivnost migracije po etničkoj pripadnosti presudno utjecala na promjenu prijeratne nacionalne i jezične strukture stanovništva. Osijek je 1948. imao 49.810 stanovnika, a 43 godine potom 108.070. Pri tome je u nacionalnoj strukturi stanovništva Osijeka Hrvata bilo više od dvije trećine, prema popisu iz 1948. godine 38.622, a 1991. godine 76.292. Nakon Domovinskoga rata nacionalna i brojčana struktura stanovništva ponovo se promijenila. Prema službeno objavljenu popisu stanovnika iz 2001., Osijek ima 114.616 stanovnika. Hrvati su u daleko najvećem postotku – 86,58 %, tj. 99.234 stanovnika. Nacionalne manjine čine 10,52 %, tj. 12.062 stanovnika. Od toga broja Srba je u Osijeku 8.767 (7,65 %), Mađara 1.154 (1,01 %), Albanaca 480 (0,42 %), Nijemaca 291 (0,25 %), Slovaka 246 (0,21 %), Bošnjaka 211 (0,18 %), Makedonaca 178 (0,16 %), Crnogoraca 175 (0,15 %), Slovenaca 169 (0,15 %), Roma 124 (0,11 %), Rusina 66 (0,06 %), Ukrajinaca 45 (0,04 %), Čeha 39 (0,03 %), Židova 24 (0,02 %), Austrijanaca 18 (0,02 %), Rusa 16 (0,01 %), Poljaka 15 (0,01 %), Rumunja 14 (0,01 %), Talijana 13 (0,01 %), Bugara 9 (0,01 %), Turaka 5 (0 %), Vlaha 3 (0 %) i 360 (0,31 %) ostalih. Pri tom posljednje provedenu popisu 2.966 Osječana je nacionalno neodređeno.[33]

[33] *Državni zavod za statistiku republike Hrvatske*, Ured državne uprave Osječko-baranjske županije.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 330 24.5.2016. 10:00:46

Upute za suradnju i oblikovanje priloga

Identiteti – kulture – jezici, godišnjak Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru objavljuje dosad neobjavljene radove, a izložene na godišnoj fakultetskoj konferenciji istovjetna naziva. Svi radovi prije objave podliježu obostrano slijepu recenzentskom postupku, a konačnu odluku o objavi radova i kategorizaciji donosi uredništvo.

Opće upute

Radovi trebaju biti opsega 10 – 20 kartica. Trebaju slijediti ustaljen redoslijed naslov, sažetak, uvod, razrada teme te zaključak. Potrebno je pisati bezlično (u trećem licu jednine) te izbjegavati autoreferencijalna pozivanja. Pri navođenju izvora i literature potrebno je koristiti oxfordski sustav navođenja pozivnih biilježaka.

Primjeri

Za knjige

- Josip Županov, *Poslije potopa*, Zagreb, 1995., str. 12.

Kada knjiga ima više autora, do tri se pišu svi, više od tri se pišu samo prvi i kratica i dr. Imena autora razdvajaju se crticama. Ovo vrijedi i za druge vrste izvora.

- Max Horkheimer – Theodor Adorno, *Dijalektika prosvjetiteljstva*, Sarajevo, 1989.
- Alojz Benac i dr., *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Sarajevo, 1966.

Ako knjiga ima naslov i podnaslov, podnaslov se odvaja dvotočkom

- Ugo Vlaisavljević, *Lepoglava i univerzitet: Ogledi iz političke epistemologije*, Sarajevo, 2003., str. 104.

Ukoliko je riječ o uredničkoj ili priređivačkoj knjizi, to se treba naglasiti odgovarajućom kraticom iza imena i prezimena

- Jadranka Čaćić-Kumpes (ur.), *Kultura, etničnost, identitet*, Zagreb, 1999.

Kada je riječ o ponovljenu izdanju ili ako je knjiga višesveščana, te se informacije donose odmah iza naslova knjige

- Robert E. Goodin – Philip Pettit (ur.), *A companion to contemporary political philosophy*, drugo izdanje, sv 1. i 2., Oxford, 2007.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 333 24.5.2016. 10:00:46

Za članke

Poglavlje/članak u knjizi

- John Mcgarry – Brendan O'Leary, „Introduction: The macro-political regulation of ethnic conflict", John Mcgarry - Brendan O'Leary (ur.), *The Politics of Ethnic Regulation*, London – New York, 1993., str. 21.

Članak u časopisu

- Simone Weil, „Težina i milost", *Europski glasnik*, Zagreb, god. VII., 2002., br. 7., str. 184.

Članak u zborniku radova

- Zoran Grijak, „Analiza identitetskih odrednica bosanskih i hercegovačkih Hrvata u austrougarskom razdoblju", *Hum i Hercegovina kroz povijest: Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenoga 2009.*, Ivo Lučić (ur.), Zagreb, 2011., str. 89.

Za enciklopedije, leksikone, rječnike

Uredničke

- Bratoljub Klaić, „Identitet", *Rječnik stranih riječi*, Zagreb, 1983., str. 565.

Bez urednika

- „Tehnologija", *Opća i nacionalna enciklopedija u 20 knjiga*, VI. knjiga, Zagreb, Pro leksis – Večernji list, 2005.

Za arhivsku građu

- Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje ABiH), Komisija za vjerska pitanja (dalje KVP), kut. 21, sv. III, f. 11rv, (kut. = kutija, sv. = svezak, f. = folija, r = recto - prednji, v. = verso - stražnji)

Za propise i zakone

- „Zakon o radu FBiH", *Službene novine Federacije BiH*, 2013., 43., čl. 12.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 334 24.5.2016. 10:00:46

Za internetske izvore

Ako postoji autor

- Kate Connolly, „Angela Merkel declares death of German multiculturalism", The Guardian, 17. X. 2010., http://www.theguardian.com/world/2010/oct/17/angela-merkel-germany-multiculturalism-failures, (15. VII. 2014.).

Bez autora

- „Barroso: it is not the Commission's role to express an opinion on Catalonia", Catalan News Agency, 8. I. 2014., http://www.catalannewsagency.com/politics/item/barroso-it-is-not-the-commission-s-role-to-express-an-opinion-on-catalonia, (15. VII. 2014.).

Daljnje upute

- popis literature se ne navodi
- potrebno jasno razlikovati citiranje (navodnici u tekstu ili izdvajanje citata iz ostatka teksta), parafraziranje (kratica Usp. na početku fusnote) i komparativne napomene (oznaka Vidi na početku fusnote)
- kada se isti izvor navodi drugi i svaki sljedeći put, navodi se skraćeno
- ako se u više fusnota zaredom navodi isti izvor, ali različita stranica, piše se npr. *Isto*, str. 27.
- ako se u više fusnota zaredom navodi ista stranica u istom izvoru, navodi se samo oznaka *Isto*.
- ako se u više fusnota zaredom navodi ista internetska stranica, koristi se kratica *Nav. mj.*
- ako se u više fusnota zaredom navode različita djela istog autora, umjesto imena autora navodi se oznaka Isti.
- kada se neki izvor spominje drugi i svaki sljedeći put, a da nije zaredom, piše se npr. R. Dolphine, *n. dj.*, str. 27.

Identiteti - kulture - jezici test.indd 335 24.5.2016. 10:00:46